

GHEORGHE I. BRĂȚIANU

SFATUL DOMNESC
ȘI ADUNAREA STĂRILOR
ÎN PRINCIPATELE
ROMÂNE

BIBLIOTECA ENCICLOPEDICĂ
DE ISTORIE A ROMÂNIEI

BE

editura
enciclopedică

Coordonatorul colecției: Șerban Papacostea

COLECȚIA „BIBLIOTECA ENCICLOPEDICĂ DE ISTORIE A ROMÂNIEI“

GHEORGHE I. BRĂȚIANU

SFATUL DOMNESC
ȘI ADUNAREA STĂRIILOR
ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE

EDITURA ENCICLOPEDICĂ
BUCUREȘTI, 1995

Coperta colecției: Veniamin & Veniamin

© Maria Brătianu

ISBN: 973—45—0096—1

Cartea de față e una dintre lucrările cele mai reprezentative pentru vasta creație istoriografică a lui Gheorghe I. Brătianu în opera căruia cercetarea pătrunzătoare și scrupuloasă a trecutului s-a împletit permanent cu efortul de înțelegere a prezentului și cu scrutarea îngrijorată a viitorului. Lucrarea aparține ciclului final al creației istoricului, acel anume al scrierilor realizate în timpul celei de a doua mari conflagrații mondiale și în anii imediat următori încheierii acestora, cât i-a mai fost îngăduit să-și continue opera.

Apăsarea realităților imediate și perspectivele de viitor, încă și mai întunecate pentru țară, l-au îndemnat acum pe istoric să răspundă la întrebările cele mai actuale ale vremii, situându-le, firește, potrivit vocației și pregătirii sale, în dimensiunea istoriei.

Cum avea să se așternă pacea lumii după sfârșitul teribilei înclăștrări armate care opunea pe uscat și pe mări forțele celor două mari coaliții care își disputau hegemonia mondială și care avea să fie situația României în viitoarea constelație politică a lumii? Pace de compromis și echilibru sau pace hegemonică? Întrebare care l-a îndemnat pe istoricul român să scruteze *Formulele de organizare a păcii în istoria universală*, cercetare din care a rezultat un curs universitar și o carte, rămasă încă în cea mai mare parte inedită.

Dar dacă pacea avea să fie de echilibru, cum sperau cei mai mulți, și auto-determinarea popoarelor avea să fie respectată și consacrată prin așezămintele mondiale noi în curs de elaborare, așa cum făgăduiau membrii coaliției care se apropia de victoria finală, cu fel de regim avea să conducă România? Regimul nu putea fi decât unul constituțional, de echilibru al puterilor în stat, în conformitate cu tradiția mai recentă a trecutului românesc, nădăjduiau factorii cei mai reprezentativi ai conducerii țării, în grelele împrejurări în care fusese atrasă România în anii celui de-al doilea război mondial.

Solicitat din loc înalt să înfățișeze „evoluția organizării de stat și a problemei constituționale în România“, problemă care fusese străină de preocupările sale de până atunci, cum însuși o afirmă, Gheorghe I. Brătianu s-a simțit puternic chemat să descifreze și „originile ei mai depărtate în trecutul nostru istoric“. Și, din acest imbold interior al istoricului s-a născut cartea *Sfatul domnesc și Adunarea stărilor în Principatele Române*.

Carte de însemnătate excepțională în istoriografia românească pentru că a introdus în cunoașterea trecutului nostru o dimensiune esențială, nicicând sistematic cercetată în devenirea ei din vremea constituirii statelor românești până la începuturile regimului constituțional modern. Carte în care sunt înfățișate temeinic, pe baza unei erudiții sigure,

raporturile dintre principalii factori de putere ai societății medievale românești, domnia și privilegiații, respectiv organul de reprezentare a acestora, adunările de stări.

Înțelegerea locului acestei instituții în evoluția generală a societății românești timp de câteva secole, investigarea temeinică a alternanței dintre tendințele autoritare ale domniei și etapele de precumpănire a lumii privilegiului, determinarea specificului adunărilor de stări românești, produs al îmbinării tradițiilor autohtone și a influențelor sud-est și central-europene, situează cartea lui Gheorghe I. Brătianu printre cele mai de seamă lucrări ale istoriografiei românești. De fapt, prin însemnătatea temei tratate și prin realizarea ei superioară, cartea constituie o introducere necesară la orice efort de înțelegere a evului mediu românesc în toată complexitatea sa.

„Mersul implacabil al evenimentelor“, pentru a relua formula istoricului, a îndrumat însă cursul istoriei spre alte țărături decât cele ale echilibrului libertății și al auto-determinării la care aspirau forțele politice reprezentative ale lumii românești. O „pace hegemonică“ asupritoare a cuprins Europa Centrală și Răsăriteană, însoțită de regimuri totalitare impuse de puterea dominantă popoarelor asuprite. „Pace totalitară“ căreia aveau să-i cadă victimă cea mai mare parte a elitei țării în rândurile dintâi ale căreia s-a aflat și istoricul Gheorghe I. Brătianu. A rămas însă ca mărturie de seamă a acelor vremuri și a acelor aspirații înșelate cartea *Sfatul domnesc și Adunarea stărilor în Principatele Române* și grupul de studii inspirate de aceeași preocupare.

ȘERBAN PAPACOSTEA

CUVÂNT ÎNAINTE

al editorului francez

Cu apariția postumă a cărții de față se termină publicarea ciclului de cercetări cărora Gheorghe Ion Brătianu le-a consacrat ultimii ani ai vieții sale. Retrasând istoria originilor și evoluției adunărilor de stări în Europa medievală, G. I. Brătianu propune o nouă analiză a acestor feluri de obștească deliberare, de formare a consensului politic, atât de importante pentru cel ce vrea să priceapă, dincolo de sistematica feudală, realitatea însăși a vieții publice în vechea Europă.

Am propus altundeva [*Revue des études roumaines*, XIII/XIV (1974), 7—8] să adunăm aceste lucrări în așa fel încât întregul lor să apară în același timp cu intenția ce le animase. Sub lumina noilor elemente de informație, acest întreg al ultimelor scrieri ale lui G.I. Brătianu ar putea să se închege — credem noi — într-un ansamblu de opt studii:

1. *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în țările românești în cadrul istoriei generale. I. Liniile generale ale problemei. Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice, seria a 3-a, XXVIII (1946), 1—27.*

2. *Sfatul domnesc și adunarea stărilor. II. Consiliul feudal și adunarea stărilor în țările Europei apusene. Ibid., XXVIII (1946), 303—395.*

3. *Sfatul domnesc și adunarea stărilor. III. Adunările de stări în țările Europei centrale. Ibid., XXIX (1947), 165—259.*

4. *Sfatul domnesc și adunarea stărilor. IV. Adunările de stări în țările de Răsărit dunărene [manuscris pierdut].*

5. *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în principatele române (Évry, Compagnie française d'impression, 1976).*

6. *Les assemblées d'états et les Roumains en Transylvanie, Revue des études roumaines, XIII/XIV—XV (1974 et 1975), 9—63 și 113—143.*

7. *Les assemblées d'états en Europe orientale au Moyen Âge et l'influence du régime politique byzantin, ap. Actes du sixième congrès international d'études byzantines [Paris 1948], I (1950), 35—56.*

8. *Aux origines des assemblées d'états: (a) l'exemple de l'Orient latin; (b) au delà du régime féodal?, Revue des études roumaines, XVI (1977), à paraître.*

Reprodus în întregime, manuscrisul de față, prin însăși dimensiunile lui, ne apare ca cel mai important dintre cele opt studii menționate mai sus. G. I. Brătianu pregătise acest

manuscris pentru secția de „Studii și cercetări“ a Academiei Române, așa cum a indicat în mod explicit pe prima pagină a acestuia și l-a terminat probabil în 1947.

G.I. Brătianu a murit, iar Academia Română nu mai există. Noi am propus fără nici un rezultat noii academii să publice acest manuscris. Până la urmă dragostea filială și ajutorul patrioților, animați de un adânc respect față de o operă științifică de netăgăduit, fac posibilă azi, apariția ei în țară străină.

Ea apare, după dorința lui G.I. Brătianu, în limba română și sub numele instituției care — în alte timpuri — acceptase publicarea ei. Dorința morților este astfel respectată.

É. DE DAMPIERRE

Paris, 20 octombrie 1975

În cercetarea așezămintelor regimului de Stări și a evoluției lor, care se pot urmări în istoria Europei din ultimele veacuri ale Evului Mediu până la sfârșitul perioadei moderne — uneori chiar mai aproape de timpurile noastre —, am ajuns la ceea ce a constituit de la început obiectivul ei principal: problema existenței acestor instituții, sau măcar a influenței lor, în principatele române, Muntenia și Moldova¹.

Aceasta este de fapt contribuția cea mai însemnată pe care istoriografia noastră o poate aduce studiului comparat al adunărilor de Stări, care realizase atât de însemnate progrese în anii care au precedat războiul². Ea nu prezintă însă numai interesul de a lărgi sfera acestor cercetări, întinzându-le la o regiune geografică ce nu intrase până acum în cuprinsul lor, sau acel de a integra încă mai deplin istoria instituțiilor noastre în aceea a dezvoltării generale a structurii sociale și a organizării de stat, în Europa medievală și modernă. Ca și Serbia de la sfârșitul Veacului de Mijloc, sau Rusia Marilor Cneji ai Moscovei, țările noastre oferă cercetătorului prilejul de a adânci o problemă de un caracter mai general: dacă în elementele regimului de Stări, ce le constatăm în ființă în trecutul lor, sunt de ținut în seamă numai înrăuirile apusene, ce au ajuns în atingere cu ele prin relațiile lor cu Ungaria de o parte, cu Polonia de alta — sau dacă în structura acestor instituții trebuie să socotim și aportul bizantin, care a lăsat urme atât de temeinice în alcătuirea marilor dregătorii și în cultura ce stăpânește această perioadă a istoriei noastre, fie prin contactul direct cu împărații și patriarhii din Constantinopol, fie prin mijlocirea statelor slave de la sud de Dunăre, Serbia, dar mai ales Bulgaria. De aici se desprinde pentru metoda ce ne propunem a urma, în dezvoltarea acestei părți a expunerii noastre, o îndoită necesitate: aceea de a examina laolaltă, în vremea începuturilor, așezămintele politice, și mai ales cele sociale ale Bulgariei medievale, cu acele ale principatelor românești, precum și nevoia de a recurge, de la aceste forme de influență sau de imitație, la arhetipul bizantin,

¹ Intenția mea era să închei întreaga cercetare cu acest capitol. Împrejurările prezente fac însă imposibilă strângerea datelor bibliografice strict necesare, unei expuneri a regimului de Stări în țările din Răsăritul și Nordul Europei, în special în țările scandinave și în Polonia. Cu privire la această din urmă țară, avem însă destule informații, pentru a putea determina îndeajuns de precis influența regimului de Stări și diete al Republicii în Moldova.

² Cf. *Sfatul domnesc și adunarea stărilor*, I, în *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. a 3-a, XXVIII, p. 7 și următoare.

care desigur nu poate fi considerat în toată puterea cuvântului un factor constitutiv, în elaborarea regimului de Stări și a instituțiilor sale reprezentative, dar nu e totuși de nesocotit, în urmele pe care le-a putut lăsa în viața de stat a țărilor din marginea de Răsărit a continentului nostru, unde aflăm asemenea așezăminte, sau necontestate pătrunderi ale sistemului social și politic de Stări în gospodăria publică. De aceea, înainte de a supune unei mai atente analize, în lumina acestor preocupări și a experienței câștigate din studiul general al regimului de Stări, informațiile ce le avem despre adunările de această natură, și rosturile lor în politica și în administrația celor două țări românești, va fi de asemenea necesar să amintim rezultatele la care a ajuns cercetarea istorică, în două chestiuni de cea mai mare însemnătate pentru întreaga înțelegere a trecutului nostru: *caracterul și funcțiunile Domniei* în legătură cu țara, cari oferă stranii paralelisme cu acele pe care istoricii germani le-au aflat de curând, descriind raporturile dintre «Land» și «Herrschaft» în stăpânirile teritoriale din cuprinsul Imperiului¹; iar în al doilea loc, problema atât de mult dezbătută a *claselor și categoriilor sociale* în țările noastre, în jurul căreia se poate aduna o atât de întinsă bibliografie, care înregistrează, pe temeiul unui material documentar ce sporește neîncetat, cele mai deosebite și divergente păreri.

Aci firește, ambele chestiuni, atât cea constituțională cât și cea a structurii sociale, vor fi privite pe o altă latură decât aceea care a preocupat pe istoricii, economiștii sau puriștii cari le-au arătat interesul lor. Studiile lor, de altfel foarte temeinice, îmi fac însă impresia că au fost călăuzite mai mult de spiritul de analiză a fiecărei instituții în parte, de nevoia de a lămurii originea și dezvoltarea fiecărei dregătorii, de la cea mai înaltă la cele mai mărunte, sau în ordinea economică, funcțiunile fiecărei categorii sociale, pe cari le aflăm pomenite în documentele ce ne sunt cunoscute, decât de ideea unei sinteze a tuturor acestor elemente în vechea organizare de stat a acestor țări. Doar din acest punct de vedere, e deci de așteptat o nouă înfățișare a unor probleme, de atâta timp expuse și discutate în lucrările principale, privitoare la istoria sau la dreptul românesc: pe baza aceluiași date, dintre cari unele cer a fi scoase mai mult în evidență decât a fost cazul până acum: hrisoave domnești sau narațiuni ale cronicarilor, ce nu au fost privite sub acest aspect al însemnătății lor, e mai mult vorbă de o altă interpretare a materialului informativ, și așa îndeajuns de bogat, care a fost adunat până acum, decât de izvoare nouă, a căror descoperire rămâne însă o nădejde a viitorului. Expunerea care va urma nu trebuie judecată altfel, decât în lumina acestei relativități, care nu s-a putut înlătura. Ca să inversăm o comparație devenită banală, e poate momentul, după un studiu amănunțit al copacilor, să aruncăm o privire asupra pădurii.

¹ Cf. *Sfatul domnesc și adunarea stărilor*, III, *ibid.*, XXXIX, p. 191 și urm.

PARTEA ÎNTÂI

TEMEIURILE
POLITICE ȘI SOCIALE

CARACTERUL CONSTITUȚIONAL AL DOMNIEI

Caracterul Domniei în Țările Românești.

Domnie și „Țară”. Domnie și Stări.

1. CARACTERUL DOMNIEI ÎN ȚĂRILE ROMÂNEȘTI

Într-o lucrare recentă asupra „Domniei în țările române”, au fost rezumate astfel părerile deosebite, ce ne întâmpină și acum asupra acestui subiect: ar fi în prezență trei teorii despre atribuțiunile și întinderea puterii domnești, în jurul cărora se pot grupa, cu unele nuanțe, concluziile lucrărilor celor mai cunoscute¹. Cea dintâi și cea mai veche, e înfățișată de A. D. Xenopol, care se rostește în modul cel mai categoric pentru stăpânirea fără nici o margine sau îngrădire a Voievozilor din Țara Românească și din Moldova: „legal, Domnul nu era îngrădit prin nimic, în voia Domnului stătea tot ce-i trecea prin minte, și nedreptatea cea mai strigătoare la cer putea să iea ființă, de îndată ce Domnul avea inima a o îndeplini... Domnul român avea deci, în vremurile mai vechi ale istoriei noastre, o putere absolută în înțelesul cel mai deplin al cuvântului. Despotismul asiatic, iată caracterul domniei românești”². De altfel, ca și în alte împrejurări, părerea acestui părinte al istoriografiei noastre moderne se așază pe linia unei tradiții mai vechi, deoarece ea reproduce, în termeni mai concisi, pe aceea dezvoltată cu aproape două secole în urmă de Dimitrie Cantemir. „Nu le lipsea, scrie învățatul domnitor în a sa *Descriptio Moldaviae*, despre înaintașii săi în scaunul țării, nici o superioritate a puterii supreme cu care se mândresc principii cei mai mari. Afară de Dumnezeu și sabia lor, nu recunoșteau pe nimeni superior în țară [...] războiul, pacea, viața, moartea și bunurile tuturor locuitorilor depindeau de voința lor și de toate acestea puteau să dispună după voință, pe drept sau pe nedrept, fără să se poată împotrivi cineva [...] Toate demnitățile civile și militare stau în puterea Domnului: le dă celor iubiți, le ia celor urâți de el. În darea acestora nu este pentru principe nici o regulă. Dacă ar vrea să ăruiască pe un țărancu cu titlul de logofăt mare, care e cinstea cea mai mare pe care Moldova o poate da, n-ar îndrăzni nimeni să se împotrivescă fățiș; dimpotrivă, dacă ar voi să înlăture dintr-o asemenea demnitate pe unul născut din cea mai nobilă familie, acesta trebuie să se supună de îndată voinței Domnitorului său. Tot astfel de putere are Domnul nu numai față de preoții mai mărunți, ci și de mitropolit, de episcopi, arhimandriți și egumeni, și față de oricine face parte din tagma bisericească [...]”³. În mod firesc, dacă aceste vederi ar fi fost confirmate de

¹ Al. A. Buzescu, *Domnia în Țările Române până la 1866*, București, 1943, p. 149 și urm.

² A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, III, p. 161.

³ D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. Acad. Române, p. 36—38.

examinarea mai amănunțită a faptelor și împrejurărilor, cercetarea însăși pe care o întreprindem n-ar mai avea nici un rost: față de o putere domnească nemărginită, de un „despotism asiatic“ asemănător cu acel al sultanilor sau al altor potenți din Răsăritul mijlociu sau depărtat, nu poate fi vorba de îngrădirea, pe care o reprezintă instituțiile unui regim de Stări.

S-a dovedit însă că părerea lui Cantemir nu se potrivește cu realitățile mai vechi ale organizării de stat moldovenești, și se apropie doar de unele năzuinți ale vremii sale, în care principiile absolutiste triumfau de altfel și în marile monarhii apusene. În altă ordine de idei, asemenea definiții nu pot cuprinde în formularea lor prea rigidă și adesea arbitrară evoluția unei concepții de cărmuire care se întinde, prin atâtea vicisitudini, peste jumătate de mileniu; schematizările și generalizările excesive sunt dăunătoare expunerii istorice, dar mai cu deosebire acelei care descrie instituțiile, nu numai în alcătuirea dar și în dezvoltarea lor.

Acestei teorii „absolutiste“ autorul lucrării amintite mai sus îi opune acea pe care o califică de „quasi-liberală“ a D-lui C. C. Giurescu¹. După D-sa, „puterea Domnului în ambele principate, departe de a fi absolută, era îngrădită de o parte de așezămintele dreptului nescris, «obiceiul pământului», care corespunde atât de deplin și de precis acelei *consuetudo terrae* amintite de documentele Evului Mediu apusean, de alta de sfatul principalilor demnitari, pe cari îi consulta în toate împrejurările însemnate. El nu era deci «un autocrat obișnuit să dispună fără nici o considerație de persoana și bunurile supușilor săi» așa cum s-a afirmat de unii istorici [...] Separarea puterilor în stat este o idee modernă. Epoca de care ne ocupăm noi n-a cunoscut-o. Nu se făcea pe atunci o distincție hotărâtă între atribuțiile judecătorești și cele executive. Una și aceeași persoană hotăra și executa. De aici, abuzuri. Nu trebuie însă să ne închipuim că nu existau și în privința aceasta anumite limite și îngrădiri. Dacă nu erau scrise, ele erau orale, transmise din generație în generație, formând, cum se spunea la noi, «obiceiul pământului». Iar peste acest obicei nu se putea trece fără primejdie”². „Este caracteristic că în materie de judecată, fiecare din părțile interesate într-un proces putea cere Domnului «legea» sau «legea țării», și să-și încredințeze cauza jurătorilor, chemați să-i dovedească dreptatea prin jurământul lor. Nu e mai puțin semnificativ că actele politice importante se încheie *cu sfatul* sau *asentimentul boierilor*, lucru care se menționează în documentele respective”³. Iată deci un alt punct de vedere, care aduce în discuție tocmai pe acei factori, cari se află aiurea la temelia regimului de Stări: sfatul și ajutorul, *consilium et auxilium*, de unde am văzut că se dezvoltă aiurea, potrivit obligațiunilor de drept feudal, și organizarea adunărilor reprezentative ale Stărilor sociale și politice.

În sfârșit, o a treia teorie ar fi acea pe care autorul „Domniei“ o consideră oarecum intermediară, aceea a lui Nicolae Iorga. Ea ar formula teza unei domnii autoritare, nu în înțelesul despotismului asiatic, așa cum îl concepea Xenopol, dar nici în acel al unei mărginiri a puterilor ei, altfel decât prin propria ei voință și sferă de interese. La început,

¹ Al. A. Buzescu, *op. cit.*, p. 154.

² C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, II, 1, p. 343 și II, 2, p. 484.

³ *Ibid.*, II, 1, p. 345.

în această părere, „Domnul nu a dat nici o interpretare, nici o sporire sau creațiune de drepturi. El nu face, în Moldova ca și în Țara Românească mai veche, decât să confirme sau să împartă daniile. El nu este astfel nici legiuitor, nici amestecat în procese cari nu pot să se deschidă din cauza condițiilor încă atât de patriarhale ale țărilor. El își culege dijmele, poruncește cu strășnicie să i se facă slujbele, își păzește braniștele [...] Când face una din multele danii la mânăstiri, nu face decât să cedeze la bălțile de pescuit și la dijme, drepturile sale...”¹. De aci decurge ideea unei „țări domnite, permanent și de fapt“, a unei domnii care nu se amestecă în multiplele domenii ce se deschid doar activității și investigațiilor aparatului de stat modern, dar se arată „nepărtinitoare și miloasă, înțelegătoare pentru orice nevoie și miloasă numai pentru orice merit: domnia mândră și bună, căreia nu i se bate din picior”².

Dar această din urmă definiție, oarecum ideală, a domniei, e culeasă dintr-o scriere cu caracter mai mult politic și polemic, care oglindește mai degrabă frământările omului politic în vremuri tulburi, decât concepția istoricului. Ea mai are dezavantajul de a nu ține seamă de principiul alegerii domnitorului, pe care Iorga l-a accentuat mereu³, și de a trece cu vederea o contribuție de o deosebită însemnătate la studiul întregii chestiuni — singura de altfel care pune problema sub toate laturile ei: *istoricul Constituției românești*, asupra căreia va trebui să revenim⁴. Din împărțirea însăși a marelui său operă, *Istoria Românilor*, scrisă către sfârșitul vieții, se putea de altfel reconstitui o altă interpretare, evolutivă și prin aceasta chiar mai potrivită realității istorice, dezvoltării și atribuțiilor puterii domnești. Nu degeaba expunerea sa începe cu *ctitorii*, trece de la ei la *cavaleri* și la *viteji*, pentru a ajunge la *monarhi* și la *reformatori*. Din aceste titluri semnificative ale volumelor, se poate desprinde imaginea unei instituții ce se transformă cu timpul, accentuând când laturea ostășească și războinică, când acea organizatoare și constructivă. Se poate însă, ce e drept, constata o preocupare vădită de a așeza domnia în centrul expunerii, ca factorul determinant al vieții de stat, îngrădită de piedicile ce rezultă pentru acțiunea ei, mai mult din împrejurări de fapt decât din stări de drept.

Acest mod de a vedea a influențat poate excesiv părerile altor cercetători. În una din ultimele sale scrieri, Ion C. Filitti, recunoscând totuși că o „concepție normală a rămas neconținut că Domnul trebuie să rămâie respectuos de obiceiul pământului“, socotește în primul rând că „Domnia concentrează în mâinile sale, pentru întreg teritoriul principatelor, puterile legiuitoare, executivă și judecătorească“. El merge chiar mai departe, afirmând că „deoarece la noi n-a existat feudalitate, puterea absolută inițială a Domnului n-a cunoscut veacuri de eclipse ca puterea regală în Occident. Din aceeași cauză n-au existat la noi acele instituții create chiar de rege pentru a lupta împotriva feudalității și care, sub forma de state generale, state provinciale, privilegii municipale, adunări ale clerului și parlamente judecătorești, au temperat, dar și acolo numai câțva timp, puterea absolută

¹ N. Iorga, *Hist. des Roumains*, Bucarest, 1937, III, p. 416—17. Preferăm versiunea franceză, deoarece redă forma ultimă a gândirii autorului.

² N. Iorga, *Isprava*, p. 59—60, apud Buzescu, *op. cit.*, p. 152.

³ Cf. *Geschichte des Rumänischen Volkes*, II, p. 20 și urm.

⁴ În volumul *Noua Constituție a României*, București, 1923, p. 5 și urm., publ. de Institutul Social Român.

regală¹. Cine a urmărit, din studiile noastre precedente, originea și dezvoltarea regimului de Stări în Apusul Europei, își va da seama numaidecât de punctul de vedere greșit al cercetătorului român, în ce privește locul pe care îl ocupă adunările de Stări în istoria generală, sau chiar în acea a Franței, la care se pare că s-a gândit mai mult². Nădăjdum să putem demonstra că părerea lui Filitti nu se potrivește nici propriului nostru trecut.

Privind doar liniile mari ale problemei, nu se poate însă tăgădui o tendință aproape generală la istoricii noștri, de a deosebi cel puțin două perioade în istoria Domniei în țările românești. Într-un studiu recent, Dl. P. P. Panaiteșcu a avut prilejul să privească problema sub o altă latură, cea culturală care nu poate fi despărțită de influențele factorilor politici. D-sa a analizat cu o necontestată pătrundere „începuturile literaturii în limba română”³, pe cari, spre deosebire de alții, le află în scrierile de caracter istoric, înainte de a fi folosit graiul nostru în cărțile bisericești, ce nu sunt expresiunea propagandei calvine sau luterane. Cauza principală a părăsirii limbii slavone în redactarea letopisețelor ar fi însemnătatea sporită a boierimii de la sfârșitul veacului al XVI-lea, care își manifestă propriile năzuințe în noua formă, ce o capătă cronicile Țării Românești și ale Moldovei. „Elementul de continuitate în politica țării nu mai este domnia, ci boierimea mare. Veacul al XVII-lea și al XVIII-lea formează în istoria noastră o nouă perioadă, *perioada aristocratică*, după cea voievodală. Și în Ardeal s-a petrecut același fenomen: după domnia regilor unguri, a urmat perioada Principatului ardelean din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea, condus de nobili ardeleni”⁴.

Era de altfel firesc să se facă și aci apropierea de evoluția generală a instituțiilor în întreaga regiune geografică ce cuprinde și țările noastre. Într-o altă lucrare în care a lămurit „de ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate?” Dl. Panaiteșcu s-a referit la consecințele politice, cari au rezultat din situația economică a Poloniei și Ungariei la sfârșitul Evului Mediu și la noul echilibru de puteri în viața acestor state: „coeziunea Statului se destramă, puterea suveranilor scade în așa grad, încât ei devin o jucărie în mâinile nobilimii atotputernice, sunt aleși, temporari și fără drept de a-și numi urmași, nobilimea este stăpână pe viața economică și de aci, și pe cea politică. În aceste țări, unde nu mai treceau drumuri comerciale, unde deci o burghezie nu s-a putut constitui, singurul izvor de venit rămâne pământul cu roadele lui. Era firesc ca proprietarii pământului, deci nobilii, să fie stăpâni pe viața economică a țărilor agricole și, prin aceasta, să stăpânească și Statul. Avem deci din veacul al XVI-lea până în al XIX-lea, în istoria noastră ca și în a statelor vecine pomenite, o perioadă pe care o putem numi *aristocratică*, urmând după cea voievodală”⁵. Această perioadă aristocratică este însă tocmai acea a regimului de Stări și

¹ I. C. Filitti, Administrația centrală în principate, în *Enciclopedia României*, I, p. 272. V. și studiul său mai vechiu *Evoluția claselor sociale în trecutul Principatelor române*, în *Arhiva pentru știința și reforma socială*, V, p. 90—91.

² Cf. *Sfatul domnesc și adunarea stărilor*, II, *ibid.*, XXVIII, p. 361 și urm.

³ Retipărit în volumul *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 231 și urm.

⁴ P. P. Panaiteșcu, *op. cit.*, p. 247.

⁵ *Ibid.*, p. 141.

diete, pe care am avut prilejul de a-l descrie în legătură cu împrejurările din Ungaria și din Ardeal¹.

Nevoia de a nu considera fenomenul „Domniei” sub un singur aspect și de a nu constrânge faptele să se conformeze unei definiții teoretice, ale cărei termeni nu-și găsesc decât în parte confirmarea în izvoarele istorice, s-a impus astfel cercetării. Sunt acum treizeci de ani, în cele dintâi încercări pe cari le-am scris cu privire la problemele istorice românești, rămase de altfel nepublicate, dintr-o mai justă apreciere a lipsei de pregătire a autorului, care de abia își trecuse bacalaureatul — mi-am înfățișat totuși necesitatea unui studiu care să considere, de la întemeierea Principatelor măcar până în pragul erei fanariote, relațiile între puterea domnească și boierime în trecutul țărilor noastre. Nu amintesc aci aceste schițe, cari se resimt de particularitățile inerente vârstei, ca și de condițiile nu prea favorabile în cari le-am putut redacta², decât pentru a scoate în evidență că încă de atunci, și în lipsa unei documentări mai vaste, ale cărei instrumente nu-mi stăteau la dispoziție, procesul istoric pe care mă încumetam a-l descrie îmi apăruse din capul locului mai complex, trecând în desfășurarea veacurilor prin faze deosebite, ce nu le putea cuprinde o singură formulă, fie ea „despotică” sau „oligarhică”. O cât de sumară cetire a letopisețelor, cu o contribuție cât de redusă a spiritului critic, scosese în evidență adânci deosebiri, nu numai în metodele dar și în concepțiile de cărmuire, nu numai de la o epocă la alta, dar chiar între două domnii din aceeași epocă. Era limpede că definiția „despotismului asiatic” nu putea cuprinde domnia lui Petru Șchiopul, despre care cronicarul din veacul al XVII-lea însemna că era „blând, ca o matcă fără ac”, iar „boierilor le era³ părinte”; după cum formula „constituțională” nu se potrivea urmașului său Aron, poreclit Tiranul, căruia „nu-i era grijă de altă, numai pre afară de a prădare; din lăuntru nu se sătura de curvie, de jocuri [...] boierii pentru avuție îi omora, jupânesele le silea”⁴. De la un an la altul, de la 1591 la 1592, se însemnaseră astfel în cronică Moldovei două moduri potrivnice de a cărmui, unul cu sfatul domnesc, celălalt împotriva lui.

De asemenea, era nu mai puțin vădit că relatarea și interpretarea aceluiași fapt căpătaseră la trecerea veacului, tiparul unor mentalități cu totul diferite, după cum letopisețul se scria de diacul domnesc, la curtea Voievodului, sau reprezinta vederile boierului, încercat în sfatul țării. Îmi îngădui să reproduc o pagină din aceste încercări mai vechi, mai mult desigur pentru a însemna data acestor preocupări, decât din alte considerațiuni:

„Nimic nu dovedește mai bine schimbarea spiritelor din veacul al XVI-lea în cel următor și nu apare nicăieri mai vădit contrastul între cele două vremi, decât în diferitele versiuni ce le avem, în letopisețe, asupra domniei lui Ștefăniță. Macarie, călugăr din vremea lui Petru Rareș, scrie astfel în cronică lui slavonă: „Domnind, cum s-a zis mai sus, Ștefan cel Tânăr, și întocmindu-și viața după sfatul celor înțelepți, vechiul dușman al

¹ Cf. memoriul precedent: *IV. Adunările de Stări în țările Europei de Răsărit dunărene*.

² Începute în 1916 și întrerupte de începutul războiului. Manuscrisul intitulat „*Câteva observații generale asupra Istoriei Românești a Veacului de Mijloc*” a fost redactat la Iași în septembrie-octombrie 1917, când venisem rănit de pe front și mă aflam în convalescență, neavând la dispoziție decât cărțile mele proprii.

³ Gr. Ureche Vornicul și Simion Dascălul, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. C. C. Giurescu, p. 178—179.

⁴ *Ibid.*, p. 180.

neamului omenesc nu suferi multă vreme răvna cea bună, ci sădi în inima mai sus pomeniților sfetnici mari nesațiul, izvorul zavistiei, și vrăjmășie cruntă sămănă între dâșii. Umblând ei cu astfel de lucruri, au tăiat Ștefan Voievod capul hatmanului său ce-l crescuse și-i fusese dascăl, în luna lui aprilie în anii 7031 în curțile domnești de la Hârlău. Într-aceiaș an luna lui septembrie s-au sculat asupra lui Ștefan Voievod toți boierii lui, ca să-l scoată din domnie. Iar Ștefan Voievod neavând de nicăieri ajutor, își încredință lui Dumnezeu necazul său, iar acesta a suflat asupra lor mânia sa și-i împrăștiă [...] prin țările și domniile de prin prejură¹.

Aceste rânduri sunt scrise de un om pentru care Domnul este ceva sfânt: pornirea împotriva Domniei nu poate purcede decât din „nesațiul, izvorul zavistiei“, iar pe răzvrățiți nu-i învinge numai puterea omului, ci îi pedepsește urgia cerească, pentru gândurile lor îndrăznețe și nelegiuite.

Să deschidem acum, la același capitol, letopisețul lui Ureche Vornicul², care scrie aproape un veac mai târziu: „Într-acestaș an, în luna lui aprilie, în cetatea Hârlăului Ștefan Vodă au tăiat pre Arbure hatmanul³, pre carele zic să-l hie aflat în viclenie, iară lucru adevărat nu se știe [...] Ce pururea tinerii se pleacă și cred cuvintele cele rele a pohlibuitorilor. Și acea plată au luat de la dânsul, în loc de dulceață amar pentru nevoița lui cea mare, că nici judecat nici dovedit au pierit [...] Văzând boerii și lăcuiitorii țării Moldovei moartea lui Arbure hatmanul, mai apoi și a feciorilor lui, știind cât bine au avut Ștefan Vodă de la dâșii și mai apoi cu ce plată le-au plătit, „cu toții s-au întristat de vrășmășia lui Ștefan Vodă. Socotind că și ei vor lua aceeași plată, care au luat și Arbure, cu toții s-au rădicat asupra lui, septembrie 7, ce nimica n-au folosit, că celui fricos și spăimat, știindu-și moartea de-a pururea înaintea ochilor, nici un loc de odihnă nu i-i, nici inima de războiu. Și văzând că lui Ștefan Vodă i-au venit țara într-ajutoriu, s-au răsipit printr-alte țări [...]“.

E același fapt pe care-l povestesc amândoi cronicarii; putem însă afla versiuni mai deosebite. Pentru Macarie, omul vremii lui Petru Rareș, rășcoala e o semeață călcare de legi; pentru Ureche, omul veacului al XVII-lea, e o îndreptățită ridicare împotriva unei nemiloase tiranii. Dar iată și pe Nicolae Costin, cu greoaia-i erudiție, încâlcită ca o barbă de bătrân logofăt, care afurisește pe Ștefan cel Tânăr, aducând împotriva-i pe „Seneca filosoful“, pe „Salustie“, pe „Clavdie“ [...] După el, numai cruntul Nerone s-ar putea asemui cu groaznicul Voievod: „Crescut-au acest Ștefan Vodă pe mâinile lui Arbure Hatmanul; și ce plată au luat de la Domnu-său! cum și Seneca filosoful, de la cumplitul Nero, împăratul Râmului“⁴. În fiecare din povestitori se oglindesc grijile vremii, pana fiecăruia zugrăvește trecutul, așa cum îl vede prin nevoile zilelor lui [...] Am reproduș impresiile culese din întâia citire mai atentă a acestor izvoare, spre a dovedi că împrejurările la cari se referă se impuneau și unui spirit neprevenit, fără accentul pe care

¹ I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești până la Ureche*, p. 202.

² *Ibid.*, p. 92—93.

³ Titlul de „hatman“ trebuie înțeles firește ca „păcălab și portar de Suceava“. E un anacronism la Ureche. Cf. I. Bogdan, *Documentul Rânzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovenești în sec. XV*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 2-a, XXX(1908), p. 387.

⁴ *Let.*², I, p. 187—188 în n.

îl imprimă întotdeauna o mai îndelungată pregătire științifică. O primă concluzie se putea trage încă de atunci: că „Domnia“ nu este în țările noastre un factor izolat în conducerea statului, neschimbat în relațiile sale cu lumea dinlăuntru și din afară, ci că ea trebuie cercetată în timp, ca orice fenomen istoric, și în raporturile, de înțelegere sau de luptă, pe cari condițiile generale ale vieții de stat i le impun cu ceilalți factori de răspundere politică: „boierii“ și „țara“. Desigur, însă, că această interpretare ne apropie mai mult de perspectivele ce ni le deschide comparația cu regimul de Stări al vecinilor de la Apus și Miazănoapte.

O altă concluzie se adaugă însă de îndată celei dintâi: rosturile Domniei nu pot fi deplin limpezite dacă nu ținem seamă de modelele ce i le-au putut oferi condițiile politice ale altor țări, a căror influență asupra trecutului nostru e un fapt bine stabilit. Numai în lumina acestor înrăuriri și a efectelor lor, vom putea defini, cu mai puține posibilități de greșală, caracterul instituțiunii și întinderea puterii domnești în principatele române, față de alte categorii sau Stări politice și sociale.

2. DOMNIE ȘI „ȚARĂ“

E un fapt care nu se poate tăgădui, după atâtea lucrări ale istoricilor și ale filologilor, că în limba noastră termenii cari arată noțiuni de comandament sau de ierarhie, atât în ordinea de stat cât și în acea bisericească, sunt în mare parte de obârșie slavă, sau în orice caz împrumutate din alte limbi prin mijlocirea vorbirii slave. Aceasta de altfel nu modifică natura limbii române, care atât în structura sa, cât și în originea termenilor esențiali, rămâne latină, dar confirmă ipoteza că ierarhia socială și politică a celei mai vechi istorii românești s-a suprapus, prin influențe și presiuni din afară, straturilor populare romanice sau romanizate, cari alcătuiesc temeiul națiunii noastre. Nu vom reveni asupra unor probleme dezbătute pe larg, cu un mare număr de argumente și de dovezi, de către specialiștii respectivi; din concluziile lor și din acele pe cari le-am folosit eu însumi în alte studii¹, voi desprinde doar pentru laturea care ne interesează aci, câteva fapte îndeobște cunoscute.

Este foarte probabil că înțelesul de supunere și inferioritate socială, pe care îl capătă în vechile noastre documente cuvântul însuși de „rumân“ (*vlah* în textele slavone) reprezintă amintirea unei vremi în care populația băstinașă se afla în legături de dependență față de un „supra strat“ de cuceritori sau stăpânitori de altă origine — fenomen ce corespunde într-o largă măsură împrejurărilor cunoscute din țările Europei Apusene, după căderea Imperiului Roman și întemeierea regatelor barbare. Soarta „rumânului“ nostru a fost aceea a lui *Romanus* din unele izvoare medievale apusene, iar noțiunea peiorativă pe care a căpătat-o nu diferă de cea care a transformat, în limba franceză a Evului Mediu, pe *villanus*, locuitorul villei romane, într-un *vilain* supus tuturor cerințelor

¹ Cf. G. I. Brătianu, *Le problème de la continuité daco-roumaine*, *Rev. historique du Sud-Est européen*, XX(1943), p. 65 și urm.; A. Rosetti, *Istoria limbei române*, III, p. 24; C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, I³, p. 262 și urm.; P. P. Panaitescu, *Interpretări românești* (Problema originii clasei boierești), p. 33 și urm.

stăpânirii feudale, sau în limba italiană, a dat cuvântului *schiaivo* îndoiul înțeles de slav, ca obârșie etnică, și sclav, în ce privește categoria socială¹.

De asemenea, cu toate discuțiile ce continuă încă în jurul acestei spinoase probleme, cred că se poate considera în unele privințe lămurită și chestiunea originii acestor stăpânitori străini, cari și-au imprimat pecetea vechilor noastre așezăminte și terminologiei administrative ce se leagă de ele. „Cneaz“, „voievod“, „boier“, ca și „vlădică“ sunt termeni slavi în ordinea cârmuirii laice și ecleziastice — fără a pomeni de numele dregătoriilor cari aparțin unei epoci mai târzii, acelei în care statul s-a încheșat și își dezvoltă aparatul de conducere. E cunoscut că și în ordinea religioasă, dacă termenii esențiali cari reprezintă credința, sunt latini, acei ce corespund nevoilor ierarhiei și liturghiei sunt slavi. Faptul că o toponimie slavă ne întâmpină pe întregul teritoriu locuit de români la Nord de Dunăre — după cum de altfel una romanică sau chiar românească mai supraviețuiește în unele regiuni slavizate ale Peninsulei Balcanice — că în cele mai vechi documente ale țărilor noastre numele elementelor de conducere sunt în mare parte slave, a dus pe unii dintre cercetătorii recentți la concluzia unei stăpâniri slave asupra poporului român, la începutul dezvoltării sale naționale, în același fel în care francii, longobarzii sau vizigoții germanici au stăpânit în primele secole ale Evului Mediu, popoarele romanice cari au devenit mai târziu francezii, italienii, spaniolii. Mai ales împrejurarea că o liturghie creștină de limbă slavonă s-a răspândit în toate ținuturile românești carpatice și dunărene, și că creștinarea însăși a slavilor, apropiată de noi, s-a produs doar în veacul al IX-lea, dovedește că în acest timp ei au constituit elementul de conducere, care a lăsat urme atât de adânci în ordinea culturală, ca și în cea politică sau socială.

Această constatare, a cărei documentare e de prisos să o repetăm aci², are însă nevoie de un corectiv. Slavii, deși apar în izvoarele istorice bizantine cari le amintesc începuturile, cu însușiri războinice, nu au reușit însă niciodată, prin propriile lor forțe, să alcătuiască formațiuni de stat mai puternice sau mai întinse. Procopiu, istoriograful lui Iustinian, arată că ei „nu sunt supuși unui singur om, ci duc o viață democratică, și de aceea câștigul și paguba la ei sunt în comun“³. Această definiție din veacul al VI-lea se întrecește cu datele istorice ale epocii următoare, cari dovedesc că slavii apuseni au avut nevoie de un străin, Samo, pentru a se organiza, cei din Miazăzi de hani bulgari de obârșie turanică, iar cei din Răsărit de varegii scandinavi, pentru a constitui stăpâniri mai întinse decât acele ale triburilor izolate, sau ale unor republici orașenești mărginite. În aceste din urmă cazuri, nu a fost vorba numai de un conducător străin, adus din întâmplare în mijlocul poporului slav, ci de o întreagă pătură stăpânitoare, al cărei caracter distinctiv s-a menținut multă vreme, chiar după slavizarea ei lingvistică. Ar fi deci o împrejurare cu totul deosebită și cu ceea ce ne oferă datele cunoscute de aiurea, ca tocmai în Dacia, slavii să fi avut, prin propria lor putere și inițiativă, față de poporul român, rostul de organizare și conducere pe care în general alții l-au avut față de ei, și să fi dovedit numai aci însușiri, ce par a le fi

¹ Cf. G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, p. 124 și urm.

² Cea mai convingătoare e în articolul citat mai sus, al D-lui P. P. Panaitescu. Cf. I. Filitti, *Evoluția claselor sociale în trecutul Principatelor române, Arhiva pentru știința și reforma socială*, V, p. 107 n. 7; v. și Iorga, *Ist. poporului român*, I, p. 132.

³ *De Bello Gothico*, III, 14, 25.

fost refuzate aiurea. Cred că enigma se lămurește, dacă socotim că în această perioadă, neamurile slave ale regiunii ce ne interesează se găseau ele înseși în relații de dependență față de alți stăpânitori, de obârșie turco-mongolă: avarii, a căror hegemonie în Europa Centrală și Răsăriteană s-a prelungit până la războaiele lui Carol cel Mare; după distrugerea *ringului* lor la 796, supremația lor a fost înlocuită de cea a hanilor bulgari, în epoca în care s-a efectuat trecerea acestora la creștinism și răspândirea liturghiei slavone de către ucenicii lui Chiril și Metodie¹. De altfel, e știut că termenul însuși de „boiar“ care definește clasa conducătoare a popoarelor slave, și mai cu deosebire a bulgarilor și a rușilor, e de origine mongolă. O „boierime“ sau nobilime, de origine în bună parte, și în orice caz de cultură slavă, s-a putut deci înstăpâni între veacul al VI-lea și al IX-lea, în țările în cari se vor întemeia mai târziu principatele române, dar fiind ea însăși dependentă de alți conducători de oști și noroade, puternicii hani ai avarilor, pe urmă, poate, și ai bulgarilor. Încetul cu încetul, s-a desăvârșit procesul de romanizare al acestei pături suprapuse de limbă și cultură slavă, cum s-a desăvârșit în Apus acel al stăpânitorilor germani²; poate a intervenit în unele părți și o reacțiune în forme mai puțin pașnice, a cărei amintire o păstrează, pe la 1100, cronica lui Nestor, și al cărei răsunet întârziat îl aflăm încă în veacul al XV-lea în istoria lui Dlugosz: mențiunea că „vlahii“ i-au alungat și i-au înlocuit pe slavi³. Sigur este că în secolul al XII-lea, cronica cunoscută a Notarului Anonim al regelui Bela păstrează încă vie amintirea simbiozei slavo-române, prin mențiunea ce aflăm în ea, a voievodatelor din Ardeal și din părțile sale de margine, la sosirea cuceritorilor maghiari.

Ceea ce poate nu s-a observat însă îndeajuns, în legătură cu această latură a problemei, este înțelesul restrâns și local pe care îl au, chiar și în cele mai vechi documente ce le folosesc, termenii ierarhici de origine slavă. *Cneazul* are origini foarte nobile; el reprezintă doar în limbile slave transpunerea cuvântului german *Konung* rege. Dar și în organizarea primitivă a lumii germanice, înțelesul ce se leagă de acest titlu nu depășește atribuțiile unor *reguli* sau „crăișori“, șefi de triburi, numărul și puterea acestora fiind variabile. În lumea slavă, cu tendința ei de fărâmițare a organelor de comandament și de judecată, rosturile cnejilor nu apar mai întinse; mai târziu, ca să însemne o putere mai considerabilă, trebuie să se ridice un „Mare Cneaz“ peste ceilalți, cum s-a întâmplat în Rusia.

În documentele ce le amintesc pe teritoriul învecinat cu regiunile noastre, ele se restrâng la atribuțiunile unei căpetenii sătești, supuse alegerii, din grupul de familii înrudite care constituie comunitatea rurală. Este ceea ce s-a numit caracterul „gentilic“ al cnezatului⁴. În Ungaria, ordinea feudală îi va despărți, împingând pe unii în rândurile nobililor, pe alții la rosturile de judecători sătești ai cnejilor „comuni“. Într-o situație destul de modestă nu apar cnejii Hațegului din veacul al XIV-lea, cari alături de „bătrânii

¹ Îmi mențin părerea, cu toate obiecțiunile aduse de Dl. P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 94—95.

² V. în această privință M. Valkhoff, *Superstrats germanique et slave*, *Neophilologus*, XXXI(1947), p. 4 a extrasului.

³ Pasajul a fost semnalat de mine în *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 135 și 245.

⁴ Cf. Dinu C. Arion, *Cnejii (Chineji) Români*, București, 1938, p. 46 și urm.

Valahii“, judecă pricinile locale în fața vicevoivodului regal al Transilvaniei¹, pe temeiul „dreptului valah“ (*wsiach woloskich*) acea a cneazului sătesc din Galiția, ca vechil al seniorului, din aceeași vreme sau din secolul următor, nu arată a fi mai însemnată². Un text mai vechiu îi aseamănă cu „balivii“ apuseni, administratori și judecători de ținuturi. Este adevărat că de curând s-a contestat identificarea acestor *canesii* din *Carmen Miserabile* al fratelui Rogerius, care apucase marea năvălire tătărească din 1241, cu „cnejii“, așa cum desigur încă de atunci se aflau în fruntea populației românești din Ardeal³. Alte amănunte ale aceluiași scriitor îi apropie mai degrabă de „hanii“, comandanți ai armatelor năvălitoare și ai serviciului lor de etape. Dar însuși cuvântul *canesii* arată că în orice caz, în mintea povestitorului contemporan, s-a produs o confuzie cu acei *kenezii* cari îi erau mai bine cunoscuți din împrejurările locale, și a căror potrivire cu balivii din alte țări rămâne astfel valabilă.

Cnezatele lui Ioan și Farcaș, pomenite pe țărmlul drept al Oltului de diploma regelui Ungariei din 1247, nu depășesc de asemenea proporții mărunte. În evoluția ulterioară — fără a insista asupra teoriilor cari au încercat să-i înfățișeze pe cnejii români ca uzurpatorii, în folosul proprietății lor individuale, ale unor vechi drepturi ale comunității sătești pe care o reprezentau⁴ — este de netăgăduit că în diplomatica principatelor române de la sfârșitul Evului Mediu, „cneazul“ a decăzut de la rostul de conducere pe care l-a avut cândva, chiar de mai mică întindere, la semnificația mai scăzută de mic proprietar liber, fără legături de dependență personală față de cei mai puternici. Dar dacă această ultimă ipostază, în care se confundă cu *judecii*, termen de altă origine dar de asemenea cu rosturi mărginite⁵, înseamnă capătul unei evoluții descendente, este vădit că nici în conținutul său inițial, termenul slav de *cneaz* nu reprezintă o sferă de activitate și stăpânire mai largă decât a unui grup de așezări omenești, ce nu depășește întinderea unei mici seniorii, de este să-i căutăm echivalentul în ordinea feudală mai bine cunoscută a țărilor apusene.

Dar nici titlul de „Voievod“, care dimpotrivă a cunoscut rosturi mai înalte, până a desemna pe capul statului, atunci când acesta s-a constituit, nu cuprinde la obârșie o rază mai întinsă de stăpânire. Încă din 1364, regina Elisabeta a Ungariei confirmă dreptul valahilor din Bereg de a-și alege Voievodul, așa cum fac și cei din Maramureș sau din alte părți ale regatului⁶. Iar voievodatele lui Litovoi și Seneslau, amintite de diploma din 1247, nu reprezintă mai mult ca stăpânire efectivă, decât cuprinsul unei văi, al unei „țări“ cât un plai de munte. Înseși „ducatele“ din cronica Notarului Anonim, cari sunt tot voievodate locale, nu depășesc ca întindere, după toate aparențele, acea a unui județ din vremuri mai

¹ Hurmuzaki, *Doc. I*, 2, no LIV, p. 73; Lukinich, *Doc. Valachorum*, no 124, p. 164. Cf. Dinu C. Arion, *op. cit.*, p. 169 și urm., 225 și urm.

² I. Bogdan, *Îndatoririle militare ale cnejilor și boierilor moldoveni*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 2-a, XXIX, p. 617 — 621.

³ A. Decei, [...] în *Omagiul I. Lupaș*, p. [...]]

⁴ R. Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, I, p. 191 și urm.

⁵ Cf. I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, I, p. 361, no CLXII; I. C. Filitti, *Clasele sociale în trecutul românesc*, București, 1925, p. 2 și C. Giurescu, *Despre boieri*, în *Studii de istorie socială*, București, 1943, p. 293 și urm.

⁶ Lukinich, *Doc. Valachorum*, no 139, p. 177.

târzii. Acest înțeles mărginit al celor doi termeni slavi de ierarhie politică și socială, confirmă ipoteza că acei pe cari îi desemnau nu se găseau în capul ierarhiei, ci constituiau organe intermediare și inferioare ale ei, *îngrădite în același timp de drepturile comunităților ce le gospodăreau*. Este deopotrivă de semnificativ că limba noastră a păstrat, pentru a defini sfere mai largi ale organizării și conducerii de stat, termeni de origine latină: peste „județele“, instanțe inferioare de administrație și judecată¹, își va întinde stăpânirea *domnul* (dominus), care nu va fi acel al unei „țări“ ca cele dinainte de întemeierea principatelor, ci al Țării Românești sau al Țării Moldovei. Iar *împăratul* (*imperator*) a rămas în vechea noastră limbă unul singur: acel de la Bizanț, singurul urmaș legitim al stăpânirii romane, din scaunul său al Romei Nouă de pe Bosfor. În epoca târzie, prin „împăratul“ fără alt calificativ, în cronicile sau în hrisoave, se înțelege sultanul, moștenitor al împăratului bizantin și prin aceasta, a împăratului roman². Aceste noțiuni originare și fundamentale nu trebuie pierdute din vedere, când încercăm să analizăm atribuțiunile și sfera puterii domnești în vechea noastră organizare de stat.

Nu mai puțin însemnat în această ordine de idei este înțelesul pe care îl înfățișează cuvântul „*țară*“. Într-un memoriu recent, Dl. Anibal Teodorescu a examinat diferitele lui nuanțe, pe cari le întâmpinăm în vechile noastre texte³, mult mai complexe, pe cât se pare, decât acele ce ni le pot oferi alte limbi neolatine: pentru subiectul ce ne preocupă, este în special de amintit deosebirea pe care cronicarii o fac între *boieri* și *țară*, ca între categorii sau stări sociale distincte și bine definite. E de asemenea de subliniat sensul local pe care cuvântul îl îmbracă în perioada mai veche, corespunzând cu întinderea redusă și cu drepturile mărginite ale voievodatului primitiv. Înainte de a fi o *Țară Românească* au fost în Ardeal o *terra Blacorum*, amintită de la 1222, și desigur acele mici regiuni închise cari se mai numesc și astăzi „Țara Bârsei, Țara Oltului sau Țara Făgărașului“. La celălalt capăt al pământului românesc, „Țara Șipenițului“ nu va fi fost mai întinsă, și nici „Țara Moldovei“ nu a depășit la începuturile ei, valea râului de importanță secundară ce i-a dat numele.

Dar la toate aceste înțelesuri amintite de un distins jurist, credem că trebuie neapărat adăugat încă unul, ce intră de altfel și mai mult în competența sa. Am avut prilejul să menționez interpretarea profesorului Otto Brunner, care dă cuvântului „Land“ — echivalentul lui *terra* din diplomele medievale —, înțelesul unei *comunități de drept*, al unei regiuni în care un anumit obicei local îndrumază judecățile și determină împărțirea dreptății. Pe teritoriul astfel delimitat, exercitarea acestor atribuțiuni așază față în față puterea principelui și sfatul acelora, pe cari privilegiul din 1231 al împăratului Frederic al II-lea îi desemnează ca *meliores et majores terrae*, de al căror *consensus* stăpânul țării (*dominus terrae*) trebuie să ție seamă, de al căror sfat și ajutor, după obiceiul feudal, are nevoie în interpretarea dreptului la scaunul său de judecată⁴. Este deci, deasupra principelui și mai marilor unei „țări“, o unitate superioară a dreptului, care îi cuprinde și

¹ Sunt de considerat în această privință „județele“ sau „scaunele“ ardelene ale sașilor și secuilor, cari reprezintă o adaptare a organizării acestor coloniști la împrejurări locale.

² Cf. G. I. Brătianu, *Le problème de la continuité daco-roumaine*, op. cit., p. 67.

³ Valoarea juridică a unui vechiu cuvânt românesc, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Sect. Ist., s. 3-a, XXVIII, p. 543 și urm.

⁴ Cf. Otto Brunner, *Land und Herrschaft*, Wien, 1939, p. 212 și urm.

fi domină pe toți: legea țării sau obiceiul pământului (*consuetudo terrae* în termenii privilegiului imperial din 1231). Semnalând interesul acestei concepții și însemnatele ei consecințe, nu numai pentru înțelegerea ordinii de drept, dar și a celei politice, arătam în același timp „ce concluzii se pot trage din aceste constatări, cu privire la «țările» cari încep să apară cam în aceeași vreme, ca mici unități autonome și regionale, în istoria românilor”¹. Este locul să stăruim mai mult asupra acestei apropieri. În diploma din 1247 a regelui Bela al IV-lea, în care apar, după cum se știe, *terra Kenaztus Lytuoy Voiauode* și *terra Szeneslai Voiauode*, pe lângă *terra de Zeurino* concedată Ordinului Ioaniților, e vorba și de *maiores terrae*, lucru observat și subliniat de mai toți istoricii noștri. Este însă vrednică de toată atenția împrejurarea, că acești fruntași locali sunt menționați tot în legătură cu interpretarea și aplicarea dreptului, dându-li-se anume puțină de apel la curtea regelui, în cazul unei sentințe capitale². Se știe de asemenea că s-au păstrat și mai târziu urmele unor autonomii judiciare rezervate acelor ținuturi, pe cari Dimitrie Cantemir le socotește „un fel de republici”, cârmuite exclusiv de pravilele sau obiceiurile lor, fără amestecul poruncilor și judecătorilor Domniei; în această categorie, autorul „Descrierii Moldovei” așază Vrancea, Câmpulungul moldovenesc și Tigheciul³. Despre cea dintâi din aceste regiuni, știm de altă parte că ne înfățișează și în vremuri târzii, particularitățile proprietății răzășești colective, repartizate pe neamuri sau cete⁴. E ușor de presupus că ceea ce a supraviețuit în aceste mici ținuturi izolate de munte sau de codru, va fi constituit în timpurile mai vechi, o trăsătură specifică fiecărei „țări” în parte, hotarele ei fiind de fapt acele ale „obiceiului” tradițional, superior puterii politice și administrative a factorilor de conducere. În același sens s-au dezvoltat de altfel așezămintele asemănătoare ale Europei Apusene, în cari s-au văzut cu drept cuvânt unul din elementele de bază ale regimului de Stări: nevoia sfatului pentru a tălmăci și a aplica dreptul nescris, obiceiul pământului, așa cum îl moștenise în Evul Mediu fiecare colț de țară⁵. Cu timpul, aceste mici unități s-au contopit în formațiuni politice mai mari, o dată cu dreptul ce le cârmuia: „deasupra tuturor variantelor obiceiului local, creștea un corp de obiceiuri, *lex terrae*, sau, cum era numită: legea comună (*common law*), a cărei dreptate o împărțeau regele și curțile sale”⁶. Astfel ni se descrie evoluția justiției în Anglia dinastiilor normande și plantagenete, și în același mod trebuiesc privite împrejurările contemporane din țările noastre: sunt doar de o parte și de alta, aceiași termeni: *lex terrae*, legea țării, pe care și mai târziu părțile o puteau invoca în fața Domnului, ca o noțiune de drept ce era superioară puterii acestuia și căreia Domnia însăși trebuia să se închine, chemând jurătorii propuși la judecată.

Ținând deci seamă de toate aceste precizări în jurul înțelesului primitiv al cuvintelor „voievod” și „țară”, se poate reconstitui caracterul constituțional al Domniei în țările române, din însăși dezvoltarea ei istorică. Este evident că atât în Muntenia cât și în

¹ V. *Sfatul domnesc și adunarea stărilor*, III, *ibid.*, p. 192.

² V. textul în Hurmuzaki, *Doc. I*, 1, no CXCI, p. 250—252 și *Doc. Valachorum*, no 9, p. 20—22.

³ D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. Acad. Rom., p. 123—124.

⁴ Cf. A. Sava, *Documente putnene*, I, p. XX—XXI.

⁵ Cf. studiul lui C. H. Mc Ilwain, *Medieval Estates*, în *Cambridge Medieval History*, vol. VII, p. 665 și urm.

⁶ F. M. Powicke, *Medieval England 1066—1485*, p. 238.

Moldova, principatul a fost întemeiat la datele ce sunt îndeobște cunoscute, prin suprapunerea Domniei la mici formațiuni politice locale, pe cari le-a „mediatizat“ ca să folosim un termen consacrat de procesul asemănător, ce se poate constata în istoria țărilor germane. În Moldova, este sigur că faptul s-a produs prin „descălecatul“ unui voievod din Maramureș, înconjurat de un număr de seniori, cari s-au unit pe urmă în sfatul Domniei cu reprezentanții puterilor locale; documentele sunt aci de acord cu tradiția istorică, așa cum ne-au păstrat-o letopisețele.

În Țara Românească, tradiția istorică este de asemenea aceea a unei „descălecări“ din părțile de miazăzi ale Ardealului, fără însă ca izvoare contemporane să ne poată confirma arătările cuprinse în povestirile mai târzii; nu e de altfel singurul caz în istoria medievală, și am mai semnalat paralelismul ce îl înfățișează aceste împrejurări cu acele ale originilor Confederației elvețiene, cari le sunt exact contemporane¹. Mulți dintre istoricii noștri stăruiesc însă în vederile critice ale lui Dimitre Onciul, și nu acceptă descălecatul la ctitoria Țării Românești. Pentru ei, spre deosebire de Moldova, creațiunea statului unitar, cârmuit în veacul al XIV-lea de Basarabi, e un fenomen politic autohton, datorit superiorității pe care a câștigat-o unul din voievodatele locale, care a „adunat“ pe celelalte sub stăpânirea sa, așa cum au făcut Marii Cneji ai Moscovei cu pământurile rusești, cârmuite de rivalii lor². Fie însă una sau alta dintre aceste ipoteze, concluzia în ce privește caracterul Domniei nou înființate rămâne aceeași: e un proces de natură feudală, vădit influențat de așezămintele acestui regim, așa cum îl cunoaștem din țara vecină a Ungariei, în timpul ultimilor regi arpadieni și a dinastiei străine de Anjou. O asemenea alcătuire de stat exclude ideea unei stăpâniri absolute: ea presupune superioritatea unui „obicei al pământului“ care determină în jurul Domnitorului, prezența unui sfat constituit din acei *maiores terrae* ce i s-au închinat, recunoscând „dominiul eminent“³ care îi dă dreptul să dăruiască și să confirme stăpânirea pământurilor, să confere „ohabele“ sau imunitățile, să perceapă veniturile ce rezultă pentru Domnie din transferurile private de stăpânire; dar totdeodată, în virtutea principiului de reciprocitate ce se află la temelia dreptului feudal, Domnul țării unificate trebuie să recurgă la colaborarea acelorași reprezentanți ai puterilor locale, atât pentru a interpreta dreptul și a rosti judecata sa, cât pentru a hotărî în problemele însemnate, ce trebuie să le rezolve în interesul obștesc.

Desigur, nu se poate socoti în țările noastre feudalitatea pe același plan, cu acel pe care ni-l arată regimul ei din țările apusene, ajuns la deplina sa dezvoltare. Este însă o tendință a studiilor recente în această materie, de a nu considera numai formele deplin dezvoltate ale unei instituții, ce nu sunt realizate poate decât în unele cazuri precis

¹ V. G. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, p. 94, 116 și urm.

² Acesta e punctul de vedere al D-lui P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 285.

³ Cf. Dinu C. Arion, *Ce înțeles au avut actele de donațiuni domnești de pământ la începuturile voevodatelor*, în *Două studii de istorie a dreptului românesc*, București, 1942, p. 35 și urm. Este de observat cu acest prilej că în constituția alcătuită de boierii Moldovei la 1822, care se întemeiază în mare măsură pe tradiție, „punctul“ 14 prevede că „Pravilelor țării și hotărârilor celor săvârșite și de Domn unit cu sfatul obștesc este supus însuși Domnul și sfatul obștesc“, cu alte cuvinte, adaugă Xenopol, *supunerea autorității ocârmuitoare sub legi, esența regimului constituțional*. Cf. *Primul proiect de constituțiune al Moldavei în 1822*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 2-a, XX, p. 133.

localizate și mărginite: în ce privește sistemul feudal, doar Franța și senioriile Orientului latin, creațiune a „Franței de cruciată“, oferă cu adevărat deplinătatea unor instituții feudale. Nu trebuie însă să excludem din studiul acestora, așezămintele celorlaltor țări europene, în cari lipsesc unele din elementele ce alcătuiesc „tipul“ desăvârșit al regimului; pot fi, mai ales în părțile răsăritene ale Europei, elemente constitutive ale structurii politice și sociale, cari ne îndreptătesc să vorbim de o feudalitate rusească sau bizantină¹, fără să putem înfățișa, într-un caz ca și în celălalt, toate particularitățile pe cari le cunoaștem din relațiile suzeranului francez cu vasalii săi. În țările noastre, deși nu avem certitudinea îndeplinirii tuturor formelor consacrate ale legăturilor feudale — dovedite doar în relațiile externe ale voievozilor cu regii Ungariei și Poloniei — nu se poate însă tăgădui existența unor obligațiuni de „sfat și ajutor“ între Domnie și mai marii țării, inerente nexului feudal; după cum este vădită colaborarea dintre aceiași factori în elaborarea și aplicarea normelor de drept, în lipsa pravelor scrise cari sunt apariții mult mai târzii, de influență și chiar de factură bizantină.

Se poate totuși pune problema, în ce privește necesitatea alcătuirii și consultării sfatului domnesc, dacă obligațiunea de drept feudal nu întâlnește în țările noastre și tradiția constituțională a Imperiului Bizantin, așa cum am amintit-o la sfârșitul memoriului nostru precedent². Derivând din alte obiceiuri decât acele feudale, consultarea Senatului (sugklêtos) alcătuit din înalții demnitari, este într-adevăr o trăsătură caracteristică a sistemului de cârmuire practicat la Bizanț și imitat de popoarele și țările aflate în sfera sa de influență. Un *sinklite* sau sfat al boierilor ne întâmpină și în Bulgaria medievală³, a cărei înrăurire o aflăm în alcătuirea aparatului administrativ de mari dregătoriai al Țării Românești; aceeași influență, dar transmisă direct de la Bizanț, se poate urmări și în instituțiile Rusiei Kieviene. Ori cum ar fi, pe o latură sau pe alta, Domnul principatului român nu este în nici un caz un *princeps legibus solutus*; el se află supus obiceiului, și obligat să ție seamă de factorii cari în fața voinței sale, reprezintă într-un fel oarecare, acea a unor categorii privilegiate cari vorbesc în numele țării. Întâlnim deci și la noi aceleași elemente constitutive ale regimului de Stări, pe cari le aflăm la originea dezvoltării acelorasi instituții în țările din Apusul și Centrul Europei.

Această concluzie nu rezultă însă numai din alăturarea logică a paralelismelor, și a argumentelor pe cari acestea le determină: ea se întemeiază și pe mențiuni precise ale documentelor. Astfel în cel mai vechiu act al cancelariei, muntene pe care îl cunoaștem, privilegiul pe care Vladislav I (Vlaicu Vodă), Domnul Țării Românești, îl dă brașovenilor la 20 ianuarie 1368, hotărând vămile ce le vor plăti negustorii lor în țara sa, precum și punctele de trecere, Voievodul român se adresează, în textul latin care ne-a fost păstrat „universis fidelibus nostris, comitibus, castellanis, iudicibus, tributariis, officialibus et cuiusve status hominibus, in terra nostra Transalpina constitutis“⁴, ceea ce Dl. C. C. Giurescu traduce, de altfel corect, prin „tuturor credincioșilor noștri, marilor dregătoriai,

¹ V. G. I. Brătianu, *Les études byzantines d'histoire économique et sociale, Byzantion*, XIV (1939).

² *Adunarea stărilor în țările Europei de Răsărit dunărene.*

³ Cf. I. Sakázov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin-Leipzig, 1929, p. 10.

⁴ Hurmuzaki, *Doc. XV*, I, no II, p. 2.

părcălabilor, judecătorilor, vameșilor, slujbașilor și oamenilor din orice stare¹ — trebuind însă să adăugăm: din orice stare „constituită în țara noastră Transalpină“. Cuvântul *status*, așa cum e folosit însă în aceeași vreme în Ungaria, a cărei suzeranitate Domnitorul o recunoaște formal în însăși titulatura sa din același document², înseamnă însă „Stări“, organizate și privilegiate, categorii sociale cu obligațiuni și drepturi precise. Amintirea lor într-un document, în care Domnul se adresează autorităților în subordine, este prin ea însăși semnificativă pentru structura politică și socială a principatului în această vreme.

De asemenea, cel mai vechiu document extern al cancelariei moldovenești, actul de omagiu al voievodului Petru către regele Vladislav Jagello al Poloniei, din 6 mai 1387, cuprinde întărirea adusă acestei legături feudale de către „boierii cei mari, *nostro nomine et aliorum omnium terrigenarum terre Valachie*, qui in nos ad id ipsum faciendum auctoritatem omnimodo transtulerunt“. Editorul cel mai recent, Dl. M. Costăchescu, traduce „în numele nostru și al tuturor celorlalți boieri ai Țării Moldovei, cari ni-au împuternicit cu toată auctoritatea să facem aceasta“³. În fapt cam acesta este înțelesul; totuși *terrigenae*, asemănător lui *regnicolae* al documentelor ungurești din aceeași vreme, înseamnă mai degrabă, *stricto sensu*: pământeni, oamenii privilegiați „de țară“⁴. Că acest termen cuprindea pe boieri, este incontestabil. Dar un alt act de omagiu, posterior, acel al lui Ilie Voievod din 19 septembrie 1436, îl arată făcând supunere „cu întreg sfatul nostru, cu cavaleri (*ritermi* în textul slavon) boieri și nobili din cetăți, orașe cu ținuturile supuse și din fiecare stare (*stadla*) sau rang de oameni supuși nouă“⁵. Mențiunea Stărilor este aci cât se poate de precisă, în înțelesul occidental al cuvântului, așa cum se potrivește de-altfel unui act diplomatic de drept feudal. Este deci limpede că în perioada începuturilor vieții de stat, în timpul generațiilor cari mai păstrau amintirea împrejurărilor dinainte de descălecare, Domnul Țării Românești, sau mai târziu și acel al Moldovei, întocmai ca și contemporanii lor din Apusul și Centrul Europei, își întemeiau stăpânirea pe sfatul și ajutorul Stărilor, a căror ființă reiese din cuprinsul însuși al documentelor întărite de pecetea domnească.

3. DOMNIE ȘI STĂRI

Un alt fapt caracteristic desăvârșește cunoștința noastră despre caracterul și funcțiunile Domniei: este regula însăși de succesiune care îi atribuie și îi întărește stăpânirea. Dimitrie Cantemir socotește că la început, Domnia în Moldova a fost ereditară, deși, după stingerea întâiului șir de voievozi din neamul descălecătorilor, recunoaște că s-a ridicat de către turci „dreptul de alegere a Domnilor de către fruntașii țării“⁶. Xenopol a găsit în această privință o formulă cuprinzătoare, care a fost adoptată de istoricii mai noi și este și astăzi folosită: el a calificat sistemul de succesiune drept „ereditar-electiv“. Domnia rămânea într-adevăr la obârșie în aceeași familie, fără însă a se preciza dacă ea se

¹ *Ist. Românilor*, II, p. 343.

² *Ladislauș, Dei et Regia Maiestatis gracia Waywoda Transalpinus et Banus de Zevrinio*.

³ M. Costăchescu, *Doc. moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, no 163, p. 601.

⁴ Cf. I. C. Filitti, *Clasele sociale în trecutul românesc*, p. 9.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Descriptio Moldaviae*, p. 37.

moștenea din tată în fiu, sau în ordine colaterală: „toți copiii și chiar alte rude ale mortului domn aveau toate un drept egal de a fi alese la domnie de către țară”¹. „Deci în realitate, conchide un autor mai recent, în țările române se practica sistemul alegerii, limitat la un neam cu toți descendenții, ascendenții lui, liniile laterale și fiii din concubina”². Aceste împrejurări așază într-o lumină și mai puternică raporturile de interdependență între „Domnie” și „țară”, reprezentată prin Stările ei.

În fapt, și aci pare a se fi produs o evoluție, mai accentuată cu cât ne apropiem de începutul epocii moderne. Șirul întâilor voievozi ai Țării Românești, așa cum îl cunoaștem de la Marele Basarab la Mircea cel Bătrân, păstrează Domnia nu numai în aceeași dinastie, dar în aceeași ramură a ei, intervenind doar, în cursul acestui secol, două moșteniri de la frate la frate, celelalte toate fiind din tată în fiu. E de presupus că alegerea, de se va fi făcut, va fi fost mai degrabă o ratificare, de către corpurile constituite, a desemnării urmașului „din os domnesc” de însuși voievodul în funcțiune. Mircea și-a asociat, din viață, pe fiul Mihail la domnie, și nu este exclus ca faptul să se fi produs și mai devreme³. Și în istoria Imperiului german, în timpul dinastiilor saxone și franconiene, alegerea are încă acest rost, al unei prezentări solemne a moștenitorului desemnat de suveran, reprezentanților calificați ai categoriilor sociale conducătoare⁴. Alegerea de către factorii „constituționali” ai Imperiului: senatul, demele, armata, rămăsese ca o tradiție, măcar formală, și la Bizanț; am mai avut prilejul să o amintim⁵.

Pe lângă paralelisme străine, ce se înmulțesc în secolul următor, cu exemplele ce ni le oferă sistemul electiv al regalității ungurești sau polone, trebuie să ținem seamă și de izvorul de inspirație pe care îl aflăm în așezămintele mai vechi ale proprietății agricole, din țările noastre, în forma lor primitivă: desemnarea de către capii familiilor înrudite, stăpânind o proprietate în indiviziune, a unuia din ei la cnejie sau judecie, drept căpetenie a așezării lor⁶. Alegerea Domnului țării din același neam ar fi fost astfel, în oarecare măsură, transpunerea acestui vechiu obicei de gospodărie rurală pe planul superior al cărmuirii statului.

În perioada următoare, în mijlocul frământărilor și luptelor pentru scaun din veacul al XV-lea, această ordine începe a fi zdruncinată. În hrisoave apar formule de rezervă și de îndoială: „pe cine alege Dumnezeu să fie domn al Țării Românești, sau din rodul inimii domniei mele, sau pentru păcatele noastre, din alt neam...”⁷. În Moldova alegerea Domnului e însemnată cu precizie: este cunoscută împrejurarea „când s-au strâns țara la Direptate, și au rădicat domn pre Ștefan Vodă. Deci Ștefan Vodă strâns-au boierii țării și mari și mici și altă curte mărunță, dimpreună cu mitropolitul Teoctist și cu

¹ Ist. Românilor, III, p. 161 — 162.

² A. V. Boldur, *Contribuții la istoria Românilor*, Chișinău, 1937, I, p. 239.

³ D. Onciul presupune că Nicolae Alexandru fusese asociat la domnie de către tatăl său Basarab I. *Opere complete*, ed. Sacerdoțeanu, I, p. 364.

⁴ F. Rörig, *Mittelalterliches Kaisertum und die Wende der europäischen Ordnung*, în *Das Reich und Europa*, p. 28.

⁵ V. memoriul precedent: IV. *Adunarea stărilor în țările Europei de Răsărit dunărene*.

⁶ Cf. I. C. Filitti, *Proprietatea solului în principatele române*, p. 79.

⁷ P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, I, no 53 și 94, 10 sept. 1428 și 2 aug. 1453.

mulți călugări, la locul ce se cheamă Direptate, și i-au întrebat pre toți, este cu voia lor tuturor să le fie domn. Iară ei cu toții au strigat într-un glas: În mulți ani de la Dumnezeu să domnești!¹. Un veac și un sfert mai târziu, un martor străin al intrării lui Petru Cercel în București la 1583, arată „că ne întâmpină întregul popor, oameni și femei, pe o mare câmpie, cu atâta sărbătoare și bucurie, că părea cu adevărat Înălțimea Sa a fi fost dorită de popoarele sale”². Cum s-a observat cu multă dreptate, „această întrunire nu amintește alta, vestită, cea de la Direptate lângă Suceava, din 1457? Manifestările cari s-au produs nu păstrau oare înțelesul unei alegeri, sau mai degrabă al unei recunoașteri, căci supușii nu făceau decât să recunoască pe acel dintre coborătorii domnești care avea dreptul de a domni, fenomen paralel cu alegerile carolingiene?”³.

Se pot găsi într-adevăr acestor împrejurări paralele numeroase atât în adunările electivă care întrunesc Stările nobiliare ale Ungariei în *Rakos* sau ale Poloniei în *seim*, spre a desemna pe rege, cât și în aclamațiile rituale rostite de corpuri constituite, ce întâmpină pe împăratul bizantin la suirea sa în scaun: eis polla ètè, întru mulți ani⁴. Se știe de asemenea că aceeași tradiție se mai păstra la Veneția, unde dogele ales se înfățișa mulțimii, în piața Sf. Marc, spre a-i fi prezentat cu formula consacrată: să vă fie doge, se *vi piaxe* — condiție de altfel pur formală, deoarece faptul însuși al alegerii fusese îndeplinit de forurile restrânse chemate să o efectueze.

În Moldova însă, cronică înseamnă la fiecare domnie nouă consensul pe care l-a obținut. A descriere dramatică ni-l arată pe Ștefan cel Mare, aproape pe patul morții, purtat „în campum” unde se adunaseră boierii, pentru a hotărî despre alegerea Domnului⁵. După cronică, Bogdan se înscăunează „cu voia tuturor lăcuiitorilor țării”⁶. Mențiunea lipsește la ridicarea în scaun a fiului său Ștefan cel Tânăr, dar pe urmașul acestuia, Petru Rareș „aflându-l și adevărindu-l că-i din osul lui Ștefan Vodă, cu toții l-au ridicat domn”⁷. De aci încolo, însă, ordinea e tulburată. La 1538, cucerind țara, sultanul Soliman impune pe Ștefan zis Lăcustă, dar boierii răsculați ridică pe Alexandru Cornea, pentru ca Petru Rareș să se întoarcă, cu steagul și imbrohorul [emir *akhor*] de la Constantinopol. Însă „pe urma lui Petru Vodă Rareș cu dragoste rădăcat-au boerii cu toată țara pe Iliaș, fiu-său cel mai mare, la domnie”⁸, a cărui purtare le va prilejui cea mai amară dintre decepții; iar „după ce au părăsit Iliaș Vodă și legea și țara, lăcuiitorii țării se sfătuiră și puseră la domnie pre Ștefan Vodă”, fratele fostului domn; sfârșitul acestuia a fost tragic. „Dacă uciseră boerii pre Ștefăniță Vodă la Țuțora, cu toții s-au sfătuit și au rădăcat domn pre Joldea”⁹, înlăturat însă repede de Alexandru Lăpușneanu. Când Despot, ca un adevărat condottiere, pătrunde

¹ Gr. Ureche Vornicul, *ibid.*, p. 29.

² Șt. Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească*, Cluj-Sibiu, 1944, p. 169.

³ Darea de seamă a d-lui M. Berza, în *Rev. hist. du Sud-Est européen*, XXII (1945), p. 339.

⁴ N. Iorga, *Geschichte des Rumänischen Volkes*, II, p. 19.

⁵ Hurmuzaki, *Doc. VIII*, no L, p. 41.

⁶ Gr. Ureche Vornicul și Simion Dascălul, *ibid.*, p. 81.

⁷ *Ibid.*, p. 95.

⁸ *Ibid.*, p. 116.

⁹ *Ibid.*, p. 119.

la rândul său în Moldova, „i s-au închinat țara de sus toată”¹ ademenită de făgăduielile sale. Înlocuitorul său Tomșa, e ridicat dintre boieri, iar când aceștia trimit să-l întâmpine pe Lăpușneanul, care sosea cu firmanul de la Poartă „să-i spue că țara nu-l va, nici îl iubesc”, a rămas vestit răspunsul ce i se atribuie: „de nu mă va țara, eu îi voi pre dâșii, și de nu mă iubesc eu îi iubesc pre dâșii, și tot voi merge, ori cu voe, ori fără voe”². Se face simțită tot mai mult presiunea puterii otomane; la 1592, un observator italian înseamnă că vechea ordine e înlăturată „e chi puo più con forza di danari, quello ottiene di esser principe [...] il quale di poi possiede lo stato quanto pare e piace al Signore [...]”³. Aceste împrejurări vor provoca la sfârșitul secolului, reacțiunea boierimii în ambele principate și încercarea, ce vom avea a descrie mai amănunțit, de a stabili un regim de domnii alese și de Stări, după modelul ardelean și polon, care în cele din urmă va fi înăbușită de aceeași asuprire turcească, dar va lăsa urme în formele constituționale ale vieții de stat din aceste țări, până în epoca fanariotă⁴.

În linii mari, și fără a ne opri deocamdată la amănunte, evoluția raporturilor între „Domnie” și „Țară” ar înfățișa deci următoarele fundamentale și caracteristici de ordin general.

Începutul îl constituie, în Țara Românească și în Moldova, legătura feudală între Domnul „descălecăt” cu credincioșii săi, și seniorii localnici cari îl recunosc drept căpetenia lor. Obligațiunile de „sfat și ajutor” îi întrunesc în jurul voievodului, pentru a îndeplini obișnuitele rosturi de judecată, de administrație sau de consiliu. Dar tot de la început se simte o deosebire între cele două principate. Se pare că Țara Românească precedeaza țara vecină cu câteva decenii, în evoluția ei constituțională, dar mai sunt și alte cauze de deosebire pe cari va trebui să le examinăm. Echilibrul lăuntric de puteri între Domnie și Stările în formațiune, se rupe mai devreme în Țara Românească; cazurile de pribegie ale nobililor localnici peste hotar, în fața presiunii domnești, se ivesc aci mai de timpuriu. Domnia Basarabilor apare din acest punct de vedere mai autoritară și centralizatoare, poate mai influențată, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, de concepțiile lumii balcanice cu care, deopotrivă cu cea a Europei Centrale, păstrează un strâns contact⁵.

În Moldova dimpotrivă, actele cancelariei domnești arată fără întrerupere sfatul și credința nobilimii, în rândurile căreia se poate face deosebirea între marii seniori, stăpâni de moșii, cu siguranță anteriori descălecării⁶, și slujbașii ale căror rosturi la început, sunt mai modeste față de cei dintâi. Dar alături de boierii mari și mici, apar „cavalerii”, orașele, ținuturile supuse și alte „Stări”, fără a uita pe reprezentanții clerului, cari nu lipsesc nici ei în împrejurările însemnate. Influența Poloniei va introduce până și cuvântul „*seim*”, pentru

¹ Gr. Ureche Vornicul și Simion Dascălul, *ibid.*, p. 125.

² *Ibid.*, p. 145.

³ Hurmuzaki, *Doc. XI*, no CCCLXXVI, p. 248—249.

⁴ V. în această privință memoriul meu *Două veacuri dela reforma lui Constantin Mavrocordat*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, XXIX, p. 421 și urm.

⁵ V. G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines au XIVe siècle*, *Acad. Roumaine, Bulletin de la sect. historique*, XXVIII.

⁶ N. Iorga, *Ostași dela Prut*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 2-a, XXXVI (1914), p. [...]

adunările acestor delegați de corpuri constituite, termen care se regăsește cel puțin în unul din actele moldovenești dinaintea de Ștefan cel Mare¹. Cu spiritul de intuiție sintetică ce îl caracteriza, Nicolae Iorga aseamăna contrastul dintre Moldova și Muntenia în perioada începuturilor, celui dintre Castilia și Aragon².

Domnia Marelui Voievod și a descendenților săi imediați, umple însă aproape un secol cu o cârmuire autoritară, care respectă formele alegerii și ale sfatului, dar știe să poruncească și să-și impună voința, chiar fără cruțare. La depărtare de un veac, Moldova a ajuns deci la aceeași situație în care se găsea, din punct de vedere launtric, țara vecină, sub cei dintâi Basarabi. În aceasta din urmă însă, schimbările repezi și dese de voievozi, în perioada denumită a „Dăneștilor și Drăculeștilor“ — care este în realitate cea a luptelor dintre unguri și turci — slăbesc puterea domniei și ridică alături de ea, cea a marilor familii boierești, începând cu Craioveștii olteni, înrudiți cu Basarabii. E un proces de reacțiune împotriva tendințelor autocratice din perioada precedentă, care își găsește expresiunea în luptele înverșunate dintre domni și boieri, cari se întind în veacul al XVI-lea și în Moldova. Rivalitatea între magnați și șleahă polonă își are aci de asemenea repercusiunile ei.

Atunci intervine însă, după prăbușirea Ungariei la Mohaci, dar mai ales după instalarea pașalâcului în cetatea Budei, presiunea covârșitoare a puterii otomane, sub cel mai mare din sultanii cari au cârmuit-o: Soliman Magnificul. De la Miazăzi și Răsărit, peste Dunăre și din părțile Mării Negre și ale Crimeei, iar acum și de la Apus, din câmpia ungară, peste Ardealul închinat poruncilor Porții, țările noastre sunt învăluite de cetățile și străjile padișahului și supuse exploatării tot mai intense a fiscului și a slujbașilor săi. Domnii numiți cu firman își iau angajamente ce nu le pot ține, în condițiile tradiționale în cari țările fuseseră cârmuite, cu conlucrarea factorilor chemați să le reprezinte în sfatul lor, în primul rând al boierimii. Aceasta de altfel își pierde cu trecerea vremii caracterul dominant de feudalitate teritorială, dând o însemnătate sporită slujbelor cu cari o investește domnia. Și în această privință se pot găsi aspecte paralele în istoria mai veche a țărilor Europei Apusene. „Am văzut, scrie un specialist reputat al studiilor medievale din Anglia, că deși era legată de pământ, aristocrația engleză a primelor vremuri era o aristocrație de serviciu; totuși, în același timp, regele nu era un despot și depindea de sfatul oamenilor săi mai mari“³.

Dacă această definiție se poate aplica și țărilor noastre în perioada de închegare, care a urmat descălecatului, ea nu se mai potrivește însă epocii frământate ce o deschide pătrunderea influenței turcești. Uciderile de Domni, măcelurile sau pribegiile de boieri se înscriu în analele veacului al XVI-lea: Mircea Ciobanul în Țara Românească, Alexandru Lăpușneanu, Ion Vodă cel Cumplit în Moldova, sunt pomeniți ca cei mai crunți vărsători de sânge ai „neamurilor“, cari nu se pleacă în totul voinței lor. Domnia acestui din urmă voievod, așa cum ne-o descriu izvoarele inspirate de resentimentele nobilimii, pune

¹ D. P. Bogdan, *Acte moldovenești dinaintea de Ștefan cel Mare*, București, 1938, p. 8—11.

² Îmi amintesc a o fi auzit la cursul pe care îl ținea la Universitatea din Iași, în iarna 1915—1916, ca înlocuitor al lui A. D. Xenopol.

³ F. M. Powicke, *Medieval England*, p. 191—192.

accentul pe deosebirile de clasă, ce despart la noi și aiurea Stările sociale și politice: „din boeri și din cei de cinste sabia lui nu mai eșă“, dar când se înțelege cu cazacii împotriva turcilor, „strânse țara, către carii se ruga cu multe cuvinte blânde [...] iară despre sine să nu-l știe ca pre un vrăjmaș, ci ca pre un părinte¹; iar de au făcut cuiva înaljosul, tot pentru turci au făcut, să le intre în voe și să-i împle sau... și nu i-au putut sătura...“². Se știe cum în ceasul primejdiei, boierimea s-a răzbunat, părăsindu-l și trecând în tabăra turcească: „boierii se desfăcură de Domnul rebel, și țara, pedestrima înarmată, rămase până la sfârșit cu dânsul“³. Contemporanul și adversarul său, Alexandru Vodă din Țara Românească, nu avea cu boierimea relații mai bune. O mărturisește piatra de mormânt a clucerului Albu Goleșcu, căzut în lupta de la Jiliște pe Râmna, în 1574: „atunci toți credincioșii boeri ai domniei lui l-au lăsat pre el să-și piardă capul [...] iar eu n-am uitat pâinea domniei lui, ci singur mi-am întors fața asupra vrășmașilor domniei lui și m-am făcut însumi pavăză capului domniei lui [...]“, ceea ce hrisovul domnesc confirmă cu amară ironie: „atunci am văzut domnia mea dragostea tuturor boerilor și a vitejilor domniei mele“, cu excepția singură a Goleștilor cari „s-au întors îndărăt atunci în oastea moldoveană cu sulile, de au apărât capul domniei mele“⁴. Aceste împrejurări înseamnă un punct culminant în criza sistemului politic al țărilor noastre: ele întâresc însă solidaritatea boierimii și a clerului și pregătesc încercarea regimului de Stări ce o va înfăptui generația următoare.

Aci documentul cel mai de seamă îl constituie tratatul din 1595, încheiat de delegații clerului și boierimii din Țara Românească cu principele Ardealului, Sigismund Báthory. Domnia e redusă la o simplă locotenență a suveranului transilvan, și mărginită, cum nu fusese niciodată, în atribuțiunile ei. E însă vorba mult mai puțin, în acest text diplomatic pe care va trebui să-l analizăm în toate dispozițiunile sale, de hegemonia vanitosului principe al Ardealului, cât de precumpănirea unei adevărate Stări boierești care își impune directivele lui Mihai Viteazul însuși. Domnia acestuia va fi de altfel expresiunea năzuințelor ei, pe plan lăuntric și extern, în vremea în care un neam de mari boieri de țară, Movileștii, apucă, prin alegerea semenilor lor și sprijinul polon, domnia Moldovei. Dl. Anibal Teodorescu a semnalat în studiul său amintit, folosirea de către Nicolae Costin, care dă cuprinsul tratatului în versiune românească, a cuvintelor „Statul, staturile“ Țării Românești, ce reproduc termenul latin *status*, în înțeles de Stări⁵. Iată deci că nu numai instituția în sine, dar numele ei însuși re apare în izvoarele contemporane, în legătură directă cu evenimentele și cu organizarea politică a țării; se știe de altfel că un tratat identic a fost încheiat de domnul Moldovei, Ștefan Răzvan⁶.

Ce a determinat această potrivire de tendințe între ambele principate, între cari nu mai aflăm acum deosebirile ce le puteam constata în epoca întemeierii lor? A intervenit un factor care le-a unificat nevoile și aspirațiunile, și a creat între Stările boierești o solidaritate de interese, ce va aduce un aport însemnat întăririi sentimentului de unitate

¹ V. și banul său de aramă, cu inscripția: *Oteț Moldovei*.

² Gr. Ureche Vornicul și Simion Dascălul, *ibid.*, p. 154—155.

³ N. Iorga, *Prefață la Hurmuzaki*, *Doc.* XI, p. XXVI.

⁴ St. Nicolaescu, *Mănăstirea Vieroș din jud. Muscel*, București, 1936, p. 9—11.

⁵ A. Teodorescu, *op. cit.*, *ibid.*, p. 552—53. Cf. *Let.* 2, I, p. 478 și urm.

⁶ Textele în Hurmuzaki, *Doc.* III, p. 209—13, 472—76, 477—480.

între cele două țări, și deșteptării înseși a spiritului național, care își găsește expresiunea în forme literare nouă.

E vorba de pătrunderea tot mai masivă în slujbe și posturi de răspundere, a elementelor străine, a grecilor și levantinelor, creditorii ai Domnilor trimiși de Poartă, cari își recuperează, prin organele unei fiscalități exigente, sumele puse la dispoziția candidatului pe care l-au sprijinit și „finanțat”. Se produce astfel celălalt fenomen specific mentalității de Stare, oriunde iau ființă asemenea organizații: xenofobia, lupta „băștinașilor”, a oamenilor „de țară” împotriva „veneticilor”. Încă de pe la 1590, într-o listă a principalilor boieri moldoveni și munteni — fiecare cu demnitatea sau slujba ce o îmbracă, mai târziu o dată cu caftanul respectiv — pe care o aflăm în corespondența raguzanului Giovanni Marini Poli, se găsește observația: „Questi tutti sono nativi del paese. Hoggidi li officiali maggiori sono forestieri e maggior parte greci perfidi”¹. Ostilitatea împotriva concurenței străine și a sistemului fiscal abuziv determină dispozițiunile tratatului din 1595, după ce provocase „pogromul” prin care începe domnia lui Mihai Viteazul. Ea va îndruma mișcările împotriva grecilor, pe cari le înregistrăm în Țara Românească și în Moldova, în deceniile următoare, în dezvoltare paralelă cu tendința de a îngrădi puterea Domniei, ocrotitoare a străinilor, prin adevărate *pacta conventa*, după modelul polon². E o acțiune a întregii Stări nobiliare, care constituie partea cea mai interesantă a studiului acestor instituții în țările noastre.

Dar cu această perioadă ce se întinde până către sfârșitul veacului al XVII-lea, nu se încheie rosturile politice ale Stărilor românești. Ele vor continua să-și aducă contribuția la judecarea și rezolvirea intereselor obștești, până și în epoca fanariotă. Reformatorul Constantin Mavrocordat se va sprijini pe ele, întrunind Obșteștile Adunări. Se face însă tot mai puternic simțită constituirea unei oligarhii a protipendadei, din momentul în care privilegiile atârnă exclusiv de funcțiuni și demnități³. În jumătatea a doua a veacului al XVIII-lea, divanul marilor dregători funcționează în locul adunărilor obștești a vremurilor mai vechi. Dar tradiția acestora nu s-a pierdut; proiecte de constituție din întâile decenii ale secolului XIX se referă la ele, iar Regulamentele Organice vor institui de fapt un regim de Stări privilegiate în ambele Principate, în spiritul unei *Ständeverfassung*, așa cum ființau încă în țările germane și austriace. De-abia revoluția de la 1848, proclamând principiile liberale și democratice, și adunările convocate prin hotărârea Convențiunii de la Paris din 1858, vor înscrie în sfârșit în așezămintele noastre constituționale, trecerea spre parlamentarismul modern, în formele sistemului censitar.

Înainte însă de a supune unei nouă analize datele ce le-am putut aduna pentru fiecare principat în parte, în lumina acestor preocupări de ordin politic, va fi nu mai puțin folositor să ne înfățișăm Stările, sub aspectul lor de categorii sociale și de factori economici, în trecutul mai depărtat al țărilor noastre.

¹ Hurmuzaki, *Doc.* III, 1, no CLXXXIX, p. 196—197. V. Iorga, *Gesch. des Rum. Volkes*, II, p. 51.

² Cf. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 113, n. 8.

³ Cf. I. C. Filitti, *C clasele sociale în trecutul românesc*, p. 13 și urm.

STĂRILE SOCIALE ÎN BULGARIA MEDIEVALĂ ȘI ÎN ȚĂRILE ROMÂNEȘTI

Evoluția claselor sociale în Bulgaria medievală. Originile feudale ale stărilor sociale în Țările Românești. Clasele sociale în Evul Mediu românesc. Clasele sociale în veacul al XVII-lea. Restrângerea Stării privilegiate.

1. EVOLUȚIA CLASELOR SOCIALE ÎN BULGARIA MEDIEVALĂ

Deoarece ne-am lăsat călăuziți în toate aceste cercetări de concepția corporatistă a Stărilor, care le consideră sub aspectul lor de categorii sociale, îngrădite de privilegii — ordine de altfel inerentă lumii medievale — înainte de a examina rosturile lor politice ca factori reprezentativi, este firesc să folosim și noi aceeași metodă. Ea este însă cu atât mai necesară, cu cât o comparație cu împrejurările din țările vecine și apropiate ne arată un paralelism izbitor, în ce privește latura socială și economică, între așezămintele din principatele noastre, mai cu deosebire ale Țării Românești, și acele ale statelor slave de la miazăzi de Dunăre, în special ale Bulgariei — singura din aceste țări cu care ne-am aflat atunci în atingere directă de hotar, după cum a arătat-o un studiu recent¹. Îndată ce trecem la capitolul politic, trebuie să ținem seamă de alți factori și de alte influențe, acele din cari decurg elementele de feudalism seniorial ce ne întâmpină la originile alcătuirilor noastre de state, și ne orientează în mod evident, spre Miazănoapte și Apus.

O amintire cât de sumară a structurii sociale din Bulgaria medievală are deci în această privință un îndoit interes: ea ne arată o evoluție mai veche cu câteva secole, sau care se poate în orice caz reconstitui din izvoare mai vechi, și precedează astfel, din unele puncte de vedere, acea mai târzie din țările noastre, în special din Muntenia. În același timp, fiind mai puțin deschisă drumurilor și influențelor apusene, decât țările românești sau Serbia, și mai repede acoperită de valul năvălirii turcești, mai deplin supusă acțiunii nivelatoare a cuceririi otomane, Bulgaria ne înfățișează, cu oarecare aproximații inevitabile de loc și de timp, imaginea a ce ar fi fost propriul nostru trecut, dacă nu ar fi pătruns în viața sa nici o urmă a regimului feudal apusean și a instituțiilor de Stări, ce se dezvoltă pretutindeni pe această bază. Aducerea în discuție a acestui factor istoric, ca element de comparație, are deci, pe lângă altele, avantajul de a completa dovezile pozitive, pe cari ne-am străduit să ne întemeiem expunerea, cu una negativă, a cărei însemnătate nu se poate nici ea nesocoti.

Influența instituțiilor sud-slave și a culturii de origine și pătrundere bizantină care le stăpânește, în țările românești, este un fapt evident și admis de toți istoricii noștri, cu unele deosebiri de interpretare a cauzelor și a consecințelor ce le determină. „Limba hrisoavelor românești din veacul al XIV-lea, scria mai demult Nicolae Iorga, nu se

¹ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 31.

deosebește prin nimic de acea a hrisoavelor bulgărești contemporane; până și ortografia documentelor slavone ale Țării Românești din secolul al XIV-lea este în totul asemănătoare acelei folosite de bulgari în aceeași vreme. Obiceiurile cancelariei sunt aceleași: titulatura, contextul și data sunt la fel în ambele țări. De la crucea, cu care începe primul rând, până la literele caligrafic încolăcite ale monogramei cu cerneală roșie de jos, totul e aproape identic. Demnitarii domnului muntean se numesc ca la bulgarii vechi, *boiari*, titlul lor onorific este *jupan* sau *pan*; și aci se împart în boieri «mari» și «mici». Ca și la poporul vecin aflăm printre primii sfetnici ai voievodului un logofăt, un vistiernic și un vornic, adică marele cancelar, tezaurarul și un *maiordomus*, demnități cari, cu excepția poate a celei din urmă, au fost împrumutate de la strălucitul Bizanț de către imitația stângace dar pretențioasă, de la Preslav, Prespa și Târnova¹. Cercetările ulterioare au putut stabili și alte origini ale unora din titlurile marilor demnitari; se admite că banul și chiar vornicul au putut veni din Ungaria, pe când păharnicul e de obârșie sârbească²; totuși, în cea mai mare parte a lor, „aceste funcții arată, prin numele și atribuțiile lor, o influență preponderentă a Bulgariei vecine, a vechiului Imperiu româno-bulgar, pe când Serbia, care nu era vecină cu țara noastră, n-a putut exercita o influență adâncă”³; în orice caz, înrăuirile sârbești în viața țărilor noastre sunt mai târzii și aparțin despotatelor de la sfârșitul Evului Mediu, unde se manifestă și curente de origine apuseană, sub forma intervenției ungurești.

Rămâne o problemă care își caută dezlegarea: aceea a momentului în care această „influență preponderentă” s-a făcut simțită, și căror împrejurări de fapt se datoresc aceste pătrunderi. Sunt însă în această privință două controverse: cea dintâi privește introducerea limbii și liturghiei slavone în biserică, fenomen ce se constată pe întregul teritoriu locuit de români la nord de Dunăre, și e deci anterior cuceririi ungurești a Ardealului, care se desfășoară într-un interval de două secole, de la începutul secolului al XI-lea la începutul secolului al XIII-lea⁴; o mai mare precizare nu i se poate aduce⁵.

A doua enigmă, și mai grea de rezolvit, de se poate, este aceea a adoptării formelor de cancelarie și a ierarhiei administrative, de o atât de vădită inspirație bulgară, care ea însăși reproduce modelul bizantin. Unii au pus în legătură această influență cu supremația probabilă a întâiului imperiu bulgar la nordul Dunării. Ea pare dovedită la cele două extremități de Răsărit și de Apus ale teritoriului românesc, la gurile Dunării și la revărsarea Tisei, ba chiar și în părțile răsăritene ale Ungariei, în secolul ce desparte prăbușirea stăpânirii avar de năvălirea maghiară (796—896)⁶. E o ipoteză în ce privește

¹ N. Iorga, *Gesch. des Rumänischen Volkes*, I, p. 252—53.

² Cf. C. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor dregătoria în secolele XIV și XV*, București, 1920, și recenzia D-lui I. Lascaris, în *Byzantinoslavica*, I, 1929, p. 220 și urm.

³ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 117.

⁴ P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine (XVe—XVIIe siècles)*, Praga. 1931, p. 2; p. pătrunderea ungarilor în Ardeal, v. G. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, p. 210 și urm.

⁵ Cf. N. Bănescu, *L'ancien Etat bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947, p. 84 și urm. și Gr. Nandriș, *The beginnings of slavonic culture in the Roumanian Countries*, in *The Slavonic and East European Review*, XXIV, 1946, p. 160 și urm.

⁶ Ea este admisă și de Dl. N. Bănescu, *op. cit.*, p. 30, 48 și urm. V. de altfel G. I. Brătianu, „Bulgaria de dincolo de Dunăre” în izvoarele bizantine, în *Omagiu lui I. Lupaș*.

țărul stâng al Dunării, la miazăzi de Carpați, în aceeași vreme, fiind în favoarea ei argumentul că nu întâmpina în aceste părți împotrivirea altei puteri, decât a cetelor nomade de pecenegi; și pare exclusă pe Podișul Transilvaniei, unde nici un izvor nu o menționează¹. În general însă, elementele de ordin diplomatic și administrativ ce le-au împrumutat țările românești din Bulgaria, se leagă prea puțin de această perioadă mai veche, și ne orientează mai degrabă spre epoca celui de al doilea imperiu, acel al Asăneștilor. Fără a trage concluzia unei stăpâniri a acestei dinastii vlahe la nord de Dunăre, unde se întindeau atunci taberele aliaților ei, cumanii, Nicolae Iorga se opriase asupra acestui moment, ca și asupra celui al țaratului deosebit de la Vidin, ca cele mai verosimile pentru a lămurii, pe cale de influență și de imitație, trecerea obiceiurilor și a slujbelor la curțile întâielor voievodate românești². Poate ar fi de considerat o împrejurare puțin mai târzie, când țările noastre și Bulgaria s-au aflat în același timp în sfera de influență a Împărăției tătarești a Kîpciakului, care a recunoscut țaratului bulgar Svetoslav, din neamul Terterizilor cumani, dreptul de a ține strajă și de a lua vamă la Cetatea Albă, la gura Nistrului. Nu este exclus ca această situație excepțională, limitată la domnia acestui stăpânitor, în primele două decenii ale veacului al XIV-lea, să fi determinat un contact mai strâns cu voievodatul Țării Românești, care tocmai în acești ani de închegare „descăleca“ în câmpia Dunării³. Dar și acest capitol, totuși atât de însemnat al istoriei noastre, rămâne în domeniul ipotezei. Ceea ce ne interesează aci nu e de altfel problema influenței politice și culturale bulgărești, cât mai ales asemănarea ce o putem afla între structura claselor sociale din Bulgaria și cea a țărilor noastre — între cari se pot constata nu mai puține apropieri.

Despre o diferențiere a categoriilor sociale și constituirea unor grupuri cu rosturi definite, se poate vorbi mai puțin în societatea primitivă a vechiului imperiu bulgar, care a adoptat cultura superioară a Bizanțului după trecerea la creștinism, în a doua jumătate a veacului al IX-lea. Din această vreme și în special în secolul următor, în care contactul cu lumea bizantină devine mai strâns, se pot desluși în organizarea de stat a țaratului, categoriile privilegiate ce ne întâmpină pretutindeni în Evul Mediu: nobilimea și clerul. Cea dintâi, denumită cu un termen care își trage obârșia încă din vremea cuceritorilor turanici: a *boierilor*, se întemeiază la început pe un număr de familii cărora li se recunoștea o întâietate tradițională, spre a evolua pe urmă, după icoana împrejurărilor bizantine, într-o combinație a marii proprietăți și a slujbelor principale de la curte. Sfatul marilor demnitari corespunde „senatului“ bizantin contemporan, al cărui rol am avut prilejul să-l amintesc⁴. Se disting de timpuriu boierii „mari“ — mărginiți de Constantin Porfirogenetul la șase demnități superioare — și cei „mici“, mai puțin întrebuițați în funcțiuni, și mai mult în rosturi ostășești. Tot Porfirogenetul desparte pe boierii „dinnăuntru“ de cei „din afară“ (oi esô kai exô), ceea ce deosebește pe slujbașii curții țaratului, de demnitarii cari exercită un comandament la granițe (*kraistnici*, cum vor fi denumiți mai târziu), sau în vreo altă parte

¹ Cf. G. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 205.

² Cf. *Gesch. des Rumänischen Volkes*, I, p. 254; *Istoria bisericii românești*, I, p. 13.

³ V. G. I. Brătianu, *Vicina et Cetatea Albă*, p. 117.

⁴ Cf. *Adunarea stărilor în țările Europei de Răsărit dunărene*.

a teritoriului¹. E de remarcat faptul că în perioada în care se încheagă aceste forme ale vieții de stat în Bulgaria, în primul sfert al secolului al X-lea, după domnia războinică a țarului Simion, care râvnise să-și însușească chiar coroana imperială a Bizanțului — în acest din urmă imperiu se dezvoltă preponderența marii aristocrații latifundiare a celor „puternici“ (dunatoi), împotriva expansiunii căreia împărăția dinastiei macedonene luau aspre măsuri de restrângere legislativă. Novelele publicate de la 922, sub Roman Lekapenos, până la acele din jurul anului 1000, sub Vasile al II-lea, au toate de scop să ocrotească pe „săraci“ (pénētes) împotriva înstrăinării bunurilor lor la proprietarii marilor domenii, sub presiunea lipsurilor, rezultând dintr-o foamete ocazională sau din presiunea permanentă a fiscului². Este începutul unui proces de transformare care tinde să reducă pe „săraci“ la situația de „vecini“ (paroikoi), cultivatori în dependența stăpânului de moșie. Ambele denumiri le vom întâlni de altfel, la un interval de câteva secole, în țările noastre.

Tot din aceeași vreme se pot însemna în Imperiul bizantin și măsuri împotriva creșterii, socotite păgubitoare, a domeniilor bisericești, cari au culminat în Novela din 964 a lui Nichifor Focas. Întreaga această legiuire de ordin agrar și social definește lupta puterii imperiale, ridicate la culme în timpul dinastiei macedonene și a împărăților asociați la domnie, împotriva unui proces de feudalizare domanială, pe care îl vor opri câțva timp, fără însă a-l putea înlătura cu totul. El are o deosebită însemnătate și pentru situația din Bulgaria, deoarece la începutul secolului al XI-lea această țară este din nou cuprinsă în hotarele Imperiului bizantin, după războaiele victorioase ale lui Ioan Tzimiskes și Vasile al II-lea, Bulgaroctonul. E deci firesc ca așezămintele țării recucerite, și împărțite în „teme“ cărmuite de guvernatori bizantini, să fie influențate de acele ale imperiului, care îi impuseseră stăpânirea sa.

Și într-adevăr paralelismul se poate urmări în toate fazele prin care trece structura socială a Bulgariei, o dată cu cea a Bizanțului. După cum se știe, în imperiul grecesc se poate constata în timpul dinastiei macedonene, o evoluție în detrimentul proprietății țărănești libere, pe care legiuirea agrară mai veche o înfățișa grupată în comunități de natură fiscală — solidaritatea între micii proprietari fiind mai mult o necesitate de răspundere a birului, pe lângă dreptul lor de *protimisis*, adică de precădere la dreptul de cumpărare, al rudelor și al vecinilor. Această formă de gospodărire agricolă, care nu presupune însă nici munca, nici exploatarea în comun, ci numai legătura de răspundere reciprocă pentru plata dărilor, a fost caracteristică perioadei anterioare, a Heraclizilor și Isaurienilor³, din secolul al VII-lea și al VIII-lea; ea răspundea nevoilor statului, de a se bizui pe micii proprietari liberi, cu deosebire în Asia Mică, ca bază de recrutare pentru armatele ce trebuiau să înfrunte năvălirea arabă.

Împărăția casei macedonene, în cele două secole următoare, s-au străduit să menție această politică, întregind-o cu bunurile „stratiotilor“, așezați la granițe cu obligațiuni

¹ V. pentru aceste împrejurări și în general pentru Bulgaria medievală I. Sakâzov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, p. 12 și urm.

² Problema a fost foarte bine rezumată de G. Ostrogorsky, *Gesch. des byzantinischen Staates*, p. 192 și urm.

³ Urmărim interpretarea lui G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 88—89, unde se găsește și bibliografia mai recentă. Capitolul aceluiași autor din *Cambridge Economic History*, vol. I, 1941, nu mi-a fost accesibil.

militare. Dar înseși străduințele lor, și tendința a cărei urmă o păstrează textele legislative, arată că ei luptau împotriva unei presiuni a împrejurărilor ce se dezvoltă în sens opus. Realitățile economice și sociale erau în favoarea sporirii latifundiilor, și chiar obligațiunile apărării militare treceau tot mai mult asupra stăpânilor de mari domenii, singurii în măsură de a recruta și de a echipa călăreimea grea, înzestrată, care alcătua acum corpul principal al armatelor de operațiuni. Ultima reacțiune a birocrăției centralizate împotriva superiorității acestui element „feudal“, în a doua jumătate a secolului al XI-lea — perioadă în care Bulgaria e integrată stăpânirii bizantine — s-a încheiat cu dezastrele cunoscute din Anatolia, îndoita amenințare a atacurilor normande și selgiukide și biruința definitivă a aristocrației „moșierești“, sub noua dinastie a Comnenilor. Este perioada în care se poate vorbi cu mai mult temei de o feudalitate bizantină, în marginile ce trebuiesc desigur fixate acestui termen, care nu depășește regimul *domanial*, și nu pătrunde decât într-o măsură redusă, și mai târziu, în sfera organizării de stat și a conducerii politice. Cum a observat cu dreptate un cercetător recent, „între împărat și supușii imperiului rămâne de neconceput, la Bizanț, relațiunea de credință personală, tipică a feudalității apusene. Trebuie totdeauna să ne amintim acest fapt și numai cu această rezervă putem vorbi despre o feudalitate bizantină, și în general despre o feudalizare a Imperiului bizantin“¹. În această lume răsăriteană, există deci în ordinea de drept, relații între senior și șerbi, nu încă între suzeran și vasal. Aceasta nu împiedică însă ca în fapt, *pronoia* sau *haristikonul* bizantini, concesiuni pe termen lung de domenii laice și bisericești, însoțite de *exkusseia*, imunitatea de dări sau chiar de judecăți a acelorași domenii, să se apropie în așa măsură de regimul *feudei* apusene, încât să ajungă a se confunda cu el, după cucerirea latină de la începutul secolului al XIII-lea.

În linii generale, o evoluție aproape identică s-a putut reconstitui în Bulgaria medievală, iar faptul că rezultatele ei apar mai limpezi în vremea celui de al doilea imperiu, acel al Asăneștilor și al urmașilor lor, arată efectele celor două secole aproape întregi de stăpânire directă bizantină, între 971 în părțile de Răsărit, 1018 pentru întregul teritoriu, și 1186, când izbucnește răscoala condusă de Petru și Asan. Și aci, vechiul regim, care deosebește doar privilegiații boierimii și ai clerului, de oamenii liberi grupați în *zadrughe* lor sătești (înlăuntrul cărora viața în comun este mult mai accentuată decât în acea cârmuită de „legea agrară“ bizantină) și de „robii“, ce reprezintă pe vechii sclavi — face loc unui sistem în care precumpănește proprietatea mare, sprijinită pe munca „parecilor“ sau „vecinilor“. Se admite că motivul cel mai de seamă al acestei transformări incontestabile ar trebui căutat în necontenitele războaie și prădăciuni, cari au pustiit teritoriul bulgar, atât în timpul luptei de recucerire bizantină, cât și în perioada următoare, prin desele năvăliri ale pecenegilor și cumanilor, sau trecerea, nu mai puțin lipsită de primejdii, a cruciaților apuseni². Dar totdeauna se constată că regimul dependenței (*paroihía*), dacă apare încă din secolul al X-lea o dată cu influența mai puternică a

¹ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 265, n. 2.

² I. Sakâzov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, p. 80 și urm.

civilizației bizantine în Bulgaria, se dezvoltă cu deosebire în veacurile XI și XII, când a putut fi transplantat, nemijlocit și integral, din imperiul cărmuit de pe țărmul Bosforului¹.

Din corespondența arhiepiscopului Teofilact de Ohrida se pot desprinde cari erau în vremea domniei lui Alexie I Comnenul, condițiile de muncă de pe domeniile bisericii păstorite de el. Ele impun „jugul veciniei“ (parohias zigón) celei mai mari părți a populației rurale, și se înstăpânesc tot mai mult cu trecerea vremii. „Parecii s-au menținut ca atari și după eliberarea Bulgariei de Bizanț. În veacul al XIII-lea și al XIV-lea se vorbește încă de ei în Macedonia, în Tracia, în actuala Bulgaria de Miazăzi, precum și în toată Serbia. Dreptul medieval al peninsulei în această vreme nu cunoaște pământuri libere, numai acele ale nobilimii, ale clerului și ale stăpânirii țarului. Formula feudalismului medieval — *«nulle terre sans seigneur»* — se poate aplica în întregime Peninsulei Balcanice“². Un dublu proces de nivelare a adus pe sătenii liberi la legăturile de dependență cari îi statomicesc pe moșiile ce le lucrează, cu obligațiunile respective de dijmă și de clacă, pentru stăpânii lor boierești, și a ridicat pe „robii“ de odinioară în categoria ceva mai favorizată a „otrocilor“, ce tinde însă să dispară în rândurile tot mai numeroase ale „parecilor“, cu cari obiceiul și abuzul urmăresc deopotrivă să asimileze întreaga populație rurală. Acesta e stadiul final al evoluției sociale în Bulgaria, în ultimele decenii ale veacului al XIV-lea, când se întinde asupra întregii țări valul cuceririi otomane. În urma ei dispar categoriile privilegiate, ale căror proprietari trec în stăpânirea spahiilor timarioți, instalați de cuceritor, iar masa locuitorilor de la sate se confundă, cu mici excepții, în rândurile „raielei“³. Cu toată dezvoltarea negoțului, rămas însă mai mult în mâinile străinilor, orașele n-au dat Veacului de Mijloc bulgar o categorie socială organizată și coerentă, care să poată sta alături, pe propriile ei temeiuri, de păturile rurale.

Tot acest proces de diferențiere și de evoluție este cu atât mai interesant de amintit, cu cât trebuiesc avute în vedere împrejurările asemănătoare ce le întâlnim, din punct de vedere social, în principatele românești. Din alte cauze decât acele ce se socotesc determinante în Bulgaria medievală — deși s-ar putea găsi și în această privință destule puncte de comparație și de potrivire — presiunea fiscală a tributului otoman va provoca la nord de Dunăre, cinci secole mai târziu, același fenomen de întindere a marii proprietăți în dauna celei mici, de întărire a legăturilor de dependență ale „rumâniei“ din Țara Românească sau ale „veciniei“ din Moldova; paralelismul ar fi desăvârșit, de n-ar interveni la noi, de o parte, elementele ce aparțin structurii feudale apusene, iar de alta faptul că n-a fost întreruptă nici un moment continuitatea vieții de stat și n-a fost înlăturată autonomia instituțiilor noastre tradiționale. Aceasta e de altfel o condiție fundamentală a alcătuirii unui regim de Stări.

¹ *Ibid.*, p. 89.

² *Ibid.*, p. 91.

³ *Ibid.*, p. 174 și urm.

Despre clasele sociale în trecutul țărilor noastre și evoluția lor s-au ocupat mai toți istoricii români, începând cu cei mai vechi: Dimitrie Cantemir în „Descrierea Moldovei” și Nicolae Bălcescu în studiul său de acum un veac „despre starea soțială a muncitorilor plugari”. Capitoile cu privire la ele se află în toate lucrările de istorie generală a poporului nostru, de la Xenopol și Iorga la cele mai recente¹. Îndeosebi însă au adâncit problema unii cercetători, în dorința de a lămuri polemicile ivite în chestiunea agrară la începutul acestui secol și de a examina dezvoltarea ei istorică, pe baze științifice: e de ajuns să amintim numele lui Radu Rosetti, Ion Bogdan, Constantin Giurescu și Ion C. Filitti². În sfârșit, contribuții însemnate le-au adus studiile generalului Rosetti despre alcătuirea vechilor noastre oștiri³, precum și lucrările privitoare la vechiul drept românesc, cari au avut de formulat un punct de vedere asupra categoriilor sociale deosebite de izvoarele ce le comentau; sunt de menționat în special în legătură cu regimul proprietății acele ale D-lor Andrei Rădulescu, G. Fotino și Dinu C. Arion⁴. Istoricii ca și juriștii s-au ocupat în special de păturile rurale cari, mai mult încă în trecut decât astăzi, alcătuiau covârșitoarea majoritate a populației; numai în ultimii ani, s-a manifestat un mai mare interes pentru locuitorii vechilor noastre orașe⁵, și rosturile lor în societatea românească.

Cercetarea în jurul acestor probleme a fost însă dominată de unele controverse esențiale. Desigur, toți s-au găsit de acord asupra diviziunii fundamentale între clasele

¹ A. D. Xenopol, *Ist. Românilor [...]*; N. Iorga, *Gesch. des Rumänischen Volkes*, I, p. 327 și urm.; II, p. 84 și urm.; v. și Constatări istorice cu privire la viața agrară a Românilor, *Studii și Documente*, XVIII, și *Développement de la question rurale en Roumanie*, Iași, 1917; C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, II, p. 464 și urm.; III, p. 715 și urm.; A. V. Boldur, *Contribuții la studiul istoriei Românilor*, I, p. 210 și urm.; P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București, 1947.

² R. Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, București, 1907; Despre originea și transformările clasei stăpânitoare în Moldova, *Anal. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.*, s. 2-a, XXIX; I. Bogdan, *Originea voevodatului la Români, Despre cneji români; Câte-va observațiuni asupra îndatoririlor militare ale cnejilor și boierilor moldoveni; Documentul Răzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.*, s. 2-a, XXIV, XXVI, p. 13—44, XXIX, XXX; Const. Giurescu, *Studii de istorie socială*, București, 1943; I. C. Filitti, *Evoluția claselor sociale în trecutul Principatelor române, Arhiva pentru știința și reforma socială*, V, 1924, p. 71 și urm.; p. 337 și urm.; VI, 1926, p. 318 și urm., rezumate în *Clase sociale în trecutul românesc*, București, 1925; *Proprietatea solului în Principatele române*, București, 1935; *Clase conducătoare în Principatele române până la desființarea rangurilor și privilegiilor*, București, 1940 (Schită a unei lucrări care n-a mai apărut).

³ Sintetizate în cartea sa recentă *Istoria artei militare a Românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*, Acad. Română, *Studii și cercetări*, LXXIV, 1947, în special p. 63 și urm.

⁴ G. Fotino, *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier roumain*, Paris, 1926; A. Rădulescu, *Pagini din istoria dreptului românesc*, București, p. 48—50, 128—133, 253—263, 290—310; Dinu C. Arion, *Dominiul eminent în Voevodatele Munteniei și Moldovei*, în *Prinos N. Iorga*, 1931; *Cneji (Chineji) români*, I, București, 1938; *Vlahii, clasă socială în voevodatele românești*, București, 1940; *Două studii de istoria dreptului românesc*, București, 1942.

⁵ E. Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, 1939; P. P. Panaitescu, *Comunele medievale în principatele române*, în *Interpretări românești*, p. 161 și urm. Capitoile privitoare la orașe se găsesc însă și în lucrările de istorie generală a Românilor, amintite mai sus.

conducătoare sau privilegiate, și cele lipsite de aceste avantaje, fenomen de istorie generală caracterizând „vechiul regim“, în toate țările cari l-au cunoscut sub o formă sau alta. În ce privește însă originea și calificarea păturii privilegiate, se poate urmări la cei mai vechi autori o ezitare între principiul *moșiei*, al stăpânirii teritoriale, ca criteriu distinctiv al nobilimii în principatele române, și acel al *slujbei*, al funcțiunii la curte, ca factor hotărâtor pentru deosebirea de categorie socială¹. La istoricii mai recenti, s-a produs o altă opunere de vederi asupra evoluției înseși a societății în Evul Mediu românesc. Unii au presupus la temelia alcătuirii ei o organizare egalitară de oameni liberi, recunoscând doar superioritatea necesară a domniei, care s-a transformat însă în decursul vremii, mai ales sub presiunea fiscală, dezlănțuită de supremația otomană din veacul al XVI-lea; un rost hotărâtor l-ar fi avut la sfârșitul acestui secol așezământul sau „legătura“ lui Mihai Viteazul, care ar fi instituit o șerbie generalizată pe moșiile boierești². Alții, dimpotrivă, susțin că de la început, la noi ca pretutindeni în Veacul de Mijloc, au fost stăpâni de moșii și oameni în dependență; că de fapt structura socială în vremurile vechi n-a cunoscut decât aceste două mari categorii, de *proprietari* de diferite domenii, mai mari sau mai mici, și de *cultivatori* legați de ei prin diferite obligațiuni de iobăgie; că în sfârșit, tocmai după „legătura“ lui Mihai Vodă au apărut în rândurile populației rurale și oameni liberi, fără pământ propriu, și lucrând în anumite condițiuni, pe posesiunile altora³. Iată deci divergențe categorice asupra unor chestiuni de cea mai mare importanță, privind atât originea cât și procesul însuși de dezvoltare al claselor sociale în trecutul românesc; de o parte și de alta, se pot înscrie nume de o reputație consacrată ale istoriografiei noastre.

De altă parte, îmi pare că la aceste controverse inițiale s-a adăugat și o prejudecată, ce poate părea stranie, dar care se lămurește ușor prin împrejurările vremii în care a fost formulată: am putea-o defini *prejudecata împotriva feudalismului*. În tendința, explicabilă, deși nu totdeauna deplin conștientă, de-a afla rădăcini cât mai vechi în trecutul nostru așezărilor democratice ale Renașterii naționale, și de a întări principiul independenței și suveranității statelor noastre, până în veacurile cele mai depărtate, istoricii români aparținând generațiilor trecute au tăgăduit cu hotărâre orice amestec sau chiar orice influență a așezămintelor feudale, ce cârmuiau țările vecine dinspre Miazănoapte și Apus, asupra instituțiilor din principate. Se respingea deopotrivă ideea unei suzeranități a regilor Ungariei și Poloniei, recunoscută de voievozii moldoveni sau munteni, actele de omagiu înregistrate de cronici și documente socotindu-se pur formale, pentru realizarea unui scop politic, sau mărginite la vreun teritoriu de margine, ca feudă locală — cât și pătrunderea în rosturile noastre lăuntrice, ale relațiilor de ordin feudal. „Domnii munteni și moldoveni n-au admis niciodată în faptele lor pretențiile de suzeranitate venite din cele două țări vecine“ scria încă acum două decenii regretatul Ilie Minea⁴. Nicolae Iorga nu admitea el însuși, la un moment dat, din partea regelui vecin, decât „infeodarea prin cesiunea de

¹ Cf. C. Giurescu, Despre boieri, în *Studii de istorie socială*, p. 231 și urm. Cf. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 114 și urm.

² În general, v. N. Iorga în lucrările amintite mai sus. Cf. I. Filitti, *Proprietatea solului*, p. 177 și urm.

³ Era părerea lui Constantin Giurescu. V. *Studii de istorie socială*, p. 69.

⁴ I. Minea, *Informații românești ale cronicii lui Ian Dlugosz*, Iași, 1926, p. 3.

teritorii aparținând Coroanei sale sub condiția, neapărată, a omagiului¹. Era ca un fel de reticență, grija de a feri istoria noastră mai veche de pata unei legături, umilitoare în ochii lumii moderne — desigur mai puțin însă, într-o vreme în care regele Angliei era vasalul regelui Franței, sau Marele Maestru al Ordinului Teutonic acel al regelui polon. A trebuit ca cercetarea mai nouă, pe temeiul unei reexaminări mai strânse a materialului documentar, ce a fost de atunci mai bine și mai complex adunat, să revie la o părere mai potrivită cu realitățile politice medievale².

Nu mai puțin hotărâtă era respingerea influenței feudale în regimul de proprietate al principatelor: „din punctul de vedere al originii și organizării ei, proprietatea pământului în trecutul românesc n-a fost proprietate feudală după modelul apusean [...] Proprietatea pământului în trecutul românesc, apare astfel ca alodială. Proprietarul nu datorește prestații nimănui. Proprietatea este întreagă în mâinile lui; nu există distincția între domeniu direct și domeniu util [...] Nu este cuprinsă, cu alte cuvinte, într-o ierarhie, ca proprietățile feudale. Din punct de vedere al jurisdicției, proprietarul atârnă de-a dreptul de rege, la noi de Domn, ca suveran, nu ca suzeran“. În acești termeni categorici își formula punctul de vedere Ion C. Filitti³. „Se știe că la noi n-a existat o proprietate nobiliară deosebită de cea de rând. De întinderea ori proveniența moșiei n-au fost legate niciodată privilegii. Am avut un singur fel de proprietate ori care ar fi fost stăpânul ei. Petecul moșneanului se afla în aceeași situație ca și domeniul dregătorului. Drepturile lor de stăpânire, ca și sarcinile, erau la fel“ scria acum treizeci de ani unul din cei mai buni cunoscători ai problemei, Constantin Giurescu⁴. Și în această privință, lucrările mai nouă au însemnat o reacțiune; acum câțiva ani, Dl. Boldur a consacrat un capitol al unei cărți despre istoria mai veche a românilor din Răsărit, regimului feudal, caracterizat și în trecutul nostru prin donațiuni, imunități, patronat, dominiu eminent al voievodului⁵. Asupra acestei laturi Dl. Dinu Arion are meritul de a fi adus mai demult interesante precizări⁶. În același fel au privit problema, în ultimele lor lucrări, generalul Rosetti și Dl. P. P. Panaitescu⁷. Trebuie menționate cu deosebire cercetările temeinice ale D-nei Valeria Costăchel, inspirate de metoda comparată, aplicată istoriei instituțiilor de profesorul Alexandre Eck. O analiză atentă a formulelor folosite, atât în documentele Țării Românești cât și ale Moldovei, la sfârșitul veacului al XIV-lea și în întâia jumătate a celui următor, și apropieri de acele asemănătoare pe cari le aflăm în textele contemporane din Serbia, Lituania și Rusia, au dus la concluzia existenței „beneficiului“ în înțeles specific medieval, în toate aceste țări din Răsăritul și

¹ N. Iorga, *Originea și sensul direcțiilor politice în trecutul țărilor noastre*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Sect. Ist., s. 2-a, XXXVIII, 1916, p. 930.

² Pentru Moldova, v. C. Racoviță, Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei, *Rev. Istorică Română*, X, 1940.

³ C. Filitti, *Evoluția claselor sociale în trecutul principatelor române*, *Arhiva p. știința și reforma socială*, V, p. 76—79.

⁴ Despre boieri, în *Studii de ist. socială*, p. 252.

⁵ *Contribuții la studiul istoriei Românilor*, I, p. 167 și urm.

⁶ Dominiu eminent în Voevodatele Munteniei și Moldovei, în *Prinos N. Iorga*.

⁷ Cf. Gen. R. Rosetti, *Ist. artei militare a Românilor*, p. 75—76 și P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 71 și urm.

Sud-Estul Europei¹. Sub diferite denumiri din actele slavone — *pronoia*, *stignul ses sluzbu*, *vysluzenie*, *vysluga*, *sluznja* — este vorba de o proprietate funciară convențională, legată de îndeplinirea anumitor obligațiuni, în general de ordin militar. Și aci apare de altfel o deosebire între micile loturi, hărăzite unor ostași la graniță, care corespund pământurilor „stratitice“ din organizarea mai veche a Imperiului Bizantin, și domeniile mai întinse, prevăzute cu felurite înzestrări și monopoluri — acel al morii de pildă² — de un aspect mai caracteristic feudal, și feudal apusean. În Moldova, unde termenul *vysluzenie* arată influența nemijlocită a celui lituanian de *vysluga*, „se pot desprinde următoarele caractere ale proprietății de danie: prestarea serviciului personal, dreptul de moștenire, acordarea privilegiului imunităților“³. Considerând fenomenul în întreaga sa răspândire, D-na Costăchel ajunge la concluzia unui fond comun de nevoi economice și sociale asemănătoare, în toată această regiune geografică și desigur, la o influență a regimului de proprietate pe care îl regăsim și în Imperiul Bizantin, de unde s-a întins *pronoia* în țările slave de Miazăzi. Dar totdeodată „nu se poate nega pătrunderea unor idei din Apus, datorită legăturilor cu popoarele vecine, care se aflau sub înrăurirea formelor de viață apusene. De asemenea nu se poate nesocoti o interpenetrație a formelor sociale la popoarele cari au conlocuit în decursul secolelor. Formele bizantine au pătruns în Balcani și prin mijlocirea sârbo-bulgară s-au întins în Țara Românească; Moldova cu un fond comun de idei bizantine întră într-un alt bloc de concepții, apropiindu-se de Lituania, Ungaria și Polonia“⁴. În această perspectivă nouă se lămuresc multe alte împrejurări: chestiunea credinței și a „hicieniei“ care este sancțiunea vasalului necredincios; formula atât de discutată din vechile noastre hrsoave: „preadalica să nu fie“, ce apare ca o aplicare firească a renunțării la dreptul de „retract seniorial“ în favoarea moștenitorilor beneficiarului feudei, după cum „darea calului“ către Domn nu e altceva decât o recunoaștere a dominiului său eminent, în cazul unui transfer al unei asemenea proprietăți⁵. Formarea însăși a beneficiului în Moldova s-a putut preciza cronologic, ea fiind în plină desfășurare sub primii voievozi și atingându-și deplina dezvoltare în timpul lungii stăpâniri a lui Alexandru cel Bun. Sub urmașii acestuia și sub Ștefan cel Mare, proprietățile de danie convențională apar în posesiunea unor generații, ce le stăpânesc de fapt prin moștenire⁶. Nu e locul de a intra acum în mai multe amănunte, pe cari le expune lucrarea celeiași autoare, despre sistemul de imunități eclesiastice și laice, în țările noastre⁷. Unele concluzii se desprind însă chiar în stadiul actual al cercetării:

¹ „Beneficiul“ în Sud-Estul Europei, *Revista Istorică*, XXX (1944), p. 61 și urm.

² V. Costăchel, Le monopole du moulin en Moldavie aux XVe et XVIe siècles, *Rev. hist. du Sud-Est européen*, XXII (1945), p. 171 și urm.

³ „Beneficiul“, *Rev. Istorică*, XXX, p. 77.

⁴ *Ibid.*, p. 85.

⁵ V. Costăchel, Dreptul feudal și preadlica, *Rev. Istorică*, XXXI (1945), p. 113 și urm.

⁶ V. Costăchel, La formation du bénéfice en Moldavie, *Rev. hist. du Sud-Est européen*, XXIII (1946), p. 118 și urm.

⁷ Les immunités dans les Principautés roumaines aux XIVe et XVe siècles, *Bibl. hist. du Sud-Est européen*, 4. În legătură cu celeași chestiuni, v. și A. Cazacu, Patronatul și Domnia, *Rev. Istorică*, XXXI, p. 99 și urm.

imposibilitatea de a menține pentru timpurile mai vechi, afirmarea intransigentă a „uniformității” în principatele române; necesitatea de a admite o pătrundere a concepției feudale, în forme deosebite și cu un grad variabil de intensitate, în regimul social al acestor țări; nevoia de a privi stratificarea socială pe care ne-o arată izvoarele vremii, în lumina acestor constatări.

Ceea ce trebuie însă subliniat aci, pentru o mai bună înțelegere a chestiunii care ne preocupă în principal, este că noțiunile de „feudal” și „feudalitate” au la noi în această perioadă, un înțeles totdeodată mai larg și mai adânc, decât ni-l înfățișează regimul domanial din Răsăritul bizantin, sau formele de stăpânire neajunse la deplina lor evoluție, așa cum le întâlnim în Rusia la sfârșitul Evului Mediu¹. Împrejurările pe cari le-am amintit trebuie să întregite cu alte date, cari contribuie să precizeze pătrunderea acestor influențe și imaginea însăși a vieții, ce rezultă în urma atingerilor stabilite de ele. Nu trebuie să pierdem din vedere revelația unei societăți, trăind viața internațională a feudalității apusene, pe care ne-a adus-o descoperirea mormintelor domnești din a doua jumătate a veacului al XIV-lea, de la Curtea de Argeș². Nu putem nesocoti obiceiuri, nu numai feudale dar cavaleresti, ca acele ale „turnirelor” la cari au luat parte nobili români³, sau ale blazonului, nu numai în ce privește stemele tradiționale ale celor două țări, podoabă de „cimier” în terminologia heraldică a vremii⁴, dar chiar ca emblemă personală a voievodului⁵, fie ea doar o imitare sau o adaptare a armelor suzerane ale Ungariei⁶.

Dar această din urmă lature aduce în discuție un element ce iarăși nu poate fi lăsat la o parte, când e vorba de a defini originile unei instituții și sensul dezvoltării ei. În țările noastre, ca pretutindeni de altfel unde state mici se găsesc alăturate unor puternice stăpâniri sau imperii, în înțelesul vechiu și mai nou al cuvântului, se adaugă la evoluția firească ce o determină împrejurările interne, economice, sociale sau politice, nevoia de a se adapta unui anumit curent, care domină la un moment dat organizarea vieții de stat în cuprinsul unei mari puteri, sau în sfere mai largi ale politicii internaționale. Unele aspecte exterioare oglindesc, în acest caz, transformări mai profunde și triumful unor concepții, cari aduc cu ele și atmosfera lor caracteristică. Caftanul și ișlicul au însemnat din punct de vedere vestimentar, apogeul influenței turcești și a anexelor ei grecești și levantine; „bonjurismul” și hainele zise „nemțești”, contactul cu civilizația occidentală, în era parlamentarismului și a democrației. Nu se poate tăgădui, într-o epocă și în cealaltă, înrăurirea instituțiilor și efortul de adaptare al organizării românești la modelul ce își impunea precumpănirea. Avem astfel oglindiri succesive ale absolutismului fiscal de la Constantinopol, ale constituționalismului democratic de tip occidental, sau, mai aproape de noi, ale totalitarismului contemporan, în așezămintele ce le arată influența în România. De ce să nu

¹ V. Costăchel, *Beneficiul*, *ibid.*, p. 83.

² V. acum G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les Principautés roumaines au XIVe siècle*, *Acad. Roumaine, Bulletin de la sect. hist.*, XXVIII (1947), p. 102 și urm. cu bibliografia studiilor mele anterioare.

³ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 134. Știrea e luată din cronică lui Dlugosz, la anul 1412.

⁴ G. I. Brătianu, *Originile stemelor Moldovei și Țării Românești*, *Rev. Ist. Română*, I (1931), p. 50 și urm., 233 și urm.

⁵ Cf. E. Condurachi, *Blazonul lui Ștefan cel Mare*, *Hrisovul*, V (1945), p. 146 și urm.

⁶ Cf. G. I. Brătianu, *Armele ungurești în scutul Basarabilor*, *Rev. Istorică*, VII (1921), p. 120 și urm.

corespundă și vârsta mai depărtată a armurilor și a heraldicei medievale, cari și-au impus pecetea clasei privilegiate în manifestările vieții ei zilnice, și unei potriviri a instituțiilor la concepția feudală din care izvorau? Aceasta cu atât mai mult, cu cât unele aspecte ale feudalității de origine apuseană se suprapuneau întocmai unor alcătuiri mai vechi, băstinașe, așa cum feuda cuceritorului latin din Morea își însușea obiceiurile „pronoiei” bizantine, sau chiar în Siria și în Țara Sfântă, cruciații nu găseau sistemul lor de exploatare și cârmuire prea deosebit de împrejurările locale¹. Numai înlăturând orice prejudecăți și ținând seamă de noua interpretare ce se poate da textelor cunoscute, privite dintr-un alt punct de vedere, se poate ajunge la o evaluare mai exactă a termenilor, cari definesc în trecutul nostru clase și categorii sociale.

3. CLASELE SOCIALE ÎN EVUL MEDIU ROMÂNESC

Ele ne apar într-adevăr bine deosebite în cele mai vechi documente ce le amintesc. Nu ne referim aci la cele anterioare întemeierii statelor, din cari rezultă doar existența unei categorii privilegiate: *majores terrae* în opunere cu *rustici*, în diploma regelui Bela al IV-lea pentru Ioaniți din 1247, sau *potentes illarum partium* într-un document pontifical din 1352, privitor la posesiunile episcopiei de Milcov²; asemenea indicații sunt prea sumare.

Dar într-o epocă mai târzie, când „țara e așezată” și organizarea ei politică și administrativă mai evoluată și mai complexă, informația devine la rândul ei mai variată și mai lămuritoare. În Țara Românească, un hrisov fără dată al lui Mircea cel Bătrân pentru mănăstirea Cozia — probabil între 1408 și 1418 — oprește sub mare urgie orice revendicare de danie din partea oricui „fie boier, fie sluga domniei mele, fie cneaz, fie alt om numit sărac”³. Avem aci patru categorii, cari s-ar putea echivala în termeni moderni, cu marii proprietari, sfetnici domnești; dregători de categorie inferioară sau mai degrabă oameni investiți cu o proprietate „dobândită cu slujbă”; cnejii, sau micii proprietari liberi; și în sfârșit „săraci” sau oamenii în dependență, probabil aceiași cari se vor numi mai târziu vecini în actele slavone ale Munteniei, și rumâni în acele românești.

În a doua jumătate a secolului, aceeași ordine se repetă, suprimându-se însă „slugile” ale căror beneficii se vor fi confundat acum cu celelalte proprietăți moștenite sau ocine, fie ale boierilor sau ale cnejilor. Astfel Radu cel Frumos, la 1470, într-o poruncă pentru călugării de la Tismana, orânduiește „ca nimeni să nu cuteze să-i prigonească la acei munți, nici boier, nici cneaz, nici siromah”⁴. În manifestul său de la 1481 către județele de margine ale Țării Românești, pentru susținerea unui pretendent la domnie, Ștefan cel Mare scrie „tuturor boierilor, și mari și mici, și tuturor judecilor și tuturor judecătorilor și tuturor siromahilor” din ținuturile Râmnicului, Buzăului și Brăilei⁵. I se răspunde din partea

¹ Claude Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des croisades*, Paris, 1940, p. 193—194.

² Cf. Hurmuzaki, *Doc. I*, 1, no CXCI, p. 250—52 și Lukinich, *Doc. Valachorum*, no 9, p. 20—22; Hurmuzaki, *ibid.*, no CCCXCVI, p. 622—23.

³ P. P. Panaitescu, *Doc. Țării Românești*, no 27, p. 97.

⁴ *Ibid.*, no 114, p. 273.

⁵ I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, II, no CLXII, p. 301—303.

„tuturor boierilor, a tuturor cneșilor și a tuturor vlahilor“¹. „Boierii, scrie Constantin Giurescu, sunt aci slujbașii domnești, iar cnezii oameni liberi, adică proprietarii în genere. Vlahii, cari corespund *săracilor* din scrisoarea lui Ștefan, sunt, cum a arătat Ioan Bogdan, rumânii adică țărani ne-liberi“². Sunt desigur argumente în favoarea echivalării termenilor: *săraci-siromahi* (muncitori cu palmele) — *vlahi*, drept ultima categorie socială³, denumită uneori și *poslușnici* sau *mișei* (în Moldova), deși unii socotesc că „vlahii“ ar reprezenta aci pe cultivatorii liberi⁴. Faptul că un manifest domnesc îi cuprinde în enumerarea categoriilor sociale, n-ar trebui interpretat însă neapărat în sensul libertății lor. Oamenii în dependență nu erau scutiți de serviciul de război, de „oaste“ la acea vreme, după cum rezultă din excepțiile ce le comportă hrisoavele de scutire⁵. Ca atari, puteau fi considerați printre acei cărora li se putea aduce la cunoștință o schimbare de domnie. Trebuie să ne amintim mereu că în aceste vremuri, cu o economie puțin dezvoltată și sarcini puține pentru întreținerea aparatului de stat, îndatoririle de dijmă și de clacă ce le aveau erau reduse și relativ ușoare. Era încă pământ disponibil, mai mult decât brațe de muncă.

Această împrejurare se face cu deosebire simțită în Moldova, a cărei parte de Răsărit, într-o largă măsură „pustie“, este până la sfârșitul veacului al XV-lea un teren indicat pentru colonizări și întemeieri de sate. Aci aflăm o mai accentuată diferențiere a categoriilor privilegiate, deoarece în structura de tip feudal a acestei țări ele își precizează din vreme rosturile militare și chiar politice. Apare astfel pe lângă „boierii mari și mici“,

numeroasă categorie ostășească de „viteji“ sau „curteni“, investiți pentru slujbă cu pământul necesar întreținerii lor, și al căror efectiv alcătuiește, în războaiele voievodului, curtea sau „oastea cea mică“ alcătuită din „cete“ de călăreți înarmați⁶. Am văzut că un act de omagiu al lui Ilie Vodă din 1436 către regele polon înșiră „cavalerii (cu cuvântul de origine germană *ritermi*), boieri și nobili din cetăți, orașe, cu ținuturile supuse și din fiecare stare sau rang de oameni supuși nouă“⁷. Mai târziu, se vor desface dintre curteni călărașii, ce alcătuiesc o treaptă oarecum inferioară, deși ținând încă de categoriile deosebite prin privilegii⁸. E interesant de observat că orașele își au locul în această ierarhie, — mențiune rară — ceea ce confirmă însemnătatea negoțului și a târgurilor pentru începuturile țării Moldovei. Locul „cneșilor“ din Țara Românească îl împlinesc, când nu se folosește chiar același termen, denumirile de *jude* sau de *vataman*⁹. Cum s-a stabilit în urma unor lungi și aprige discuții, cuvintele *jude* sau *judec* (acesta din urmă folosit în Muntenia) nu sunt în legătură directă, cum se credea, cu drepturi sau atribuțiuni judiciare, ci cu rosturile unei

¹ I. Bogdan, *Doc. privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul*, no CCXXIX, p. 282—83.

² C. Giurescu, *Despre rumâni*, în *Studii de istorie socială*, p. 138.

³ V. și C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, II, p. 474.

⁴ D. Arion, *Vlahii, clasă socială*, p. 15.

⁵ Cf. Gen. Rosetti, *Ist. artei militare a Românilor*, p. 76—77.

⁶ Cf. Bogdan, Documentul Răzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene, *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, s. 2-a, XXX, p. 362 și urm.

⁷ M. Costăchescu, *Doc. Moldovenești*, II, no 201, p. 698.

⁸ Gen. R. Rosetti, *Ist. artei militare a Românilor*.

⁹ I. C. Filitti, *Proprietatea solului*, p. 67.

proprietăți libere¹. Cel mult la obârșia antică a cuvântului, s-ar putea căuta ideea cuprinsă în latinul *judex*, dar care și atunci se înțelegea cu un înțeles administrativ. Oamenii în dependență, *susedi* în terminologia slavonă, își vor găsi echivalentul românesc în Moldova, în denumirea „*vecin*”². Dar nici cuvântul „sărac” nu lipsește: îl găsim într-un document mai recent ca dată, dar de un netăgăduit interes și de o precizie care se întâlnește rar în vechile noastre izvoare: „catastihul de cisle” sau lista capetelor de bir întocmită de Petru Șchiopul, la plecarea sa din Moldova în 1591³. Împărțită pe ținuturi, însemnarea scrisă de domnitorul însuși, cu greșelile lui caracteristice de scriere și de pronunțare, cuprinde o statistică a diferitelor categorii de birnici, din care, cu o vădită aproximație, s-ar putea trage și concluzii demografice, în genul acelor cari au oferit o bază cercetărilor istoricilor francezi sau englezi, pentru o epocă mai veche. Deși la această dată, procesul de transformare inițiat de fiscalitatea excesivă a Porții este în plină desfășurare, regăsim totuși în enumerarea categoriilor oglindirea unei structuri sociale mai vechi, surprinzând chiar momentul în care e supusă prefacerii.

În enumerarea ce se face pentru fiecare din cele 22 de ținuturi de atunci ale Moldovei, se au în vedere, în „ortografia” lui Petru Șchiopul, „țirani de la ținuturi, și curtiani, și vătăji și neamiși și popi”. În realitate diferențierea e mai accentuată: la Soroca, Hotin, Vaslui, Covurlui, Bârlad, Dorohoi, Tigheciu, Suceava, Lăpușna, Cernăuți, Roman și Bacău se amintesc deosebit „săracii”, mai puțini la număr decât „țărani” sau „oamenii”. La Fălciu, Tecuci, Tutova, „oamenii săraci” se socotesc la un loc, după cum la Cârlișatura se înscriu „oameni de toți”. Socoteala finală, cu data de 20 februarie 1591, adună 36 543 „oameni”, confundând în mod vădit ambele categorii: *este evident că suntem aci în etapa unui proces de contopire, care tinde să asimileze „săracii”, oameni în dependență după obiceiul vechiu, cu o pătură țărănească mai numeroasă, ce fusese până atunci deosebită de ei*. La ținutul Hârlăului sunt înscrși 240 de „săraci fără ocoale”, pe când „ocoil Botoșani” e amintit deosebit. Se cunoaște situația „ocoalelor” atârând de orașe și târguri, despărțite de restul ținutului⁴. Mențiunea „istov” ce însoțește categoria țăranilor și o înlocuiește chiar în unele cazuri, arată probabil situația lor fiscală, în sensul exigibilității birului; așa cel puțin e folosit cuvântul de cronicari: „multă strânsoare făcea pentru rămășița banilor birului să *istovească* boierii, scrie Neculce despre Duca Vodă, cam un secol și jumătate mai târziu, și nu puteau *istovi* că banii nu erau nicăieri”⁵. Nu știm ce înseamnă termenul „predupânse”, pe care îl întâlnim în catalogul din 1591 la Bârlad și Covurlui; în felul stricat de a vorbi și a scrie a voievodului mazilit, cine știe ce deformare acopere. Situația „popilor” e limpede. Despre „vătăși”, Nicolae Iorga care a publicat acest

¹ Contra părerii lui R. Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii*, p. 146 și urm., v. C. Giurescu în *Studii de Ist. Socială*, p. 322 și urm. și I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 69 și urm.

² I. C. Filitti, *ibid.*, p. 132.

³ Hurmuzaki, *Doc. XI*, no CCCCLII, p. 219. Textul a fost relativ puțin comentat în lucrările de istorie socială amintite mai sus.

⁴ Cf. P. P. Panaitescu, *Comunele medievale*, în *Interpretări românești*, p. 164 și urm.

⁵ *Let.*, II, p. 217. Cf. și cronicăa lui Radu Greceanu: „Tătarii venise și la primejdie și de istov prăpădire țara ajunsese”; N. Cartoian, *Ist. Literaturii Române Vechi*, p. 252.

text atât de ciudat, crede cu dreptate că nu pot fi stegarii județelor, „cari erau numai 24“, ci mai degrabă „vătămanii, căpeteniile administrative și militare ale satelor“¹. În ce privește însă cele două categorii superioare „curteni“ și „nemiși“, cari totalizează respectiv 4 948 și 3 020 de cisle², părerile se deosebesc. Iorga socotea pe nemeși drept „neamuri“, boieri de la țară, fără funcții, categorie care va fi numită mai târziu mazilii sau răzășii, plătind probabil un bir direct mai mic, dar îndatoriți a sluji pe Domn ca ostași; erau 3 000 și pe vremea lui Brzeski. Cât privește pe curteni, el îi credea „boieri de la Curte, slujbașii, curtenii, nu în sensul cel mai înalt al cuvântului, căci n-ar fi fost atâția, ci în sens general“³, așa cum îi pomeneste *Cronica moldo-polonă*. Filitti e însă dimpotrivă de părere că „nemeși“ are înțeles contrar, de boieri-dregători fie în funcție, fie mazili, iar curtenii sunt proprietari fără dregătorie, dar cu îndatorire ostășească. „Cred, adaugă el, că înțelesul exact este cel ce am admis, atât pentru că se arată 5 000 curteni față de numai 3 000 nemeși, cât și din cauza definiției ce Cantemir dă curtenilor“⁴. O descriere italienească a Moldovei din același timp, deosebește pe „nobili“ adică dregători și pe „feudatari“ adică proprietari; „și unii și alții vin la oaste călări“⁵. Este foarte interesantă această din urmă distincțiune; în realitate și unii și alții sunt proprietari, dar cu regimuri deosebite de proprietate, cei din a doua categorie fiind condiționați de îndatoririle lor de „slujbă“, ceea ce lămurește denumirea lor de „feudatari“, prin ea însăși caracteristică⁶.

În Muntenia, transformarea a fost grăbită de „legătura lui Mihai Viteazul“. Instrucțiunile de la 1600, către solii trimiși la împărat, rezervă dreptul domnului de a milui pe oricine „au neameș, au boiar, au sărac“⁷. Primele două categorii corespund „nemeșilor“ și „curtenilor“ moldoveni, ultima confundă într-o singură denumire populația țărănească.

În lista lui Petru Șchiopul de la sfârșitul veacului al XVI-lea, se poate vedea deci în plină evoluție fenomenul de cristalizare, pe care îl determină și în ordinea socială condițiile politice, create de hegemonia turcească, în urma prăbușirii Ungariei și a întinderii stăpânirii otomane pe toate țărmurile Mării Negre. Principatele române, învăluite din toate părțile, sunt supuse unei stoarceri fiscale crescânde care, în virtutea principiului de solidaritate și răspundere colectivă, atunci în vigoare pentru plata birului, a provocat o regrupare de categorii sociale și o nouă definire a diviziunii și a rosturilor lor. Din catalogul amintit se poate vedea că nimeni nu e scutit de dări; ele sunt însă diferite, după „starea“ fiecăruia pe treapta respectivă pe care se găsește așezat. Dacă în deosebirile sociale din vremurile mai vechi, precumpăneau rosturi militare și feudale, acum noile

¹ În nota ce însoțește documentul, Hurmuzaki, *Doc. XI*, p. 220.

² Reamintim după Filitti, *Evoluția claselor sociale, Arhiva p. știință și ref. socială*, V, p. 341—42, definiția cislei: „În trecutul românesc, repartitia impozitelor personale se numia cislă. Suma de care Statul avea nevoie se repartiza între județe; județele o repartizau între plăși, plășile între sate, iar satele între locuitori [...] O unitate fiscală, liude, cuprindea o singură gospodărie, sau mai multe“.

³ Aceeași notă, *ibid.*

⁴ C. Filitti, *ibid.*, p. 349 și n. 5. Cf. *Descriptio Moldaviae*, p. 114.

⁵ Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, II, p. 45—46.

⁶ V. mai sus.

⁷ N. Iorga, *Doc. românești dela Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 2-a, XX, p. 48—50.

împrejurări decurg din motivul fiscal, care stăpânește aproape exclusiv toată administrația țării și întreaga viață de stat.

4. CLASELE SOCIALE ÎN VEACUL AL XVII-LEA

În două direcții mai ales, se pot urmări modificarea raporturilor sociale și regrouparea categoriilor ce decurge din ea. E cunoscut, din lucrările cari l-au descris în amănunțime, cu numeroase dovezi extrase dintr-un bogat material documentar, procesul de trecere la „rumânie“ sau „vecinie“ a unui mare număr de proprietari liberi, din neputința de-a plăti birul din ce în ce mai greu, din dorința de-a afla ocrotirea unui „patron“ mai puternic care răspundea de îndatoririle fiscale. Trebuie însă accentuat că această tendință este generală și nu caracterizează numai domniile, închinat supremației turcești și cumpărând prin sporirea haraciului, hatârul ei, ci și acele ce au însemnat o împotrivire sau o încercare de-a menține o relativă independență. Vânzările sau trecerile în „rumânie“ au fost foarte dese în Țara Românească, sub Mihai Viteazul ca și sub Matei Basarab¹; ele vădesc în acest caz, de o parte nevoile financiare ale unui domn aflat mereu în pregătire de război, cu marea cheltuială ce o cerea alcătuirea și menținerea unor armate de lefegii; de alta, dorințele boierimii care sprijinea politica domnului, de a-și consolida puterea și influența, nu numai prin slujbe și dregătorii trecătoare, dar și prin întinderea proprietății ei teritoriale. „Așezământul“ sau „legătura“ lui Mihai Vodă, sau acel al lui Miron Barnovschi din Moldova de la 1628, despre care va trebui să ne ocupăm mai mult, dar din alt punct de vedere, trebuiesc înțelese ca măsuri de stabilizare fiscală, statornicind pe oamenii în dependență fugiți în fața unei năvăliri, sau a trecerii unor mari armate turcești, la locul unde ajunsesse fiecare, cu „cisle“ sau partea sa de bir respectivă; se oprea șirul nesfârșit de procese și revendicări, ce trebuia în mod fatal să rezulte din dreptul de urmărire, ce-l aveau stăpânii de moșii, de pe pământul cărora dispăruseră fugarii. Ca și măsurile asemănătoare ale țărilor ruși contemporani, aceste dispozițiuni nu întemeiază un regim nou și nu determină un proces de transformare socială: ele trag doar consecințele inevitabile ale unei situații anterioare și îi legalizează rezultatele². Dacă am amintit aci o chestiune ce apare deplin lămurită — cu toate divergențele cari s-au mai ivit în interpretarea unora³, este mai ales pentru motivul că se leagă încă de ea o controversă însemnată în materie de istorie socială. Este vorba să se stabilească dacă înainte de aceste așezăminte sau măsuri legislative, cu dată certă, a existat în afară de micii proprietari, „rumâniți“ sau nu, și o categorie de cultivatori liberi, fără pământ propriu, îndatorți numai la obligațiuni de dijmă pe pământul pe care se aflau stabiliți, sau dacă, printr-o paradoxală înlănțuire de cauză și de efect, aceștia din urmă n-au apărut decât în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea, deci în urma „legăturilor“ mai sus-menționate; ambele păreri își au susținătorii. Examinând ipoteza existenței unei asemenea clase de cultivatori liberi fără moșie, în vremurile mai

¹ C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, III, p. 720—721.

² Cf. G. I. Brătianu, *Servage de la glèbe et régime fiscal*, în *Etudes byzantines d'hist. économique et sociale*, p. 243 și urm.

³ V. I. C. Filitti, *Proprietatea solului*, p. 177—178.

vechi, Dl. C. C. Giurescu constata că „trebuie să observăm că documentele care s-au adus în sprijinul acestei concepții nu sunt concludente; din nici unul nu rezultă limpede existența unei categorii de cultivatori liberi în Principate în veacurile XIV—XVI. O soluție definitivă nu se va putea da decât după ce se va cerceta, măcar în parte, materialul documentar inedit care ne-a fost restituit în ultimul timp de ruși”¹.

E poate și aci o chestiune de proporție, după cum a fost, veacuri mai de vreme, între mica proprietate rurală și oamenii în dependență de pe marile domenii, în Imperiul Bizantin. În orice caz, catastiful moldovenesc de la 1591 desparte încă pe „săraci” de „țărani”, pe cari îi arată în număr mult mai mare², deși tendința de-a confunda aceste două categorii nu îngăduie o statistică mai precisă. Erau toți acești „țărani” cari nu erau neapărat „săraci”, și proprietari, sau mai erau printre ei și cultivatorii liberi, presupuși de alți cercetători? Problema rămâne deschisă³.

Ceea ce ne interesează aci mai de aproape nu sunt însă clasele sociale populare, ci categoriile privilegiate, în măsură de a constitui Stări politice. Catalogul lui Petru Șchiopul și alte izvoare contemporane, mențin pentru Moldova diviziunea în „nemeși” sau boieri, și „curteni”, ziși altădată viteji. Este o împărțire în două trepte a nobilimii, care corespunde poate mai puțin acelei din Ungaria (magnații și nobilimea din comitate) decât acelei din Polonia, unde se afirmă din veacul al XV-lea, dar mai ales în cel următor, constituirea în corpuri deosebite a magnaților și a „șleahtei”. Se pot căuta paralelisme și în Bohemia, în deosebirea, după modelul german, dintre seniori și cavaleri⁴. Ridicarea în rândurile categoriei a doua a oamenilor din clase inferioare „cari făceau vitejii la oști”, adevărită sub Ștefan cel Mare⁵, dă un temei puternic acestei comparații. Este structura pe care vremea supremației turcești a moștenit-o, din epoca ce o putem denumi feudală.

Și în Țara Românească se poate constata diviziunea nobilimii în două trepte distincte. „Curtenilor” din Moldova le corespund aci „roșii” cari îndeplinesc aceleași rosturi — „curtea, ce se zice la dâșii roșii”, scrie Miron Costin⁶. Denumirea se referă fără îndoială la îmbrăcămintea lor, care făcea o frumoasă impresie străinilor: *pulcherrimus Rosonum exercitus*⁷. Diviziunea între boieri și roșii reproduce de altfel pe acea din actele latine ale domniilor mai vechi, cari deosebeau și aci, după modelul apusean, pe *barones de milites*⁸. Asupra rolului politic al roșilor munteni, în întâile decenii ale veacului al XVII-lea, va fi locul să stăruim ceva mai mult. Presiunea fiscală ce caracterizează perioada

¹ C. C. Giurescu, *op. cit.*, II, p. 478.

² Spre ex.: Ținutul Soroca, 1 714 țirani de istov, 204 săraci; ținutul Hotin, 1 916 țirani istov, 232 săraci; ținutul Vaslui, 1 075 istov, 177 săraci; ținutul Chigheaciul 2 260 istov, 220 săraci; ținutul Dorohoi, 1 306 istov, 204 săraci etc. Cf. Hurmuzaki, *Doc.* XI, p. 219.

³ Filitti, *Clasele sociale în trecutul românesc*, p. 16, crede că „siracii” erau colonii de pe moșiile domnești „mici negustori și meseriași rudimentari”.

⁴ Cf. G. I. Brătianu, *Adunările de Stări în țările Europei Centrale*, III, *ibid.*, p. 220.

⁵ I. Bogdan, *Documentul Răzenilor*, *ibid.*, p. 365 și urm.

⁶ *Let.* 2, I, p. 335.

⁷ Raport din 1599: Hurmuzaki, *Doc.* III, I, p. 431.

⁸ Privilegiul lui Mircea cel Bătrân pentru brașoveni, 1413; I. Bogdan, *Doc. privitoare la relațiile Ț. Românești cu Brașovul*, p. 37. Cf. Filitti, *Evoluția claselor sociale*, *ibid.*, p. 350.

modernă, în istoria țărilor noastre, și-a exercitat însă înăurirea apăsătoare asupra acestei alcătuirii tradiționale de categorii sociale. Documente din veacul al XVII-lea arată pe „boierii roșii de județ” chemați să hotărască despre acei cari au fugit părăsindu-și „moșiile și birul”¹. În Moldova, soarta curtenilor nu pare a fi fost mai favorabilă. La domnia lui Barnovschi Vodă (1626—1629), Miron Costin înseamnă în cronica sa că „făcuse mare volnicie întâi curții, să dea la bir numai o dată pe an; și oarecine din curteni, de nevoie, are hi rășărit den ocinele sale la sat boeresc la sat domnesc, pre toți i-au adus la breslele sale și la locurile sale”². Era deci și în Moldova același fenomen de fugă în fața unei constrângeri fiscale prea mari. Se știe de altfel, încă din experiența depărtată a ultimelor veacuri ale Imperiului Roman, că apăsarea fiscului distruge în special păturile mijlocii, ai căror membri sau trec într-o categorie superioară, prin slujbă și îmbogățire, sau se confundă în rândurile claselor de jos, nemaivând putința de a-și susține nivelul de viață și de a împlini îndatoriri prea grele. Același proces se dezvoltă în veacurile XVI—XVIII în principatele române. Urmările le resimt comunitățile tradiționale de familii ale proprietății sătești, trăgându-se din „moși” și „bătrâni” comuni. Asupra lor, dezechilibrul economic, determinat de presiunea fiscului și de nevoia de numerar pentru plata haraciului, sau a diferitelor „mâncături de preste an”, are efecte de-a dreptul dizolvante. „În această vâltoare încep să se formeze latifundiile. Este destul ca prin moștenire, cumpărare sau danie, în vremea din împrejurările arătate, un boier puternic să devie moșnean într-un hotar, pentru ca apoi, treptat, să cumpere, cu și fără silnicie, părțile codevălmașilor căzuți în nevoie; când a format astfel un singur trup important de moșie, îl hotărniceste și cere întărire domnească pentru această stăpânire *diviză*. Formarea, în aceste condiții, a proprietății mari, divize, este caracteristică sec. XVII”³.

Și lui Filitti i se impune, ca încheiere la aceste constatări, aceeași apropiere de împrejurările cunoscute de la sfârșitul Imperiului Roman. Dar, spre deosebire de unele păreri curente în generația sa, el vede cu dreptate că nu e un antagonism între categorii de origine deosebită (afară, bineînțeles, de grecii imigrați): boierii dregători de o parte, și micii proprietari de alta. E un proces de diferențiere în sânul aceleiași clase, în care unii se ridică și alții cad. „În sânul aceleiași clase de boieri-proprietari, se urmează mai ales din sec. XVI un dureros și continuu proces de sărăcire și deposedare a unora, de înavuțire și ridicare a altora. Mai mult, din rândurile proprietarilor codevălmași pe un hotar, rude de sânge, urmași ai aceluiași autor comun, se ridică unii și cad alții, o selecție naturală nemiloasă”⁴.

O consecință însemnată o constituie devalorizarea ce atinge anumiți termeni, cari aveau altădată alt înțeles. Cei înavuțiți și desfăcuți prin hotărnicie se împodobesc cu titlul de boier, ce se leagă și mai mult de dregătoria care le-a conferit puterea și avuția; ceilalți, rămași în situația lor primitivă, chiar când își păstrează partea de proprietate, își pierd rangul. Pentru Cantemir, scriind la începutul secolului al XVIII-lea, curtenii și călărașii

¹ C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, II, p. 689 (doc. inedite ale Acad. Române).

² *Let.*², I, p. 290.

³ I. C. Filitti, *Evoluția claselor sociale, Arhiva p. știința și reforma socială*, VI, p. 322.

⁴ *Ibid.*, p. 326. Procesul e descris foarte plastic de Gh. Ghibănescu, în prefața la *Surete și Isvoade*, V, p. III și urm.

moldoveni reprezintă categorii privilegiate, asupra cărora se întind unele prerogative ale ordinului nobiliar. Răzeșii însă, micii proprietari cari „locuiesc împreună într-un sat și își îngrijesc pământurile, fie singuri, fie prin slugi tocmite“, deși îi mai amintește în același loc cu cei dintâi, sunt însă pentru el mai degrabă țărani liberi, decât boieri¹. La fel în Muntenia, vechile denumiri *megiaș* și *moșnean* își pierd calitatea nobiliară, ce se lega la început de bucata lor de moșie, pentru a se menține doar cu înțelesul ce distinge pe omul liber de rumân². Un raport din timpul domniei lui Șerban Cantacuzino (1678—1688) precizează foarte limpede această situație; el înșiră astfel diferitele „ordini sau Stări nobile“ (*Ordines sive Status diversi nobiles*): boierii mari (*Nobiles Baroni*) sau magnații; mazilii nobili; roșii din țară „cari mai înainte au fost nobili foarte avuți, iar acum sunt cei mai săraci“; vorniceii, peste cari e vornicul mare; vistierniceii, peste cari e marele vistiier; păhărniceii, peste cari e marele păharnic; postelniceii, peste cari e marele postelnic; călărașii (*id est equites*) „mai înainte erau mulți, acum mai puțin, dar vor fi între șase și patru mii“; dărbănșii, „o mie de cruci³, înainte erau două mii“; „megiașii, adică țărani liberi, cari au proprietățile lor mai mari sau mai mici; rumânii, adică țărani vânduți, pe cari domnii nobili îi posedă prin drept de moștenire și vând și cumpără partea bărbătească, așa cum le place“, la sfârșit, țiganii robi⁴.

Se poate vedea, din acest document, că un alt rezultat al presiunii fiscale a fost constituirea unor bresle a slujitorilor mai mărunți, deosebiți după denumiri, cari au avut la început mai mult rosturi militare, dar ajung acum să reprezinte aceleași răspunderi colective pentru dări. Nu sunt numai subordonații marilor dregători, cum erau înainte bănișorii în Țara Românească și vorniceii în Moldova, ci după pilda mai veche a logofeților sătești, cari aveau acest caracter corporativ⁵, se desprind ramuri deosebite de slujitori, enumerate în documentele timpului. „De la tot omul să aibă a-și luaie călugării dijma, venitul sfintei mănăstiri, înseamnă la 9 iunie 1668 un hrisov al lui Radu Vodă Leon și de la boiari și de la slujitori, veri fie roș, au călăraș, au dorobanș, au macar ce fel de slujitor ar fi“⁶.

Sub numele de „roși“ ajunseseră la urmă să se confunde păhărniceii, postelniceii, spătăreii, logofeteii, armășeii, comișeii; un *bir de roșii aleși* sau *rușală* îi privea în mod special⁷. Se pomeneste și de „dajdea călărășească“.

Preoții, cari apar în 1591 prevăzuți cu o cislă deosebită, au fost înzestrați cu trecerea vremii de diferite scutiri. În Țara Românească, Ștefan Cantacuzino i-a scutit cu totul de

¹ *Descriptio Moldaviae*, p. 114. Filitti consideră pe călărași coloni cu îndatoriri militare, spre deosebire de boierimea mare și mică, proprietară (*op. cit.*, V, p. 351). Dar însuși faptul că Radu Greceanu îi definește „ostași fără leafă, ci numai pe scuteală, sate întregi“ îi așează pe ultima treaptă a privilegiaților. Chestiunea e încă obiect de discuție cum era de altfel și în 1916, când o aminteam în întâiul meu studiu: O oaste moldovenească acum trei veacuri, *Rev. Istorică*, II, p. 73 și urm.

² C. Giurescu, *Studii de Istorie socială*.

³ Cruce: unitate fiscală, alcătuită din mai multe familii, cari împreună răspund de cislă.

⁴ *Magazinul Istoric*, V, p. 57—59. Raportul e în legătură cu misiunea ieziutului Antide Dunod.

⁵ C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, II, p. 370.

⁶ Apud Giurescu, *ibid.*, III, p. 723.

⁷ *Ibid.*, p. 690.

dărilor domnești la 1714, privilegiu revocat pe urmă de domnii perioadei fanariote. În Moldova, Dimitrie Cantemir a hărăzit o scutire generală la 1710, dar numai ramului bisericesc din Iași. Constantin Mavrocordat, spre marea spaimă a preoților mai bătrâni, va scuti de dajde numai pe slujitorii bisericii cu învățătură¹.

Toate aceste îndatoriri, adesea împovăraătoare, constituiau totuși privilegii față de platnicii birului comun din cislele țărănești. Ele mai alcătuiesc baza unor corpuri constituite, cari nu mai luptă în rândurile armatei, după desființarea de fapt a acesteia, dar continuă a grupa solidarități și interese de clasă, și sunt deci susceptibile să-și spună la un moment dat cuvântul în treburile obștești. În Moldova, această particularitate s-a manifestat mai accentuat și mai târziu decât în principatul vecin.

5. RESTRÂNGEREA STĂRII PRIVILEGIATE

Evoluția generală tinde însă spre realizarea unei îndoite transformări, care își imprimă pecetea structurii sociale a epocii, ce s-ar putea defini post-feudale. Este interesant de observat că sunt și aci aceiași factori de prefacere cari au lucrat în același sens, deși cu rezultate deosebite, în țările Europei Apusene: puterea numerarului, a economiei monetare întărite de dezvoltarea negoțului capitalist, și acea a aparatului de stat centralizat în slujba monarhiei. În țările noastre, însă, izolate de marile curențe comerciale prin monopolul economic al Constantinopolului, și supuse amestecului continuu al Porții în treburile lor lăuntrice, amândoi acești factori întăresc structura socială a marii boierimi, accentuând importanța funcțiunilor și precumpănirea lor asupra proprietății, adâncind în același timp deosebirea ce o desparte de celelalte categorii privilegiate. Noua ierarhie a valorilor se poate vedea din maximele, pe cari Miron Costin le atribuie Domnitorului pe care îl consideră printre cei mai înțelepți, și cu o concepție înaltă despre chemarea sa: „Împărăție, nu domnie sămănătoare“. E Radu Mihnea, care în patru domnii ce se împart în mod aproape egal între Muntenia și Moldova, totalizează între 1611 și 1626 cincisprezece ani aproape neîntrerupți de experiență politică și administrativă, cel dintâi dintre voievozii cari își mută alternativ scaunul de la București la Iași, ajungând la sfârșit să cârmuiască ambele țări, prin fiul său Alexandru Coconul, care îl înlocuiește în fruntea principatului vecin, ce i l-a cedat. Amândouă trăsăturile caracteristice epocii moderne, pe cari le-am amintit mai sus, se regăsesc în personalitatea acestui personagiu domnesc, care ar merita un studiu mai amănunțit și mai dezvoltat. El este totdeodată un capitalist, care depune importante sume de bani la „secca“ din Veneția, de pe urma cărora se va ivi un lung și complicat proces de datorii și de moștenire, ce de asemenea ar putea constitui subiectul unei cercetări nelipsite de interes² — dar și un suveran înconjurat de tot fastul unei curți, ce reproduce în mai mic pompa orientală a Seraiului, și ar putea chiar trece drept o anticipare — *avant la lettre* — a politicii ambițioase a Regelui Soare. Acest voievod, căruia cronicarul îi spune „cel Mare“, cunoștea ordinea categoriilor sociale: „cu boierinul ca cu un boierin, cu slujitorul ca cu un slujitor, cu țăranul ca cu un țăran vorovia“.

¹ C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, III, p. 696 și urm.

² V. doc. în Hurmuzaki, *Doc.* IV, 2, p. 399 și urm. și VIII, p. 417 și urm.

Dar nevoile de bani și dese împrumuturi ale domniei¹ făceau să încline cumpăna tot mai mult spre deținătorii numerarului: „De mare folos și cinste este Domniei și țării boiarinul înțelept și avut, că dacă are Domnul cinci-șase boieri avuți, nice de o nevoie a țării nu se teme“. Și împărțirea dreptății era călăuzită de aceleași nevoi: Avea acest cuvânt Domnul: „hie carele când judecă pre un boier cu un curtean, ochii Domnului să hie spre boier, iară județul pre calea sa să meargă. Și așa, când se părește un curtean cu un țăran, mai de cinste să hie curteanul, și la cuvânt și la căutătura Domnului; iară neabătându-se giudețul din calea sa cea dreaptă“². E semnificativă ordinea tripartită: boierii, acum bine definiți prin slujbe și avere; privilegiații mai mărunți, curteni sau slujitori; țăranii, cari cuprind într-o singură rubrică pe toți muncitorii pământului, liberi sau aflați în legături de dependență personală. E nu mai puțin caracteristică precumpănirea ce se recunoaște ordinului boieresc, ca o consecință a superiorității sale economice și a serviciilor pe cari le poate aduce statului, prin resursele financiare de cari dispune, alimentate mereu de capitalul pe care îl aduc cu ei slujbașii de obârșie străină, veniți de la Constantinopol.

Trebuiesc de asemenea menționate și alte trăsături, cari precizează concepția lui Radu Mihnea în materie de guvernământ și de ordine socială; se arată cum, la rugămintea mitropolitului și a boierilor, a ridicat la vârf de aprozi, o fostă slugă a sa, deși știa „hirea omului că nu-i de boierie“. Evenimentele îi dau dreptate, deoarece la o săptămână, Divanul se pomenește cu jalba unor femei, cărora noul vârf le făcuse silă și le bătuse. „Au căutat Radul Vodă la boieri și le-au zis: Au nu v-am spus că acest om de boierie nu este? Iară către dânsul au zis: eu, mare, încă de boierie n-am apucat a-ți zice. Și au zis armașului: «iei gârbaciul» și au pus de i-au dat trei sute de toiege“. Ține cronicarul să ne lămurească despre „Vătăjia de divan care era de cinste în zilele Radului Vodă; și aprozii de divan, cât mai de cinste nice la o domnie n-au fost. Cu urșinice mulți, și cu cabaniță de jder, și cu hulpi îmbrăcați; și ori la ce boierin mergea cu cartea domnească, în picioare sta boierinul până ce cetea cartea“. Totuși, la această a doua domnie din Moldova, se iviseră mari greutăți, „cât se pustiise curtea și țara. Ce pricină are hi fost, nu știu, fără de tot sburdată podoaba curții. Nime din boieri până în cei al treilea, cu haine cevași proaste să nu hie, că era de scârbă. Postelniceii, copiii din case cu mari podoabe și cu fotaze la cai. Marei înțelepciuni acestui Domn, încheie Miron Costin, mare întunecare, că Domnul este să se poarte cum biruiește venitul țării“³. Se poate totuși pune întrebarea, dat fiind că Radu Vodă, prin multele sale legături, obținuse ca birul Porții să nu mai fie „legat“ la Tighina și Cetatea Albă, cum se făcuse obiceiul, sau cerut de ieniceri cari „până cu hangierile săriau la boieri“, ci plătit de-a dreptul la Constantinopol, cum se făcuse odinioară — dacă „sburdata podoabă“ a curții de la Iași sau Hârlău nu era și ea o lature a unei politici de fast și strălucire, menite să îndemne la cheltuieli boierimea și s-o adune, ca într-un mic Versailles, sub privegherea autoritară a Domniei. Dar moartea timpurie a lui Radu Mihnea nu a îngăduit acestei politici să se dezvolte.

¹ Cf. G. I. Brătianu, O carte de judecată a lui Vasile Vodă Lupu, *Rev. Istorică*, V, 1919, p. 15 și urm.

² *Le²*, I, p. 286. V. și N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VI, p. 7 și urm.

³ *Let²*, I, p. 287. Cronica munteană, atribuită lui Constantin Căpitanul, amintește „mândria și răotatea Grecilor [...] că adusease Radu Vodă pre mulți, de-i cinstise și-i miluia“. Ed. N. Iorga, p. 101.

Drumul este acum pregătit pentru reformele lui Constantin Mavrocordat, cari vor trage, peste un secol, la 1739—40, consecința evoluției sociale pe care am descris-o în liniile ei esențiale, și vor statornici cadrul în care se încheagă structura socială a vechiului regim din principate, în stadiul său final. Ele pun definitiv accentul pe demnități și funcțiuni, ca criteriu de deosebire a tagmei boierești¹. Descendenții marilor boieri ziși „veliși“, de la ban și vornic la clucerul de arie, se vor numi *neamuri*; urmașii celorlalți vor fi *mazilii*. Cei dintâi vor avea scutire deplină de dări, după chipul aristocrației ungurești sau polone; cei din clasa a doua vor fi scutiți doar de vinărie și de dijmărit. Comisiuni formate din mari boieri au hotărât cine să fie înscris în una sau alta din aceste categorii, dincolo de care nu se mai admitea privilegiul scutirii. Aceleași principii au călăuzit administrația în Oltenia, între anii 1718 și 1739, și în Bucovina după 1775, deși sunt cazuri în cari divanul de la Iași, consultat, recunoaște că pentru unele familii ele nu se potrivesc obiceiului. În Țara Românească „la începutul secolului al XIX-lea, se aflau înscriși în catastifele visteriei 765 de neamuri și 1 694 mazili, fără cei din Mehedinți“². Este și aceasta o măsură de stabilizare, fiscală și socială în același timp; ea tinde să pună capăt mișcării de continuă interpenetrație între clasele sociale, ce se desfășurase până atunci, și care de fapt constituie o notă distinctivă a regimului din țările noastre, față de Stările mai bine închegate din Apus; deși rândurile nobilimii s-au înnoit și acolo îndeajuns, prin venalitatea oficiilor și grația suveranilor.

Transformarea aceasta a fost adesea descrisă cu destulă precizie, ca să mai fie nevoie să stăruim prea mult asupra ei. „Această nobilime de dregători, scrie despre ei Filitti, a fost supusă la aceleași vicisitudini ca și nobilimea teritorială și din aceleași cauze. Din sec. XVI înainte, familiile cari au stat în fruntea vechii clase conducătoare, s-au preînnoit neconținut. Astfel în divanele Moldovei, între anii 1400 și 1550, întâmpinăm familiile Rotompan, Șandru, Ponici, Zbierea, Hudici, Săcară, Arbore, Șerpe, Barbovschi, Danu, Dinga, Tăut etc. Deși aproape toate se pare că aveau urmași încă în sec. XVIII, cum poate mai au și azi, nici una n-a mai figurat în dregătoriile cele mari ale Moldovei în sec. XVII—XIX; au căzut chiar în rândul breslelor fiscale și al răzășilor [...] Alte familii se ridică din veacul XVI, dar decad în al XVII-lea sau al XVIII-lea. Astfel a fost de pildă familia Stroici. Din cele ridicate în sec. XVI, singurele care s-au menținut în situația lor până la sfârșitul epocii privilegiilor, au fost, pe cât știu, familiile Sturdza și Balș [...] Costinii cari se ridică în sec. XVII, sărăcesc și decad pe la mijlocul sec. XVIII [...] Numărul familiilor de dregători mari se micșorează mereu din cauza absorbirii proprietăților în latifundii. Dimitrie Cantemir zice că din 5 000 curți boierești câte fuseseră în vechime, nu se păstrează în vremea lui decât cinci³. Aceasta însemnează că numai cinci familii mai păstraseră strămoșeștile lor așezări la țară. Cantemir adaugă că «familiile de boieri de cari pomenește istoria moldovenească de la început, toate există până acum; adevărat că unele au scăpătat foarte tare [...] dar familia însăși a rămas tot acea din vechime»⁴. Când însă trece la enumerare, nu-i vin sub pană decât 75 și printre ele multe

¹ Cf. C. Giurescu, în *Studii de istorie socială*, p. 235 și urm.

² *Ibid.*, p. 237.

³ *Descriptio Moldaviae*, p. 114.

⁴ *Ibid.*

care nu erau din cele «de cari pomenește istoria moldovenească de la început», ci răsărite mai târziu¹.

Și în Țara Românească se poate urmări un proces asemănător și paralel: „Nu știm dacă există descendenți în linie bărbătească ai boierilor-dregători din divanele domnești ale sec. XIV și XV. Neamul Craioveștilor, care se ridică în sec. XV, se stinge, în linie bărbătească, la mijlocul secolului următor. Mărginenii, cunoscuți de la sfârșitul sec. XV, s-au continuat în linie bărbătească sub numele de Cornățeni, cari decad spre sfârșitul sec. XVII. Neamuri care se ridică în sec. XVI, ca Vlădești, Bucșani-Mănești, Rudeni etc. scapătă în sec. XVIII sau chiar în al XVII-lea. Până în sec. XVI se pot urmări Bălenii, Bălăcenii, Văcăreștii și poate Filipeștii, neamuri care au izbutit să se menție în primul rang până în sec. XIX. Alte neamuri se ridică la sfârșitul sec. XVI sau în sec. XVII, dar nu toate se pot menține ca Brâncovenii cei noi, Grecenii, Crețuleștii, Fălcoienii [...]”².

Se produce într-adevăr o neconținută infiltrare de nouă elemente, fie ridicate de jos, fie mai ales venite din afară, cu grecii și levantinii sosiți de la Constantinopol, sprijinitori ai domniei, și prin aceasta preferați în slujbe, din venitul cărora își întorceau banii împrumutați. S-a subliniat însă și atitudinea unor familii grecești așezate mai de mult în țară, cari se solidarizează cu boierimea pământească împotriva „veneticilor” recenți, văzând în ei aceeași concurență nedorită, pe un tărâm ce-l considerau al lor.

Împotriva acestei fluctuații continue în alcătuirea păturii privilegiate, trebuie să înțelegem măsurile din veacul al XVIII-lea, cari introduc o limitare a privilegiilor la un anumit număr de îndreptățiți. Această tendință coincide de altfel cu cea care dă precădere Divanului restrâns asupra Adunărilor mai numeroase de Stare, și lămurește hegemonia grupului de vreo douăzeci de familii din fiecare principat, cari constituie *protipendada* cârmuitoare, de la sfârșitul secolului, și din primele două decenii ale celui următor³.

Și tot același proces de fixare și de restrângere — un fel de *serrata* întârziată, dacă putem folosi termenul venețian — explică și reacțiunea pornită din rândurile boierimii mici și a slujitorimii decăzute, care va alcătui baza socială a frământărilor constituționale din veacul al XIX-lea, și va duce în cele din urmă, nu numai la desființarea monopolului politic al *protipendadei*, dar la abolirea însăși a privilegiilor și la instaurarea noului regim, inspirat de modelul apusean al parlamentarismului și al democrației egalitare. Boierimea mică, și slujitorimea ajunsă în mazilie joacă aci rolul nobilimii din comitatele ungurești, sau al șleahței polone, împotriva magnaților, cu rezultate de altfel asemănătoare. Aceste năzuințe vor afla un sprijin și în rândurile, încă puțin numeroase și de o coeziune relativă ale populației orașelor, din cari va răsări mai târziu burghezia, ce lipsise până atunci dintre categoriile sociale ale țărilor noastre, cel puțin cu înțelesul ce i l-a dat istoria Europei Occidentale.

¹ I. C. Filitti, *Evoluția claselor sociale*, op. cit., VI, p. 333—34.

² *Ibid.*, p. 336. Întregul studiu ar trebui republicat într-un singur volum.

³ I. C. Filitti, *Clasele sociale în trecutul românesc*, p. 13 și urm.

Faptul însuși că în această privire asupra claselor sociale, ne-am oprit aproape numai la acele cari corespund diferitelor trepte ale nobilimii din Apusul și Centrul Europei, e semnificativ pentru locul ce îl ocupă în întreaga viață de stat din țările noastre în acest timp, ca și pentru puținele rosturi ce le lasă altora.

De fapt, ca și în Ungaria sau în Polonia, orașele sunt, în ce privește populația, în cea mai mare parte de întemeiere și obârșie străine. Coloniile săsești de la început au fost înlocuite mai târziu de aportul orientalilor, mai ales greci, în perioada în care economia principatelor e într-o strânsă atârnare de nevoile Constantinopolului și ale stăpânirii turcești. După consolidarea domniilor unitare ale Munteniei și Moldovei, orașele sunt considerate proprietate domnească — în țările germane s-ar fi spus *Kammergut* — împreună cu „ocoalele“ necesare subzistenței lor¹. Obiceiul ce li se recunoaște, de a se administra prin consilii alese, după modelul german răspândit în tot Răsăritul Europei (șoltuz și pârgari) nu depășește proporțiile unor autonomii strict locale. Sunt astfel foarte puține indicii că s-ar fi năzuit la închegarea unei solidarități mai largi, care să reprezinte și să apere interesele întregii clase orășenești; nu se poate tăgădui însemnătatea rostului economic al orașelor și al târgurilor, nu numai în vremea veche, în care ele se află încă în drumul unor curenți mari ale negoțului internațional ce străbat teritoriul nostru, dar chiar și mai târziu, pentru nevoile locale. Înființarea breslelor în această din urmă perioadă, arată importanța crescută a micilor industrii într-o viață economică al cărei orizont s-a restrâns².

În ce privește însă populația orașelor, considerată în întregimea ei ca factor social, și a rolului ce i-ar fi putut reveni ca atare în împrejurări politice mai însemnate, e vădit că mențiunile sunt prea puține pentru a îndreptăți considerarea unei Stări orășenești în țările noastre, care să se poată compara cu acele pe cari le cunoaștem aiurea. De altfel, nici în Ungaria și în Polonia, elementul orășenesc, deși a pătruns în diete, nu a putut să năzuiască decât foarte târziu, la un rol mai important³.

Cât privește *clerul* ortodox, care se arată de la începutul Principatelor înzestrat cu domenii bogate și însemnate privilegii, și s-a bucurat de favoarea domnilor și boierilor, rostul pe care incontestabil îl ocupă în viața de stat și, prin persoana ierarhilor săi, în chiar sfatul domnesc, nu se deosebește de acel pe care îl are în Imperiul Bizantin și în tot Sud-Estul Europei în timpurile medievale. Cu diferitele sale diviziuni, dintre cari cea mai însemnată este cea a călugărilor, grupați în numeroase și înfloritoare mănăstiri, el constituie fără îndoială o însemnată categorie socială, de ale cărei privilegii și prestigiu nu se atinge nimeni fără teamă. Până și în vremurile de cea mai grea asuprire fiscală, s-au încercat mereu ușurări și scutiri în favoarea sa. În general însă, interesele clerului, ca și în celelalte țări de lege răsăriteană se confundă cu acele ale păturii conducătoare laice, de care e susținut, așa că și pe latura politică îl vom afla mai mult în rândurile ei.

¹ Cf. P. P. Panaitescu, *Comunele medievale în principatele române*, în *Interpretări românești*, p. 168 și urm.

² *Ibid.*, p. 216 și urm.

³ V. *Adunările de Stări în țările Europei de Răsărit dunărene*.

PARTEA A DOUA

MĂRIRE ȘI DECĂDERE
A
ADUNĂRILOR DE STĂRI

STĂRILE ȘI ADUNĂRILE LOR ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ (PÂNĂ LA 1750)

*Problema în istoriografia română mai nouă. Domni și boieri
în veacurile XIV—XVI. Pacta et conventa sub Mihai Viteazul.
Regimul de Stări în veacul al XVII-lea. Criza regimului de Stări.
Către reformele lui Constantin Mavrocordat.*

1. PROBLEMA ÎN ISTORIOGRAFIA ROMÂNĂ MAI NOUĂ

Categoriile sociale cu rosturile și privilegiile lor au avut în țările noastre și o reprezentare politică, asemănătoare Stărilor din Apusul și Centrul Europei?

Și în această privință discuția e veche, și tezele adverse au continuat să se înfrunte: consiliu restrâns sau adunare de obște, sfat domnesc redus la câțiva boieri, sau adunare mai numeroasă de delegați ai Stărilor? S-ar putea chiar preciza: tradiție bizantină a sfatului de mari demnitari, sau influență apuseană a dietelor de privilegiați?

Problema a fost dezbătută încă de acum aproape un secol, când urma să se hotărască un nou regim de alegeri și reprezentare politică în principate, după principiile Convenției de la Paris. Un cunoscător al țărilor românești, publicistul Ubicini, care a luptat prin scrierile sale pentru unirea moldo-valahă, amintea la 1857 că atunci când trebuia ales Domnul sau să se așeze nouă impozite, „mandatarii națiunii se adunau cu miile fără deosebire de clasă sau rang, sub președinția mitropolitului”¹. În divanul ad-hoc al Munteniei, Gheorghe Lupescu susținea că în vechea adunare obștească nu erau numai boieri, ci și plugari, meșteșugari, și alte stări, „de pe înțeleptele obiceiuri ale strămoșilor noștri”². Ion C. Brătianu, în *Memoriul asupra situației Moldo-Valahiei după tratatul dela Paris*, din 1857, menționa la rândul său „vechile noastre câmpuri ale lui Marte alcătuite din mai multe mii de oameni și deschise fără deosebire oricărei persoane, având conștiința că onestitatea și patriotismul său îi dădeau dreptul să-și spună cuvântul în trebile publice”³. Generația unirii și a independenței credea că putea afla în chiar vechile așezăminte ale țărilor românești, modelul cârmurii democratice, a cărei realizare devenise idealul ei. E de prisos să mai stăruim asupra deosebirii dintre această concepție, dominată de ideile parlamentarismului modern, și aspectul real al unui regim de Stări, întemeiat tocmai pe privilegii și deosebiri de clase sau „rang”. Tot atât de depărtată de rezultatele cercetării istorice mai nouă, este și părerea că divanul domnesc restrâns, de mai târziu, ar fi ieșit dintr-o „adunare plenară”, în genul Witenagemotului anglo-saxon⁴.

Dar și reacțiunea împotriva acestor teorii, cari nu se sprijină pe o analiză mai îndelungată și mai strânsă a izvoarelor, a dus la formulări excesive. Un cercetător atât de atent și de erudit al evoluției claselor sociale în trecutul românesc, cum a fost Ion C. Filitti,

¹ *Acte și doc. relative la ist. renașterii României*, IV, p. 975. Cf. I. C. Filitti, *Evoluția claselor sociale*, op. cit., V, p. 90.

² *Acte și doc.*, VI, 2, p. 84.

³ *Acte și doc.*, III, p. 168—169.

⁴ D. V. Barnovschi, *Originele democrației române*, p. 11.

ale cărui păreri le-am mai amintit, nu a considerat totuși la adevărata ei valoare expresiunea politică ce au putut-o căpăta în unele împrejurări. În diferite lucrări, el a fost adus să dea importanță numai sfatului restrâns al boierilor, lucrând în permanență cu Domnul. „Aceștia formară, în statul unitar, consiliul zilnic, obișnuit al Domnului, care ia toate hotărârile cu «boierii lui mari și mici» după formula celor mai vechi hrisoave, fără ca toți, firește, să poată fi și prezenți. Numai în împrejurări extraordinare se constată adunări la care iau parte și căpeteniile militare, adică principalii proprietari”¹. Cităm aceste rânduri dintr-o lucrare mai recentă; în altele mai vechi, se arătase mai categoric: „N-avem nici o dovadă documentară ca Domnii în cele dintâi timpuri să fi chemat la sfat pe toți proprietarii de moșii, cari alcătuiau nobilimea teritorială”². Acolo unde totuși izvoarele menționează adunări mai numeroase, el nu le recunoaște decât rostul de a asista, și de a consfinți o hotărâre luată de căpetenii. Totuși nici el nu și-a putut ascunde faptul că în anumite momente, își spunea cuvântul „țara”, și a recunoscut că această „țară” avea aci un înțeles legal, necuprinzând decât categoriile privilegiate de boieri și slujitori. „Prin «țară» se înțelegea deci țara legală, cum ne-am exprima azi: cei cari aveau cădere de a vorbi în numele țării. Cuvântul «țară» are astfel, din punct de vedere politic-social, același înțeles ca și «regnicola» în Ungaria de la mijlocul sec. XIV încôace: nu desemnează decât pe privilegiați, spre deosebire de oamenii de rând, mai ales de colonii și iobagii așezați pe moșii particulare”³. Prin această constatare, Filitti a făcut un pas însemnat spre o înțelegere mai deplină a problemei; el pomeneste chiar în treacăt de obșteasca adunare în care „erau reprezentate stările privilegiate ale țării”⁴. Dacă n-a ajuns să facă apropierea ce se impuneau, de regimul general de Stări, răspândit la acea vreme în toată Europa, este pentru că, sau nu era lămurit asupra trăsăturilor caracteristice ale acestui sistem politic și social⁵, spre a putea face toate comparațiile necesare — sau poate n-a mai avut timpul să dezvolte această parte a studiului său, așa cum ar fi trebuit.

Pornind de la un alt punct de vedere, Nicolae Iorga a sintetizat în câteva pagini „istoricul Constituției românești”⁶. El se arată încă stăpânit de ideea Domniei autoritare și populare, pe care o regăsim și în alte lucrări ale sale: „în deosebire de Statele vecine, în care atâtea elemente feudale se strecuraseră, noi n-am avut aceste elemente feudale”. Formula rusească din timpul lui Pavel I își găsea aci aplicarea: „Erai cineva atâtea vreme cât dețineai de la Domn o dregătorie; îți lua dregătoria, erai un simplu particular, și n-aveai măcar dreptul să te superi...”. El recunoștea totuși că prin descoperirile, atunci recente, de la Curtea de Argeș, „s-a sgduit puțin în conștiința mea o părere mai veche pe care o aveam și pe care reducând-o în acest domeniu, o păstrez în altele și acuma. Anume: *Statul*

¹ Viața politică a Țării Românești și a Moldovei, în *Enciclopedia României*, I, p. 808.

² Evoluția claselor sociale, *ibid.*, V, p. 88. V. de același, Originele democrației române, *Viața Românească*, XV, 1923, p. 13—17.

³ Evoluția claselor sociale, *ibid.*, VI, p. 346.

⁴ Un proiect de constituție inedit al lui Cuza Vodă, Univ. din Cluj, *Anuarul Instit. de Ist. Națională*, V, 1929, p. 370.

⁵ V. și mai sus.

⁶ În *Noua Constituție a României*, publ. de Institutul Social Român, p. 5—24. E o conferință ținută la 18 decembrie 1921.

*nostru s-a întemeiat pe baze țărănești. Dar evident că stăpânitorul din Argeș de la 1330 dacă se îmbrăca așa, nu era un mare țăran...*¹.

De asemenea, oricât ar fi ținut la „caracterul tradițional țăranesc”, al unei Domnii, care moștenea în însuși numele ei ideea unui *dominus* de concepție imperială romană, el nu putea nesocoti mențiunile categorice din izvoare despre desele consultări ale boierimii și ale slujitorilor, fie la alegerea Domnului, fie în alte împrejurări însemnate. Amintind de „boierii mari și mici din toată țara” cu cari s-a sfătuit Mihai Vodă, după mărturia cronicarului, înainte de a se ridica împotriva turcilor, el socotește că „boierimea mică era mai toată lumea” și că se poate reține la acea dată „*participarea națiunii, în forma cea mai sinceră și mai largă cu puțință date fiind împrejurările, la hotărârile ce privesc politica externă a țării*”². El recunoaște că puterea de lege e a obiceului. E vorba de „ce se obicește” și „nu se obicește”. În acest din urmă caz, se putea face plângere din partea poporului și sfatul țării hotăra. El examinează pe urmă o serie de împrejurări istorice asupra cărora va trebui să stăruim mai departe, constatând că „funcțiunea legislativă a sfatului țării, alcătuit și din elemente populare purtând uniforma militară, este evidentă”³.

Și în Moldova, trecând în revistă cazurile cunoscute ale alegerilor domnești și alte evenimente, asemănătoare și paralele acelor din Țara Românească, se oprește la rolul boierimii în alegerea lui Dimitrie Cantemir. „Neculce spune «au rădicat boierii cu sfatul lor, carii au fost de casa lui Cantemir». Și acest detaliu, adaugă Iorga, e foarte interesant, pentru că se vede că boierii începuseră a forma — aș zice o oligarhie... adică începuseră a trage la dânsii un drept care era mai general”⁴. Amintește pe urmă principalele temeuri de constituționalism ce le putem afla în epoca fanariotă sau în primele decenii ale secolului al XIX-lea, până ce apar așezămintele venite din afară, determinate de „filantropia europeană, pusă în mișcare, firește, de cererile pribegilor noștri”⁵.

Și Nicolae Iorga s-a apropiat deci îndeajuns de mult, cu darul său neprețuit de-a intui realitățile istorice, chiar atunci când nu se potriveau unei teorii generale — de imaginea adevărată a vechiului regim în țările românești și de înțelegerea evoluției sale. Este ciudat cum tocmai în anii în care își dezvoltă cursul despre „așezămintele politice și sociale ale Europei”, nu s-a gândit să apropie mai mult acest „constituționalism” românesc de formele asemănătoare ale regimului de Stări. El văzuse doar în Magna Charta sau în Bula de Aur a lui Andrei al II-lea „simple asigurări de privilegii pentru clasa stăpânitoare”, constatând că „este ceva constituțional, dar reprezintă forma cea mai egoistă, materialul cel mai îngust al unei forme constituționale”⁶. Definiția se poate însă aplica oricărui sistem politic întemeiat pe privilegii, deci și celui în vigoare în principatele române la sfârșitul Evului Mediu și în veacurile imediat următoare. Este desigur de regretat, între dureroasele consecințe ale sfârșitului său tragic, că marele nostru istoric, ocupat cu atâtea alte cercetări

¹ *Noua Constituție a României*, p. 9.

² *Ibid.*, p. 12.

³ *Ibid.*, p. 13.

⁴ *Ibid.*, p. 17.

⁵ *Ibid.*, p. 24.

⁶ *Ibid.*, p. 8.

și probleme, nu s-a putut opri mai îndelung și asupra acesteia, căreia ar fi sfârșit fără îndoială să-i dea expunerea potrivită, cu toate elementele de comparație de cari dispunea.

Dintre istoricii noștri actuali, Dl. Alex. V. Boldur revendică cu tărie o prioritate a preocupărilor și a cercetării în acest domeniu. Într-un studiu recent despre „Știința istorică română în ultimii 15 ani”¹, D-sa se plânge că lucrările mai nouă despre aspectele feudalismului în țările noastre, pe cari am avut prilejul să le amintesc mai sus, nu citează părerile sale anterioare, interpretările recente fiind într-o largă măsură asemănătoare sau chiar identice acelor expuse într-o carte a sa, la care se referă. „Mă aștept acum, îmi încheie D-sa cu o vădită amărăciune nota rectificativă, să fie făcute și alte descoperiri din lucrarea mea, de exemplu, că secolele XVII și XVIII prezintă în trecutul românesc un regim social-politic de stări sociale, că am avut atunci și un fel de parlament post-medieval de stări sociale etc., fără ca să fie pomenit numele meu”². Nu știu până la ce punct această teamă a fost determinată de publicarea întâiilor memorii ale acestei serii de cercetări, cari, pornind de la lucrările Comisiunii Internaționale pentru istoria Adunărilor de Stări — ce nu păreau a fi cunoscute D-lui Boldur — nu avuseră încă prilejul de-a folosi vederile expuse de D-sa. Mai trebuie de altfel să adăugăm că, în parte cel puțin, neglijarea studiului în chestiune se datorește autorului însuși: nici prin titlul, nici prin subtitlul ei, cartea respectivă³, contribuie în sine interesantă la studiul trecutului unei provincii românești, nu putea atrage atenția cercetătorului acestor probleme. Ar fi fost desigur folositor să se extragă capitolele privitoare la chestiunea ce ne interesează aci, și să se fi publicat deosebit, cu titlul potrivit, sau să se fi reluat o temă atât de importantă și de promițătoare într-un alt studiu. Aceasta este în cele din urmă soluțiunea la care s-a oprit Dl. Boldur; în ultimul număr al revistei ieșene apărute sub direcția D-sale, ni se anunță publicarea apropiată a unui volum în limba franceză „*Le grand Conseil des états dans la Valachie et la Moldavie. L'origine de la démocratie roumaine*”, din care prima coală a și fost tipărită⁴. E desigur de așteptat ca în această lucrare, problema să ne fie expusă cu o mai bogată documentare și sub toate aspectele ce interesează cercetarea ei; îmi pare rău că nu sunt în măsură de a-i putea înregistra rezultatele, spre a le folosi chiar în această redactare; împrejurările în cari am fost adus să lucrez lămuresc îndeajuns de ce nu-mi pot îngădui așteptarea⁵. Dar nu am văzut niciodată un inconvenient în faptul că o problemă poate fi tratată, în același timp, de doi sau mai mulți cercetători. Pornind de la puncte de plecare deosebite și cu moduri diferite de expunere, studiile lor simultane nu pot decât să sporească interesul cetitorilor, ceea ce rămâne în definitiv scopul cel mai de dorit al cercetărilor disciplinei noastre; în special cu Dl. Boldur ne-am mai întâlnit în expunerea unei probleme comune, fără ca nici una din lucrările asupra aceluiași subiect, să poată fi socotite păgubitoare sau de prisos. Spre a înlătura însă orice grijă de nesocotire, vom

¹ În *Studii și Cercetări istorice*, XX, Iași, 1947.

² *Op. cit.*, p. 18.

³ *Contribuții la studiul istoriei Românilor*, I, Chișinău, 1937.

⁴ Cf. *Studii și Cercetări istorice*, XX, p. 323, 347.

⁵ Cel mult îmi rezerv posibilitatea de a aduce unele complectări, în cazul în care tipărirea lucrării nu ar întârzia mai mult.

aminti concluziile la cari a ajuns D-sa în cartea menționată mai sus, cari constituie în același timp indicații asupra volumului în curs de tipărire.

Pornind de la o discuție a împărțirii în perioade a istoriei Românilor și a denumirilor celor mai potrivite pentru epocile ei, Dl. Boldur militează pentru înscrierea în analele noastre a unei epoci feudale, căreia de altfel i-a și consacrat un alt capitol, ce l-am amintit. El constată pe urmă succesiunea istorică a formelor social-politice în statele europene, scoțând în evidență trăsăturile caracteristice ale feudalismului, și derivând din el „monarhia de stări sociale“ care îi apare însă numai ca o inițiativă regală. El vede alcătuirea acestei forme de guvernare, în veacurile XIV—XV și prima jumătate a secolului al XVI-lea, iar sfârșitul ei în instaurarea monarhiei absolutiste¹. În capitolul următor, ne descrie „feudalismul și stările sociale în principatele române“, făcând apropieri de împrejurările din Rusia, ce îi sunt cunoscute prin scrierile lui Pavlov-Silvanski, și scoțând în evidență unele particularități ale regimului feudal din țările noastre: dependența domnilor de facțiunile boierești, practica imunităților mai slab dezvoltată, ierarhia vasalității mai puțin definită, statutul juridic al țărănimii mai puțin precis decât în Apus. D-sa constată că din veacul al XVII-lea, principatele trec la rândul lor prin perioada regimului de stări sociale, și că „s-a schimbat în conformitate cu aceasta și Sfatul extraordinar al Domnului“, despre care se dau câteva exemple din epoca fanariotă și două din veacul al XVII-lea². Întemeiat pe cunoștințele sale ale istoriei rusești, Dl. Boldur face și aci apropierea de instituția similară, denumită *Zemskii Sobor*. E interesantă părerea istoricului Kliucevski, pe care o citează, că „Soboarele ruse“ din veacul al XVI-lea, care se compuneau din funcționari, nu erau de fapt decât unele „*consfătuiri extraordinare ale guvernului cu proprii lui agenți*“. Soborul rus a fost provocat la viață de necesitățile administrative și nu de lupta politică. Numai în secolul al XVII-lea Soborul se dezvoltă, transformându-se într-o „adunare reprezentativă“³. Aceasta mă întărește în convingerea ce am exprimat-o la sfârșitul memoriului precedent, că în această alcătuire pot fi și urme ale sistemului bizantin, care a menținut până la capăt tradiția consultării „Senatului“, în care se întruneau principalii dregători⁴.

Dl. Boldur încheie paginile rezervate stărilor sociale, arătând că și Obșteasca Adunare a Regulamentului Organic își avea rădăcina tot în acest regim. Pe planul politic, se poate însă spune că „principatele române din monarhi de stări sociale au trecut direct la un regim constituțional reprezentativ“, faza absolutistă fiind redusă doar la „încercări timide“, sub Vodă Bibescu sau Cuza Vodă⁵.

2. DOMNI ȘI BOIERI ÎN VEACURILE XIV—XVI

Ne rămâne acum să adunăm în ordinea lor cronologică informațiile pe cari putem să le culegem din izvoarele cunoscute, cu privire la rosturile politice ale unor Stări, despre

¹ *Contribuții la studiul istoriei Românilor*, I, p. 18—19.

² *Ibid.*, p. 27—28.

³ *Ibid.*, p. 29.

⁴ V. *Adunările de Stări*, IV.

⁵ A. V. Boldur, *op. cit.*, p. 29—30.

existența cărora, sub aspectul social, nu se îndoiește nimeni. Pentru ușurința expunerii, va fi de preferat să grupăm aceste date pentru fiecare Principat în parte, spre a sublinia astfel caracterele deosebite ale evoluției; influențele și paralelismele vor reieși de la sine. Numai în perioada mai recentă, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea înainte, e necesară o prezentare unitară a împrejurărilor, derivând din aceleași curente de idei, cari se fac simțite atât în Muntenia cât și în Moldova, în perioada care precedează Unirea. Este firesc și aproape de prisos să subliniez și aci starea de provizorat a acestor concluzii; e vorba doar de schițarea unor linii generale, pe cari cercetarea amănunțită va fi singură în măsură de a le verifica deplin și de a le adânci.

În ce privește Țara Românească, cel mai vechiu dintre cele două Principate și în contact nemijlocit cu lumea bizantină și sud-slavă, am mai avut prilejul să accentuăm caracterul autoritar al Domniei, în secolul ce urmează întemeierii ei¹. Impusă prin precumpănirea uneia din puterile locale, sau, cum cred, „descălecată” din părțile de miazăzi ale Ardealului, Domnia „a toată Țara Românească” nu și-a făcut recunoscută stăpânirea fără greutate și împotriviri. Acei „majores terrae” pe cari îi amintea diploma regelui Bela al IV-lea din 1247, cu drepturile și privilegiile lor, nu par a se fi „închinat” întotdeauna de bună voie, așa cum tradiția istorică a celei mai vechi cronici spune că ar fi făcut-o „Băsarăbeștii cu toată boierimea ce era mai înainte preste Olt”². Existența unor asemenea seniori locali ne e confirmată de documentul pontifical din 1345, în care e vorba de *Olachi Romani* dispuși să treacă la catolicism, adresându-se anume *Nobilibus viris Alexandro Basserati, et aliis Nobilibus quam popularibus Olachis Romanis, Nicolao principi de Remecha, Ladislao Voyauode de Bivinis, Sanislao de Syprach, Aprozye Voyuode de Zopus et Nicolao Voyuode de Auginas*³.

E vădită aluzia la Alexandru Basarab, viitorul Domn al Țării Românești (1352—1364) care apare aci în capul listei, doar ca un *primus inter pares*, un nobil în fruntea altora. Pentru ceilalți nici o identificare sigură nu s-a putut face; presupunând chiar că ar fi printre ei și români „din părțile ungurene”⁴, rămâne însă neîndoielnic că măcar în parte, acești voievozi locali sunt din vechea nobilime a „Valahiei Transalpine” peste care domnea atunci „Marele Basarab”, învingătorul din războiul de la 1330. Dar mărturii mai directe și mai convingătoare aduc mențiunile de nobili valahi, pribegiți peste hotar în regatul Ungariei, unde își află alte rosturi, și sunt uneori primiți cu o grijă deosebită. E posibil ca voievodul Bogdan, fiul lui „Mykula” stabilit la 1335 în Ungaria, și de a cărui trecere și așezare se îngrijește însuși arhiepiscopul de Kalocsa, să fi „emigrat din Muntenia în urma politicii unificatoare a Basarabilor”⁵. Dar lucrul e sigur pentru cei numiți în diploma de la 29 august 1359 a regelui Ludovic cel Mare, amintind meritele lui *Karapch, Stanizlai, Negwa, Wlanyk, Nicolai et Ladislai filiorum Ladislai, filii Zarne, Olachorum nostrorum fidelium*,

¹ V. mai sus.

² *Magazinul istoric*, IV, p. 232.

³ Hurmuzaki, *Doc. I*, 1, no DLI, p. 697—698.

⁴ Identificarea Remetei bănățene cu „Remecha” pare probabilă. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, III, p. 226 preferă *Râmnicul* de pe Olt.

⁵ Lukinich, *Doc. Valachorum*, no 45, p. 74—75 (nota D-lui L. Makkai) și Hurmuzaki, *Doc. I*, 1, p. 637.

cari n-au voit să urmeze pe Alexandru Vodă Basarab în atitudinea dușmănoasă ce o avea față de rege, și lăsându-și toate bunurile și averile din Țara Românească, au venit să-și ofere serviciile¹.

Cincisprezece ani mai târziu, la 1374, un alt grup de pribegi: *Stoykan filius Dragmerii filii Voyna de Loysta* (Loviștea), *Danchul germanus condam comitis Neeg*, *Woyk filius Raduzlu et Selibor familiaris specialis Laykonis Voyvode*, caută adăpost la curtea regelui și așteaptă la Zólyom, să fie primiți de el, împrejurare care provoacă serioase încurcături lui Ludovic, neîlămurit în ce privește atitudinea lui Vlaicu Vodă, „despre care se spune că ar fi aliat cu turcii”². E de notat că în acest document, ca și în acel precedent, se menționează filiațiuni de trei generații, ceea ce ne duce înapoi în timp la întemeiere, sau poate chiar, la vremuri mai vechi decât descălecarea țării, unificate de dinastia Basarabilor³. E deci vorba fără îndoială de familii senioriale, cari nu s-au împăcat cu noua domnie. De altă parte, răposatul „comite Neeg”, al cărui frate Danciul emigrează, trebuie să fie același ca „viteazul Neagoe”, amintit la 1369, în legătură cu daniile lui Vlaicu Vodă pentru mănăstirea Cutlumuz de pe muntele Atos⁴. Faptul că acest demnitar apare cu titluri luate din ierarhia feudală ungurească — mai întâi viteaz (vitéz — cavaler), pe urmă comite — confirmă și pe această lature influența, pe care o vădește aspectul occidental al podoabelor și al îmbrăcămintei, din aceeași vreme, descoperite în mormintele din biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș. Dar e limpede că asemenea personaje, din cea mai autentică nobilime munteană, nu s-au hotărât să treacă munții fără serioase motive, fără a fi fost amenințați de presiunea crescândă a puterii domnești.

Un proces paralel, deși în sens opus, îl înfățișează amintirea unor nume străine în documentele Țării Românești, cari înșiră mărturiile din sfatul domnesc. Exemplele sunt ceva mai târzii, actele cari îi menționează fiind de la sfârșitul secolului, din timpul lui Mircea cel Bătrân. Nicolae Iorga presupunea că printre boierii munteni se aflau „mulți de obârșie transdunăreană: fugari, cari după supunerea statelor bulgărești și sârbești, sau după asediarea bizantinilor, în strălucita, dar săraca lor Capitală, își părăsiseră patria”⁵. De fapt, este greu de a deosebi, printre numele de origine sau de consonanță slavă pe cari le întâlnim, cari ar fi elementele imigrate și cele băstinașe: sunt doar câteva „foarte curențe în străvechile familii boierești române, care se explică prin limba slavă vorbită, dar nu se află în onomastica sud-slavă”⁶. Iar dintre celelalte, comune slavilor transdunăreni și românilor, cine ar putea preciza în ce măsură se datoresc vechiului strat de căpetenii slave, contopite în nobilimea românească autohtonă, sau pribegilor în fața năvălirii turcești? Că totuși asemenea elemente imigrate au venit, o atestă izvoarele vremii, atât pentru Țara

¹ Lukinich, *Doc. Valachorum*, no 105, p. 140—141.

² *Ibid.*, no. 207, p. 251 și Hurmuzaki, *Doc. I*, 2, p. 60.

³ Cf. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 71.

⁴ P. Lemerle, *Actes de Kutlumus*, Paris, 1945, p. 119.

⁵ *Gesch. des Rumänischen Volkes*, I, p. 328.

⁶ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 68—69.

Românească¹, cât și pentru regiunile învecinate ale Ardealului și Banatului². Pe lângă ele, mai găsim printre demnitarii voievodatului nume turcești — probabil cumane: Aga, Berindei, Iarcă, Coman, fără să mai amintim de obârșia cumană a numelui însuși de Basarab. Greci, ca Sarandino, Sculota, Spanopol, apar mai târziu³. Aspect occidental au în schimb nume ca Baldovin, Cârștian, Aliman (*Alamannus*), Martin sau Gal (*Gallus*), boierul de la Giurgiu⁴. E deci sigur că la curentul de pribegie al seniorilor băștinași, refugiați politici în Ungaria sau poate și aiurea, răspunde un contra-curent de imigrare, care aduce în serviciul noului Domn al țării unificate, oameni veniți din alte părți să caute slujbă — și o dată cu ea, corolarul ei firesc în acele vremuri: pământul. Se poate deci presupune cu destul temei, că aceste împrejurări oglindesc o acțiune susținută a Domniei sub cei dintâi Basarabi, menită să pună stavilă libertăților feudale ale neamurilor privilegiate, cari nu primeau stăpânirea lor cu destulă bunăvoință; totodată, înlăturând rămășițele vechilor voievodate sau cnezate de văi și de plaiuri, să aducă în sfatul lor străini, în dependență mai strânsă de poruncile domnești. Este în orice caz aci o trăsătură specifică voievodatului Țării Românești, care își va lăsa urmele în evoluția constituțională a acestui principat, deosebind-o de împrejurările contemporane din Moldova.

Când întâlnim în puținele documente ale acestei perioade — totuși atât de însemnate, pentru că este cu adevărat a „ctitorilor” — noțiunea de Stare, în înțeles de categorie socială constituită, trebuie să o înțelegem ca o treaptă în calea de răspândire a ordinelor Domniei, ca un organ auxiliar de guvernământ, pe care voința Domnitorului îl folosește, împotriva și în locul anarhiei feudale, biruite de el. Astfel ni se înfățișează Vlaicu Vodă, în documentul pe care l-am amintit, din 20 ianuarie 1368, privitor la negoțul brașovenilor când se adresează „tuturor credincioșilor noștri, marilor dregători, pârcălabilor, judecătorilor, vameșilor, slujbașilor și oamenilor din orice stare constituită în țara noastră Transalpină”. Tot astfel trebuie să interpretăm categoriile amintite într-un act din anul următor, 1369, în care același Voievod scrie *fidelibus [...] universis, civibus, populis, hospitibus cuiuscunque nationis seu idiomatis existant* — dar aci e vorba de locuitorii catolici, îndemnați să dea ascultare noului episcop de ritul lor, trimis de Țara Românească⁵. Categoriile enumerate, chiar când primesc denumirea semnificativă de „Stări constituite”, reprezintă pentru autoritatea domnească un *instrumentum regni*, așa cum le privea, cu aproape un secol în urmă, regele Eduard I al Angliei în parlamentul său⁶. Dar în afară de aceste rosturi de colaborare administrativă, nu avem la noi nici o mențiune, la acea dată, a unor adunări mai numeroase, în care delegați ai acestor categorii să fi fost consultați, și să-și spună cuvântul asupra chestiunilor la ordinea zilei. Pare că într-adevăr

¹ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 66: trecerea a 12 000 de bulgari menționată de cronica lui Wavrin.

² Cf. Hurmuzaki, *Doc. I*, 2 no CCCXXV și CCCXXXIX, p. 389, 408, doc. din 1397 și 1399 privitoare la „nobili din Macedonia” așezați în Banat. V. și II, 2, no CCCXCI, p. 490—91 și XV, 1, no CII, p. 58: sârbi așezați lângă Sebeșul sâseș la 1464.

³ I. C. Filitti, *Evoluția claselor sociale*, *ibid.*, VI, p. 341.

⁴ P. P. Panaitescu, *ibid.*, p. 68.

⁵ Hurmuzaki, *Doc. I*, 2, no CXII, p. 148—49.

⁶ V. memoriul II, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, XXVIII, p. 330 și urm.

funcționează atunci numai sfatul restrâns al marilor boieri, printre cari însă cei cu slujbe se găsesc în minoritate, și nu la locul cel dintâi în înșirarea mărturiilor. În afară de ban așezat la loc de frunte, ceilalți sfetnici sunt amintiți numai cu numele lor și titlul de „jupan“, iar acei cari îmbracă demnități de vistier, logofăt, stolnic, vin la urmă, într-o poziție vădit inferioară celor dintâi¹. În această vreme, slujba sau demnitatea de curte nu e încă factorul precumpănitor, astfel că sfatul domnesc sau „divanul“, cum va fi numit mai târziu, apare ca un compromis între formula feudală, care așază pe vasali în consiliul suzeranului, în virtutea feudelor lor, și cea bizantină, care adună pe marii demnitari, foști și prezenți, în jurul suveranului. Nu poate fi vorba în acest stadiu de o organizare de Stări în Țara Românească, decât cel mult în formă embrionară. Progresele puterii domnești, în paguba senioriilor locale, lămuresc îndeajuns această situație. În contrast cu voievodul Moldovei, care menționează în mod expres asentimentul boierilor săi „mari și mici“, Mircea cel Bătrân încheie la 1389 și 1390 tratatele sale cu regele Poloniei prin trimișii săi, Manea, Roman Herescul, și Radu, prin autoritatea sa și în numele său². Titlul însuși, foarte lung și falnic, pe care și-l însușește acest domnitor, de inspirație bizantină și sud-slavă, pune accentul pe noțiunea „de Hristos iubitor și autocrat“. Desigur aceasta nu exclude sfatul boierilor, nici rosturile lor în judecări și în interpretarea obiceiului ce ține loc de lege, după cum nu înseamnă înlăturarea principiului alegerii, la înscăunarea unui nou voievod, din neamul domnesc; dar nu se poate contesta o afirmare mai hotărâtă a puterii Domnului, care înseamnă tot veacul al XIV-lea în Muntenia, cu pecetea ei caracteristică.

Împrejurările încep să se modifice cu începutul secolului următor. Chiar domnia lui Mircea, care înseamnă un moment de apogeu al stăpânirii voievodului din neamul Basarabilor, fusese întreruptă, în timpul războiului cu turcii și a dezastrului creștinilor de la Nicopole, de uzurparea lui Vlad, sprijinit de oștile sultanului; era ca o prevestire a îndelungatelor lupte ce erau să urmeze, în cari rivalitatea dintre turci și unguri era să se complice, pe teritoriul Țării Românești, prin războiul civil între претендентii la domnie. Rezultatul a fost împărțirea boierimii în facțiuni opuse, al căror sprijin câștiga în valoare, pentru voievodul care nădăjduia să se înscăuneze. Firește, toată această evoluție era atunci de abia în faza ei de început, dar semnele prevestitoare se întrevăd: întărind, la moartea marelui stareț Nicodim, daniile făcute mănăstirii Tismana, Mircea vestește pe săteni să dea ascultare urmașului său, iar „care s-ar ispiți să umble printre voi dintre boierii domniei mele, ca să vă ia ceva sau să vă tragă la alte munci, oricui să-i dați la cap“³. Această încurajare la autorezistență e semnificativă, și cu drept cuvânt observă Dl. P. P. Panaitescu: „domnul nu avea autoritate deplină și prevedea cazul când boierii, împotriva hotărârii sale, ar pune mâna în chip abuziv pe satele mănăstirești [...] E o scrisoare care dezvăluie o interesantă pagină a moravurilor sociale și a anarhiei nobiliare“⁴. La data ce o atribuie documentului (1407) se poate deci constata o scădere a unei autorități, ce fusese atât de puternică în veacul precedent. E deasemenea de observat că la înnoirea privilegiului pentru

¹ Cf. P. P. Panaitescu, *Doc. Țării Românești*, pass.

² Hurmuzaki, *Doc. I*, 2, no CCLVIII și CCLXIII, p. 315, 323. Cf. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 232.

³ P. P. Panaitescu, *Doc. Țării Românești*, I, no 17, p. 73.

⁴ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 70.

brașoveni, din 25 august 1413, se menționează nu numai boierii martori, Radu Calotă, fostul ban, acum mare vornic, Șerban. Andrei, Radu fratele lui Cazan și Baldovin logofătul, dar că și „*alii nostri barones et milites terre nostre multi, qui cum hec agerentur erant presentes*“, și-au dat asentimentul la hotărârea luată¹. Sunt aci două trăsături caracteristice: e vorba de o adunare numeroasă (mulți), alcătuită din nobili de două categorii: „baroni și cavaleri“, sau în termenii românești ai unei perioade mai târzii: „boieri și slujitori“.

Această constatare contrazice ceea ce pe care o făcuse Nicolae Iorga, cu prilejul altei înnoiri a privilegiului brașovenilor, din 1437, sub Vlad Dracul, că lua parte la ea „numai boierii în funcțiuni și nu roiul de «viteji» sau «riteri» pe cari îi găsim în Moldova“². Iată că și în Muntenia avem acest exemplu al unei adunări de reprezentanți mai numeroși ai Stării nobiliare — cu cele două trepte ale ei, pe cari le vom regăsi în vremuri mai recente — cari sunt consultați și aprobă un act important al politicii externe și economice a voievodului. Este întâia mențiune pe care o cunosc a unei asemenea adunări, în Țara Românească, și e desigur de subliniat că ea se ține sub domnia unui voievod de prestigiu și strălucirea lui Mircea cel Bătrân. E deci de necontestat că s-a produs o schimbare în echilibrul lăuntric al vieții de stat, care a dat mai multă greutate cuvântului nobilimii.

Ar fi desigur temerar să tragem de aci concluzia existenței la această dată a unui regim de Stări, organizat după modelul Europei Apusene și Centrale. Nu se poate însă tăgădui că măcar unul din elementele sale alcătuitoare își afirmă prezența, și încă unul din cele mai însemnate: o adunare a nobilimii.

Acest spirit de corp, care presupune o solidaritate cât de elementară de interese, și conștiința unei comunități, se manifestă și în alte împrejurări în cursul istoriei frământate a veacului al XV-lea. Dan voievod luându-și, la 2 martie 1460, obligațiunea de a nu mai sechestra mărfurile brașovenilor ca represalii, asigură că a examinat chestiunea „*una cum baronibus nostris et nobilibus pocioribus corpus dictarum parcium nostrarum representatibus*“; se înșiră pe urmă numele a 19 sfetnici, în frunte cu vornicul Bogdan Doboka, vistiernicul Albu, și logofătul Radu, dar se mai adaugă „*ac ceteris nostris fidelibus*“³. Aci e vorba de „baronii și nobilii mai de frunte“ cari „reprezintă“, în spiritul și în litera cuvântului, un „corp al părților noastre“ ce nu poate fi decât „țara“ — evident, țara legală, a corpurilor privilegiate. Alături de Domnitor și oarecum față de el, se afirmă deci și cu acest prilej, celălalt factor constitutiv al oricărui regim de Stări.

De altfel luptele lăuntrice între facțiunea susținută de turci și cea sprijinită de regele Ungariei, între voievozii închinați puterii otomane și „cruciații de la Dunăre“ nu puteau rămâne fără urmări asupra organizării statului. Nu mai este aceea continuitate și siguranță în succesiunea la domnie, care a caracterizat întâiul secol al stăpânirii Basarabilor. Anarhia feudală pe care o stăviliseră cu mâna lor energică, reapare în vârtejul nesfârșitelor lupte pentru scaun și pribegiri, peste Dunăre sau peste munți, a unor domnitori cari au mai de grabă aparența unor căpetenii de partide, credincioase Sultanului sau Sfintei Coroane⁴. În

¹ Hurmuzaki, *Doc. XV*, I, no X, p. 8.

² *Hist. des Roumains*, IV, p. 67.

³ Hurmuzaki, *Doc. XV*, I, no XCII, p. 53.

⁴ Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, IV, p. 45—75.

aceste împrejurări tulburi, în cari multă vreme s-a văzut o luptă de exterminare între două ramuri ale Basarabilor, pe când nu a fost în realitate decât ciocnirea celor două mari sisteme politice opuse, musulman și creștin — însemnătatea politică a nobilimii, ca factor de conducere și de hotărâre, a sporit. La 11 noiembrie 1476, comitele Ștefan Báthory, care se intitulează „Comandant al armatelor regale în Muntenia“, scrie sibienilor că a alungat din domnia transalpină pe vicleanul Basarab și că „țara însăși, în cea mai mare parte e cu noi, *quia omnes boiarones nobiscum sunt, demptis duobus, qui similiter in breviter sunt venturi*“¹. Adeziunea boierilor înseamnă deci acea a țării, și hotărăște de soarta domniei, împrejurare ce s-a accentuat tot mai mult în a doua jumătate a veacului. „De spre sfârșitul secolului al XV-lea și până la mijlocul celui următor, un rol de o deosebită însemnătate în istoria politică a Țării Românești îl joacă o familie care apare deodată ridicată deasupra tuturor celorlalte neamuri boierești, cu o influență de care până și Domnii trebuie să ție seamă, și care ajunge chiar în scaunul domnesc în persoana lui Neagoe Vodă — familia Craioveștilor. Descendenții de mai târziu ai acestui neam se fălesc cu strămoșii lor, pe cari-i poreclesc chiar Basarabi, confundându-le originea cu aceea a vechii case domnitoare a țării“².

Tendința se vede din scrisul însuși al lui Neagoe Vodă, care se intitulează pentru legitimitate „Basarab“, deși nu pare a avea cu vechea dinastie decât legături de „mâna stângă“, după expresiunea franceză³. Totuși, atunci când arată sibienilor, la 1512, că înțelege să păstreze cu ei bunele raporturi pe cari le-a avut cu banul Barbu și vornicul Pârnu — Craioveștii cu cari se înrudea⁴ — e caracteristic faptul că nu amintește, în acest domeniu de relații externe, pe înaintașii săi în scaunul domnesc, ci pe reprezentanții marii familii boierești, ceea ce învederează îndeajuns importanța pe care ea o dobândește.

Dar tocmai precumpănirea acestui neam de „magnați“ ca și diviziunea adâncă ce opunea facțiunile rivale, era de natură să îngreueze adunările mai numeroase a Stării nobiliare, așa cum am văzut că se întruneau la începutul veacului al XV-lea. Ele se pot mai degrabă închipui în această perioadă, în intervalele de liniște, dar în împrejurări deosebite și cu un scop anumit. Avem astfel o mențiune precisă despre una din ele: cronica mai târzie a lui Stoica Ludescu, a cuprins în compilația ei și Viața Patriarhului Nifon, scrise de preotul Gavril de la Athos, care a luat parte sub Neagoe, la târnosirea bisericii mănăstirești de la Curtea de Argeș (1520). Povestind misiunea Patriarhului în Muntenia sub Radu cel Mare (1495 — 1508), hagiograful contemporan arată că el „chemă pre toți Egumenii de la toate mănăstirile țării Ungro-Vlahiei, și tot *clirosul* bisericii și făcu sobor mare dinpreună *cu Domnul și cu toți boierii, cu preoții și cu mirenii* [...] grăia-le de pravilă și de lege, de tocmirea bisericii și de dumnezeieștile slujbe, *de domnie și de boierie*, de mănăstiri și de biserici, și de alte rânduri de ce trebuia“⁵.

¹ Hurmuzaki, *Doc., ibid.*, no CLXVII, p. 95.

² I. C. Filitti, Banatul Olteniei și Craioveștii (extras din *Arhivele Olteniei*), p. 23.

³ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 49 și urm., respinge această ipoteză.

⁴ Hurmuzaki, *Doc. XV*, 1, no CCCCI, p. 221.

⁵ Publicat de Hasdeu în *Archiva Istorică*, I, 2, p. 137. Pentru autorul vieții, v. D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 21 și urm. Pentru intercalarea în cronică, N. Iorga, *Cronicele muntene, Anal. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist., s. 2-a, XXI*, p. 305 și urm. V. și ediția *Letopiseșului Cantacuzinesc* de M. Simache și T. Cristescu, Buzău, 1942, p. 71 și urm.

Fiind vorba de un fragment mai vechiu, intercalat fără schimbare în textul compilatorului, nu e de crezut că această relațiune se resimte de împrejurările mai recente, din veacul al XVII-lea. În acest din urmă sens, interpretează Nicolae Iorga un pasaj al cronicii atribuite lui Constantin Căpitanul, care la domnia lui „Vădislav Vodă“ (Vladislav III, 1523—1525) arată că „i-au ieșit boiarii înaintea, și altă țară, după obicei“. Iorga conchide că „altă țară“ e adausul lui Constantin, care modernizează lucrurile¹. Observația nu e însă valabilă pentru „soborul“ ținut sub Radu cel Mare, a cărui relațiune se datorește unui martor apropiat de evenimente.

Dar sub presiunea rivalității turco-ungurești la Dunăre, care va deveni, după Mohaci, lupta între Otomani și Habsburgi, situația lăuntrică a Țării Românești a evoluat, nu spre echilibrul între puterea domnească și nobilime, pe care se întemeiază regimul Stărilor, ci spre încheștarea a două partide învrăjbite, cari își ridică pe rând, căpeteniile la domnie. Nesfârșitele războaie ale lui Radu de la Afumați, sfârșitul său tragic, ca și acel al altor voievozi cari l-au precedat — Mihnea, ucis la Sibiu — sau l-au urmat — cei doi Vlad, Înecatul și Vintilă² —, arată o stare de haos, în care orice organizare se destramă. Elementul extern precumpănește în așa măsură, încât sub Moise Vodă (1529—1530), boierii sunt legați prin jurământ de regele Ferdinand al Ungariei, gata să se întoarcă împotriva Domnitorului³.

Această din urmă domnie înregistrează de fapt o luptă aprigă dusă împotriva boierimii, de voievodul, care primise întâi dorințele ei, pentru a căuta în cele din urmă să-și afirme autoritatea prin represiune, și să o ridice astfel împotriva sa. Se întrevăd perspectivele unei adevărate lupte de exterminare, care izbucnește două decenii mai târziu.

Dar în toate aceste războaie lăuntrice și alternativa, ce se repetă aproape regulat, de cârmuire și pribegie, când a unora, când a altora, nu găsim încă exemplele unor Adunări de Stare — necum de Stări mai variate și mai numeroase. Organul de guvernământ pare a fi sfatul sau „divanul“ domnesc, a cărui evoluție se poate urmări în documentele interne cari îi aduc mărturia⁴. În linie generală, se poate spune că el lasă un rost tot mai mare în alcătuirea sa, boierilor investiți cu slujbe și demnități, „jupanii“ fără titluri, cari precumpăneau la început, lăsând tot mai mult locul lor, acelor cari dețin funcțiunile și puterea.

Pe la jumătatea veacului al XV-lea, mărturiile înșiră în frunte pe marele vornic, spătarul și logofeții, urmând apoi boierii fără slujbe, și se încheie cu al doilea spătar, stolnicul, păharnicul, comisul și stratornicul⁵. În ultimul sfert al aceluiași secol, obiceiul nu e încă statornic: când apar mai toți martorii cu slujbe⁶, când stau iarăși în frunte boierii

¹ Ed. N. Iorga, p. 49, n. 3.

² Cf. St. Nicolaescu, *Domnia lui Vlad Ventilă Vodă dela Slatina*, București 1936, p. 15 (extras din *Arhivele Olteniei*, no 83—85).

³ Em. Gr. Nicolaescu, *Moise Vodă, Craiova*, 1939, p. 18 (extras din *Arhivele Olteniei*, no 104—106).

⁴ Cf. G. D. Florescu, *Divane domnești din Muntenia în secolul al XV-lea*, *Revista Arhivelor*, II, 1927, 1929.

⁵ P. P. Panaitescu, *Doc. Țării Românești*, I, no 85, p. 215.

⁶ *Ibid.*, no 140, p. 318—19.

fără demnități¹. Un act solemn, încheiat la 1507 între Radu cel Mare și magistrații Sibiului, aduce însă din nou formula pe care am mai întâlnit-o: „împreună cu boierii și nobilii acestii țări a noastre Transalpine, am hotărât și am încheiat“. La sfârșit întăresc cu peceti 16 demnitari, printre cari se așează în frunte puternicii Craiovești, Barbu banul și Pârvu vornicul, toți fără excepție desemnați cu slujbele lor, cari reprezintă aci pe „*Boyarones praedictae terrae transalpinensis*“². Lipsind însă preciziunile pe cari le-am întâlnit în documentele mai vechi, e greu să ne dăm seama cu certitudine, dacă acest grup restrâns — adevărat consiliu de înalți funcționari — e o delegațiune a ordinului mai numeros, a cărui voință o exprimă, sau dacă este numai obișnuitul sfat al marilor demnitari cu cari lucrează Domnitorul, așa cum îl întâlnim și la Bizanț, și în statele slave cari au moștenit tradiția bizantină. Sigur este însă, că din veacul al XV-lea spre cel următor, alcătuirea sfatului domnesc dă precădere dregătoriei. Lăsăm la o parte indicații, de natură mai îndoielnică, ce păreau a desemna vârsta înaintată drept un criteriu în compunerea divanului: documentul amintit de Dl. G. D. Florescu, specificând în dreptul fiecărui membru al Sfatului o etate nu numai venerabilă, dar uneori chiar matusalemică, ceea ce ne-ar îndreptăți să socotim această instituție drept cea mai desăvârșită gerontocrație, nu pare totuși a înfățișa destule garanții de autenticitate, în forma în care ni s-a păstrat³.

O nouă întorsătură o aduce, la jumătatea veacului al XVI-lea, înscăunarea lui Mircea Ciobanul. Acum, la 1545, stăpânirea otomană se consolidase în întreaga regiune dunăreană: la Buda se așezase pașalâcul, Moldova era îngenunchiată, raiaua împărătească cuprinsese la 1538 Tighina și Bugeacul, la 1541 Brăila⁴; în Ardeal domnea, din voința sultanului, fiul lui Ioan Zapolya sub regența mamei sale, Isabela. În mod firesc, împrejurările din Țara Românească erau să se resimtă de această încercuire politică. Voievodul trimis de la Constantinopol „începu Domnia sa «ca un pașă», și i se răspunse, în această vreme clasică a pribegiei, printr-o puternică emigrare a boierilor. Bârsa se umplu de fugari, pe cari acest jurător emerit se grăbi să-i recheme, promițând cea mai sigură amnistie“⁵. Știm cum a fost ținută făgăduiala. Cronicile înseamnă cu groază că la două săptămâni a început a tăia din boierii de frunte „muncindu-i întâi pentru avuție“⁶. La întoarcerea pribegilor urmează un nou măcel de două sute de boieri, din cari patruzeci și opt din cei mari, cu familiile lor. Împotrivirea marelui vornic Vintilă e înfrântă; „micul Neron oriental“ își taie până și ginerele⁷. Alte ucideri urmează: vistierul Udriște de Mărgineni, banul Teodosie. De rândul acesta nu mai e continuarea luptei între partidele adverse, ci o acțiune sistematică de înlăturare a elementului de opoziție și de cumpănire a autorității domnești, singură mandatară a poruncilor Porții. Mircea Ciobanul, ca și

¹ *Ibid.*, no 147, p. 337.

² Hurmuzaki, *Doc.* II, 2, no CCCCXLV, p. 555.

³ G. D. Florescu, *op. cit.*, 1927, p. 35 și urm. a extrasului. Nu se găsește în volumul de *Doc.* al D-lui P. P. Panaitescu.

⁴ Cf. St. Nicolaescu, *Domnia lui Radu Vodă Paisie, Craiova, 1938*, p. 20 (extras din *Arhivele Olteniei*, no 97—100).

⁵ N. Iorga, Prefață la Hurmuzaki, *Doc.* XI, p. II.

⁶ Constantin Căpitanul, ed. N. Iorga, p. 61.

⁷ N. Iorga, *ibid.*

contemporanul său, Ivan Groaznicul, pare a fi urmărit de gândul de a-și dovedi mereu că e stăpân și nu întâmpină potrivnic; el și urmașii săi vor cârmui, lăsând — cum mă exprimam puțin cam romantic acum treizeci de ani: „pe filele îngălbenite ale cronicelor, ca o neagră dâră de sânge boieresc“¹.

În vădit contrast cu această stăpânire de teroare, se înscrie în analele țării domnia lui Pătrașcu cel Bun, care și „acesta au venit Domn de la turci“, dar „au domnit bine țara, și boiarii fără vrăjbi, fără morți, fără prăzi, precum tuturor place“². E fapt că „în tot cursul domniei lui Pătrașcu, un singur cap de boier nu căzu“; subliniind această caracteristică, Nicolae Iorga a simțit însă că ea vedește deosebiri mai adânci: el așează față în față neamul lui Pătrașcu, cu fiii săi, Petru Cercel și Mihai Viteazul, și acel al lui Mircea Ciobanul, a cărui politică va fi continuată de vajnica sa văduvă, Doamna Chiajna, și de fiul său Alexandru, căsătorit cu o levantină. „În fața acestui neam de feodali războinici și luminați, Mirceștii sunt smeriții, mai mult incultii domni de modă veche, cari-și aduc aminte în toată activitatea lor, că «Împăratul» i-a pus să guverneze «săracii»“³. De s-ar fi statornicit regimul reprezentat cu un atât de desăvârșit amestec de perfidie și de cruzime de Mircea Ciobanul, absolutismul turcesc ar fi înlăturat și în țările noastre orice urmă și chiar orice posibilitate de organizare a Stărilor și a Adunărilor lor.

3. PACTA ET CONVENTA SUB MIHAI VITEAZUL

Reacțiunea boierimii împotriva asupririi turcești și a oamenilor ei, va aduce însă la sfârșitul secolului, transformarea ce a dat altă îndrumare împrejurărilor și a determinat, în forme de rândul acesta mult mai precise, instituirea regimului Stărilor în Țara Românească. Pentru înțelegerea deplină a acestei revoluții, trebuie să socotim deopotrivă factorii interni și cei externi. La circumstanțele politice, cari lămuresc o mai strânsă solidaritate a stării nobiliare și îi dau prilejul de a se afirma cu mai mare putere în conducerea statului, trebuie să adăugăm necesitățile de a se adapta relațiilor cu Principatul Ardealului, cari intră într-o fază nouă și creează, pentru voievodatul vecin, probleme de influență și de penetrație, mult mai accentuate decât în trecut. Cum Ardealul este cârmuit de un regim de Stări, e firesc ca nobilimea munteană, cunoscând mai de aproape instituțiile din țara vecină, și strângând cu ea legături de o natură neîncercată până atunci, să fi năzuit la forme politice și constituționale asemănătoare. Cuvântul însuși de „Stare“ (*status* sau *ordo*) pentru a desemna colectivitatea în acțiune, capătă astfel, dacă nu chiar un înțeles nou, dar în orice caz un relief mai puternic.

Desfășurarea evenimentelor a fost determinată de o creștere a presiunii fiscale din partea turcilor, care a dus în toate țările aflate în sfera lor de influență la situații ce nu mai puteau fi suferite. Am mai avut prilejul să le amintesc, în ce privește Ardealul lui Sigismund Báthory⁴; în Moldova, împrejurările sub Aron Vodă nu erau mai ușoare, oricât

¹ În studiul amintit mai sus.

² Constantin Căpitanul, *ibid.*, p. 63.

³ N. Iorga, Prefață, în Hurmuzaki, *Doc. XI*, p. XI.

⁴ V. *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor*, IV.

ar fi de pornit cronicarul împotriva acestei domnii, iar în Țara Românească, noul voievod Mihai, fostul ispravnic al băniei Craiovei, era înfruntat de aceleași greutăți, când veni să se înscăuneze la sfârșitul anului 1593. Cronica, vădit inspirată de faptele și isprăvile celor mai de seamă sfătuitori ai săi, boierii Buzești, atribuie rolul principal în această împrejurare boierimii, pe care voievodul o urmează doar în acțiunea ei¹: „Într-acea vreme împresurase turcii Țara Românească, cu datorii multe, și cu nevoi foarte grele, cât nu mai avea să se plătească țara și să scape din gurile vrăjmașilor [...] Și se strânse toți boiarii mari și mici, din toată țara, și se sfătuiră cum vor face să izbăvească Dumnezeu țara din mâinile păgânilor. Și dacă văzură că într-alt chip nu se vor putea izbăvi, de aceea ei ziseră, numai cu bărbăție să ridice sabia asupra vrăjmașilor”². Astfel începe răscoala, prin care se deschide epopeea lui Mihai Viteazul. Nobilimea munteană pornește deci la luptă într-un spirit corporativ, manifestându-și într-un mare consiliu solidaritatea de interese și de năzuințe; ea este însuflețită în acțiunea ei de aceleași sentimente xenofobe, cari ridică pretutindeni Stările împotriva amestecului străinilor în treburile țării și în deținerea slujbelor. Un raport venețian contimporan dă acestei inițiative caracterul unui adevărat „pogrom” îndreptat împotriva tuturor creditorilor, turci, greci și evrei, cari umpluseră Bucureștii cu cerințele și amenințările lor³.

Se știe cu câtă energie și cu ce rezultate strălucite a fost dezlănțuită lupta împotriva puterii otomane; era însă ușor de văzut că ea nu se putea susține numai cu oastea și mijloacele Țării Românești. Se pare că încă înainte de a începe atacul, voievodul își asigurase sprijinul ardelean: năzuințele boierimii muntene se întâlneau cu cele ale Stărilor din Ardeal și cu ambițiile lui Sigismund Báthory, dornic de a deveni, în ochii lumii catolice, campionul Sfintei Ligi împotriva turcilor⁴. Alianța cu Ardealul era o necesitate politică de neînlăturat: ea trebuia concretizată într-un tratat formal, și urma să capete aspectul unei subordonări a celor două principate românești față de principele ardelean, care dispunea de o necontestată superioritate în bani, în oameni și în legături diplomatice. În acest scop a plecat la Alba Iulia o solie munteană în frunte cu mitropolitul Eftimie și principalii boieri, Teodosie Rudeanu și Radu Buzescu. Rezultatul misiunii lor e documentul intitulat *pacta et conventa* din 20 mai 1595, întărit de o diplomă a lui Sigismund din aceeași zi, care îl întregeste⁵.

Citirea clauzelor acestui act, încheiat cu Mihai Vodă și „toate ordinele și boierii acestei țări [...]” arată însă limpede că interesul său depășește cu mult scopul inițial. Nu e vorba numai de o alianță, sau de o recunoaștere a unei suzeranități, formă obișnuită a hegemoniei politice; este o *integrare* a Țării Românești în posesiunile principelui ardelean, care înseamnă de fapt desființarea suveranității ei de stat deosebit.

¹ Cf. N. Iorga, *Cronicele muntene*, Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist., s. 2-a, XXI, p. 313 și *Istoricul Constituției Românești*, p. 11.

² *Magazinul Ist.*, IV, p. 277.

³ Hurmuzaki, *Doc.* III, 1, Apendice no XXXII, p. 465, Raportul lui Marco Venier din 29 noiembrie 1594.

⁴ Cf. P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 109 și urm.

⁵ Textele în Hurmuzaki, *Doc.* III, 1, no CLXVI, p. 209—213 și Apendice, XI, p. 472—476.

Lepădându-se de orice legături față de Poartă, voievodul acestei țări nu va mai fi decât un locțiitor al principelui Transilvaniei; el va cârmui „după vechea libertate și obiceiul acestei țări, și după aceste *pacta et conventa*“. Va fi înconjurat de un sfat de 12 boieri, oameni de vârstă și experiență, cu cari se va sfătuî în toate împrejurările, atât cele judecătorești, cât și cele administrative; nici un grec nu va face parte din acest consiliu restrâns, nici nu va obține vreo slujbă.

De câte ori se va ține dieta în Transilvania, va lua parte și o delegație din Muntenia, cu dreptul de vot, care va stabili cu principele ardelean impozitele, ce vor fi percepute de oamenii pe cari el îi va desemna. Toate daniile anterioare se vor întări, iar cele viitoare vor fi hărăzite cu pecetea principelui ardelean; ele însă nu vor fi atribuite decât pământenilor. Judecățile se vor face după vechiul obicei și legea țării, cu drept de apel la principele ardelean, în sentințe capitale sau de confiscare a averii. Teritoriul Țării Românești se delimitează cu precizie „din partea Moldovei și a munților până la mijlocul cursului Dunării, și de la cetatea Brăilei la orașul Orșovei“. Principele va lăsa „întreaga Stare bisericească și monastică, sau a călugărilor“ în folosința vechilor ei obiceiuri, slujbe și libertăți, ca și a veniturilor ei obișnuite. Toate bisericile valahe din toată stăpânirea serenității sale vor fi supuse Mitropoliei din Târgoviște — realizându-se astfel unitatea bisericii ortodoxe din Ardeal cu cea a Țării Românești. Se specifică titulatura principelui Transilvaniei, Moldovei și Valahiei Transalpine, voievodul muntenian fiind doar acel „al țării noastre transalpine“, fără a putea folosi formula „din mila lui Dumnezeu“ și altă pecete decât a neamului său; cea a țării va fi la dispoziția principelui ardelean. Slujbașii vor fi ai acestuia, nu ai voievodului; nici o convențiune nu se va mai încheia fără știrea sa. O clauză specială prevede judecarea pricinilor ce s-ar ivi între ardeleni și munteni, dar „oricine ar ataca persoanele și curțile boierilor, împotriva dreptului și a cuviinței, să-și piarză capul“. Diploma eliberată de Sigismund mai adaugă și hotărârea de extrădare reciprocă, a acelor *coloni et iobagiones* cari ar fi trecut hotarul pe furiș dintr-o țară în alta, fugind de pe moșiile unde se aflau așezați.

„Niciodată, scrie Dl. P. P. Panaitescu, turcii nu pusesea asemenea condiții și nici chiar în cele mai negre zile de decădere politică din veacul al XVIII-lea țara noastră n-a primit condițiile ce fură iscalite de boierii lui Mihai Viteazul. În schimb, ei obțineau cele mai mari avantajii [...]“¹.

Aceasta a fost de altfel și impresia contemporanilor. Mihai Vodă însuși s-a plâns solului polon Lubieniecki că boierii trimiși în Ardeal „n-au făcut ce aveau în instrucțiunile lor, ci ceea ce era spre folosul lor, obținând privilegiile pentru dânsii [...] Nu au tratat cu principele Ardealului, așa cum îi însărcinasem eu“². Cronică, inspirată de izvoarele timpului, păstrează aceeași notă: „Dintr-acești boieri ce-i trimisese Mihai Vodă pentru tocmeală, învrăjbitorul diavol umblase în mijlocul lor, de se apucară unii ca aceia mai mult să facă vrajbă decât pace, cum să scază pe Mihai Vodă din țară; iar ceilalți boieri ce se nevoia să slujească Domnu său în dreptate, de neprieteni fură biruți, și scăzură pre Mihai

¹ P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 114.

² Isopescu, Documente inedite, *Diplomatarium italicum*, I, p. 396—399. Cf. P. P. Panaitescu, *ibid.*, p. 82.

Vodă despre domnia țării, și despre venitul ei, numai să fie tocmai cu căpitanii lui. Și alese Bator Jigmon 12 boieri jurați munteni, puindu-i ispravnici preste tot venitul țării, și să fie supt porunca lui”¹. Iar un raport venețian din 15 august 1595² știe și el de nemulțumirile provocate de acest tratat în Muntenia, ca și de cel asemănător în Moldova, fruntașii cari l-au încheiat fiind socotiți că au fost sau înșelați, sau cumpărați de principele Transilvaniei, ceea ce ar putea deveni sămânță de tulburări — „un seminario di scandali”³.

Se poate să se fi ivit unele deosebiri de păreri între solii cari au iscălit la Alba Iulia, și nu este exclus ca măcar unii din ei să fi fost câștigați de politica ardeleană. Dar privit în totalitatea dispozițiilor sale, tratatul urmărește un scop bine definit și are linia lui logică: este temeiul tipic al unui regim de Stări, reprezentat de cele două ordine ale clerului și ale nobilimii. Totul corespunde acestei directive fundamentale: îngrădirea puterii domnești, mergând până la anihilarea ei în folosul unui suveran străin, care însă va respecta autonomia și privilegiile locale; asigurarea acestor privilegii, sub cele mai severe sancțiuni, și excluderea străinilor de la orice concurență la slujbe; reprezentarea în dietă, cu dreptul de vot și facultatea de-a hotărî în privința dărilor. Sfatul de doisprezece nu e nici el neobișnuit: destule adunări de Stări au recurs la o delegație restrânsă, cu caracter permanent, pentru a îndeplini cerințele lor. Am amintit aiurea știrile contemporane cari vorbesc despre „les états” ale voievodului muntean³.

Fapt este că o inițiativă cu atât de însemnate consecințe nu poate fi numai rezultatul unei intrigi politice sau a unei improvizații de moment. Nu avem decât să privim alcătuirea delegației muntene care a încheiat tratatul: mitropolitul Eftimie, episcopii Luca de Buzău și Teofil al Râmnicului, vornicul Mitrea, vornicul Chisar, logofătul Dimitrie, vistierul Dan, vistierul Teodosie, clucerul Radu, postelnicul Radu, logofătul Borcea, clucerul Vintilă, postelnicul Stănilă și logofătul Preda „cu deplină instrucțiune și mandat general de la voievodul Mihai și toate Stările acelei țări”⁴. Orice divergențe ar fi fost între ei și oricât s-ar fi depărtat — ceea ce este evident — de instrucțiunile domnești, rămâne faptul de netăgăduit că și-au luat răspunderea acestui act, și că au trebuit deci să îndeplinească măcar instrucțiunile Stărilor. De altă parte, ținând seama de dorința de a se asimila în totul Stărilor și ordinelor ardelene, nu se poate să nu fi fost pregătită hotărârea boierilor, de o mentalitate și de o concepție proprie, potrivite ei. Acest regim de Stări, care răsare deodată în Țara Românească, nu poate fi efectul unei generații spontane. La acea dată, o astfel de organizare de stat nu se transpunea dintr-o țară în alta, ca o constituție modernă copiată după un model cunoscut; ea trebuie să-și găsească un reazăm în tradiții și obiceiuri băștinașe, pe cari le întărește și le precizează. Actul de la 1595 aruncă astfel o îndoită lumină asupra condițiilor interne prealabile, cari l-au făcut posibil, ca și asupra evoluției ulterioare ce se leagă de el.

Într-adevăr, cu toată strădania lui Mihai Vodă, de a-i înlătura sau măcar de a-i atenua efectele, o parte a dispozițiilor sale a rămas în vigoare. Instrucțiunile date la 1600 solilor

¹ *Magazinul Ist.*, IV, p. 280—281.

² Hurmuzaki, *Doc.* III, 2, no CXLVIII, p. 127—128.

³ V. memoriul IV, *Adunările de Stări în țările Europei de Răsărit dunărene*.

⁴ Hurmuzaki, *Doc.* III, 1, p. 209: *Krizar* trebuie să fie Chisar, mai târziu logofăt. „Ztomila” poate însemna Stănilă.

trimiși de el la împăratul Rudolf, sunt caracteristice pentru dorința lui firească, de a se desface de tutela care îl stânjenea: „Alta pohteaste să poată da și milui pre cine va vrea cu ocine și cu sate, și cui va da moșie, să-i fie moșie, și cine va ieși vinovați, au neameș, au boiar, au sărac, toți să se judece, cum le va ajunge legea, așa să piară”¹. Totuși, sfatul de 12 boieri îl găsim în funcțiune sub urmașul său, Radu Șerban, instrumentând în numele tuturor boierilor Țării Românești². Clauza ce se referă la iobagii fugiți, o vedem înnoită între Gheorghe Rákóczi și Matei Basarab, „în ce privește darea, atât acelor iobagi și țigani cari trec din țara Măriei Sale în ținuturile acestea, cât și a celor cari trec de la noi dincolo”³; iar la 1714 se înregistrează plângerea lui Matei Filipescu, pentru „Rumânii noștri cari sunt pen Săceale”⁴. Desigur nu s-au putut menține clauzele, în virtutea cărora principatul muntean era ca și anexat Ardealului, dar privilegiile politice ale Stărilor, bisericești și nobiliare, au rămas întregi și au intrat în conștiința beneficiarilor lor, ca un drept definitiv câștigat. Cu adevărat s-a putut scrie că „Mihai Viteazul a fost brațul care a lovit, căpitanul învingător și glorios, dar în spatele său stau în umbra gloriei lui boierii, cari dădeau directivele politice, hotărau cu sau fără voia stăpânitorului. Era o clasă bogată, hotărâtă și luptătoare”⁵. Se poate spune cu același temei: o Stare bogată, hotărâtă și luptătoare. Din boierimea nouă, tânără, în mare parte olteană⁶, s-a alcătuit acel partid numeros și puternic care ținea cu creștinii, și a fost reazemul principal al domniei lui Mihai Viteazul și a lui Radu Șerban.

O dovadă a acestei mentalități nouă o constituie fără îndoială și expresiunea ei literară. În studiul său despre începuturile literaturii în limba română, Dl. P. P. Panaitescu a ajuns la concluzia că scrierile cu subiect istoric au precedat pe acele de caracter religios; este nu numai un contrast de limbă, între analele slavone din veacul al XV-lea și al XVI-lea, și cronicile românești cari încep să apară după 1600. Letopisetului domnesc, scris la curtea voievodului și la îndemnul său, i se opune cronica alcătuită de un boier, adesea cu un colorit personal sau chiar de partid. „*Originea literaturii istorice în limba română stă deci în intrarea unei nouă clase sociale, la începutul veacului al XVII-lea, în literatură, clasă care a căutat o nouă formă de expresie potrivită cu gradul ei de cultură adică limba națională*”⁷. Scrierile istorice în limba română nu fac decât să oglindească transformarea societății și statului românesc în veacul al XVI-lea. „Istoriografia în limba română este creația boierimii, pe când cea slavonă era a domniei. Trecerea de la istoriografia domnească în limba slavonă la cea boierească în limba română, coincide, în lumina celor spuse mai sus, cu epoca trecerii statului și societății românești de la perioada voievodală la cea aristocratică”⁸. Contrastul e mai sensibil în Moldova, unde ni s-au păstrat vechile

¹ N. Iorga, *Doc. românești dela Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, Anal. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist., s. 2-a, XX, p. 48—50. Cf. P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 82.

² *Monum. Comitialia Regni Trans.*, V, p. 232: 11 iunie 1603. V. și *Sfatul Domnesc și Adunarea Stărilor*, IV.

³ Hurmuzaki, *Doc.* XV, 2, no MMCXXXVII, p. 1148, 1 iunie 1646.

⁴ *Ibid.*, no MMDCCCCXXXIII, p. 1557.

⁵ P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 85.

⁶ *Ibid.*, p. 73 și urm.

⁷ P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 244—245.

⁸ *Ibid.*, p. 247.

anale oficiale scrise slavonește, oferindu-ne astfel un termen de comparație cu letopiseștele în graiul vorbit al țării, cari le urmează. Dar și în Țara Românească, cel mai vechiu fragment de cronică românească, cuprinzând tocmai domnia lui Mihai Viteazul este atât de vădit inspirat de isprăvile și interesele unei familii boierești, încât a și fost numit „cronică Buzeștilor”¹. Mereu frații Buzești, Preda și Stroe, se află în primul plan, vitejiile lor sunt pomenite în chip deosebit, și chiar de la început, cum s-a putut vedea, acțiunea voievodului se înfățișează ca o îndeplinire a voinței boierimii, care se adună și hotărăște în momentele importante. Atunci când se produce în Ardeal schimbarea de domnie și Andrei Báthory îi trimite vorbă „să iasă din țară cu pace, că apoi va încăpea în mâinile turcilor [...] Mihai Vodă, dacă auzi acel sfat rău și amar el încă își strânse toți boiarii, și făcură sfat foarte de folos”².

Dar manifestările literare în limba română, dacă din punct de vedere social confirmă atmosfera unei solidarități de Stare aristocratică, *care a cuprins și clerul*, mai au și un alt înțeles, care întregește și întărește această interpretare. Mentalitatea de Stare este pretutindeni, nu numai conservatoare a privilegiilor și păzitoare a prerogativelor de clasă, dar și exclusivistă, nu numai pe tărâmul social dar și pe cel național, în măsura în care se poate folosi acest termen la această dată. Ea se arată vrăjmașă a străinilor, indiferent de loc și de timp, în Anglia ultimilor Plantageneti ca și în Franța celor din urmă Valois, în *Cortes* ale regatelor spaniole ca și în dietele țărilor germane. Și în țările noastre, reacțiunea boierimii și revendicarea ei hotărâtă a răspunderilor cârmuirii nu e îndreptată numai împotriva domniei, instrument al asupririi otomane, dar cu deosebire contra creditorilor străini, executori ai monopolului impus de Poartă asupra produselor țării, „gealepi” în căutare de oi, „balgii” veniți după miere, dar mai ales intermediarii obligați ai turcilor — grecii. Sub acest nume se confundă de altfel toți „veneticii” sosiți din Răsărit, sprijinitori interesați ai Domnului investit la Constantinopol, și pentru aceasta aspiranți la slujbe și venituri remuneratorii: levantini, arnăuți, rumelioți, exercitându-și capacitățile negustorești și financiare în serviciul Porții și spre câștigul lor. Cu mult înainte de vremea Fanarioților — atât de huliți și adesea pe nedrept — s-a produs în țările românești o imigrare masivă de orientali, cari folosesc în general limba greacă, și stârnesc adversitatea hotărâtă a băstinașilor. Folosirea limbii române e mai puțin rezultatul unei aversiuni față de vechea limbă oficială slavonă, ea însăși pătrunsă de particularități locale, ca și latina diplomatei medievale apusene, cât o apărare împotriva invaziei unui element alogen, care nu e o amintire istorică, ci o realitate vie și incomodă. Este sigur că începuturile literaturii în limba țării corespund și unei mișcări împotriva „grecilor”, de toate categoriile, care nu e altceva decât iatura xenofobă a manifestării spiritului de Stare privilegiată. Ambele nuanțe își află expresiunea în tratatul de la 1595 și se pot urmări în dezvoltare paralelă. Este aproape întocmai procesul care va duce la răspândirea și dezvoltarea literaturii de limbă maghiară, la sfârșitul veacului al XVIII-lea, în cercurile nobilimii ungurești, nu atât pentru a înlocui vechile formule latine ale limbajului oficial, cât mai ales ca o reacțiune împotriva introducerii zilnice a limbii germane, de către

¹ N. Iorga a desprins fragmentul din compilația lui Ludescu și l-a publicat deosebit sub acest titlu.

² *Magazinel Ist.*, IV, p. 292.

împăratul Iosif al II-lea¹. Am amintit mai sus lista principalilor demnitari din cele două principate — 27 în Muntenia, 15 în Moldova — întocmită pe la 1590 de raguzanul Giovanni Marini Poli, începând cu marele ban al Craiovei în Țara Românească și cu marele vornic în Moldova, care se încheie cu observația semnificativă că „toți aceștia sunt băștinași. Astăzi însă slujbașii mai mari sunt străni și în cea mai mare parte greci vicleni”². Patru ani mai târziu izbucnește răscola de la București, iar tratatul lui Sigismund Báthory prevede anume excluderea grecilor din funcțiuni. Când după 1611, domnia lui Radu Mihnea va însemna din nou porți deschise grecilor și levantinilor, cu cari Domnul se înrudea, va porni din partea elementelor „de țară” o energică împotrivire, care dă un colorit accentuat istoriei Țării Românești în toată prima jumătate a veacului al XVII-lea, prefată a înfloririi culturale în limba română, din timpul lui Matei Basarab.

Toate aceste împrejurări lămuresc rosturile sporite ale clerului înalt și ale boierimii în actele publice ale domniei lui Mihai Viteazul. La 9 iunie 1598, actul de supunere către împăratul Rudolf al II-lea este întărit de „*Consiliarii et officiales nostri, totam provinciam Transalpinensem repraesentantes*” în frunte cu mitropolitul Eftimie, vornicul Dimitrie și banul Mihalcea³. Un an mai târziu, la 26 iunie 1599, boierii confirmă cu 15 peceti ale lor, actul de credință către noul principe al Ardealului, Andrei Báthory⁴. Noțiunea de Stare a intrat în vocabularul curent; ea este necesară, pentru a ușura înțelegerea situației din țară străinilor, obișnuiți cu aceste instituții, și răspunde în același timp aspirațiilor ce le-am amintit. Astfel, la 1604, boierii din partidul opus lui Mihai Viteazul și urmașului politicii sale, Radu Șerban, refugiați în Moldova, de unde continuă a sprijini domnia lui Simion Movilă, folosesc, pentru a se defini, într-o scrisoare în limba maghiară, cuvântul *rendek* — Stări. Într-o versiune românească se înșiră „arhii Episcopii, duhovnicii, boiari mari și mici, lăcuiitori ce am fost aceii țări rumânești”⁵.

E de altfel caracteristică această împărțire a nobilimii în două trepte, care e foarte veche, dar a căpătat un accent mai categoric în perioada războinică prin care se încheie veacul al XVI-lea și se deschide cel următor. Alături de boierii „mari” pământeni, stăpânitori de latifundii și adesea creditorii ai Domnului — ca Buzeștii — apar și categoriile de mici proprietari, cari își revendică și ei scutiri și privilegii și alcătuiesc temeiul oștilor, în special roșii și călărașii. În septembrie 1612 se îndreaptă către Radu Șerban, pribeag, scrisori ale boierilor (*a nobilibus*) și ale „căpitanilor și ostașilor” (*a capitaneis et militibus*) cari se vor numi de acum înainte „slujitori”, pentru a-l îndemna să se întoarcă în țară, deoarece i-a părăsit pe ei, *tot nobiles et tot milites*⁶. E nu mai puțin interesant faptul că semnatarii arată și unde se găsesc: „suntem în spre Mehedinți” adaugă

¹ *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor*, IV.

² Hurmuzaki, *Doc. III*, 1, no CCXXII, p. 287—288.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*, no CCLV, p. 329—331.

⁵ Hurmuzaki, *Doc. IV*, 1, no CCCXXVII, p. 382—383 și CCCXLVIII, p. 405—406. Traducerea germană: „Wir der geistliche Stand, Mönche, Pfarrer, Adelige der Walachei und die Einwohner anderen Standes”.

⁶ *Ibid.*, no CCCIX și CCCX, p. 409—410.

ei la sfârșit. Oltenia, și în special județul ei cel mai spre apus, vor deveni centrul de rezistență al Stării boierești pământene, în lupta îndârjită pe care o va purta sub domniile următoare.

4. REGIMUL DE STĂRI ÎN VEACUL AL XVII-LEA

O altă consecință a revendicărilor nobilimii muntene, așa cum și-au găsit expresiunea în faimosul act de la 1595, a fost desigur și ținerea unor adunări, în care reprezentanții ei să-și spună cuvântul în împrejurările însemnate, începând cu succesiunea la domnie. Erau în prezență două concepții asupra cârmuirii țării: aceea a Porții, care investea pe candidatul la domnie ce îi părea mai potrivit, pentru a-și păzi interesele și a-i scoate birul, spre a-l trimite pe urmă cu alaiul respectiv, lăsând Stărilor din țară doar grija de a-l primi și de a i se închina; și aceea a Stării boierești, care apăra vechiul ei drept de alegere a domnitorului, trecut acum cu totul în mâinile ei, după stingerea neamului Basarabilor, dar cu preferințe pentru acei cari puteau invoca o cât de depărtată legătură de rudenie cu acești întemeietori ai statului. Investirea padișahului urma în acest caz să ratifice voința factorilor de răspundere ai țării. Lupta din veacul al XVII-lea va fi conflictul între aceste două concepții.

Desigur împrejurările tulburi nu îngăduiau întrunirea regulată a unor diete, după modelul acelor din Ardeal, la cari semnatarii tratatului de la Alba Iulia voiau să ia parte. Dar principiul unor adunări deliberative, în situații cari cereau o hotărâre a colectivității privilegiate, a rămas în picioare, oricât de grele s-ar fi arătat împrejurările. Și în Ardeal de altfel, se puteau ține diete „în tabără“, la vreme de război¹. O asemenea adunare a fost ținută de munteni, după spusa cronicii, chiar la alegerea lui Radu Șerban în 1601: „Iar boiarii câți au fost cu Mihai Vodă, după ce au murit domnul lor, au venit aici în țară pre la Căineni, cu toate oștile românești și s-au tăbărit la un sat ce-i zic Cristienești, ce este din sus de mănăstirea den Argeș. Acolo și Buzeștii cu dâșii s-au împreunat, și mare sfat făcură, socotind pre cine ar pune domn, ca să poată oblădui Țara Românească, ca să nu mai intre într-însa răutățile și robiile, cum au fost mai nainte“². Din această adunare, de caracter ostășesc, la care au luat parte boierii mari — Buzeștii — și slujitorii ostași — *nobiles et milites* — a ieșit alegerea lui Radu Șerban; se vede limpede scopul ce s-a urmărit și condiția pusă noului domnitor: a împiedeca „răutățile și robiile“, adică a păstra privilegiile și a înlătura intervenția străinilor și a apăsării lor fiscale. Acesta rămâne pentru multă vreme programul constant al Stărilor muntene.

Poarta nu putea însă lăsa lucrurile în voia lor. Pentru îndeplinirea scopurilor ei, ea află în Radu Mihnea omul de experiență și de prestigiu care îi trebuia. Cronică întocmită de Ludescu amintește, după pribegirea — definitivă — a lui Radu Șerban în 1611, cu toată frumoasa sa izbândă ce o câștigase în vară asupra lui Gavriil Báthory, cum „Radul Vodă Mihni viind Domn de la Poartă, la scaunul lui din Târgoviște, începu a-și tocmi țara cum

¹ Statele și ordinele Transilvaniei în *castrensi eorum congregacione* sub Andrei Báthory, la 7 iunie 1599. Cf. *Mon. Comitalia Regni Trans.*, IV, p. 288.

² *Magaz. Ist.*, IV, p. 302.

se cade¹. „Acest Domn, scrie cronica zisă a lui Constantin Căpitanul², întregind astfel pe Miron Costin, cum am auzit den bătrâni, au fost înțelept foarte, și învățat, grecește, latinește, frânchește; carele la Padova au învățat, fiind fugit de frica Turcilor. Că, după ce s-au turcit tată-său [...] mumă-sa l-au trimis la Sfetagora, la mănăstirea Iverilor, și de acolo, călugării l-au trimes la Vineția³. „Și veniră, reia cronica lui Ludescu, inspirată de povestirea lui Matei al Mirelor, toți boiarii, și toți roșii și toți slujitorii de se închinară lui, și făcură mare jurământ ca să-i slujească cu dreptate, și se odihniră toți cu pace“. E vorba de aceiași „boiari și roșii, și mai mari și mai mici“, cari urmaseră, câteva luni mai de vreme, chemarea lui Radu Șerban împotriva lui Báthory⁴. Jurământul de credință făcut de Stări lui Radu Mihnea, a fost deci un compromis, pentru a asigura împăciuirea între domnul desemnat de turci și nobilimea țării — poate obosită de multele războaie și năvăliri, ce urmaseră aproape fără întrerupere de două decenii.

Dar această înseninare trebuia să fie de scurtă durată. Cronica înregistrase aproape îndată o conspirație împotriva voievodului, condusă de Bărcan, fostul stolnic al lui Radu Șerban, pe care însă Radu Mihnea a putut-o răpune. Dar se adaugă totdeodată: „Aciastă rădicare ce au fost să să ridice n-au fost pentru alt (cum se aude den Istoriei) ci pentru mândria și răutatea grecilor. Că adusease Radul-Vodă pre mulți, de-i cinstise și-i miluia; ci boiarii rumâni, aceștia văzând, nu le-au fost pre voie [...]“⁵. Se vede din aceste explicații pentru ce echilibrul politic s-a rupt din nou, și pacea lăuntrică nu a putut fi menținută.

Din lungul șir de frământări care a urmat, și în amănuntele cărora nu e locul să intrăm aci, se pot reține două trăsături esențiale: rolul „slujiitorilor“, treapta a doua a nobilimii, cari își susțin cu tărie privilegiile, dar și năzuința de a-și spune cuvântul în treburile țării, la nevoie cu arma în mână; și acel al Olteniei, ca bază a rezistenței „naționale“ — în realitate a Stării boierești pământene — împotriva dregătorilor greci sau grecizați, și a domnilor cari îi susțin. Împotriva lui Alexandru Iliaș se ridică astfel la 1618, Lupul Păharnicul din Mehedinți, care, pribegind în Ardeal „cu o seamă de boieri“, au „plecat capul la Crai“ — adică a jurat supunere lui Gavriil Bethlen, și cu sprijinul acestuia puternic și iscusit stăpânitor, l-a alungat din scaun pe Alexandru Vodă „numai cu dulama pre trup“, după care „începu a tăia pre boiarii greci, și pre slugile lor carii jăhuisse țara“⁶. Dar neavând la îndemână destule mijloace financiare, nici măcar pentru a plăti pe lefegiii ardeleni, mișcarea nu putea izbuti. Zădarnic, păharnicul mehedinteian „trimisease în țară pre Buzdugan Căpitan, fiind om rău, ca unde va găsi greci neguțitori, geleapi, pre toți îi

¹ *Magaz. Ist.*, IV, p. 306.

² De fapt e atribuită lui Radu Popescu, cf. N. Cartoian, *Ist. literaturii române vechi*, p. 250. Pentru a nu crea confuzii cu cealaltă cronică a acestuia, o cităm tot sub numele lui Constantin Căpitanul.

³ Const. Căpitanul, ed. N. Iorga, p. 107. Iorga se îndoia de „învățătura la Padova“, dar cu Veneția a avut legături financiare.

⁴ *Magaz. Ist.*, IV, p. 305—306. Versiunea în proză a lui Matei al Mirelor; N. Iorga, *Manuscripte din bibliotecă străină, Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secți. Ist., s. 2-a, XXI, p. 14 și 23.

⁵ Const. Căpitanul, ed. N. Iorga, p. 101. Aceste amănunte nu se găsesc în cronica lui Ludescu.

⁶ *Magaz. Ist.*, IV, p. 308.

tăia și le lua toată marfa, fără de nici o milă”¹; Skender Pașa sosi cu noul domn, Gavril Movilă, și trase în țeapă pe capii răscoalei.

Focul mocnea însă sub cenușe. Sub a doua domnie a lui Radu Mihnea (1620—1623) pare a fi fost iarăși un interval de liniște. Când voievodul își mută scaunul în Moldova, lăsând la București pe fiul său încă nevrâstnic, Alexandru Coconul, cu un consiliu de „boiari foarte credincioși de căuta toate pre binele domniei și al țării” — „călărașii de Mănești, de la Gherghiță, de la Ploești, den Rușii de Veade ca niște nebuni (precum de multe ori au făcut) s-au sculat asupra domnului, să-l scoată din domnie”². Boierii regenți se dovediră mai bine pregătiți, și răsculații au fost risipiți. E însă semnificativă această mișcare de la 1623 a slujitorimii din Prahova și Teleorman, care probabil a fost înfrântă, pentru că n-a știut să-și coordoneze acțiunea cu cea a „lotrilor de peste Olt”³ cari au ridicat puțin în urmă un alt pretendent la domnie. Lipsite de înțeles ca fapte izolate, toate se leagă când le privim sub unghiul intereselor de Stare și al revendicărilor pe cari acestea le determină.

Un moment culminant al acestei desfășurări de evenimente a fost atins câțiva ani mai târziu, în timpul domniei lui Leon Vodă, supranumit, nu se prea știe de ce: Stridie, deși își proclama descendența din al doilea Ștefan Tomșa al Moldovii. Și atunci, mișcarea a început ca o reacțiune împotriva unei prea mari apăsări fiscale; și atunci, împotrivirea a pornit din Oltenia. Cronica înseamnă, la anul 1630, că „pentru multele biruri grele ce au fost asupra săracilor, neputând să mai biruiască, spartu-s-au toate județele de preste Olt fugind care încâtro au putut; iar boierii carii ținea județele păția mare nevoie de la domnie, că-i puneau să plătească județele cu sila; și ce avură, deaderă tot, și se-ndatoriră pre la turci, și pre la balgii; că aprozii lui Leon Vodă nu mai înceta de la casele lor tot pentru bani [...]”⁴. Avem și o scrisoare a unui contemporan către logofătul Paraschiv, care povestește întâlnirea sa cu boierii olteni, în fuga lor spre Ardeal. În fruntea lor călăreau Aga Matei din Brâncoveni, Aslan vornicul și Gorgan spătarul, „și alți mulți de la Olt și de la Romanați și de la Jiul de Jos și de la Mehedinți”. În zădar încearcă oamenii domniei, cu cari se găsea și martorul, să-i oprească „la gura plaiului”, pribegii au trecut peste ei și au intrat în munți. Și așa, era prea târziu: „că acum țeara fuge toată. că le-au zis acei boieri răi: «Fugiți toți după noi, nu mai dați nemic», ce acum nu rămâne nime. Ca să știți dumnevoastră [...] Rumânii nu vor să dea nemic, ei bat feciorii și le iau banii și trăsurile, și zic că le-a zis boierii să nu dea nemic, că le vine alt Domn”⁵. E cazul clasic al „plății birului cu fugiții”, pentru a dezorganiza fiscalitatea și prin aceasta, însuși aparatul de stat.

Urmările sunt însă de un deosebit interes. Pribegii, adăpostiți în Ardeal, află bună primire de la Gheorghe Rákóczi, noul principe „și de la toți neamișii”⁶. Impresionat de aceste știri, Leon Vodă trimite trei solii după ei, ca să-i îndemne la întoarcere; nici a patra,

¹ *Ibid.*, p. 309.

² Constantin Căpitanul, ed. N. Iorga, p. 108.

³ *Magaz. Ist.*, IV, p. 311.

⁴ *Ibid.*

⁵ N. Iorga, *Studii și Doc.*, IV, p. 20.

⁶ *Magaz. Ist.*, IV, p. 311.

cu episcopul Teofil și Hrizea vornicul, n-a reușit să-i convingă. Domnul se hotărăște atunci la o manevră politică, la care guvernele recurg uneori: își însușește programul opoziției și îl supralicitează. Faptul important e însă convocarea marii adunări a Stărilor, bisericești și nobiliară, la București. Hrisovul din 23 iulie 1631 ni s-a păstrat în două redactări, din care una e mai dezvoltată¹.

Această „carte“ domnească, menită să ajungă la cunoștința „tuturor popilor și diaconilor de pre în orașe și din toată țara“, trebuie să pună capăt obiceiurilor rele, aduse de oameni străini, „care obicei nimenile nu le-au mai putut obicni [...] Pentru aceea Domnia mea am socotit de am strâns toată țara, boiari mari și mici, și roșii și mazăli, și toți slujitorii de am sfătuit cu voia domniei mele“. Este hotărât mai mult decât simplul sfat al boierilor², iar „elementele populare purtând uniforma militară“ nu schimbă caracterul adunării³. Este iarăși o tipică adunare de Stări, o dietă a tuturor categoriilor privilegiate, de la clerul înalt și boierimea mare, la preoțime și slujitorii ostași. Cum s-au făcut convocările nu ne este cunoscut, nici numărul exact al celor ce s-au adunat; e însă de presupus că s-a urmat și acum pilda apropiată a „comițiilor generale“ din Ardeal.

Din hotărârile Adunării se desprind două tendințe, deopotrivă de semnificative. Una se exprimă prin măsuri împotriva „grecilor străini“, de la care se încep „toate nevoile și sărăcia țării“, pentru că ei „amestecă domniile și vând țara fără milă“. E un adevărat rechizitoriu: „deacă vin aici în țară ei nu socotesc să umble după obiceiul țării, ce strică toate lucrurile bune și adaog legi rele și asuprite și alte slujbe le au mărit și le au rădicat fără seamă“⁴. Deci, acei „carii sănt însurați în țară de au luoat române și au moșii, ei să se lipească la roșii și la alte ceate să tragă la nevoia țării ca și moștenii locului [...]“ Cei ce nu se vor conforma, având moșii în țară, dar femeie și casă aiurea, vor trebui să opteze: ori se mută cu totul în țară, să tragă la nevoile ei „iar carii nu se vor scrie, ei să fie lepsiți de țară și să li se ia moșiile și bucatele pre seama domnească“⁵.

Apoi Domnul confirmă cu mare jurământ: „cu tot sfatul țării călcat-am acele obicei rele, și le-am pus Domnia mea toate jos, și am scos greci străini din țară afară, ca pre niște neprieteni țării fiind, și am tocmnit Domnia mea și alte lucruri bune care să fie de folos țării“.

Apare acum al doilea obiectiv al hotărârilor Adunării: câștigarea categoriilor privilegiate inferioare, a popilor și a slujitorimii. Popii se scutesc de cele mai multe dări și vor plăti birul lor în două rate. Vor fi feriți de „bir de lună, de găleată cu fân, de bou, de oaie seacă, și de cal, de miere și de ceară, de împrumut, de bani de cununie și de mâncături ce sunt preste an“. Roșii vor fi în pace „de dijmă, de gorștină și de vinăriciu“, și ei vor da birul lor numai de două ori pe an⁶. Dispoziții speciale pun la adăpost moștenirile: „după

¹ *Magaz. Ist.*, I, p. 122—125. Mai dezvoltat în *Arhiva Societății științifice și literare din Iași*, V, p. 72 și urm.

² N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VI, p. 39.

³ N. Iorga, *Istoricul Constituției Românești*, p. 13.

⁴ *Arhiva*, V, p. 75—76.

⁵ Se păstrează o iertare de dădji a satului Poieni (Vlașca) din 1630, închinat de Leon Vodă Sfântului Mormânt. Cf. Hurmuzaki, *Doc. XVI*, p. 130—131.

⁶ *Magaz. Ist.*, I, p. 124.

moartea boiarului său fieșce om să nu i se ia bucatele domnești, ce să rămâe la sânge sau unde va lăsa mortu să fie“. Boierii nu mai trebuie să răspundă personal de încasări: „județul să nu se mai arunce cu sila asupra boiarilor“; nici roșii nu urmează să mai dea „cai împărătești, nici să li se tragă bucatele pentru sat sau pentru alții“. Nu se vor mai asculta „închinăciunile pizmașilor“; se vor opri abuzurile, prin cari cei puternici își întind moșiile în paguba celor mici: „alta, judecata de ocină și de alte moșii sau orice judecată să nu se facă pre mită sau pre fățarie sau pre voia a boiari, ce să se facă cu dreptate după pravila creștinească“¹.

Adunarea a stabilit deci o reformă a impunerilor și măsuri pentru a ocroti Stările mărunte, alcătuite din platnici mai nevoiași și mai numeroși. S-ar putea folosi pentru această tendință epitetul „democratică“, cu rezerva firească ce deosebește o democrație de privilegiați. Greul birului, împărătesc sau altul, a rămas în sarcina „sărăcimii“, care nu avea cuvânt printre Stări².

Efectul politic al acestei inițiative, căreia nu i se poate contesta un simț de oportunitate, și o înțelegere reală a situației, s-a făcut simțit în curând. În vara aceluiași an, pribegii din Ardeal, împrumutați cu bani „să ne luom țara și să scoatem grecii și dușmanii noștri cari au spart casele noastre“³, coborau din munți, respingând ultima solie a lui Leon Vodă și straja trimisă în drumul lor. „Iar când au fost la august 21 ... ieșit-au și Leon Vodă cu oștile în tâmpinarea lui Matei Aga, și mearse pân-la sat la Prisiceani, acolo făcură sfat mare cu boiarii și cu slujitorii, și deade dorobanților lefi, și iar se-ntoarse îndărăt la Scaun“⁴. Împotriva unei mișcări a Stării, voievodul recurge el însuși la un regim de Stări, ținând adunări ale lor și avantaând elementul ostășesc. Politica lui s-a dovedit în cele din urmă rodnică: a strâns îndeajuns solidaritatea în jurul Domnitorului, pentru ca, în bătălia dată în preajma Bucureștilor, lângă drumul Giurgiului, la 3 septembrie, biruința să fie a lui. *Să reținem deci aceste două date: 23 iunie și 21 august 1631, ca însemnând manifestări caracteristice ale organizării de Stări din Țara Românească.*

Izbânda lui Leon Vodă nu înlăturase însă primejdia: cu toate că o parte a răsculaților fusese prinsă, iar alții au fost tăiați, cei de frunte, cu Aga Matei, și-au făcut drum de întoarcere în Ardeal, prin Tismana și Ișvarna. Abil, Leon Vodă a convins totuși o parte din ei să revie, primindu-i în slujbe; însuși Aslan vornicul ajunge mare ban al Craiovei. Dar Poarta se săturase de atâtea frământări și, probabil, de noua înfățișare „națională“ a politicii mandatarului ei. În anul următor (1632), îi sosea mazilia.

Suna acum de abia ceasul lui Matei din Brâncoveni, omul Stărilor, moștenitorul politicii boierești din zilele lui Mihai și Radu Șerban. Cu o nuanță totuși: deși se legase în timpul pribegiei de „Craiul“ Rákóczi, care îl sprijinea, nu se mai putea susține o atitudine antiturcească; nici poziția principelui ardelean nu ar fi îngăduit-o. Trebuia căutată soluția, care să împace năzuințele de Stare cu necesitățile externe și pretențiile Porții.

¹ Arhiva, V, p. 76.

² Cf. porunca domnească din 5 martie 1631 pentru popa Gavriil de la biserica din București a lui Ghiorma Banul, să poată „sparge case și goni de pe ocină“ pe oamenii din Obilești cari nu-i vor plăti dijma. C. Giurescu, *Despre Rumâni, Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 2-a, XXXVIII, p. 218 în n.

³ N. Iorga, *Studii și Doc.* IV, p. 103; cf. *Hist. des Roumains*, VI, p. 40.

⁴ Cronica lui Stoica Ludescu, *Magaz. Ist.*, IV, p. 312.

Aceste considerațiuni lămuresc etapele drumului lui Matei, din refugiul său ardelean spre Domnie. Un contimporan, ale cărui însemnări, la zi, au trecut în cronica țării, le înșiră cu precizie. Poarta dăduse domnia Țării Românești lui Radu, fiul lui Alexandru Iliaș, care domnea acum în Moldova — același care peste un an, va fi alungat de răscoala împotriva grecilor. E deci mereu aceeași problemă, care opune aceiași adversari. „Iar Matei Aga trecând muntele aici în țară, scrie cronica, prinzând de veste boiarii și roșii și toată țara câți era preste Olt, și toți strânseră și merseră de se întâmpinară cu Matei Aga, și făcură mare sfat, socotind cum este țară perită și mâncată de străini și mai vârtos de greci, și cum nu vor mai putea aștepta pre Radul Vodă cu atâta datorie de multă, ca să-i mănânce și să-i prade ca și mai dinainte”¹. Avem deci iar o manifestare a Stărilor privilegiate, cu precădere a oltenilor, pe aceeași linie de apărare a drepturilor lor, și cu același mijloc de a le exprima: adunarea pentru alegerea Domnitorului. Căci rezultatul „sfatului” a fost aducerea lui Matei, „neajuns la casa lui”, la Nicopole, la puternicul Abaza Pașa, cu al cărui sprijin noul Domn primește caftanul și pleacă să-și ocupe scaunul la București. Astfel se câștigă, în parte, bunăvoința turcească și se împacă și voința Stărilor. Mai rămâne însă partida boierească a lui Radu, care și ea se întemeia pe cuvântul Porții.

Începe atunci — și faptul e semnificativ pentru întreaga domnie a lui Matei, care de aci încolo, își ia numele de Basarab, pentru a avea și temeiul tradiției — o rivalitate între facțiunile boierești, spre a câștiga sprijinul slujitorilor, al treptei inferioare a Stării nobiliare. Boierii cari țineau cu Radu — Nicola vistierul, Papa logofătul, Cartagiul, Dudescul și alții încearcă „să coprinză slujitorii cu lefi” — era un mijloc de ademenire pentru oameni cari serveau „în scuteală”, întreținându-se singuri. Dar slujitorii „n-au vrut nici unul” și resping cărțile trimise de pribegi: Matei Basarab adună deci în jurul său Stările, atât acea a boierilor mari cât și ostășimea privilegiată, care dusesse lupta împotriva străinilor. Sprijinit pe aceste puteri organizate, el poate înfrunta armata vrăjmașă, pe care, invocând „hasnaua” Arhanghelului Mihail, o biruiește lângă Plumbuita la 25 octombrie. Dar acestei bătălii militare îi urmează alta, pe tărâm diplomatic și politic: ajutorat de protectorul său, Abaza Pașa, după ce primește pe capugiul împărătesc cu steagul destinat lui Radu — recunoscându-se astfel faptul îndeplinit, „purces-au Matei Vodă la împărăție cu Suliman Aga imbrohorul, și mulți boiari mari și mici, și Părintele Vlădica Grigore și Teofil Episcopul, și roșii, și călărașii și dorobanții, și popii”². Domnul Stărilor merge însoțit de reprezentanții lor, pentru a vădi în jurul său consensul „țării legale”. Argumentul trage în cumpănă cu destulă greutate, pentru că toate intrigile pribegilor, și ale grecului Curt Celebi nu reușesc să împiedice hotărârea definitivă a Porții în favoarea lui Matei: ultimul cuvânt îl au boierii săi³, cari în fața Divanului împărătesc „au făcut jalbă mare pentru greci cum au spart grădina împăratului cu jahurile și cu toate răutățile, și iau tot ce găsesc până ce s-au pustiit țara. Atuncea n-au cutezat să se ivească nici grec, nici pribeg, nici moldovean, ci au șezut toți ascunși prin găuri”. Cu o nouă căftănire solemnă a lui Matei Vodă, admis să sărute mâna padișahului, se încheie acest interesant episod,

¹ *Magaz. Ist.*, IV, p. 315.

² *Ibid.*, p. 318.

³ Se pare însă că a intervenit și o înțelegere pentru sporirea haraciului. V. raportul ambasadorului olandez din Constantinopol către State, din 16 oct. 1632, N. Iorga, *ibid.*, p. 194.

consfințind în fond, cu respectarea formelor protocolare, izbânda ce încununează iarăși, după un sfert de veac, tenacitatea Stărilor muntene. Pribegii trag consecințele și se închină și ei noului Domnitor, petrecut de la serai cu alaiul pe care nu-l mai avuseră alții înaintea lui. Domnia, întemeiată pe hotărârea Stărilor, începea sub auspicii favorabile și era să se dovedească trainică. Ea beneficia de altfel și de o conjunctură externă deosebit de prielnică; cu simțul său al împrejurărilor de ordin general, Miron Costin a scos în evidență această latură, stăruind asupra lungimii acestor domnii contemporane și rivale în strălucire, a lui Matei Basarab și a lui Vasile Lupu: „să știi că țările aceste pre atunci nu erau așa supuse, ce într-altă voie vegheată; și se temeau turcii să nu deie țara Moldovei în partea leșilor, carii erau pre acele vremi foarte tari [...] și ales atunci, având început și războiul cu perșii [...] Ce erau bucuroși că se sfădeau aceste țări între sine, și poți pricepe și pre Domniile aceste așa de îndelungate: 19 ani Vasilie Vodă Domn, iară Matei Vodă până la moarte, aproape de 30 ani, la Domnie. Alte vacuri socotește țărilor acestora pre atunci”¹.

Dar este evident că la această potrivire fericită a politicii externe, se adaugă în principal pentru Domnitorul Țării Românești, reazemul lăuntric pe care i-l dă, de la început, solidaritatea Stărilor, laice și bisericești. Nicolae Iorga a înțeles-o, definind în una din paginile sale magistrale contrastul celor două domnii, din Muntenia și din Moldova: „Matei înfățișează deci o putere și un trecut. El e Domn al Țării Românești pentru că trebuie să fie, pentru că are dreptul și pentru că acest drept i-a fost recunoscut de fiii țării, de clerici, de boieri și de ceilalți locuitori din neamul său. Omul isteț și vrednic care strânge birurile, pentru multe visterii, pe lângă a lui, dincolo de Milcov, e cu totul altfel de stăpânitor decât acest bun părinte de familie, îndreptând cu blândețea graiului pe niște fii cu iubire și ascultători. E un «tiran» în sensul antic și italian al cuvântului, un cuceritor de noroc, un vânător de bogăție și putere”². E prea puțin de adăugat la această definiție paralelă: se poate cel mult preciza că Matei se întemeiază pe regimul Stărilor, după inspirația și modelul Ardealului vecin, prin care primește oglindirea concepției apusene a acestei instituții — pe când Vasile e suveranul oriental, care înțelege să cârmuiască, folosindu-se doar de sfatul divanului său domnesc.

Căci cu Stările a mers Matei la Constantinopol, și tot cu ele, și prin voința lor, se înfățișează aliatului și protectorului său ardelean, Gheorghe Rákóczi. Avem de la 24 iulie 1635 actul prin care, cu toată solemnitatea cuvenită, jură credință lui Matei Basarab și lui Gheorghe Rákóczi „noi toți slujătorii Țării Rumânești, căpitanii, iuzbașai, ceașai, vătășai și toți cetașai, călărime și pedestrime”³. Ei făgăduiesc că nu vor strica cu nimic Măriei Sale, nici coconilor, nici credincioșilor săi. La aceasta se adaugă darul anual al unui cal turcesc și al unui cal de călărie către principele Ardealului, și plata a 5 000 de florini, ca dijmă pentru oile ce trec munții. Boierii au întărit deosebit, trimițând însă la 1640 o solie pentru înnoirea legăturii, „așa de strălucită în ceea ce privește numărul și însemnătatea celor ce făceau parte dintr-însa, încât Rákóczi nu-și aducea aminte să mai fi văzut alta asemenea ca dânsa. Era „Vlădica” Teofil, Hrisea marele vornic, Radu vistierul, clucerul

¹ *Let.*² I, p. 306.

² N. Iorga, *Studii și Doc.* IV, Prefață, p. CLXXIII. Sublinierea noastră.

³ *Ibid.*, p. CLXXVIII.

Buzinca, Socol, Vucina păharnicul, Mitrea Pitarul, pe lângă cari se adăugiră cei veniți înainte: logofetii de slovenește și ungurește Marco și Sava. Ei dădură scrisorile lor în dietă și izbutiră, mulțumită și unui ambasador polon, trimis cu același prilej, să aducă încheierea unui nou tratat, care hotăra pe scurt, ținerea vechilor îndatoriri din 1636. *Statele ardelene primiră printr-un act deosebit de al principelui aceleași condiții de alianță împotriva oricui*¹. Ni s-a păstrat și textul unguresc al acestui act, încheiat cu „Domnul Țării Românești [...] și marii boieri ai țării și Staturile mai bune”². Nu mai e nevoie să subliniem importanța acestui acord — în realitate un pact de asistență mutuală — încheiat nu numai între principele ardelean și voievodul muntean, dar între Stările Ardealului și acele ale Țării Românești. E o dovadă hotărâtoare, nu numai a existenței, dar și a însemnătății regimului de Stări în principatul muntean, la aceasă dată; se vede în același timp evoluția celor patruzeci de ani, cari despart actul încheiat de boierii lui Mihai Viteazul, peste capul Domnului lor, cu Sigismund Báthory, de acel consfințit de voievod și Stări în zilele lui Gheorghe Rákóczi și lui Matei Basarab. Din înțelegerea lăuntrică între Domnitor și Stările privilegiate, poziția țării a ieșit întărită, îngăduindu-i și față de Poartă, și față de Ardeal, o suveranitate mai deplină și o mai mare libertate politică.

Cum e și firesc, aceleași atribuțiuni ale Stărilor le întâlnim și în chestiunile interne. La 27 noiembrie 1641, Matei Vodă, voind să readucă la rosturile lor, așezate de ctitori, mănăstirile închinat lavrelor străine, se adresează „locuitorilor țerei noastre rumânești, de amândouă rândurile, așa duhovnicilor, ca și mirenilor prea luminaților Domni, prea Sfințiților Mitropolii, de Dumnezeu iubitorilor Episcopi, prea cinstiților Arhimandriți, cinstiților Egumeni cu bună mândrie, protopopi, și preoți, și diaconi și a tot cinul bisericesc, așijderea și celor de bună rudă boieri mari cinstiți și socotiți sfetnici, dregători, giudecători și a toată meseria tocmitori țerei și tuturor boierilor mari și mici ai țerii noastre [...] cești de acum carii sunteți de față, și cari vor fi după aceea în anii de veac”. Lipsa de temei a acelor închinări, de lăcașuri bisericești și mănăstirești, cade tot în vina unor „oameni străini nouă [...] adecă greci”, gata să strice obiceiurile cele bune, fiind făcute, pe deasupra „fără de știrea Sfatului și fără de voia Soborului”. De aceea noua tocmeală se ia de către Domn „den naintea adunării a toată țara cu Sfatul și cu voia a tot Soborului”³. E unul din puținele texte în cari apare nuanța de deosebire între „Sfat” — sfatul sau divanul domnesc, al boierilor de frunte, „Soborul” fețelor bisericești și „Adunarea a toată țara” (mai târziu se va spune: adunare de obște), care cuprinde pe reprezentanții tuturor Stărilor privilegiate, și prin aceasta îndreptățite să ia parte.

Fiecare din aceste organe are astfel atribuțiunile sale, mai mult sau mai puțin definite. Marele adunări se țin în fața Domnului; acele cari privesc anumite chestiuni de gospodărie publică pot fi prezidate de mitropolit. O asemenea întrunire, cu un obiectiv mai restrâns, e aceea ale cărei hotărâri au fost publicate de Bălcescu, împreună cu actele adunărilor mai mari de la 1631 și 1669⁴. Aci însă, e vorba numai de examinarea unei rele

¹ N. Iorga, *op. cit.* Prefață, p. CC1. Sublinierea noastră.

² *Ibid.*, Documente, p. 220.

³ T. Codrescu, *Uricariul*, V, p. 157 și urm.

⁴ *Magaz. Ist.*, I, p. 126—130.

gestiuni financiare, de care s-au făcut vinovați vistierul mare Stroe, al doilea vistier Radu din Farcaș, și Tudor cămărașul. Pentru judecata lor, Ștefan mitropolitul „împreună cu amândoi frații Episcopi“ de Râmnic și Buzău, cheamă la sfat pe toți egumenii și „cei de bună rudă boieri, cinstiți și socotiți vrednici dregători și judecători“, amintind anume pe cei mai de frunte, la cari se adaugă „toți boiarii mari și mici“. E aceeași formulă ca în actul pentru mănăstiri de la 1641. Adunarea ia act de cercetarea prealabilă făcută în cămară, de o comisiune de boieri „cu șase neguțatori“, aceștia desigur ca experți în socoteli. „Ei au aflat o ladă mare spartă și banii domnești lipsă [...]“. Neputând justifica mai mult de trei ani din încasări, nici banii trimiși la împărăție, cu toată darea de seamă a unor „boieri mari și mici și mazili“, vinovații sunt declarați „furi fățișai și de cămară, și de vistierie, și din haraciu și din banii trimiși la Țarigrad“. Mai întâi a fost vorba să li se taie capetele, dar apoi Domnul i-a miluit, lăsându-i în viață, dar legându-se, el și eventualii săi urmași, sub mare jurământ și cele mai cumplite blesteme, să nu-i boierească nimeni: e o decădere din funcțiunile publice. Adunarea a funcționat deci ca un divan lărgit, o înaltă Curte de judecată, pentru a pune capăt la ceea ce s-ar numi, în termeni moderni, un mare scandal financiar.

Iau parte 11 ierarhi ai Bisericii; numărul lor cuprinde, pe lângă mitropolit și episcopi, pe egumenii principalelor mănăstiri. Mirenii sunt în număr de 46, începând cu Ghiorma banul, Dragomir vel vornic și Radul logofăt, cei mai mulți cu dregătorii; numai patru figurează numai cu numele. Patru căpitani reprezintă poate în această împrejurare și cetele slujitorilor. În total, documentul e prevăzut de 60 de iscălituri, din cari 57 sunt aproape complet descifrate.

Alcătuiri asemănătoare — ceva mai restrânse ca număr — arată adunările cari au judecat în 1666 și 1669, faimosul proces intentat de Cantacuzinești lui Stroe Leurdeanul și asociaților săi, pe cari îi țineau răspunzători de pieirea postelnicului Constantin, tatăl lor, sugrumat din porunca lui Ghica Vodă, după pâra ce i-ar fi făcut-o împricinații. Cartea din 1666 are 38 de iscălituri (dintre cele descifrate, 13 clerici și 19 mireni), tot în frunte cu mitropolitul Ștefan¹. Acea din 18 iunie 1669 a mitropolitului Teodosie este iscălită numai de clerici (24, din cari 22 semnături descifrate), deși arată că au fost „cu noi cu toți boiarii țării mari și mici împreună cu toții“². Ar fi deci mai aproape de o Adunare de Stări. Aceste alcătuiri se aseamănă și cu acele, mai bine cunoscute, ale adunărilor întrunite de Constantin Mavrocordat, la 1746.

Pentru vremea lui Matei Basarab, e de accentuat că într-o chestiune de ordin strict administrativ și judiciar, privind gestiunea unor dregători, e firesc ca instanța să fie compusă din oameni de un rang potrivit judecății unui asemenea caz. Faptul că e mai puțin numeroasă constituie o excepție și nu scade cu nimic solidaritatea de Stare în jurul Domniei, cu caracterizează atât de deplin întreaga acțiune politică a lui Matei Basarab.

Acest reazem al Stărilor pentru voievodul, care le dă atâta însemnătate în toate actele publice, îl constată și un raport venețian din 20 noiembrie 1639. Prelungirea domniei fiind pusă în discuție la Constantinopol, Matei a trimis aci „multe arzuri, adică mărturii a întregii

¹ *Ibid.*, p. 398—401.

² *Ibid.*, p. 406—411. Se știe că procesul s-a sfârșit prin călugărirea — de silă — a lui Stroe Leurdeanul.

nobilimi a provinciei și a popoarelor, cari roagă să rămână voievod în principat [...]”¹. Această solidaritate lămurește și succesele militare ale bătrânului: ostaș printre ostași, Matei strânge în jurul său oastea de țară, care e de Stări, acea cu care, de două ori, înfrânge năvălirea lui Vasile Lupu, a moldovenilor și a cazacilor, la Nenișori și la Finta. Ba cronica înseamnă și o împrejurare, când Kenan Pașa a trimis pe turcii săi să amenințe orașul de scaun din două părți, de la Cotroceni și de la Văcărești, „iar Matei Vodă prinzând de veste, îndată au strâns toate oștile țării, stând toți înarmați în zi și în noapte lângă Domnul lor. Iar turcii dacă au văzut că nu vor strica nimica, ei s-au întors iar înapoi, cinstindu-i și dăruindu-i Matei Vodă multe daruri scumpe”².

5. CRIZA REGIMULUI DE STĂRI

Sfârșitul Domniei aruncă însă o umbră, ce se va face tot mai deasă și amenințătoare, asupra înțelegerii pe care s-au întemeiat toate înfăptuirile unei perioade înfloritoare și glorioase în istoria țării. Solidaritatea Stărilor privilegiate s-a rupt, după al doilea război cu Vasile Lupu și aliații săi, cazacii lui Timuș Hmelnițchi. Cum s-a întâmplat și aiurea în asemenea împrejurări, elementul militar, după victorie, câștigă încredere în puterea sa și dezvoltă o mai mare conștiință a rosturilor sale în stat: se făcuse într-adevăr o legătură mai strânsă între „seimeni“, lefegii în mare parte sârbi (dar sub acest nume se înțeleg și bulgari și arnăuți), cari alcătuiau un frumos corp de pedestrime, și dorobanți, slujitorii de țară, una dintre categoriile inferioare de privilegiați, cu scutiri pentru serviciul militar. Matei Vodă însuși o denunță, în discursul pe care i-l atribuie cronicarul: „mai vârtos zic de acest neam dorobănesc, fiind ei tot dintr-acest pământ al Țării Românești, și neavând ei nici o nevoie de la mine [...] s-au însoțit cu sârbii seimeni, de și-au măritat fetele și surorile după ei, și nu poate nimeni să-i contenească”³.

Tabloul pe care ni-l înfățișează cronica e lucrat în cele mai întunecate culori: el amintește gravurile din aceeași vreme ale unui Jacques Callot.

Folosind boala bătrânului Domnitor, care suferea și de rana la genunchi, din bătălia de la Finta, ostășimea nedisciplinată pornește la un adevărat *pronunciamento*. Cronică găsește în indignarea ei accente de poezie populară⁴: „Iar ei toți se îndrăciră, de se nebuniră“, arată cum nu-l mai băgau în seamă pe voievod „și în toate zilele sbiera în curtea lui și lua tunurile de le scotea afară la câmp, și intra în casă unde zăcea, de-l pedepsea, și se lăuda că ei au bătut războiul cazacilor, cerșindu-i să le dea câte trei lefi, iar de nu, vor sparge cămara și singuri își vor lua“. Neobrăzarea lor mergea până la somațiuni făcute lui Matei Vodă „să-și lase de acum scaunul și să se facă călugăr, și zicea că au îmbătrânit și și-au ieșit din fire“. Fatal trebuia să se ajungă la violențe: socotind pe doi dintre boieri, Ghinea Țucala și Radu Vârzaru, vel-armaș, vinovați de întârzierea de a li se satisface pretențiile, „turbați ca niște porci fără de nici o rușine“, năvălesc în casa unde Domnul

¹ Hurmuzaki, *Doc.* VIII, no DCLXXXVIII, p. 485.

² *Magaz. Ist.*, IV, p. 322.

³ *Ibid.*, p. 329.

⁴ Poate vor fi fost și versuri cu privire la aceste întâmplări?

zăcea bolnav, cotrobăiesc peste tot până ce găsesc pe cei doi sfetnici ce se ascundeau, și îi târasc cu ei, ca să-i ucidă „la câmp [...] în fața tuturor oștilor“. Și Socol Cornățeanul, vel-clucer, a căzut victimă aceleiași dezlănțurii de patimi. Mai mult, când Matei Vodă s-a simțit mai bine și a ieșit să se plimbe „către Argeș“, dorobanții și seimenii îi închid porțile Târgoviștei și așază tunurile la șanțul cel mare, îndreptându-le asupra escortei domnești, somând pe voievod să abdice și să iasă din țară, sau să se călugărească. „Deci așa au șezut cu toți boiarii lui obidit, din josul orașului trei zile, și nici pâine nu-l lăsa să-i aducă, să mănânce din averea lui și din toată cinstea domniei lui“, până ce răsculații obțin făgăduiala că li se vor plăti banii pe cari îi cereau. Dar nici aceste concesii nu-i potolesc; ei continuă să amenințe pe boieri, se dedau la jafuri și tâlhării. Cronicarul atribuie lui Matei gândul de-a chema în ajutor pe „Craiu cu unguri“ și pe tătari, ca să stârpească această pacoste, dar moartea îl apucă înainte, și îi încheie truda în mijlocul frământărilor primăverii tulburi a anului 1654¹.

Din toată povestirea, care păstrează accentul viu al unui martor direct al evenimentelor, se poate deduce un fapt cu foarte grave consecințe: ruperea solidarității de Stări, pe care se întemeiasc de mai bine de jumătate de veac întreaga orientare politică a Țării Românești. Treptele inferioare de slujitori se ridică împotriva stratului superior al boierimii, cu care făcuseră până atunci cauză comună: la acțiunea tuturor Stărilor împotriva amestecului străinilor, se substituie acum, după ce aceștia fuseseră îndepărtați sau îngrădiți, lupta între privilegiații mărunți și cei mari, a slujitorimii ostășești împotriva boierimii de sfat. Elementul dizolvant îl constituie însă și de rândul acesta străinii, dar sub forma lefegiilor de neam balcanic, cari aduc cu ei mentalitatea soldaților de aventură ai secolului, contemporană cu cea a armatelor din războiul de Treizeci de Ani. Oamenii aceștia nu se simteau legați de nici o tradiție; ei nu cunoșteau decât câștigul prăzii și argumentul forței. Amestecul lor în treburile statului trebuia să dărâme regimul Stărilor, clădit pe privilegii, pe drepturi moștenite, pe ierarhia tradițională a categoriilor sociale. Criza, amânată de schimbarea de domnie, va izbucni cu și mai mare vehemență sub urmașul lui Matei Basarab, Constantin Șerban.

Avem în privința alegerii noului Domnitor, însemnările unui martor atent și informat: Paul de Alep, însoțitorul patriarhului Macarie al Antiohiei, care tocmai se afla în trecere prin țările noastre și a lăsat cunoscuta relațiune a călătoriei sale². El a văzut funcționând cu acest prilej regimul de Stări. La moartea lui Matei Basarab, crainicul adună pe locuitorii Târgoviștei, cari se îngrămădesc în jurul curții. Adus — probabil de boieri — viitorul Domn pășește spre Mitropolie, după ce fusese găsit anevoie, deoarece se ascunsese. Dar Nicolae Iorga observă cu acest prilej că și aceasta făcea parte din ritual: vom vedea repetându-se această ezitare a candidatului la domnie, la alegerea lui Brâncoveanu. Ca și în alegerea Papei, se cuvenea ca aparența să fie a unei constrângeri:

¹ V. pentru toate aceste împrejurări cronica lui Stoica Ludescu, *Magaz. Ist.*, IV, p. 327 și urm. și N. Iorga, *Răscoala Seimenilor împotriva lui Matei Basarab*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Sect. Ist., s. 2-a, XXXIII, p. 207 și urm.

² Tradusă după o versiune engleză de Hasdeu în *Archiva Ist.* I, 2, p. 59 și urm., și în ed. D-rei Cioran, București, 1900, după textul sirian de Păr. Radu în *Voyages du Patriarche Macaire d'Antioche*.

„străvechiu obicei al poporului roman“¹ — sau, cum o tălmăcește cu umorul lui sfătos vornicul Neculce, povestind întâmplări asemănătoare din istoria Moldovei: „se făcea a nu-i place să primească domnia, ca și fata ceea ce zise unui voinic: Fă-te tu a mă trage și eu oi merge plângând“². Căci speriosul Constantin se lasă îmbrăcat, în hainele scumpe, domnești și primește, ca un lucru cuvenit, defilarea ierarhilor bisericești, a boierilor și a căpeteniilor de oaste, cari îi sărută mâna, iar la sfârșit urările și aclamațiile mulțimii. „Era lucru de mirare, scrie Paul de Alep, că din atâtea mii de oameni, toți într-un glas erau mulțumiți de el și nici unul nu zise: nu!“³. E vădit însă că această solemnitate încheie formal procedura, care se îndeplinise după moartea lui Matei Vodă. Ea a fost precedată desigur de „marele sfat“ în care toți demnitarii cari au venit pe urmă să-și depună omagiul, și-au dat asentimentul pentru noua domnie; e cu atât mai probabil cu cât o delegație *aleasă*, „de boiari, și roșii și popi“⁴ pleacă peste câteva zile la Poartă să roage împărăția să confirme pe noul „bei“ al Valahiei, prin trimiterea steagului, ceea ce se și întâmplă la începutul lui iunie. Împrejurările externe erau iarăși favorabile: nici turcii, nici ardelenii nu arătau vreo împotrivire.

Rămânea însă conflictul nerezolvit care întunecase cele din urmă zile ale lui Matei Basarab. Sfătuit de boierii de frunte, hotărâți să restabilească ordinea și să oprească risipirea rezervelor financiare din vremea strângătorului Matei, greu încercate prin plata haraciului către Poartă și daniile de domnie nouă, Constantin Vodă încercă să desfacă alianța turburătorilor. Cronica ni-l arată chemând la sfat „pre toți căpitani de dorobanți, iuzbașii și ceașii, vâtașii și cetașii, de s-au sfătuit cu dâșii“⁵. Se reproduc chiar cuvintele rostite de Domn, în această adunare de Stări mărunte: „Feții mei!, *tuturor am făcut ce s-au căzut, și roșiilor, și tuturor cetelor și vouă*, încă una mai trebuie să facem, să scoatem din mijlocul nostru pe seimenii sârbi, că nu este țării de nici un folos“⁶. Se vede încercarea de a relua politica lui Leon Vodă și a lui Matei Basarab, câștigând elementul ostășesc băștinaș și restabilind astfel în jurul domniei unitatea întregii Stări nobiliare. La început, perspectiva de a încasa lefile seimenilor se arată atrăgătoare, și Vodă cinsti pe căpetenii, pentru înțelegere, cu „masă mare [...] coftirii [...] atlaze, și cu postave bune“. Dar a doua zi „fiind acest neam dorobăntesc încuscrați cu seimenii“, aceștia din urmă i-au întors de la cele hotărâte, și împreună au pornit asupra boierilor, pe cari îi socoteau urzitori ai acestei lovituri. Se dau numele a unsprezece boieri, începând cu banul Ghiorma, cu vistierul Carida — un grec, cu Papa, fiul vornicului Preda Brâncoveanu, și cu patru căpitani cari au căzut jertfă noii răscoale militare, „după care ispravă, se începu un strașnic jaf, care nu se opri nici la ușile bisericilor“⁶. Mai ales boierii au fost urmăriți și prădați cu înverșunare, pe când Domnul, luat de valul răscoalei, „numai ce căuta cu ochii ca un dobitoc, și la unii și la alții“⁷. Nu trebuie să uităm că trecuse peste tot Răsăritul furtuna marii răscoale

¹ N. Iorga, *Istoricul Constituției românești*, p. 14.

² *Let.*², II, p. 279.

³ *Archiva Ist.*, I, 2, p. 102.

⁴ *Magaz. Ist.*, IV, p. 355. Cf. fragmentul publicat de N. Iorga în *Studii și Doc.* IV, p. 268—269.

⁵ *Magaz. Ist.*, IV, p. 337.

⁶ N. Iorga, *Studii și Doc.* IV, Prefață, p. CCLXII.

⁷ *Magaz. Ist.*, IV, p. 339.

căzăcești a lui Hmelnițchi, și că pilda acestei răzvrătiri, care pustiise curțile nobilimii polone, trebuie să fi stârnit multe pofte și găsit destui imitatori.

Dar sfârșitul tragediei se apropia. Constantin Vodă, îngrozit, trimise în primăvara următoare o solie în frunte cu mitropolitul Ignatie și marele logofăt Preda Brâncoveanu să ceară ajutorul „Craului” ardelean, Gheorghe Rákóczi al II-lea, amintindu-i de vechile legături. Misiunea avea caracterul unei manifestări de Stare, ca în vremea lui Matei. Documentul din 20 mai 1655, iscălit la Iernut pe Mureș, unde se găsea principele ardelean, începe cu formula de acum obișnuită, accentuând calitatea „de țară” a trimișilor: „noi toți boiarii carii suntem moștneanii Țării Rumânești, împreună cu roșii și cu alți slujitori, carii sântem moștneanii pământeni țării, păhârniceii și spătărcii și cu alte ceate birnici”. Ei pomeneau de „nește oameni streini, carii vineră dentru alte țări în pământul nostru, de începură a îngreuiarea și a stricarea raiaoa prea luminatului și prea puternicului Împărat cu jacuri și cu hoții [...]”, de omorârea „atâta samă de boierime” și cereau ajutorul prea puternicului Crai și al oștirii sale încercate, pentru a înlătura această mare și cumplită nevoie¹. Se știe urmarea: cum Vodă Constantin s-a prefăcut că pornește împotriva armatelor lui Gheorghe Rákóczi și lui Gheorghe Ștefan al Moldovei, în fruntea seimenilor și dorobanților cari îl terorizaseră, și cum i-a părăsit la mijlocul drumului, fugind la Silistra. Răsculații, rămași de capul lor, au ridicat atunci ca un fel de domn al oastei pe fiul lui Hrizea, supranumit, pentru a-l deosebi de tatăl său: Hrizica. Sub comanda lui, ei înfruntă la Șoplea pe Teleajen, pe lefegiii unguri și nemți ai lui Rákóczi, alături de cari luptă și călărima boierilor pribegi. Izbânda rămâne a acestora, iar cronica amintește, cu vădită satisfacție, pedeapsa prigonitorilor boierimii: cum acei scăpați din măcelul de la Șoplea „de umbra lor se spăimânta, și-și lepăda hainele lor cele dorobănești, și se îmbrăca în ferfenite călicești și se jura că n-au fost dorobanți”². Constantin Șerban biruitor, prin protectorul său, asupra propriei sale oștiri, primește răvașele de credință ale slujitorimii pocăite: pe rând călărașii, păhârniceii, până și lefegiii rămași, arată că „n-am păzit credința noastră cătră Măriia Sa cum s-au căzut, ce am umblat după cuvântul unora și altora din boieri și din slujitori”. Fiind însă milostiviți și iertați, ei se leapădă de „jurământul care am avut cu dărăbanții și cu călărașii și cu alte ceate ale țării, carele era spre lucrurile ceale reale, hiclene și vătămătoare [...]”³.

Voievodul schimbase însă tirania dorobanților și seimenilor, pentru atâmarea mai strânsă față de ocrotitorul său, Gheorghe Rákóczi: o strajă de unguri rămase să-l păzească. Ajutorul ce i se dăduse, îi crease totdeauna și o ipotecă: el trebui să o plătească peste doi ani, trimițând o parte a oștirii ce-i rămăsese, să piară în nefericita expediție din Polonia a „Craului” ardelean. În frământările cari urmaș se prăbuși și domnia lui: era sortit să-și isprăvească zilele în pribegie. Organizarea de Stări a Țării Românești primise o lovitură care o zdruncinase. Politica nesocotită a lui Mihnea Vodă, investit de Poartă, care încercă însă să repete isprăvile lui Mihai Viteazul, cu al cărui nume se împăuna⁴, năru și mai mult așezămintele constituționale ale țării. Pornirea Domnului întâmpină împotrivirea hotărâtă a boierimii, care era de părere că timpurile se schimbaseră, și că „sabia împăratului este

¹ N. Iorga, *Studii și Doc.*, IV, p. 33—36.

² *Magaz. Ist.*, IV, p. 341. Cf. și Miron Costin, *Let.*², I, p. 352.

³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 37—43.

⁴ Luase numele de Mihai Radu.

lungă". Îndărjit de opunerea ei, care îi zădărniciise planurile, Mihnea se aruncă în brațele dorobanților, pe cari îi umplu cu tot felul de avantaje, îmbrăcându-i „în haine spahiești” și nădăjduind în ei, înseamnă cronicarul cu amară ironie, „ca Irod împăratul în Irodiada, când tăia capul sfântului Ioan Botezătorul pentru dragostea ei”¹. Cu ajutorul lor, puse la cale un nou măcel de boieri, aruncându-le trupurile pe fereastră, pe când tabulhaneaua acoperea cu sunetul ei vaerele celor uciși și „zicea până i-a isprăvit pe toți”²; tot cu dorobanții făcu un alt măcel al turcilor, aflați în cetatea de Scaun, după chipul și asemănarea celui de la 1594, și lovi raielele Brăilei și ale Giurgiului³.

Imperiul Otoman încăpuse însă în mâna puternicilor viziri din neamul Köprülü, și nu putea îngădui această cutezătoare sfidare. În fața armatelor turcești pomite peste Dunăre și în Ardeal, și a tătarilor cari năvăleau dinspre Răsărit, aventura lui Mihnea luă sfârșit; ea oferise doar un prilej de răzbunare „neamului dorobăntesc”, după strivirea sa sub Constantin Șerban. O nouă zvăcnire a acestei mișcări a slujitorimii se produse totuși în jurul acestuia din urmă. Întors o clipă din pribegie, în mai 1660, după fuga lui Mihnea, și alungând pe Ghica Vodă, pus de turci, îndată „s-au adunat toți dorobanții și seimenii lângă dânsul, și veniră din roșii și din toate cetele de se închinară lui, și se apucară iar de hoțiile lor cele obicinuite, stricând și jăhuind bucatele boierilor și tot ce găsiră”⁴. Iarăși, intervenția puterii turcești puse capăt turburării, așezând din nou pe Gheorghe Ghica, bătrânul, în scaunul Țării Românești. Tonul însuși folosit de cronică arată cât de adâncă era acum spărtura între treptele Stării nobiliare; regimul de Stări se prăbușea prin dezbinarea ce se ivise între boieri și slujitori. Folosind această învrăjbită, elementul grecesc, pe care îl alungase reacțiunea Stărilor, își luă acum revanșa pe care o aștepta. Reapariția concurenței străine va strânge însă încă o dată solidaritatea desfăcută a Stărilor muntene. Ea se reface sub domnia lui Radu Leon, fiul lui Leon Vodă de la 1631, în forme aproape identice cu acele de atunci.

Cronicele povestesc în mod deosebit evenimentele, al căror interes pentru subiectul ce ne preocupă se concentrează asupra împrejurărilor din anul 1669. Între timp însă s-a săvârșit una din tragicele întâmplări ale unei vremi, totuși bogate în fapte sângeroase și năpăstuiiri, ale cărei consecințe se pot urmări peste jumătate de veac, și a cărei impresie stăpânește istoriografia munteană: uciderea samavolnică, din porunca lui Grigore Ghica Vodă, în preajma Crăciunului din 1664, a bătrânului postelnic Constantin Cantacuzino. Fiii săi, printre cari se ridică mai cu deosebire puternica personalitate a lui Șerban, viitorul Dămn, n-au avut alt gând decât să-l răzbune: adversarii lor, să le întoarcă loviturile și să-i distrugă. Acest război între două partide, cu Cantacuzinii sau împotriva lor, și-a întipărit pecetea nu numai acțiunii politice, dar și relațiunii istorice a faptelor petrecute în acest timp: compilația lui Stoica Ludescu, trecând la partea în care „bătrâna slugă” a neamului ales își dezvoltă amintirile proprii, devine o apologie a Cantacuzinilor. Memoriile lui Radu Popescu și cronică, ce i se atribuie tot lui, a lui Constantin Căpitanul, constituie dimpotrivă

¹ *Magaz. Ist.*, IV, p. 352.

² Constantin Căpitanul, ed. N. Iorga, p. 145.

³ N. Iorga, *Studii și Doc.* IV, Prefață, p. CCXCIX.

⁴ *Magaz. Ist.*, IV, p. 355.

un rechizitoriu împotriva uneltirilor și turburărilor nesfârșite, pe cari le aduc pe pământul țării purtătorii tradițiilor bizantine¹.

Și expunerea evenimentelor ce ne interesează, se colorează astfel deosebit, după teza pe care o reprezintă cronicarul. După Ludescu, toată vina cade asupra lui Radu Leon, investit de Poartă cu domnia Țării Românești la 1665, întărit din nou la stăruința boierilor, trei ani mai târziu, care se întoarce însă de la Țarigrad, însoțit de greci hrăpăreți, cărora le dă pradă toate veniturile țării. Sfetnicii cari îl duc pe calea pierzării sunt rumeliotul Nicola Sofialăul, căruia voia să-i incredințeze vistieria, și Balasache „grec țarigrădean“. Din îndemnul lor „Radu Vodă încă se schimbă de bunătățile ce făcea întâi, și se pomi cu rău asupra tuturor, ca să strângă bani, și porunci boiarilor să scoată biruri grele în țară, zicându-le prihăni, că ei știu bine pre cei ce au bani“². Nici mănăstirile nu scăpau: „toate arginturile câte au găsit la dănele le au topit toate“, până și inelele de aur din degetele Sfântului Nicodim de la Tismana, și moștenirile rămase de la egumeni, boieri, sau chiar de la negustori și jupănese sărace, intrau în cămara domnească. „Ci nu ajunse cu aceasta, ci făcea sfat în taină cu Sofialăul și cu Balasache, cum ajungând în iarnă să prade pre boiari, și să puie în țară niște sămi nemilostive, că nu le ajungea cătu-i mânca și-i jăluia grecii“. Cronicarul face să intervieu și aci duhul rău al lui Stroe Leurdeanu, urzitorul pieirii lui Constantin Postelnicul, la sfatul căruia Radu Vodă, cu seimenii, ar fi pregătit altă baie de sânge boieresc, după pilda încă recentă a lui Mihnea, cu un deceniu în urmă.

Cronica adversă, pusă sub numele lui Constantin Căpitanul, atribuie însă rolul nefast intrigii cantacuzinești: „iar au început Cantacozinii a amesteca lucrurile, precum au fost învățați, și a turbura pre unii din boiari, zicându-le că au auzit că s-au sfătuit oamenii Radului Vodă, Sofialăul clucer și cu Balasache păharnic și cu alții ca să-i omoare, și-i îndemna să se scoale asupra Radului Vodă și asupra oamenilor lui, să-i scoată afară din țară“³. Dacă nu se înțeleg asupra cauzelor, povestitorii sunt însă de acord asupra desfășurării evenimentelor: Boierii, scrie Ludescu, „grăbiră de ieșiră toți afară din casele domnești, și alergară la Mitropolie, la părintele mitropolit Teodosie, trăgând clopotele. Aciași se strânseră toți slujitorii la Mitropolie, jăluinde-se boiarii către dâșii de toate ce li s-au întâmplat.

Atuncea și slujitorii fură toți într-un gând și strigară că de acum nu vor mai lăsa ei să piară neamul boieresc, ci să iasă grecii din țară afară, că nu-i mai pot sătura cu bani. Atuncea toți boiarii cu mare și mic, cu toate gloatele slujitorilor ieșiră de la Mitropolie, de au mers cu toții la sat la Cotrăceni; *acolo făcură sfat mare*, socotind că de acum înainte nu vor mai putea trăi cu grecii, ci se găti toată boierimea țării și cu slujitorii din toate cetele până la 200 de oameni“⁴. Cronica adversă adaugă însă că „nu trecu vreme multă, veni și Radul-Vodă, și multă pricină au avut cu boierii [...]“⁵. E singura aluzie la faptul însemnat, a cărui amintire ne-a păstrat-o hrisovul din 9 decembrie 1669 al lui Radu Leon, care, cu

¹ Pentru atitudinea politică a cronicarilor, v. bibliografia mai recentă la N. Cartoian, *Ist. Literaturii române vechi*, p. 239—250.

² *Magaz. Ist.*, IV, p. 369. V. și N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VI, p. 327 și urm.

³ Ed. N. Iorga, p. 160.

⁴ *Magaz. Ist.*, IV, p. 371.

⁵ Ed. N. Iorga, p. 160.

variațiunile impuse de nouăle împrejurări, repetă din cuvânt în cuvânt formulele de la 1631 ale tatălui său¹. Și aci Domnitorul se adresează tuturor Stărilor și categoriilor sociale, de astă dată depășind chiar sfera privilegiatilor: „cinstiților arhieriei, prea cuvioșilor arhimandriți, și egumenilor de pre toate sfintele mănăstiri, și tuturor boierilor celor mari și al doilea, și tuturor slujitorilor, popilor, diaconilor și tuturor țăranilor câți se află viețuitori în țara Domniei mele [...]”. Se arată că pentru a înlătura obiceiurile rele aduse de greci, oameni străini „care lucruri și obiceiuri arhieriei și tot sfatul Domniei mele și toată țara nu le-au putut obicni”, Domnul a strâns „toată țara, boieri mari și mici, roșii și mazili și toți slujitori, de am sfătuit cu voia Domniei mele pentru atâta pustiire și sărăcie țării”. Este formula obișnuită a Adunării Stărilor muntene, a cărei inițiativă și-o însușește Domnul, deși știm din relațiunile paralele ale cronicelor, că adunarea de la Cotroceni s-a făcut din îndemnul însuși al boierilor și al slujitorilor: a fost în realitate „o mare manifestațiune a boierimii indigene [...] cu Mitropolitul Teodosie în frunte”². Măsurile împotriva grecilor repetă pe acele luate cu 38 de ani în urmă, cu o nuanță mai radicală: nu vor mai fi egumeni greci la mănăstiri, nici călugări greci cari să slujească la biserica domnească, iar obiceiurile rele — întocmai ca la 1631 — „le-am pus Domnia mea toate jos, și am scos pre acei greci străini din țară afară; de Nicola Sofialăul și Balasache se pomenește doar ca „foști clucer și păharnic”.

Înregind textul hrisovului cu arătările cronicelor, e ușor de a reconstitui evenimentele. Întoarcerea lui Radu Leon Vodă, cu sfetnici greci, și noua ofensivă a elementului străin, sprijinit de partidul potrivnic Cantacuzinilor, a determinat o nouă reacțiune a Stărilor și refacerea solidarității între boieri și slujitori. Cantacuzinii, stabiliți acum mai de mult în țară și învrăbiți cu partidul care susținea politica de stoarcere fiscală, se identifică cu Stările pământene³ și par a fi în spatele acțiunii lor; ei sunt acei cari stăruiesc pentru trimiterea soliei boierești la Ienișer în Tesalia, unde se găsea sultanul, spre a obține mazilirea lui Radu Leon și înlocuirea lui cu omul lor, bătrânul Antonie Vodă din Popești. Hrisovul de la 9 decembrie a fost deci ultima încercare a lui Radu Leon de a se menține în scaun, repetând manevra ce reușise atât de bine tatălui său, prin adoptarea programului opoziției și realizarea năzuințelor ei. Cu o deosebire totuși: Leon Vodă știuse să câștige la timp, pentru el, slujitorimea și clerul inferior, prin noul regim al impunerilor, pe când măsurile luate de fiul său veneau prea târziu: ele n-au mai putut opri acțiunea începută pentru răsturnarea sa, și mazilirea ce i-a urmat. Oricum, împrejurările de la 1669 se înscriu în seria manifestărilor interesante și caracteristice ale regimului de Stări din Țara Românească, la capătul unei epoci de mai deplină dezvoltare.

6. CĂTRE REFORMELE LUI CONSTANTIN MAVROCORDAT

Într-adevăr domniile următoare deschid o fază nouă, în care organizarea politică a Țării Românești suferă adânci transformări. Este perioada în care supremația turcească,

¹ *Magaz. Ist.*, I, p. 131 — 134.

² N. Iorga, *Cronicele muntene*, *ibid.*, p. 358.

³ De aceea, hrisovul insistă asupra grecilor „străini” considerându-i „de țară” pe Cantacuzini și alții în situația lor.

în ultima pornire ofensivă a puterii otomane în Europa, apasă din nou cu toată greutatea ei asupra principatelor tributare și le impune, nu numai sarcini fiscale mult sporite, dar și sistemul de guvernare menit să asigure strângerea la timp și fără lipsuri, a dărilor și contribuțiilor de orice fel. Contemporanii au avut conștiința limpede a acestei schimbări: raportul misionarului catolic pe care l-am mai amintit, despre împrejurările din Muntenia în vremea lui Șerban Cantacuzino, începe chiar prin această constatare: „Când era Valahia sub Coroana Ungariei, tot astfel domniau principii peste valahi, ca și regii peste unguri. Dar din vremea în care s-au depărtat de unguri și s-au supus turcilor, principii au început să cârmuiască după chipul turcilor și al tiranilor”¹. Este aci o recunoaștere cât se poate de precisă, că în timpurile mai vechi ființa aci un regim de Stări, ca în Ungaria, pe când acum stăpânește absolutismul oriental.

Și personalitatea Domnitorilor investiți de Poartă, la trecerea în ultimul pătrar al veacului al XVII-lea, a contribuit desigur la această nouă orientare. Duca Vodă, rumeliotul, își făcuse printre turci o reputație de iscusit administrator și strașnic strângător de biruri². El va visa pentru sine și neamul său, domnia mai multor țări, va stăpâni efectiv, ca Domn al Moldovei, și în Ucraina căzăcească supusă sultanului, depășind astfel cu mult orizontul mărginit al Domniei tradiționale de Stări boierești. În Țara Românească, va căuta să lovească pe Cantacuzini, fără a-i putea dărâma, după cum și aceștia îl dușmănesc fără însă a-l putea înlătura cu totul din calea lor.

Iar domnia lui Șerban Cantacuzino, înconjurată de prestigiul deosebit pe care i-l dau mândria purtătorului ei, întinsele sale legături de la Constantinopol și de aiurea, și ambițiile sale aproape împărătești, apasă asupra Țării Românești cu întreaga greutate a unei autorități necruțătoare. Emisarul lui Leopold, iezuitul Antide Dunod, elaborând la 1685 planul unei alianțe cu Imperiul a Ardealului și a principatului muntean, se referă atât la Stările din Țara Românească, cât și la acele ardeleni, pentru a lua hotărârile trebuincioase³. În realitate însă, el știe prea bine, din constatările proprii, ca și din relațiunile ca acea amintită mai sus, că puterea domnească este cea care joacă rolul determinant.

Trebuie firește să ținem seamă, într-o vreme în care patimi aprinse însuflețesc și defortmează până și scrierile istorice, de accentul polemic și părtinitor al unora din izvoare, ca și de caracterul apologetic al altora. Nu se potrivește desigur totul cu descrierea plină de amărăciune a lui Radu Popescu în *Istoriile Domnilor Țării Românești*, ce par a fi scrise de mâna lui: „Mare și întunecat nor, și plin de fulgere și de trăznete, au căzut pre Țara-Rumânească Șarban Vodă, carele, ca cu nește trăznete, cu răotatia lui au spart și au deștrădăcinat nenumărate case de boiari, și de slujitori, și de săraci, și pre mulți au omorât cu multe feliuri de cazne, și i-au sărăcit cu multe feliuri de pedepse [...]” Primit la început cu un sentiment de ușurare, după aspra stăpânire a lui Duca, de se bucurau toți și „care nu avia vin, bia apă pentru sănătatea lui Șarban Vodă și juca și chiuia, atât îi amăgise pre toți în boieria lui”, arătându-se „cu blândețe” pentru a aduce înapoi pe cei pribegiți de frica

¹ *Magaz. Ist.*, V, p. 35.

² N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VI, p. 373 și urm.

³ *Mon. Hung. Historica*, Dipl. XIV, p. 5 și urm. Cf. și memoriul precedent IV, *Adunările de Stări ale Europei de Răsărit dunărene*.

domniei nouă — își dă repede arama pe față. „De acum înainte să încep durerile“, înseamnă cronicarul: vistierul Hrizea, tras în țeapă; vistierul Radu, spânzurat „în poarta casei lui“; fiul sărdarului Drosul, aruncat „în ocnă pustie“; fata lui, ucisă de seimeni. „Pentru dăjdi, ce să zic? Care mai nainte, fără cât știu foarte bine că în anul de-ntăi au luat de țară 2 000 de pungi de bani, iar al doilea 3 000, al treilea și mai mult — cât răsuflu boerii, slujitorii, birnicii nu mai avea: bătuți, căzniți în toată vremea, își vindea moșiile, țigani, viile și tot ce avia, de le cumpăra Șarban Vodă, și ai lui“¹. Este procesul de descompunere a vechii proprietăți, și de întindere a latifundiilor, în plină dezvoltare. Aceste știri pot părea suspecte din acest izvor; dar *Historica relatio de Statu Valachiae* amintită mai sus, le confirmă și le întregeste². Ea ni-l arată pe imperiosul Domnitor ca „leul între fiare“, lărgind „până la treizeci de ori“ cărarea asupririlor pe care o trăsese Duca Vodă: tiran, crud, hrăpăreț, darnic însă pentru oamenii lui, și față de turcii de cari se teme. Și aci desigur trage în cumpănă dușmănia misionarului catolic pentru Domnul, susținător al ortodoxiei; dar procedeele descrise au prea mult aparența realității, ca să le putem nesocoti. Boierul mare, încărcat cu o dregătorie și nevoit a împrumuta dinainte banii pe cari trebuie să-i încaseze, e adus la ruină și căznit până își spune toată averea; boierii mai mici, făcuți răspunzători de dările unui județ, sunt aduși la sapă de lemn. Se observă procesul de cădere și sărăcire a slujitorimii, pe care se întemeiasă în deceniile trecute mișcarea Stărilor: roșii, odinioară bogați, sunt acum „cei mai săraci“; călărașii au scăzut la vreo 4—6 000, dorobanții nu mai reprezintă decât 1 000 de „cruci“ (unități fiscale alcătuite din mai multe familii)³. Oastea „de țară“, care mai cunoscuse o scurtă perioadă de înflorire sub Ghica Vodă⁴, scade la cifre tot mai neînsemnate, până se va reduce la servicii de pază și de transport în spatele oștilor turcești. În astfel de condiții, și sub semnul luptei deschise între Cantacuzinești și Băleni, între cari se desparte boierimea, Stările muntene au tendința de a se restrânge la treptele lor superioare, slujitorimea privilegiaților mai mărunți confundându-se tot mai mult cu țărănimea în mijlocul căreia trăiește. Ea va juca un rol din ce în ce mai șters, lăsând răspunderile politice în sarcina grupului mai restrâns de ierarhi bisericești și de boieri în slujbe. Pe aceștia îi va privi de acum înainte, noțiunea politică de Stări.

Totuși și acele mai mărunte au încă prilejul să se manifeste, dar numai în împrejurări de mare însemnătate. Un asemenea prilej îl oferă la 1688, după moartea neașteptată a lui Șerban Cantacuzino, alegerea urmașului său Constantin Brâncoveanu. Căci a fost o alegere după toate regulile consacrate; continuatorul cronicăi cantacuzinești scrie că mitropolitul Teodosie — același din vremea lui Radu Leon — și stolnicul Constantin Cantacuzino s-au dus la Mitropolie „și porunciră de strânsă toți căpitani de la toate cetele și mulțime de boiari, mari și mici, și din slujitori, carii se tâmplase atuncea veniți

¹ Constantin Căpitanul, ed. N. Iorga, p. 196 și urm.

² Le confirmă în oarecare măsură și contemporanul cronicăi cantacuzinești: „pre turcii îi biruia cu bani [...] pre toți vrăjmașii lui i-au supus, pre unii cu moartea pre alții cu închisoarea“. Apud N. Iorga, *Cronicele muntene*, *ibid.*, p. 323.

³ *Magaz. Ist.*, V, p. 37 și urm.

⁴ Const. Căpitanul, *ibid.*, p. 174.

dupre în țară, și toți neguțătorii [...]”¹. Să reținem mențiunea acestora din urmă: *e una din puținele amintiri ale Stării orășenești într-o manifestare politică*. Este însă probabil că ei au avut aci mai mult rolul de-a aclama hotărârea, luată mai înainte de factorii de adevărată răspundere. Cronica atribuită lui Radu Popescu ne înfățișează ezitățile de rigoare ale candidatului la Domnie: „dar ce aş vrea eu Domnia, de vreme ce ca un Domn sunt la casa mea” — și stăruințele boierilor cari „il luară de mâni și-l împingea de spate”, precum și intrarea noului Domn în curte „cu gloatele”; el ține să-și precizeze poziția: „D-voastră m-ați pohtit, și fără voia mea m-ați pus Domn în vremi ca acestea turburate”, la care i se răspunde: „Toți voim, toți pohtim”, și urmează consimțământul celui ales: „Dacă pohtii toți, mi e voia și mie” și jurământul boierilor². Oricari ar fi dedesubturile, alegerea Domnului respectă formele regimului de Stări, fără a exclude nici una din cele chemate. După același principiu, se strâng pe urmă peceteile egumenilor și a tuturor boierilor, mari și mici, pentru a trimite „arzmazarurile” către pașă și vizir, spre a le aduce la cunoștință hotărârea luată, și a le cere sprijinul pentru firman. E una din ultimele manifestări ale regimului de Stări cu prilejul alegerii domnești: după domnia lui Brâncoveanu, Poarta își rezerva dreptul desemnării, iar ceremonia primirii celui investit va fi doar îndeplinirea forme precise de ceremonial.

În timpul domniei de peste un sfert de veac al celui din urmă Domn „de țară”, care își poate însuși, după pilda lui Matei, străvechiul nume de Basarab, nu lipsesc mențiunile unei acțiuni a Stărilor. Trebuie însă de acum înainte să le înțelegem mărginite la adunarea căpeteniilor bisericii și la boierii în slujbe, sau foști în atari demnități și deci susceptibili de a fi din nou „căftăniți” cu ele. E interesantă descrierea, din cronica lui Radu Greceanu, a „coronației” lui Thököly în Ardeal, după biruința de la Zărnești (1690) la care a contribuit Brâncoveanu. Voievodul Țării Românești asistă la ceremonie cu boierii săi; cronicarul înseamnă că în biserică se găseau „toți boierii ardeleni și altă țară adunați” — localizare potrivită pentru a descrie o adunare de Stări ardelenene. Iar în jurul principilor „șezut-au toți boiarii ardeleni și munteni, unii de o parte, alții de altă parte”³. E deci vădit că pentru protocol, Starea nobililor munteni are același rang ca aceea a nobilimii ardelenene. Rosturile boierimii ca corp politic, se vădesc și prin intervențiile colective ce se fac în numele ei pe lângă Poartă, pentru a protesta împotriva cerințelor excesive și a cere ușurarea dărilor, o asemenea misiune ne e semnalată la 1694⁴. Alta mai numeroasă, de se îngrijorează chiar vizirul de „atâta gloată de boieri din țară”, merge la 1700 să risipească pârele îndreptate împotriva voievodului de Grigore Băleanu și alți vrăjmași ai săi⁵. În anul următor, întărit de acest demers, „șezând Măria Sa în Scaun, făcut-au socoteală și s-au sfătuit cu toată boierimea pentru dăjdile și nevoile Țării”. Așezământul făcut „cu sfatul boierilor” împarte „rupturile” în patru termeni de plătit într-un an, spre ușurarea birnicilor⁶.

¹ N. Iorga, *Cronicele muntene*, p. 320.

² *Magaz. Ist.*, V, p. 95—96. Cf. N. Iorga, *Cronicele muntene*, p. 368. V. și relațiunea lui Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. Iorga, p. 144.

³ Ed. St. Greceanu, p. 39.

⁴ *Ibid.*, p. 61.

⁵ *Ibid.*, p. 103.

⁶ *Ibid.*, p. 105.

La 1703, întorcându-se de la Poartă cu o nouă întărire, alaiul domnesc se îndreaptă la Curtea din București, „și alt norod mult“, pentru citirea hatiserifului împărătesc¹. „Norodul“ e aci spectator; participarea politică este a „toată boierimea“.

Alături de boieri, stau în toate ocaziile solemne și clericii înalți, pe cari nu lipsesc să-i arate descrierile de ceremonial². Ei au cuvânt și în sfat, deși în privința mitropolitului Antim și a atitudinii sale în momentul apropierii armatelor lui Petru cel Mare, în 1711, — în legătură cu defecțiunea spătarului Toma Cantacuzino — cronicarul găsește accente puțin favorabile inițiativelor ierarhilor Bisericii în cele lumești: „O cât iaste fără de cale și fără de cuviință părții cei bisericești a se amesteca în lucrurile cele politicești, și în politica și eparhia ce se află a se arăta zavistnic și turburător [...]“³. În nici un caz nu le îngăduie rolul de opozanți.

Peste tot deci, boierii sunt acum în primul plan, laolaltă cu înaltele fețe bisericești. Categoriile inferioare de privilegiați, al căror rol a fost atât de însemnat în marile adunări ale veacului al XVII-lea, dispar cu încetul de pe scenă. Rostul lor politic încetează o dată cu acel militar, ce îi constituia temeiul. Dar și apăsarea fiscală contribuie să le înlăture. Dintr-o carte de porunci și socoteli a lui Constantin Brâncoveanu, se desprinde un ordin de la 1700 către „căpitanii za slujitori“ dintr-un județ, în care li se lămurește că „s-au mărit suma, și la birnici, și la voi de cum au fost an — că am socotit Domnia Mea ca să nu fiți amestecați cu țara [...] ci să vă dați voi birul deosebit“⁴. E deci nevoie de măsuri speciale pentru a menține deosebirea între vechile „cete“ privilegiate și masa țărănească plătitore — „țara“ fiscală. Printre învinuirile aduse domniei brâncovenesti de Radu Popescu, este și aceasta: „slujitorimea care era de rădica numai ea haraciul împărătesc, pe toți i-au strâns de i-au făcut podani prin satele lui și ale rudelor lui Cantacuzinii“⁵. Podani, adică rumâni, oameni în dependență: este urmarea procesului de descompunere socială, care nu poate rămâne fără consecințe politice. Concluzia o va trage reforma lui Constantin Mavrocordat.

Era altădată o părere împărțită de cei mai mulți din istoricii noștri, că îndoita tragedie, ce încheie domniile lui Brâncoveanu și a lui Ștefan Cantacuzino, acel care l-a răsturnat, înseamnă o nouă eră în istoria Țării Românești, prin începutul stăpânirii fanariote. aducătoare a celor mai grele urgii și umilinți. Se socotea că și în ordinea constituțională această epocă deschidea drumul hatârului turcesc, potrivit vechiului obicei de cârmuire al țării. Dar aceste păreri s-au modificat în urma cercetărilor, cari au însemnat de la începutul secolului nostru progresele istoriografiei române. S-a recunoscut că pătrunderea influenței grecești în principate e un fenomen mult mai vechiu, că domni greci sau grecizați, numiți de la Țarigrad, se numără destui și în secolul precedent, că presiunea fiscală pricinuită de exigențele Porții s-a făcut simțită, cu mult înainte ca marii dragomani, de obârșie din Fanar, să primească firme de investire la București și la Iași. De fapt, ceea ce s-a statornicit este modul de succesiune la Domnie. Alegerea de către

¹ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 129; cf. și p. 212.

² Cf. Del Chiaro, *Ist. delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. Iorga, p. 60 și urm.

³ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 206.

⁴ N. Iorga, *Studii și Doc.*, V, p. 348.

⁵ *Magaz. Ist.*, IV, p. 29. Pasajul a fost semnalat de C. Giurescu în studiul său *Despre Rumâni*.

Stări, în realitate de un colegiu al înalților ierarhi și al marilor boieri, așa cum se mai practica în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, face acum loc definitiv și formal numirii de către padișah, care consideră domniile Țării Românești și Moldovei ca demnități ale Imperiului său. Chiar Ștefan Cantacuzino, la 1714, în ziua mazilirii lui Brâncoveanu, este căftănit de imbrohorul turc, care se dezbracă de haina sa proprie, în lipsa alteia, pentru a i-o așeza pe umeri¹.

Dar în celelalte împrejurări administrative și politice, Stările continuă să funcționeze în calitatea lor de corpuri constituite și privilegiate. Ștefan Cantacuzino ține o mare adunare la care adună „toată nobilimea, clerul mănăstiresc și de mir și tot poporul“, pentru a proclama cu toată solemnitatea cuvenită desființarea dării odioase a văcăritului, și a scuti preoțimea de bir². Ciudată este mențiunea acestor Stări într-o scrisoare a sultanului, care hărăzește iertare pentru turburările ce au avut loc în această „grădină“ a sa, atunci când trupele austriace au surprins pe Nicolae Vodă Mavrocordat în curtea domnească și l-au dus prins în Ardeal. Acest document, după Del Chiaro, care îi dă versiunea italiană, se adresează „a voi, nobili, a voi capitani, a voi, Odda-Basci, a voi chiausci, a voi, saimeni che mangiate il pane del vostro Gran-Sultano“³. El pare deci a privi, pe lângă boierime, și capii vechilor categorii de „slujitori“ ostași, la cari adaugă și lefegiii de pază ai Curții.

Dar cele mai categorice afirmări ale existenței Stărilor nu le găsim, cum e și firesc, în documentele ce privesc relațiile cu Împărăția otomană. Înaintarea Imperiului habsburgic, care a cuprins acum Ardealul în posesiunile sale și își va întinde în curând stăpânirea asupra Banatului și a Olteniei, nu putea rămâne fără serioase repercusiuni în viața politică a Țării Românești. „Din iubitorii de cultură europeană, din amatorii de titluri străine, din poftitorii de schimbări, se formă o partidă creștină, imperialistă, *nemțească*, cum i se zicea atunci“⁴. Era natural ca, tinzând să ajungă sub stăpânirea unui suveran care recunoștea regimul Stărilor în statele ce se aflau sub cârmuirea sa, oamenii acestui partid să folosească termenii unui vocabular cunoscut în țările europene și să se înfățișeze ca reprezentanți ai unei Stări, sau corp privilegiat, așa cum de altfel erau și în realitate. Adresa din 23 septembrie 1717 către principele Eugeniu de Savoia, marele comandant al armatelor imperiale în războiul cu turcii, prin care acești boieri munteni îi cer să intre în țara lor și să îndepărteze pe Ioan Mavrocordat, care înlocuise la București pe fratele său Nicolae, este întocmită de „*tutto il Corpo della Nobiltà del Paese con tutto il Popolo congiuntamente*“ — ceea ce s-ar traduce, în termeni autohtoni, prin „boierii și țara“⁵. Mai caracteristic este însă memoriul înaintat Consiliului aulic de război la 27 mai 1718, prin care se susține integritatea teritorială a Munteniei, și revenirea la alegerea unui Domn pământean. Delegații, cari sunt duhovnicul Curții Ioan Abramios, marele spătar Radu Golescu și marele vistier Ilie Știrbei, cer ca demnitatea voievodului, libertatea și privilegiile clerului, ale boierilor și altor particulari să rămână după vechiul obicei, iar

¹ Del Chiaro, *Ist. delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. Iorga, p. 175.

² *Ibid.*, p. 183—184

³ *Ibid.*, p. 212.

⁴ N. Iorga, *Cronicele muntene*, p. 383.

⁵ Hurmuzaki, *Doc. VI*, no CXXVIII, p. 197.

dacă s-ar introduce vreo noutate *în politică, militari, oeconomico et Provinciali*, atunci să se convoace Stările (*die Stände zusammen berufen*) și să se asculte părerea lor¹.

Consiliul, considerând îndreptățite aceste revendicări, le recomandă împăratului pentru a fi ținute în seamă în cursul tratativelor de pace, ce urmau să aibă loc cu turcii.

În iunie 1718, o nouă adresă a unei deputațiuni de boieri se îndreaptă către Carol al VI-lea „a nome del Clero e stati della Provincia“, cerând, în eventualitatea în care totuși Țara Românească ar rămâne în dependența Porții: domn pământean, tributul să rămână la cifra stabilită înainte de sporirea sa sub Constantin Brâncoveanu, iar cerințele Porții să fie transmise prin boieri ce ar fi rezidenți la Constantinopol, fără să mai vie trimiși turci în țară². Boierimea a păstrat deci mentalitatea și năzuințele unei adevărate Stări.

Anexarea Olteniei la Imperiu, după pacea de la Passarowitz, a pus administrația „chesărească“ a noii provincii în fața unei probleme încurcate. Obișnuit cu regimul de Stări din Ungaria și din Ardeal, ea a căutat în mod firesc să-i găsească și aci cadrele, în structura socială a acestei „Valahii cis-alutane“. Un lung raport, întocmit de un ofițer austriac în al doilea deceniu al veacului al XVIII-lea despre situația din Oltenia, arată poziția deosebită a clerului (*Caluger und Pope*), enumerând mănăstirile; „ceilalți locuitori ai țării se împart în Starea Boierilor, adică a nobilimii, și a țăranilor, căci de orașe și burghezi nu se știe acolo“³. Boierii din Oltenia și-au făcut de îndată cunoscute revendicările, întâlnim astfel la 1720 „boieri depotați“ cari le reprezintă interesele pe lângă noua stăpânire⁴. În frunte cu Gheorghe Cantacuzino, fiul lui Șerban Vodă, care din candidat la Domnia munteană a ajuns ban al Craiovei sub austriaci — „din cal l-au făcut măgar“, scrie Radu Popescu⁵ — boierimea olteană și clerul se străduiesc să-și consolideze privilegiile. Ei au de luptat și cu negustorii bulgari din Chiprovăț, numeroși în Oltenia și harnici; un memoriu al boierilor din 1719 le admite rosturile comerciale și activitatea în Companie, după metoda nouă, dar „să nu facă politică“. Prea mare e gura lui jupân Lilea, un fel de staroste al lor, care „îtipă la deputație zilnic, când pentru una, când pentru alta [...] nici nu vrea să-și descopere capul în fața sus-amintitei deputații“⁶.

Administrația imperială în Oltenia constituie în sine un capitol interesant care a fost de altfel cercetat, în urma publicării unui bogat material documentar⁷. În cei 21 de ani de stăpânire a ei, năzuințele de Stare n-au ajuns la prea mari rezultate; încetinelile și târăgănările aparatului birocratic, grija de a evita prea multe scutiri de impozite pentru a nu scădea veniturile fiscoi, au constituit atâtea piedici. Dar tendința de a se manifesta ca corpuri constituite și de a pretinde respectul privilegiilor este cât se poate de limpede. O întreagă corespondență oficială din 1731 ne-o arată. O petiție a clerului, în frunte cu episcopul Inochentie al Râmnicului și cu toți egumenii, cere aceleași drepturi și scutiri,

¹ Hurmuzaki, *Doc.* VI, no CXLV, p. 218.

² *Ibid.*, no CLV, p. 230.

³ Hurmuzaki, *Doc.* IX, 1, no DCCLI, p. 635—636.

⁴ N. Iorga, *Studii și Doc.*, V, p. 315.

⁵ *Magaz. Ist.*, IV, p. 106.

⁶ N. Iorga, *Studii și Doc.*, V, p. 138.

⁷ C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub Austriaci*, I, București, 1913. Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VII, p. 89 și urm.

pe cari le au preoții neuniți din Ardeal și din alte provincii; la 27 septembrie, contele Wallis intervine pentru scutirea popilor de dări¹. Un rescript imperial cere precizii în privința privilegiilor boierești, pe cari le dă un memoriu semnat de Dositei Brăiloiu, Ilie Știrbei, Staicu Bengescu și Constantin Strâmbanul. În această întâmpinare, boierii cer a fi scutiți de „contribuție“, după cum sunt și vecinii lor, nobilii Transilvaniei. Ei cer să se respecte scutirile lor și ale mănăstirilor, după catalogul întocmit de Contele de Königsegg: dijmăritul, vinăriciul și tutunăritul sunt în sarcina exclusivă a țăranilor birnici, mănăstirile și boierii plătind doar o mică parte a oieritului. În schimb, pretind să li se atribuie pentru întreținerea moșiilor respective un număr de scutelnici, dintre păstorii de oi, de vite, cai și porci, vieri, morari, grădinari, stupari etc., în ce privește contribuția personală, urmând însă a-și plăti partea cuvenită din celelalte dări pentru părțile de moșie pe cari le folosesc². Toate aceste revendicări sunt interesante, nu numai pentru împrejurările locale, dar fiindcă anticipează asupra reformei pe care o va înfăptui în curând Constantin Mavrocordat. E de asemenea de remarcat că sub imperiul unor preocupări asemănătoare, se produce și sub cârmuirea austriacă de pe țărmul drept al Oltului același fenomen de restrângere al noțiunii de Stare nobiliară la păturile ei superioare, în legătură cu demnitățile și slujbele pe care le-a deținut sau le deține fiecare familie. Aceeași situație se va ivi peste jumătate de secol în Bucovina, anexată la 1775.

Dar năzuința de a menține, fie și în această formă mai restrânsă, un regim de Stări privilegiate cu adunările sale ocazionale, se manifestă deopotrivă și în Muntenia rămasă sub suzeranitatea sultanului. Întorcându-se în scaun, pentru o lungă domnie de unsprezece ani, Nicolae Mavrocordat — incontestabil un spirit luminat, cu concepții moderne — încearcă să lucreze cu acele „corpuri constituite“ cari sunt în spiritul vremii, fiind considerate de scriitorii politici ca cel mai sigur temei al unei monarhii. Când Poarta ia inițiativa la 1724, a unei revizuii generale de socoteli, spre a-și stabili mai bine încasările și posibilitățile financiare, și se verifică „sămile“ pe decenii în urmă, începând de la Șerban Vodă, Domnitorul cheltuiește „până la 160 de pungi de bani“ din averea proprie, până să se lămurească toate chestiunile: „de care, când au aflat Domnul că s-au isprăvit, au chiebat toată boierimea și le au spus, și s-au bucurat toți [...]“³. Această expunere a bugetului, cu venituri și cheltuieli, o aflăm tot sub Nicolae Vodă în timpul Domniei sale din Moldova: este de altfel una din atribuțiunile esențiale ale Adunărilor de Stări contemporane, din celelalte țări ale Europei.

La moartea lui Nicolae Mavrocordat, la 1730, întâmplată în scaun, avem chiar o încercare de a reveni la vechile prerogative ale țării în ce privește desemnarea noului Domnitor. S-a întrunit din îndemnul Doamnei Smaranda și a lui Gheorghe Crețulescu o „adevărată Adunare Națională“⁴ în genul aceleia ținute la 1688, la înscăunarea lui Constantin Brâncoveanu, în care a fost ales, după vechiul obicei, fiul voievodului răposat,

¹ Hurmuzaki, *Doc.* VI, no CCXLVI, p. 409—410 și CCLI, p. 417.

² Hurmuzaki, *Doc.* VI, no CCLXXXIV, p. 510—511 și C. Sassu, Țările române spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, *Rev. Arhivelor*, VI, 2, 1944—45, p. 188.

³ *Magaz. Ist.*, IV, p. 122. Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VII, p. 85—86: „iau parte toți ierarhii, toți egumenii, boierii mari și cei de al doilea“.

⁴ N. Iorga, *op. cit.*, VII, p. 114.

Constantin. „S-a dat o luptă pentru restabilirea unei tradiții, ce o crease cu un secol în urmă spiritul local, național al Munteniei și care stăpânise tendințele politice a aproape trei generații”¹.

Desigur, Poarta nu era să admită ceea ce considera acum ca o încălcare a dreptului ce și-l luase, de a numi pe „beii” țărilor dunărene. În locul moștenitorului ales de boierime a căpătat firmanul Mihai Racoviță. Dar lupta dusă împotriva lui la Constantinopol de reprezentanții boierilor din țară și-a ajuns totuși scopul, Constantin Mavrocordat găsindu-se investit, în cele din urmă, în anul următor.

Cu un asemenea început de domnie, tânărul care moștenise interesul ce-l arăta și tatăl său pentru împrejurările politice și sociale din Apusul Europei, trebuia să se manifeste ca un apărător al regimului Stărilor. El este de fapt acel care i-a dat în țările noastre forma definitivă, aceea în care va rămâne până la desființarea sa. Tot sub el, s-a făcut, prin pacea de la Belgrad din 1739, reintegrarea Olteniei în hotarele Țării Românești; în cursul unor domnii cari l-au purtat aproape neîntrerupt, timp de șasesprezece ani — fără a socoti și alte perioade mai scurte — din Muntenia în Moldova, între 1733 și 1749, el a putut cunoaște nevoile și năzuințele în special ale boierimii, din ambele principate, ale căror particularisme și deosebiri tindeau tot mai mult să se niveleze, sub apăsarea uniformă a asupririi otomane. El a putut folosi deopotrivă și informațiile, pe cari știm că le primea din alte țări, cu cari întreținea „corespondenții”, fiind „prea silitor spre vești”, și experiența administrativă a regimului austriac din Oltenia, și aceea pe care i-o indicau realitățile ce le cunoștea din principate. Nicolae Iorga l-a așezat, în unul din ultimele sale studii, în galeria „despoților luminați”², cari au imprimat secolului pecetea caracteristică a operei lui Frederic al II-lea, a lui Iosif al II-lea sau a Ecaterinei.

Într-o măsură, domnul fanariot aparținea acestei serii: dar numai în aceea în care i se poate aplica și lui definiția lui Henri Pirenne: „despotismul luminat este naționalizarea statului”³. Cu mijloacele ce le avea la dispoziție și în împrejurările ce i le ofereau țările românești, acțiunea sa se caracterizează în primul rând printr-o raționalizare și o simplificare a aparatului de stat, care este fără îndoială în spiritul vremii. Prin „reforme” ce se leagă de numele său, se poate constata că a tras concluzia procesului de transformare, care în ultimele două veacuri substituise funcțiunea proprietății, ca criteriu de deosebire al Stării nobiliare, și despărțise tot mai adânc boierimea din fruntea acestei Stări, de treptele mai mărunte ale micilor privilegiați, ce se manifestau altădată alături de ea, pe planul politic ca și pe acel militar. „Sub Constantin Mavrocordat evoluția în acest sens e terminată: *boieri sunt numai aceia care dețin sau au deținut slujba*. Împărțirea pe care o dă domnul boierimii ține seamă *exclusiv* de acest criteriu. Sunt *boieri mari* sau *velii*, dregătorii de la ban până la clucerul de arie; ceilalți sunt *boieri de clasa a doua*. Urmașii celor dintâi se numesc *neamuri*, a celorlalți *mazili*. Fiecare categorie se bucură de anumite scutiri fiscale”⁴. Calitatea fiecăruia, într-o categorie sau alta, se stabilea prin prezentarea

¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 115.

² Le despotisme éclairé dans les pays roumains, *Bull. Internat. Committee of Hist. Sciences*, IX, 1 (1937), p. 101 — 115.

³ Citat de M. Lhéritier, *Le despotisme éclairé de Frédéric II à la Révolution française*, *ibid.*, p. 193.

⁴ C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, III, 2, p. 718.

documentelor, din cari reieșea că părinții sau bunicii fuseseră dregători în slujbe. Boierii de clasa întâia, *veliții*, de la ban la clucerul de arie, precum și *neamurile* ce coborau din ei, erau scutiți de orice dare; boierii de clasa a doua, și urmașii lor mazili erau scutiți de dijmărit și vinăriciu. Mănăstirile și preoții erau scutiți de darea anuală a dajdiei. În schimb, toate categoriile, toate „breslele“ de mici privilegiați sunt confundate în masa plăitoare a țărânimii. „Se poate spune că Mavrocordat, prin această măsură, a pus, de fapt, capăt existenței acestor bresle care avuseseră un important rol în armătura militară, administrativă și fiscală a țării. Dezagregarea lor înseamnă în același timp dezagregarea elementului de căpetenie al vechilor noastre armate — curtenii“¹. Și pe această latură, se punea acum accentul pe prioritatea problemei fiscale, cea militară nemaifiind actuală.

Aceste măsuri cari reprezintă, cum am mai amintit, o nouă stabilizare administrativă și socială, se întregesc prin unificarea impozitelor — la sfârșit se vor întruni toate în așa-zisele „socoteli generale“ —; împărțirea lor în șferturi, cu tendința — din nefericire, imposibilă de menținut — de a le încasa numai la termenele hotărâte; în sfârșit, prin faimoasele reforme, cari desființează „rumânia“ în Țara Românească și „vecinia“ în Moldova, unificând toate categoriile de muncitori ai ogoarelor, într-un regim asemănător al condițiilor de muncă și al îndatoririlor față de proprietarii moșiilor².

Dar modul de a realiza și de a introduce în legislație toată această organizare, care nu e nouă decât prin formularea ei oficială, deoarece în fapt, ea statornicește și legalizează situațiile existente, nu se mai potrivește conținutului politic, pe care îl cuprinde noțiunea „despotismului luminat“. De altfel și Nicolae Iorga își dăduse seama că prin consultarea unor adunări mai numeroase, cu ajutorul cărora se examinează și se soluționează marile chestiuni ale unei nouă așezări a impunerilor și ale dezrobirii rumânilor și vecinilor, Domnitorul reformator aparține altui regim decât al absolutismului, fie el al secolului „Luminilor“ și al Rațiunii. „La Iași mai întâi, capitala moldovenească, unde pătrundeau mai de vreme, și prin Polonia vecină, nouăle idei apusene, pe urmă la București, Constantin Mavrocordat cheamă pe reprezentanții clasei privilegiate pentru a le propune marea schimbare la care de mult s-a gândit. Nu este o adunare puțin amestecată și frământată, cum era obiceiul de veacuri în țările românești, oastea de caracter popular, și mulțimea de pe stradă luând parte la ea. Nu e nici Sfatul domnesc la care s-ar fi adăugat boierii ce nu veneau în mod obișnuit, și stareții mănăstirilor. S-ar putea crede că deoarece e vorba de o jertfă și de compensație, Domnitorul a chemat pe toți cei interesați, și numai pe ei. Dacă ne amintim că în aceeași vreme, era vorba să se înființeze chiar în Imperiul Otoman un corp deliberativ, chestiunea se schimbă. Este deci de admis că reformatorul a voit să aibă în fața sa ca un fel de State Generale ale națiunii sale. Poate învățase și de la sfetnicii săi, iezuiții unguri, ce era în Ungaria imperială una din acele diete pe cari Casa de Austria le ocolea, pe cât îi era cu putință“³.

Ceea ce a funcționat aci, în adunările întrunite la 1740 și 1746 în Țara Românească, în 1742 și 1749 în Moldova, nu e altceva decât regimul de Stări, alcătuit din cele două

¹ *Ibid.*, p. 644.

² Cf. G. I. Brătianu, *Două veacuri dela reforma lui Constantin Mavrocordat*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Sect. Ist., s. 3-a, XXIX, p. 391 și urm.

³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 109—110.

ordine ale clerului și ale nobilimii — aceste din urmă într-un înțeles mai restrâns în Muntenia, și încă ceva mai larg în celălalt principat.

Aci ne interesează deocamdată acela din Țara Românească. La „Constituția“ publicată în 1742 în *Mercure de France*, care reproduce așezământul din 7/18 februarie 1740, s-a adăugat o listă a celor cari au participat, alcătuită — ceea ce este iarăși caracteristic —, nu pe nume, ci pe demnități¹. Rezultă că au luat parte 82 de clerici, în frunte cu mitropolitul și cei doi episcopi, precum și cei opt „procuratori“ desemnați dintre stareți, pentru a administra averile mănăstirești, și 51 de mireni, dintre cari 22 în slujbe, de la caimacanul ce înlocuiește pe banul Craiovei, la marele cămăraș din ocnă și marele vameș, iar ceilalți, foști demnitari în funcțiile respective. Protocolul așezământului arată că dispoziția privitoare la șferturi a fost introdusă printr-un „discurs al clerului și al nobilimii“, deci o inițiativă a Stărilor, acceptată de Domnitor². „Constituția“ care a fost cunoscută și comentată în Apus, nu e deci un act de autoritate al Domnului, ci rezultatul acordului dintre el și reprezentanții categoriilor privilegiate. Astfel cum e alcătuită această „dietă“, asemănătoare ca structură socială a celor ungurești și ardelene, ea îndreptățește însă, pentru această epocă, observația D-lui Boldur: „După caracterul său Sfatul era mai degrabă o consfătuire a Domnitorului cu funcționarii săi, decât o adevărată reprezentanță a țării, compusă din stările sociale“³. Întăritura domnească care s-a dat hotărârilor de la 1 martie și 5 august 1746 de la București, pomeneste totuși de „toată obștea bisericească“ și de „toți boierii țării“. Pe primul act sunt patruzeci și șapte de iscălituri; pe cel de-al doilea sunt 65. Cartea Adunării de la 1 martie o iscălesc 12 fețe bisericești, în frunte cu mitropolitul Neofit al Ungrovlahiei, cea de la 5 august e semnată de 14 reprezentanți ai bisericii, tot în frunte cu mitropolitul. Mulți din ei iscălesc grecește și sunt în cea mai mare parte egumeni de mănăstiri. Ceilalți semnatari sunt toți boieri și dregători, din toate „neamurile“ cunoscute în istoria Țării Românești: Văcărescu, Greceanu, Brâncoveanu, Rosetti, Cantacuzino, Dudescu, Filipescu și unele nume cu mai puțină strălucire, dar toate însoțite de calificativul unei demnități mai mari sau mici, de la vel logofăt, vel ban sau vel vornic, la șatrari, cluceri de arie, aprod, postelnicel sau căpitan de dorobanți⁴. Este formula clasică a unei Adunări de Stări privilegiate, în care nu figurează însă decât cele două Ordine ale clerului și nobilimii. Ea continuă tradiția adunărilor mai restrânse, pe cari le-am văzut întrunindu-se, într-o alcătuire asemănătoare, în veacul al XVII-lea, pentru judecăți și verificări de socoteli. Din textul hrisovului de la 1 martie 1746 desprindem și o ordine a dezbatărilor; aflăm astfel că discuția a fost deschisă „cu mare glas“ de mitropolitul Neofit, care pune categoric problema eliberării din rumânie a celor ce se întorc din pribegie. După el ia cuvântul episcopul Râmnicului, și „toată obștea boierilor“ se alătură hotărârii. Chestiunea fusese pusă de Domnitorul însuși, nu numai ca o problemă de stat,

¹ Lista a fost copiată după *Mercure de France* în Ms. 2550 al Academiei Române, de unde am reprodus-o în memoriul amintit mai sus: *Două veacuri dela reforma lui Constantin Mavrocordat*, anexă, p. 441—442.

² Cf. *ibid.*, p. 440.

³ *Contribuții la studiul Istoriei Românilor* I, p. 28.

⁴ G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 422—423.

dar ca un caz de conștiință creștinească¹. Nu pot decât să repet aci concluziile pe cari le-am formulat într-un alt studiu asupra aspectului social al reformei.

Rămâne faptul ca recurgând la consultarea corpurilor constituite, și încercând să le definească mai bine rosturile în viața statului, Constantin Mavrocordat se îndepărtează de concepția despotismului luminat. El nu e nici „despotul legal“ al fiziocraților, contimporanii săi. De este să căutăm o apropiere sau o inspirație ideologică, mai degrabă o află în scrierile lui Montesquieu, deși *l'Esprit des Lois* a văzut lumina tiparului în 1748 și n-a putut influența direct gândirea și acțiunea voievodului reformator. Sunt însă idei cari n-au neapărată nevoie, pentru a circula și a pătrunde, să capete de la început o formă literară desăvârșită și prestigiul unui scriitor ilustru. Opera însăși a lui Montesquieu era expresiunea unui curent de gândire, răspândit în multe țări ale Europei, iar definiția ce o dă Monarhiei va fi fost împărtășită de mulți cari nu cunoșteau termenii în care o formulase. Ea se oglindește în programul de reforme ca și în concepția de cărmuire a lui Constantin Mavrocordat. Pentru el ca și pentru marele gânditor francez, „*les pouvoirs intermédiaires, subordonnés et dépendants constituent la nature du gouvernement monarchique, c'est-à-dire de celui où un seul gouverne par des lois fondamentales. J'ai dit les pouvoirs intermédiaires, subordonnés et dépendants: en effet, dans la monarchie, le prince est la source de tout pouvoir politique et civil. Ces lois fondamentales supposent nécessairement des canaux moyens par où coule la puissance: car, s'il n'y a dans l'Etat que la volonté momentanée et capricieuse d'un seul, rien ne peut être fixe, et par conséquent aucune loi fondamentale*“². Toată străduința Domnitorului de-a organiza Ordinele privilegiate, în principal cel al nobilimii, de-a ridica nivelul clerului, de-a afla un echilibru sănătos al sarcinilor care să ușureze „țara“, mulțimea celor fără scutiri și privilegii, îl așază nu printre despoți, ci în rândul reprezentanților autentici ai regimului de Stări și ale temeiurilor sale constituționale³.

Cu epoca lui Constantin Mavrocordat se încheie un capitol însemnat din evoluția regimului de Stări în Țara Românească. Structura lor socială s-a menținut de aci înainte până la sfârșit, în forma ce a căpătat-o atunci. Adunările vor suferi însă, în jumătatea a doua a secolului, oarecare eclipsă, pe care Bălcescu o recunoscuse de acum un secol: „Aceste acte, scrie el cu privire la hrisoavele din 1746 și 1749, fură cele din urmă făcute de obșteștile Adunări alcătuite de toate stările, astfel cum era în vechime, și cum de atunci n-au mai fost, căci Divanurile ce fură după aceea până la Regulament, deși urma a se numi pe sine obștească Adunare, dar era tare deosebită de cele dintâi și prin compoziția și prin atribuțiile lor“⁴. Cu unele rezerve, observația își păstrează valoarea.

De altă parte, unificarea ce se realizase din punct de vedere politic și chiar administrativ, între instituțiile celor două principate, deschidea perspective nouă. Acțiunea Stărilor și revendicările lor vor îmbrăca forme asemănătoare, până a se confunda în marea mișcare națională, ce pune capăt regimului și se încheie prin actul Unirii. Ea cere a fi cercetată și expusă deosebit, după ce vom fi putut urmări, în dezvoltare paralelă, așezările de Stări ale Moldovei.

¹ Cf. G. I. Brătianu, *op. cit.* p. 411—412.

² *L'Esprit des Lois, Cartea II^a*, cap. IV.

³ G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 425—426.

⁴ *Magaz. Ist.*, II, p. 239—240.

STĂRILE ȘI ADUNĂRILE LOR ÎN MOLDOVA (PÂNĂ LA 1750)

Problema în istoriografia românească mai nouă. Feudalitatea înainte de descălecat. Domnia și Stările în veacul al XV-lea. Politica socială a lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi direcți.

Regimul de Stări sub influența polonă și ardeleană.

Regimul de Stări în veacul al XVII-lea. Domnia autoritară a lui Vasile Lupu.

Domnia și Stările în luptele dintre turci și poloni. Teorie și practică politică sub Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat. Adunările de Stări sub fanarioți.

Urmând aceeași metodă, ne rămâne să examinăm acum în aceeași ordine mențiunile izvoarelor, cari ne îndreptătesc să credem în existența regimului de Stări moldovenesc. Spre deosebire însă de principatul vecin, e locul să constatăm că aci el se afirmă de la început, în forme și manifestări de o natură neîndoielnică. Cum am accentuat încă de la începutul acestui studiu, situația politică din Moldova, în secolul ce urmează descălecatului, e deosebită de cea din Țara Românească. Aci, dinastia Basarabilor și-a impus stăpânirea seniorilor locali, pe cari îi reduce la ascultare sau îi alungă peste hotar; în Moldova, țara descălecată din Maramureș la jumătatea veacului al XIV-lea, peste vechi formațiuni băștinașe, sau rămășițe al expansiunii anterioare a rutenilor, cumanilor, alanilor și tătarilor — domnia e constrânsă de la întemeiere să colaboreze cu feudatarii ei, după regula consacrată a dreptului feudal apusean, pe care îl aduce cu ea din ținuturile de margine ale Ungariei, cârmuite de regii casei de Anjou. E o caracteristică ce a izbit deopotrivă pe autorii vechilor cronici ca și pe istoricii mai noi. „Și într-această începătură, scrie despre împrejurările din timpul lui Dragoș Vodă cel mai vechiu letopiseț românesc al Moldovei, *au fost domnia ca o căpitănie*“¹; domnul era doar un senior în fruntea altora. Iar unul din cei mai temeinici cercetători ai Evului Mediu în țările noastre, Ion Bogdan, însemna, în cursul său, că „boierii sunt mult mai puternici în Moldova decât în Muntenia“².

1. PROBLEMA ÎN ISTORIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ MAI NOUĂ

Două studii recente au scos în evidență rosturile politice ale nobilimii moldovene, în prima perioadă a existenței statului. C. Racoviță, într-o documentată expunere despre „începuturile suzeranității polone asupra Moldovei“, în care analizează caracterul feudal al relațiilor dintre Coroana polonă și voievodatul român de la granița ei de miazăzi, constată că „în Moldova exista o orânduire constituțională, dacă putem s-o numim așa, și anume nici un act de oarecare însemnătate nu putea fi dat de Domnul țării fără a purta și asentimentul boierilor din divan (sau, mai propriu, consiliu suprem). Chiar actele de

¹ *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, ed. C. Giurescu, București, 1916, p. 17 și *Let²*, I, p. 133.

² Citat după ms. Acad. Române 5227, p. 141 de Dinu C. Arion în *Două studii de ist. a dreptului românesc*, p. 21, n. 43.

donare sau întărire de moșii trebuiau să fie însoțite de pecețile boierilor. Cu atât mai mult actele de valoare internațională trebuiau să poarte aprobarea boierilor; ba chiar, pentru că actele erau de o deosebită însemnătate, boierii dădeau un act independent¹. Regele Poloniei, de altă parte, ca suzeran, „nu urmărea atât dobândirea suzeranității asupra persoanei domnului, cât asupra întregii țări, care-l interesa în special și acest lucru se făcea mai cu seamă prin adeverirea vasalității de către boieri [...]”¹.

Într-adevăr, actele de omagiu formal, încheiate de voievozii moldoveni față de regii poloni, începând de la 1387, sunt întărite de un act deosebit al boierilor, care uneori e transcris în corpul aceluiași document în versiunea slavonă, dar în alte cazuri ni se păstrează separat, așa cum desigur a fost dat în toate împrejurările respective.

Aceste „prerogative ale marilor boieri moldoveni înainte de Ștefan cel Mare” au fost de asemenea cercetate de Dl. Dinu C. Arion, care a relevat între altele, faptul că nu totdeauna boierii însemnați cu „credința” lor în actele interne, figurează și în acele de caracter extern și că, „în actul lor către rege se impuneau aceia, a căror situațiune de mari stăpâni de „pământuri supuse”, era ca atare, precumpănitoare în scopul garanției de dat actului domnului lor”. El socotește prin urmare, că „pe baza situațiunii lor de mari concesionari feudali ai domnului și astfel boieri locali prin forța lucrurilor și deseori desemnați ca atari, cei mai însemnați dintre dâșii și de asemenea, dintre dâșii, acei pe cari alegerea voievodului îi chema în capul unei dregătorii, participau — m-aș încumeta să spun sub președinția lui — la cârmuirea țării”².

Este interesant de observat cu acest prilej, că ambii autori cari au arătat o deosebită înțelegere acestei probleme, sunt dintre acei cari nu împărtășesc „prejudecata împotriva feudalismului”, comună altor istorici români³, ci au căutat dimpotrivă să lămurească vechile noastre instituții, în lumina așezămintelor structurii feudale, așa cum a cunoscut-o, în diferite faze și cu grade diverse de intensitate, întreaga Europă medievală. Dar pornind pe un drum atât de sănătos, și cu rezultatele atât de apreciable la cari ajung în studiile lor, ei n-au putut totuși să formuleze ca o situație de drept, poziția aceasta a „țării” în fața „domniei”, și să caracterizeze deplin solidaritatea păturii nobiliare, nu numai ca clasă socială, dar și ca factor politic, ceea ce constituie temeiul regimului de Stări. C. Racoviță a observat că „două fraze din actele din 1387 și 1393 ne-ar putea face să credem că în prealabil domnitorul convocase pe toți pământanii, adică boierii de moșie, le luase aprobarea și ceruse ca ei să depună în mâinile boierilor de divan împuternicirea de a garanta omagiul. În 1387 boierii lui Petru scriu: „*nostro nomine et aliorum omnium terrigenarum terre Valachie, qui in nos ad ipsum faciendum auctoritatem omnimodam transtulerunt*”. Iar în actul din 1393 se spune: (text slavon) „după bunul și înțeleptul sfat al slugilor noastre și al boierilor noștri credincioși”. În realitate, probabil se socotea ca de la sine înțeles că boierii din consiliu au împuternicirea tuturor boierilor țării pentru orișice fel de acte; însă pentru că regele Poloniei putea să nu cunoască această orânduială, lucrul acesta se specifică în acte, ca să se cunoască cum că boierii, garantând, o fac în numele

¹ În *Rev. Ist. Română*, X (1940), p. 35 a extrasului.

² *Două studii de i.s.t. a dreptului românesc*, p. 18, 20.

³ V. mai sus.

întregii țări și nu numai al lor personal. *Nu va fi fost nici o adunare generală prealabilă;* boierii din consiliu garantau prin puterea lor de drept, dinainte remisă, chiar prin faptul chemării lor în divan¹.

Nici Dl. Dinu Arion nu crede în mai mult decât în împrejurări de fapt, variabile de la caz la caz. „Această stare de fapt, se întreabă D-sa, a putut oare ajunge a fi normalizată în stare de drept? Luat-a naștere, mai ales sub influența Poloniei suzerane, ce își stabilește înrăurirea, la începutul domniei lui Alexandru cel Bun, luat-a naștere o instituțiune organizată, o adunare astfel a marilor boieri, ce-și atribuiau în mod constant anumite privilegii, în anumite prilejuri, în conducerea țării? Nu cred, în starea actuală a știrilor, în existența unei asemenea instituțiuni, a unui seim, cum s-a scris de curând, cum vorbește actul din 25 iunie 1441 — seim asemănător celui în ființă în Polonia epocii. Asemenea instituțiuni se nasc și se stabilesc cu vremea. Noi trebuie să avem totdeauna în vedere timpul cel scurt, ce se petrece de la moartea lui Alexandru cel Bun (1432) la advenirea lui Ștefan cel Mare (1457). Într-un sfert de veac se pot încerca imitări, sau adopta numiri străine, nu se înfiripează instituțiuni. Iar a ne gândi la existența de seime înainte de 1432, n-avem nici un motiv la aceasta².

Sunt aci două observații de făcut, prin cari de altfel se lămurește și metoda cercetării noastre. Cea dintâi este rezultatul unei vechi experiențe, și privește raportul în care se află izvorul și interpretarea³. Una afirmații categorice a unui document contemporan, atunci când n-ai alt text de opus, sau serioase motive de a-i pune sinceritatea la îndoială, nu e niciodată indicat de a-i substitui o interpretare proprie, întemeiată doar pe credința sau pe sentimentul că faptul amintit nu se încadrează în concepția pe care istoricul modern o are despre împrejurările sau instituțiile pe care le cercetează. Mențiunea unei adunări a nobilimii „pământene“ e poate mai puțin precisă în actul moldovenesc din 1387, decât în acel din Țara Românească din 1413, pe care l-am citat la locul său⁴. O procură poate fi dată și prin culegere de iscălituri și peceti, dar însuși faptul că e necesară presupune existența unei colectivități organizate, al cărei spirit corporativ se manifestă cu acest prilej. Iar un seim rămâne un seim, deci o adunare. Faptul că documentul care îl pomenește înșiră credința a douăzeci de boieri (fără a socoti pe copiii lor), cifră de altfel obișnuită și adesea depășită în diploma moldovenească a epocii dintre Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, nu e de natură a contrazice denumirea adoptată. Se poate tot atât de bine să avem a face cu o adunare de delegați, împuterniciți de „toți boierii moldoveni, mari și mici“, a căror mențiune urmează⁵. Nu se poate trece nici peste prezența a 54 de sfetnici (fără cinci pisari) care încheie actul din septembrie 1455, prin care Petru Vodă Aron, după ce arată că s-a sfătuit „cu boierii din sfatul moldovenesc și cu mitropolitul nostru, Domnul Teoctist, și cu toți boierii mari și mici“, trimite pe logofătul Mihul la turci, pentru a plăti cei 2 000

¹ C. Racoviță, *op. cit.*, p. 46 (extras). Sublinierea mea.

² Dinu C. Arion, *op. cit.*, p. 21—22.

³ V. în această privință G. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, p. 47.

⁴ V. mai sus.

⁵ Doc. publicat de D. P. Bogdan, *Acte moldovenești dinainte de Ștefan cel Mare*, no 6, p. 34—37.

de galbeni ungurești, ce i se cer ca tribut de răscumpărare¹. Iar actul solemn de danie al Târgului Siretului și al Volhovățului către cneaghina Ringala, din 13 decembrie 1421, e dat *împreună* de voievodul Alexandru cel Bun, și de 51 de boieri „toți mari și mici“, al căror număr subliniază însemnătatea documentului și garanția ce i se acordă². Chiar fără a aminti încă de adunările în care se alegeau Domnii Moldovei, cari par a fi mult mai numeroase, sunt și aci exemple îndestulătoare de diete mai restrânse, în a căror alcătuire și convocare se simte desigur influența directă a adunărilor asemănătoare din Polonia. Dar faptul însuși că se poate aduce mărturia unui document din vremea lui Alexandru cel Bun, arată că perspectiva istorică e mai largă și mai depărtată în timp, decât sfertul de veac ce desparte 1432 de 1457. Problema nu poate fi deplin înțeleasă, decât dacă ne întoarcem la începuturile principatului și privim împrejurările, nu numai cu cronicarul, de la descălecarea — dar chiar dincolo de ea, de la acele formațiuni nedesluite cari o precedează și alcătuiesc atâtea pietre din temeliiile ei.

2. FEUDALITATEA ÎNAINTE DE DESCĂLECAT

Se poate spune acum aproape cu certitudine că descălecătorii porniți din Maramureș, în legătură cu luptele de graniță dintre unguri și tătari, au aflat la răsăritul Carpaților cel puțin atâtea seniorii și stăpâniri anterioare lor, câte vor fi fost voievodatele și cnezatele, ce le aflăm în ființă încă din veacul al XIII-lea, pe teritoriul Țării Românești. Trecem peste mențiunile din secolul al XI-lea și al XII-lea, din cari se poate deduce cel mult existența unei populații românești, în ținuturile de mai târziu ale Moldovei³; rămân însă sigure acele cari înseamnă pe un „duce“ sau voievod Olaha la 1247, în tabăra hanului tătăresc⁴; o luptă la 1277 între valahi și ruteni, care nu se poate localiza decât la marginele Moldovei; prezența în 1307, a unui voievod valah, în dependența voievodului Transilvaniei, dar vecin cu Haliciul; sosirea unui contingent tot de valahi, laolaltă cu ruteni și lituanieni, în expediția din 1325 a regelui Poloniei împotriva comitelui de Brandenburg. Sunt de adăugat la toate aceste date, pe cari am avut prilejul să le discut mai amănunțit⁵, și acele amintite de curând de Dl. P. P. Panaitescu: „Aflăm că, la 1332, pământurile episcopiei de Milcov, episcopie catolică a ordinului minoriților, cum spune un raport trimis Papei, fuseseră încălcate de către «boierii (*a potentibus illarum partium*)» din acele părți. Erau deci boieri cu moșii în Moldova de Jos, înainte de coborârea domniei în acele părți [...] La 1334—35, este pomenit, la Lemberg, *Alexe Moldavici*“, adică fiul «moldoveanului», ceea ce nu înseamnă din țara Moldovei, care nu exista pe atunci, ci din *Târgul Moldovei*,

¹ Hurmuzaki, *Doc. II*, 2, no DXIII, p. 669—671. P. dată, cf. Fr. Babinger, *Cel dintâi bir al Moldovei către Sultan, Omagiu către frații Alexandru și Ion Lăpedatu*, p. 4 și urm.

² M. Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, I, no 46, p. 141—146.

³ Cf. G. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, p. 161—162.

⁴ *Ibid.*, p. 156 și urm. Părerea D-lui Boldur, că ar fi vorba de un principe rus Oleg, *Studii și Cercetări Istorice*, XX, p. 312—313, rămâne o simplă ipoteză.

⁵ *Tradiția istorică*, p. 135 și urm.

Baia. La 1352, regele Ludovic al Ungariei cercetează pe ruda sa, Cazimir al Poloniei și trece prin Bucovina, în care sunt menționate câteva râuri precum și *Târgul Siretului*¹. În fine, cronica lui Dlugosz relatează, cu precizii de date și amănunte ce par necontestabile, expediția nenorocită a polonilor în nordul Moldovei, la 1359, data reținută oficial pentru descălecatul țării, dar în legătură cu lupta dintre doi voievozi, Petru și Ștefan, ce îi sunt prin urmare anteriori. „Era deci și un alt voievodat, și desigur altele pe care nu le știm”². De această observație se leagă și comentariul — ca totdeauna erudit —, pe care editorul celei mai bogate serii de vechi documente moldovenești, Dl. Mihai Costăchescu, îl face cu prilejul pomenirii, într-un hrisov de la 1419, a „Câmpului lui Dragoș”, care se întindea peste hotarul județelor Neamț și Bacău „la nord și sud de pâraul Nîchid și între Tazlău și Bistrița”: „Nu e mai vechiu Câmpul lui Dragoș decât satele de pe el, din care unele sunt cu siguranță din veacul al XIV-lea? Nu e oare vorba de Dragoș descălecătorul? Nu e vorba oare de vreun vechiu cnezat al vreunui Dragoș, găsit aici de descălecători? Sunt întrebări fără răspuns. Oricum, la 1419, «Câmpul lui Dragoș» sună ca ceva vechiu tare”³.

Parte din orașele moldovenești sunt sigur mai vechi: o pecete a Baiei, cu inscripție latină, are data 1300 — întocmai ca și piatra de mormânt a „comitelui Laurențiu” din Câmpulungul Munteniei. Sași veniți din Ardeal, de bună seamă și unguri sau secui, se vor fi așezat încă de la începutul veacului la poalele răsăritene ale munților. S-a presupus chiar de curând, cu argumente temeinice, existența unui „coridor” unguresc spre Dunăre, în ărrțile de Jos ale Moldovei⁴.

La toate aceste mențiuni, cari duc spre izvoare apusene, trebuiesc adause acele ce amintesc legăturile cu Răsăritul. Rămâne enigmatic demnitarul imperiului tătăresc, *Ymor filius Molday*, al cărui nume apare într-un raport franciscan dela 1286. Dar e știut că stăpânirea împărăției Kîpciakului — sau măcar hegemonia ei, se întindea până la gurile Dunării, unde o întâlnesc genovezii la 1343⁵, iar în a doua jumătate a veacului al XIII-lea și în jurul anului 1300, în partea de Răsărit a Moldovei de astăzi și cu deosebire în valea Prutului, se găseau alanii sau *iașii*, al căror nume a rămas viitoarei cetăți de scaun a principatului. În Ungaria, iazigii, de același neam iranic cu ei, apar amestecați cu cumanii, sub a căror supremație vor fi stat cei din Moldova, înainte de a-i supune cucerirea mongolă cu prilejul mării năvăliri în Rusia, Polonia și Ungaria, între 1237 și 1242. Și de la cumani,

¹ *Interpretări românești*, p. 44, 104.

² *Ibid.*, p. 104. V. și discuția la C. Racoviță, *op. cit.*, extras n. 4 și urm. și I. Nistor, *Lucius Aprobianus, eroul Țării Șepenișului*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Sect. Ist., s. 3-a, XXIII, p. 143 și urm. V. acum și noua interpretare a D-lui Șt. Pascu, *Contribuții documentare la istoria Românilor în sec. al XIII-lea și al XIV-lea*, Univ. din Cluj, *Instit. de Ist. Națională*, p. 53 și urm. despre căsătoria Marghitei, fiică a lui Bogdan, cu Ștefan Voievodul Șepenișului.

³ *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, I, p. 134. Cf. N. Iorga, *Histoire des Roumains*, III, p. 249 și urm.

⁴ E o presupunere a lui Nicolae Iorga, reluată de teza recentă a D-lui Lăzărescu. Cf. G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines au XIVe siècle*, *Acad. Roum.*, *Bulletin de la sect. hist.*, XXVIII.

⁵ V. G. I. Brătianu, *Vicina II*, *Rev. hist. du Sud-Est européen*, XIX, p. 144.

de altfel, sunt urme neîndoiebnice în toponimia țării¹, după cum sate de tătari sunt încă pomenite în documentele moldovenești, în veacul al XV-lea².

Nu se poate de asemenea nesocoti nici mențiunea, atâta vreme neobservată, a cronicii lui Dlugosz, despre o acțiune războinică a valahilor, de obârșie latină, împotriva rutenilor, a căror stăpânire ar fi înlăturat-o din părți ale Moldovei prin presiunea lor numerică, și la urmă prin violență³. Această tradiție, care repetă acea mai veche cu trei secole, din cronica lui Nestor, confirmă existența unor cnezate slave, desigur ca rămășițe ale trecerii popoarelor de această origine prin aceste regiuni, ce au fost înlăturate la un moment dat de români, printr-o acțiune de recucerire, care amintește acea a Peloponesului sau a unor ținuturi ale Greciei asupra altor slavi, în epoca bizantină⁴.

În sfârșit, dacă pasajele cunoscute ale „Descrierii Moldovei” de Cantemir, în privința unor vechi „republici” în Vrancea, la Tigheciu sau la Câmpulungul din Bucovina, pot fi interpretate ca mărturii ale unor autonomii locale în cadrul principatului, care le-a cuprins ca atari în hotarele sale, dovezi despre un asemenea regim de autonomie comunală răsar în veacul al XV-lea la Cetatea Albă, portul de la limanul Nistrului; se știe că s-au aflat bani de aramă cu capul de bour, dar cu numele orașului așa cum îl redau izvoarele grecești: *Asprkastru*, iar instrucțiuni genoveze din 1458 și 1472 arată că s-a tratat cu un *dominus et communitas Mocastri*, deși sub domnia lui Ștefan cel Mare, nu e nici o îndoială asupra stăpânirii acestui voievod în cetatea unde își numea pârcaleabii⁵. E deci foarte probabil că și acest vechiu centru comercial, unde negustorii genovezi sunt cunoscuți de la 1290, a păstrat sub domnia Moldovei, în care e cuprins în veacul al XV-lea sub Alexandru cel Bun, dar poate și mai de vreme⁶, privilegii de a bate monetă și de a întreține legături de negoț, asemănătoare cu acele ce deosebeau marile Comune medievale din Apusul Europei.

Imaginea ce rezultă din toate aceste informații, de obârșie atât de deosebită, ne arată că descălecatul s-a suprapus unui complex de organizări politice mai vechi, unele băstinașe, altele rezultate din aluviunile năvălirilor și stăpânirilor străine, cari s-au succedat între Carpați și Marea Neagră în decursul veacurilor, sau ale pătrunderii comerciale, pe căile negoțului internațional, ce străbat aceste regiuni. „Este clar, scrie în această privință Dl. P. P. Panaitescu, că Moldova, înainte de întemeiere, era o regiune bine populată, avea o organizație politică cu orașe, ceea ce arată o viață economică de schimb, o armată, ceea ce înseamnă și șefi militari. Organizația anterioară întemeierii, presupune o reglementare a proprietății și clase sociale la fel ca la celelalte ramuri de români, în Ardeal și Țara

¹ Cf. A. Philippide, *Originea Românilor*, II, p. 360 și urm. Cf. G. I. Brătianu, *Vicina et Cetatea Albă*, p. 43.

² M. Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, I, n. 31, 32, p. 92—96.

³ Dlugosz, *Hist. Polonicae*, ed. 1711, col. 1122—1124. Cf. G. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 135 și 245.

⁴ Asupra acestor împrejurări, expuse de M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, 1941, v. considerațiunile paralele ale lui E. Petrovici, Daco-Slava, *Dacoromanie*, X, p. 235 și urm. și Les Slaves en Grèce et en Dacie, *Balkanica*, VII, 2 (1944), p. 465 și urm.

⁵ Cf. P. Nicorescu, Monete moldovenești bătute la Cetatea Albă; N. Bănescu, *Maurocastrum — Moncastru — Cetatea Albă*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, XXII, p. 171—172. Cf. G. I. Brătianu, *Vicina II*, *ibid.* p. 160—161.

⁶ Documentul contestat din 1374 e totuși publicat de M. Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, I, no 1.

Românească¹. Am mai avut prilejul de a examina contrastul pe care îl oferă alăturarea acestor realități cu tradiția istorică a descălecăturii în țară pustie, așa cum a fost formulată mai târziu, înfățișându-l pe Dragoș Vodă pomind la vânat după miticul bour, pe căi neumblate în desișul codrilor, asemenea altor „descălecători” ale popoarelor din stepele răsăritene, cu a căror legendă se potrivește această descriere². A fost desigur o tendință a istoriografiei, așa cum a fost scrisă la un moment dat, din îndemnul și porunca Domnului și la curtea sa, de a nesocoti acest trecut îndepărtat, și de a purcede numai din clipa descălecăturii, ca de la un nou *Domesday Book* al organizării de stat moldovenești³. Dar scopul însuși ce s-a urmărit arată că toate aceste formațiuni anterioare, integrate în a doua jumătate a veacului al XIV-lea în întinderea progresivă a voievodatului „din munți până la mare”, își lăsaseră urmele în structura politică a Moldovei, prin existența atâtor drepturi și privilegii cari îngrădeau puterile domniei, în virtutea reciprocității de obligațiuni, inerentă sistemului feudal.

Dar și domnia, coborâtă din Maramureș, a păstrat, în prima ei fază, aspectul de „căpitănie” printre alte cete, în grupul familiilor senioriale cari trecuseră munții. Documentele ungurești contemporane opun neamul „credincios” al lui Dragoș și descendenții acestuia, acțiunii răsculatului Bogdan, care i-a înlăturat din „*terra nostra molduana*” în schimbul căreia capătă moșia Cuhnea din Maramureș, a rebelului care s-a așezat dincolo de munți⁴. Se vede o luptă între două familii de feudatari, dintre care una a înțeles să păstreze legăturile de vasalitate cu Coroana ungară, iar cealaltă le-a rupt, poate tocmai în urma rivalității cu oamenii rămași credincioși regelui, și bucurându-se de ocrotirea sa. În viața feudală a Maramureșului, unii s-au încadrat în ordinea introdusă de regalitatea maghiară, luând loc în sfatul seniorilor ei, în care neamul Dragffy a deținut însemnate demnități — ceilalți, apărând vechi privilegii de feudalitate băstinașă ale populației românești, au căutat în cele din urmă păstrarea acestor „libertăți” în sens medieval, așezându-se dincolo de lanțul Carpaților⁵. Nu a fost deci la început nici un element de ierarhie, care să impună superioritatea dinastică a unui neam asupra altora: domnia s-a desfășurat din procesul de rivalitate între seniori învrăjbiți, din care unul mai puternic, s-a făcut „căpitan” de expediție și substituindu-se vasalului regelui Ungariei, a întemeiat țara Moldovei, cu ajutorul vasalilor și „vitejilor” săi proprii. Faptul că vechile documente moldovenești arată mai mulți sfetnici ai domnului purtând aceste titluri — cărora desigur trebuie să le dăm înțelesul lor medieval unguresc de „cavaleri” și „servitori ai regelui”: „Dzula capitaneus în 1387 [...], Ionaș Viteazul, Dragoi Viteazul, Costea Viteazul, Dragoș Viteazul, Grozea Viteazul și Bratul Viteazul”⁶ — este îndeajuns de

¹ *Interpretări românești*, p. 45.

² Cf. G. I. Brătianu, *Tradiția istorică*, p. 215.

³ *Ibid.*, p. 140.

⁴ Cf. Lukinich, *Doc. Valachorum*, n. 109, p. 144 și urm., și 141, p. 178 și urm. (20 martie 1360 și 3 februarie 1365).

⁵ V. I. Moga, *Voevodatul Transilvaniei*, Sibiu, 1944, p. 55 și urm.

⁶ M. Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, I, p. 9, n. 4. V. și Dinu Arion, *op. cit.*, p. 16, n. 30. Hurmuzaki, *Doc. I*, 2. Anexă III, p. 817—18. Mai e de adăugat Mihai Ioniș Viteazul din actul de omagiu de la 1395.

caracteristic. În Țara Românească, nu am întâlnit decât un contemporan al lor, care poartă acest titlu: viteazul Neagu sau Neagoe, de la 1369¹. E un criteriu mai sigur pentru a stabili aportul maramureșean în alcătuirea nobilimii moldovenești, decât onomastica, ce indică prea puține nume cu aspect specific al acestui loc de obârșie, dar „în plus [...] o influență rusă apuseană, ce lipsește în Țara Românească (nume de boieri moldoveni în veacul XV: Dajbog, Drag, Bratei, Iurg, Dolh, Stravici, Ulea, Clănău, Domăncuș, Moghilă)“².

Faptul acestei influențe, la care se adaugă aceea din limba și formularul însuși al vechii cancelarii moldovenești, în care înlocuiește pătrunderea bulgară, ce se constată în acea a Țării Românești, deschide încă o problemă: acea a lămuririi ei istorice și a elementelor cari au transmis-o. Dl. Boldur, în studiul său mai vechiu, și în unele observații mai recente ale D-sale în legătură cu „Întemeierea Moldovei“³, le atribuie misterioșilor bolohoveni și brodnici, pe cari îi socotește români, așezați mult mai spre Nord și Nord-Est de regiunea locuită în mod obișnuit de poporul nostru, adică dincolo de Nistru, pe cursul superior al Bugului, și al Stryului. Aceștia, în urma năvălirilor tătărești, cari au zdruncinat principatul de Halici de care depindeau, s-ar fi îndreptat spre Miazăzi și ar fi dat Moldovei, unde s-au așezat „un caracter pronunțat nordic și nici decum vestic, purtând pecetea influenței politice și culturale ruso-galițiene“⁴. Problema acestor elemente de populație din părțile de răsărit ale Galiției, în plină regiune etnografică ucraineană, a mai fost discutată și va mai face încă obiectul altor polemici și cercetări. Asemănări între numele „bolohovenilor“ și al valahilor nu se pot tăgădui, ca și unele potriviri toponimice între regiunea locuită de ei și Moldova. Dar aceste dublete toponimice se lămuresc tot atât de bine prin fenomenul general al expansiunii slave, care și-a lăsat urmele în toată această regiune geografică, după cum și influențele de cancelarie, și numele rusești ale boierilor moldoveni, pot fi rezultatul atingerii de hotar a Moldovei cu principatul mai vechiu al Haliciului, în condiții asemănătoare aceloră ce explică, la Miazăzi, contactul Țării Românești cu Bulgaria⁵. Pot fi și supraviețuiri ale unor organizații politice locale, din partea de Nord — Țara de Sus — a Moldovei, unde această influență, sprijinită pe fenomene constante de întrepătrundere demografică între români și ruteni, va fi fost mai sensibilă și mai durabilă. Ea corespunde și versiunii păstrate de aceeași tradiție a descălecaturii moldovenesc, care pretinde că în pustiul în care s-au așezat întemeietorii, „de sânge s-au lătit românii în gios și rușii în sus“, aceștia din urmă fiind colonizați din „țara leșască“, prin mijlocirea legendarului „Ețco prisăcariul“⁶. Reținem deocamdată din aceste controverse, pentru chestiunea ce ne interesează aci, că domnia întemeiată în Moldova, în condițiile amintite, s-a găsit de la început îngrădită și zăgăzuită, atât de reprezentanții unor numeroase puteri locale, cari au acceptat să-i fie vasali, cât și de elementele feudale

¹ V. mai sus. Cf. A. Boldur în studiul citat mai jos despre „Întemeierea Moldovei“.

² P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 55. Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, III, p. 264—265.

³ *Contribuții la studiul ist. Românilor*, I, p. 111 și urm. (V. și harta la p. 128); *Întemeierea Moldovei, Studii și Cercetări Istorice*, XIX, p. 185 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 186.

⁵ Sunt de acord cu Dl. Boldur că nu e nevoie de a se presupune o stăpânire efectivă a principilor de Halici asupra teritoriului Moldovei de mai târziu, deși influența lor s-a făcut simțită în aceste părți în veacul al XII-lea.

⁶ Gr. Ureche Vornicul și Simion Dascălul, *Let. Țării Moldovei*, ed. C. C. Giurescu, p. 11.

cari au însoțit-o de la locul ei de naștere din Maramureș. Pe acest fond foarte vechiu și foarte larg de oameni și de instituții, trebuiesc privite așezămintele ordinii de stat moldovenești, în perioada în care izvoarele ni le fac mai deplin și mai bine cunoscute.

3. DOMNIA ȘI STĂRILE ÎN VEACUL AL XV-LEA

După cum s-a mai relevat, primul document intern care face cunoscută „credința tuturor boierilor moldoveni“, dintre cari 14 sunt anume amintiți, este dania lui Roman Voievod din 30 martie 1392, a trei sate de pe Siret lui Ionaș Viteazul¹. Data relativ târzie, se justifică prin faptul că actele anterioare interne ce ne sunt cunoscute, sunt numai două, din cari unul, acel al lui Iurg Koriatovici din 1374, nu e considerat autentic de cei mai mulți istorici; totuși, deși nu înșiră martorii, el menționează și „credința boierilor moldoveni“². Cel de al doilea, dat de Petru Vodă la Hârlău, la 1 mai 1384, poartă și el iscălitura a trei boieri de sfat, Porucino, Bărlă și Jule; dar e o danie în limba latină, către biserica *catolică* din Târgul Siretului, întemeiată de Doamna Margarita (sau Mușata), mama voievodului³. Dacă pentru cel mai vechiu din aceste acte — în cazul în care nu l-am înlătura ca fals — s-ar putea invoca o variațiune în formularul cancelariei, ce nu ar fi fost încă statornicit la acea dată, pentru cel de al doilea este vorba de un caz special, care comporta desigur și reguli diplomatice deosebite. Cu atât mai puțin se pot deci trage concluzii, în ce privește lipsa din ele a înșirării obișnuite a boierilor, ca întărire a unei hotărâri domnești⁴.

Că faptul trebuie înțeles astfel, o dovedește nu numai mențiunea, dar actul deosebit al mandatarilor boierimii moldovene, care confirmă la 26 septembrie 1387 omagiul de vasalitate al voievodului Petru către regele Vladislav Jagello. Am amintit mai sus împuternicirea pe care au căpătat-o „din partea tuturor pământenilor țării Moldovei“, și înțelesul acestui termen, care este echivalentul celui de *regnicoles*, folosit de documentele ungurești. Câțiva ani mai târziu, la 1395, angajamentul e luat de pan Bratul, pan Stanislav, pan Mihal și pan Șendrea, că Ștefan Vodă, urmașul lui Petru, va merge să se supuie regelui „cu boierii și cu panii“⁵. Și într-adevăr, actul de omagiu de la 6 ianuarie din același an, așa cum se află transcris, cuprinde formularul a două documente: acel al voievodului, și acel al „panilor și boierilor țării Moldovei“ — nu numai cei zece numiți în frunte, dar și „alți pani, boieri pământeni“ — cari jură și ei credință regelui Poloniei, ba chiar se leagă să împiedice pe Domnul lor să pună ceva la cale împotriva regelui⁶. E deci o legătură de vasalitate directă de la suzeranul suprem la vasalii vasalului principal (*arrièrevassaux*), în genul aceleia pe care regii normanzi au introdus-o în ierarhia feudală a Angliei, după cucerire⁷. La 25 martie 1400, Ivașcu, fiul lui Petru Voievod, jurând credință în

¹ M. Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, I, no 3, p. 7.

² *Ibid.*, no 1, p. 1.

³ *Ibid.*, no 2, p. 4—5.

⁴ Dinu C. Arion, *op. cit.*, p. 4, n. 1 bis.

⁵ M. Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, II, no 166, p. 609 și urm.

⁶ *Ibid.*, no 167, p. 611 și urm.

⁷ Cf. M. Bloch, *La société féodale*, II, p. 229.

eventualitatea că ar ajunge „domnitor și voievod în ocina mea, țara Moldovei“, cu sprijinul regelui Vladislav și al marelui cneaz Vitolt al Lituaniei, încheie de asemenea legătura „cu toți boierii mei moldoveni și cu toată țara Moldovei“¹. Un caz interesant îl prezintă omagiul din 1402 al lui Alexandru cel Bun; el se află întărit de făgăduința lui „pan Costea Valahul“, concepută în aceiași termeni ca actul boierilor de la 1395, deci prevăzând și angajamentul de a împiedica orice acțiune potrivnică a voievodului vasal împotriva regelui suzeran². E de crezut că garanția lui Costea, fruntaș printre fruntașii țării, este și ea expresiunea unui mandat ce îi conferă, în această împrejurare, o calitate asemănătoare acelei a palatinului în regatul Ungariei³. La 1404, într-adevăr, Alexandru depune omagiul împreună „cu slujitorii noștri, pani valahi, pământeni moldoveni“ ale căror 15 peceti atâră alături de cea domnească, în josul hrisovului care obligă pe „toți boierii moldoveni“⁴. De asemenea pactul din 25 mai 1411, care nu este atât o înnoire de credință — inutilă după dreptul feudal, între persoanele acelorași contractanți — cât o alianță împotriva unei eventuale agresiuni a regelui unguresc, cuprinde de asemenea formula: „împreună cu panii noștri“⁵.

Nu avem de analizat aci conținutul politic al acestor documente, și cauzele cari orientează principatul Moldovei către Polonia, după unirea acestei țări cu Lituania la 1386, prin căsătoria lui Vladislav Jagello cu Iadviga, și revenirea „Rusiei Roșii“, adică a Galiției orientale, sub stăpânirea polonă. Ne putem referi în această privință la cercetările D-lui P. P. Panaitescu⁶ și la studiul lui C. Racoviță⁷, care a examinat chestiunea în amănunțime și din toate punctele de vedere, pentru perioada ce se întinde de la 1387 — primul act de omagiu al lui Petru Voievod — la 1432, la sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun. Complicațiile externe ale acestei jumătăți de veac, și jocul diplomatic al voievozilor moldoveni, între Ungaria și Polonia, sau, la un moment dat, între Polonia și Lituania, ne interesează aci mai puțin, decât rolul politic al nobilimii moldovene care apare în această succesiune de acte domnești ca un corp organizat și solidar, a cărui continuitate prezintă o mai mare garanție, decât aceea a unei domnii, destul de nestabile în primii cincizeci de ani ai existenței ei, și care de-abia din timpul lungii stăpâniri a lui Alexandru cel Bun, se găsește „așezată“ pe temelii mai sigure. E de altfel caracteristică și formula ce revine chiar în acest timp în documentele interne. „Iar după viața noastră, cine va fi Domn în țara noastră a Moldovei, din copiii noștri, sau pe cine Dumnezeu va alege să fie, acela să nu-i strice fără vina lui [...]“⁸. Eventualitatea trecerii domniei în alt neam, care în Țara Românească se exprimă târziu, cu un accent de îndoială în vremuri tulburi, este înfățișată aci ca o regulă de care se ține seamă, în plină perioadă de liniște și înflorire. Peste câteva decenii va reveni mai des aceea care restrânge ipoteza la „ori pe cine Dumnezeu va alege

¹ M. Costăchescu, *op. cit.*, II, no 170, p. 619 și urm.

² *Ibid.*, no 172, p. 623—24.

³ Cf. IV, *Adunările de Stări în țările Europei de Răsărit dunărene*.

⁴ M. Costăchescu, *op. cit.*, II, no 173, p. 625—27.

⁵ *Ibid.*, no 177, p. 637 și urm.

⁶ *Interpretări românești*, p. 107 și urm.

⁷ V. mai sus.

⁸ M. Costăchescu, *op. cit.*, I, no 38, p. 113 (20 dec. 1414).

[...] din frații noștri sau din seminția noastră¹, nuanță de legitimitate care coincide însă cu perspectiva unei noi dezbinări lăuntrice, sub fiii lui Alexandru cel Bun. Deși cronicile nu menționează, în scurtele lor însemnări pentru această vreme a începuturilor, solemnitatea alegerii la înscăunarea domnului, — iarăși o trăsătură specifică regimului de Stări, — aceste aluzii, ca și rostul de corp organizat în viața statului, al boierimii, ne lasă să presupunem că ea a avut loc și atunci, mai ales la schimbările cari înlocuiesc o linie domnească prin alta.

Despre alcătuirea sfatului domnesc mai restrâns — *rada* în textul slavon —, sau a divanului cum e numit de obicei, deși acest termen oriental nu e potrivit pentru regimul feudal al veacurilor al XIV-lea și al XV-lea, iarăși nu avem a ne ocupa prea mult, ea fiind cercetată și cunoscută. S-a observat că în Moldova ca și în Țara Românească, locurile de frunte ale sfetnicilor, a căror credință e invocată în mod obișnuit, nu sunt atunci ale acelora investiți cu o slujbă sau dregătorie; dimpotrivă, ei încheie șirul, care începe cu alți „pani“, a căror însemnătate nu se măsoară după funcția ce se deține vremelnic, ci după moșiile pe cari le posedă „uric cu tot venitul“. Încă de atunci apar în Moldova seniori de întinse domenii, ca Mihul Logofătul, ale cărui posesiuni, cu frații săi Duma și Toader, se întind peste 50 de sate și seliști, sau ruda lor, popa, pe urmă protopopul Iuga, alt potentat teritorial al acestei epoci². Această situație în sfat, după numărul și întinderea „pământurilor supuse“ care apare și în documentele externe, este deosebit de limpede în perioada de după lunga domnie de consolidare a lui Alexandru cel Bun, sub fiii săi adesea învrăbiți, Ilie și Ștefan.

Nu e locul de a intra nici în amănuntele acestor certuri pentru domnie, cari ajung la compromisul unei duble stăpâniri, chiar cu o delimitare teritorială, pentru a isprăvi printr-un șir de sângeroase tragedii. Ne ajunge să constatăm că întotdeauna, în asemenea cazuri, în paguba puterii domnești slăbite de luptele concurenților, crește acea a celorlalți factori ai vieții de stat, mai ales când alcătuiesc corpuri constituite, capabile de a-și manifesta voința și de a înclina cumpăna politică într-un sens sau altul.

Specialiștii au deosebit acest caracter al domniei duble a lui Ilie și Ștefan. „Orice acțiune a lor se sprijină pe boieri, nimic nu puteau face, fără consimțământul lor, de aceea numărul mărturiilor în acte ajunge la cifra 30, sau chiar și 31, iar în omagiul către regele polon crește la 35. Aceeași cauză de atotputernicie boierească explică și faptul că din totalul de 109 acte, date de Iliaș și Ștefan în cursul domniilor lor, 95 sunt destinate boierilor. Și același motiv lămurește și faptul că de îndată ce Ștefan ajunge să domnească peste toată țara, după orbirea fratelui său, în primul act original cunoscut de la el apar 32 de boieri martori, pentru ca numărul lor să ajungă nu după multă vreme, ci numai după trei luni, la 42“³. Ajunge să amintim numărul mărturiilor din Țara Românească, ce nu depășește cifra de 16, dar de obicei se menține între 8 și 12⁴. Împrejurările tulburi se prelungește prin dese schimbări de domnie, până la 1457.

¹ M. Costăchescu, *op. cit.*, I, no 146, p. 451 (15 iunie 1436).

² *Ibid.*, p. 501 și urm.; 165 și urm.

³ D. P. Bogdan, *Acte moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, p. 9.

⁴ Dinu C. Arion, *op. cit.*, p. 12, n. 22.

În aceste condiții, adeziunea boierilor moldoveni la omagiul către regele Poloniei are mai mult ca oricând înțelesul unei garanții de permanență: 31 din ei iscălesc și 11 pecetluiesc actul din 4 iunie 1433 al lui Ilie¹. Și aci se face mențiune de „toți boierii moldoveni“. Către sfârșitul anului însă, regele Vladislav promite sprijinul său lui Ștefan, și marii sfetnici ai Coroanei întăresc legătura în numele lor². La 13 ianuarie 1434, boierii moldoveni — în cea mai mare parte aceiași! — întăresc omagiul lui Ștefan ca Domn al Moldovei³. Mai târziu intervine înțelegerea, care împarte între frați Țara de Sus și Țara de Jos, poate urmând limita unor diviziuni mai vechi, dinainte de descălecăt.

În afară de numărul mărturiilor, alte trăsături deosebesc rosturile politice ale nobilimii, în perioada domniei comune. Într-un interval de câțiva ani, accentul cade tot mai mult pe „pământurile supuse“ ce le deține ca feude și pe cari i se întemeiază puterea. Dacă la 1433, în actul de omagiu apăreau numai doi sfetnici cu mențiunea: „de la Dorohoi“ sau „de la Frătăuți“, ceilalți fiind amintiți doar cu numele⁴, la 1436 cei mai mulți își adaugă și domeniul: „pan Vâlcea de la Lipnic și pan Isaia de la Baia, pan Petru vornic de la Hudineț, pan Ucleatea de la Zubrouți, [...] pan Stanciul de la Buhăești, pan Stan Bârlici de la Voroneț [...]“⁵. E însă izbitoare asemănarea ce o prezintă aceste titulaturi cu acele cari desemnează pe sfetnicii Coroanei polone, în actul prin care confirmă făgăduiala regelui, dată lui Ștefan în decembrie 1433: după cinci prelați, în frunte cu arhiepiscopul de Gnezno și Zbigniev al Cracoviei, urmează într-adevăr: „Micolai din Mihalov, pan și staroste de Cracovia, voievozii Sudivoi din Ostrorog de Poznania, Spytek din Târnova de Sandomir, Andrei din Domabor de Kalisz, Martin din Kalinov de Sieradz, Stibor de Lanczyzc, Ian din Lihin de Brest, Iarant din Brucova de Vloclav, Ian Muzik din Dubrova de Lwów“⁶. Obiceiul de a arăta și domeniul după nume, de modă feudală apuseană, a pătruns deci în Moldova prin Polonia.

Dar nu la această particularitate se mărginesc influențele și asemănările din țara vecină, unde tocmai atunci regimul de Stări prinde a se înfiripa mai temeinic. E o întrebare dacă, în calitatea sa de vasal, domnul Moldovei își avea locul în dieta polonă a regatului (care se constituie peste cele locale ale provinciilor, în veacul al XV-lea) sau în senatul marilor demnitari. Există de altfel și un precedent: în prima jumătate a secolului, despotul sârb, vasal al regelui Ungariei, lua parte la dietă⁷. Se pare că măcar reprezentanții Domnului Moldovei au luat parte la alegerile regale din Polonia în 1434 și 1501; Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, va fi de asemenea chemat la 1506, și urmașul său Ștefăniță invitat să ia parte la ședințele senatului polon, de către regele Sigismund I⁸. Ba un raport venețian

¹ M. Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, II, no 182, p. 650 și urm.

² *Ibid.*, no 183, A. și B., p. 652 și urm.

³ *Ibid.*, n. 185, p. 665 și urm.

⁴ *Ibid.*, n. 182, p. 650.

⁵ *Ibid.*, n. 202, p. 702.

⁶ *Ibid.*, p. 658—59.

⁷ C. Jireček, *Gesch. der Serben*, II, p. 269: investirea despotului Gheorghe de către regele Sigismund al Ungariei la 1427.

⁸ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 120—121. V. și scrisoarea lui Petru Rareș din 21 februarie 1534 în care arată că nu se simte legat față de regele polon, care și-a asociat fiul la tron, fără a-i fi cerut jurământul către acesta. Hurmuzaki, *Doc. Supl.* II, I, p. 23.

din 1575 crede a ști că în veacul al XV-lea, ca urmare a omagiului depus de voievodul Moldovei, i se rezerva acestuia al doilea loc în senatul demnitarilor Coroanei, după arhiepiscopul primat de Gnezno¹.

Era deci o situație ce semăna într-o măsură oarecare — nu deplin însă — cu cea pe care vor încerca s-o instituie tratatele din 1595 cu principele Ardealului, ale căror consecințe le-am examinat în privința Țării Românești². E vădită în această epocă o confuzie de granițe, de noțiuni și de oameni între Polonia și Moldova: sunt și mărturii de legături directe între nobilii poloni și moldoveni, de o parte și de alta a hotarului, ca acele pe cari le dovedesc convențiile între starostele de Sniatin și Colomeea, Mujilo de Buczacs, și logofătul Mihul, pentru adăpost la nevoie, sau operațiuni financiare³. Un istoric polon care s-a ocupat în repetate rânduri de relațiile țării sale cu principatul vecin, și a adus astfel prețioase contribuții istoriei noastre, Olgiard Górka, a presupus că și luptele între Ilie și Ștefan nu sunt străine de rivalitatea ce opunea, la aceeași dată, șleahla micii nobilimi magnaților din Polonia, conduși de cardinalul Zbigniew Olesnicki⁴.

E un fapt că după unirea mai strânsă de la Horodlo, în 1413, care stabilește legături între nobilimea polonă și cea lituană, mergând până la „parlamente“ comune⁵, Starea nobiliară din țările Coroanei iagellone își întinde și își sporește mereu privilegiile. Actul de la Iedlna (1430) conferă membrilor ei pe acel de a nu putea fi arestați fără judecată — *neminem captivabimus, nisi jure victum* —, iar statutele din Nieszawa, în 1454, vor îngădi puterile regelui prin cuvântul adunărilor, fiind considerate ca un fundament al regimului de Stări al Poloniei⁶. E firesc ca aceste împrejurări să fi avut o influență directă asupra acelor din Moldova.

Nu e deci numai o coincidență că cele mai precise relațiuni despre rostul Stărilor moldovenești sunt din această epocă; după cum s-a văzut însă, ele nu constituie o aparițiune sporadică, sau o simplă imitație a unor forme politice străine, ci înseamnă un punct culminant al unei întregi dezvoltări, a cărei obârșie este însăși întemeierea principatului. Sub voievozii Ilie și Ștefan, dovezile într-adevăr se înmulțesc.

Am mai amintit actul de omagiu al lui Ilie din 19 septembrie 1436. El este depus la Lwów „împreună cu întreg sfatul nostru, cu cavaleri (*riteri*), boieri și nobili din cetăți, orașe, cu ținuturile supuse și din fiecare stare (*stadla*) sau rang (*riedu*) de oameni supuși nouă“⁷. Deosebit, dar în aceeași zi, „toți cavalerii (*riteri*) și boierii și sfatul mai înainte numitului și prea puternicului Iliaș Voievod, Domnul Țării Moldovei, împreună cu toate pământurile supuse și cu toți aceștia, cari vor fi în aceste pământuri“ depun și ei jurământul de credință și ajutor⁸. E vorba acum în mod neîndoielnic de Stări, iar acea mai numeroasă și mai puternică a nobililor se împarte în treptele distincte ale boierilor (cei din sfat și

¹ Hurmuzaki, *Doc.* III, 2 no CCCCLIII, p. 374.

² V. mai sus.

³ Hurmuzaki, *Doc.* I, 2 no DCXCI, p. 888—89; II, 2, no CXV și CXVI, p. 135—136.

⁴ Citat de P. P. Panaitescu în cursul său (litografiat) despre *Istoria Poloniei* (1937), p. 171—172.

⁵ O. Halecki, *La Pologne*, p. 104.

⁶ E. H. Lewinski Corvin, *The Political Hist. of Poland*, p. 89, 99 și urm.

⁷ M. Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, II, no 201, p. 698—699.

⁸ *Ibid.*, II, no 202, p. 701 și urm.

ceilalți) și a *cavalerilor*, cari nu mai sunt desemnați prin termenul unguresc de „viteji“, adus din Maramureș, ci prin acel german de „ritter“, trecut prin mijlocirea polonă. E deci o reprezentare colectivă de categorii sociale, cari împreună constituie „Țara Moldovei“, fără de asentimentul căreia Domnul nu se poate lega. Se înțelege astfel mai bine termenul de „seim“, folosit de scriitorul actului din 25 iunie 1441, prin care voievozii Ilie și Ștefan întăresc sate și seliști slugii lor, „pan Vlad Jicov“. E o adunare de boieri, din care 20 își adaugă „credința“ acelei a celor doi domni; ea se ține în satul Bulgari „ce era așezat pe un pârâu Crasna din Roman, sat ce astăzi se numește Bătrânești“. Din cele expuse, adaugă editorul documentului, Dl. D. P. Bogdan, se vede că seimurile se întruneau undeva în provincie, la țară, pe câmp¹. D-se face firește aluzie la adunarea din câmpia Direptății, unde Ștefan cel Mare va fi ales Domn al Moldovei; dar și în afară de acest exemplu apropiat, sunt destule cazuri, mai ales în regimul de Stări din țările germane, în cari adunările se țin sub cerul liber, la un loc anumit, desemnat de tradiție. Tot astfel se aduna și nobilimea maghiară, atunci când membrii Ordinului se înfățișau *viritim*, personal. În cazul ce ne interesează aci, e de presupus că nu numai pentru dania către Vlad Jicov se va fi adunat boierimea Moldovei. Ca de obicei însă, în dietele sau „parlamentele“ de acest gen, se rezolvau cu această ocazie, pe lângă chestiuni mai importante care constituiau motivul principal al adunării, și o serie de afaceri mai mărunte, judecăți, scutiri, danii, folosindu-se prezența într-un singur loc a Domnului și a celor mai de seamă sfetnici. Întâmplarea face însă să nu știm de „seimul“ de la Bulgari, decât prin acest aspect oarecum lăaturalnic al său, motivul de căpetenie al convocării rămânând necunoscut. Din această cauză, nu se poate de asemenea trage nici o concluzie sigură despre numărul acelor care au luat parte. Pentru actul de danie ce ne-a parvenit, nu era nevoie de adevărul mai multor boieri, rămânând însă foarte posibil — chiar probabil — ca adunarea în vederea unor scopuri mai însemnate, să fi fost mai numeroasă. Se poate de asemenea ca sfetnicii prezenți să fi avut o delegație, care nu credem că era implicită, ci trebuie în acest caz să fi îmbrăcat forma unui mandat anumit, în împrejurările tulburi și schimbăcioase ale Moldovei de atunci.

Nu mai puțin interes provoacă, în omagiul de la 1436, mențiunea orașelor. Că la acea dată și ele alcătuiau o colectivitate sau Stare deosebită, ne-o dovedește porunca puțin anterioară (19 decembrie 1435) a lui Ștefan Voievod, trimisă „tuturor șoltuzilor și pârgarilor din toate târgurile ce sunt în țara noastră“, pentru a-i opri de a pune piedici negoțului brașovenilor, căruia i se asigurase recent libertatea de circulație². Că târgoveții, în mare parte străini, erau chemați uneori ca specialiști în chestiuni economice sau financiare, să ia parte la lucrările sfatului domnesc, ne-o arată hotărârea de la 5 iunie 1449, sub Alexandru Vodă, în procesul intentat de părcălabul Coste lui Gheorghe Heregariul, pentru neplata unui împrumut de 800 de zloți. Dialogul e destul de pitoresc pentru ca Nicolae Iorga să-i fi făcut loc în Istoria Românilor: „Și Gheorghe atunci nu s-a apărut,

¹ D. P. Bogdan, *Acte moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, no 6, p. 34 și urm. V. și comentariul, p. 8—11. De fapt e localitatea unde s-a dat mai târziu la 1486, bătălia între Ștefan cel Mare și Hronoda sau Hroiote, care poate fi Șcheia (Bulgari—Șchei). Cf. O. Górká, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare*, *Rev. Ist. Română*, V—VI, p. 67.

² M. Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, II, no 198 și 199, p. 693 și urm.

zicând înaintea noastră: drept, ai dat în mânele mele zloții tăi cu împrumut, însă eu am voit să-mi fac câștig cu banii tăi, am cumpărat de la Petru Voievod vama și hereghiea și în aceasta m-am înșelat și banii tăi i-am mâncat și acuma sunt vinovat către tine. Și pan Coste a spus: ne fiind vinovat față cu alții, dă-mi banii mei. Iar Gheorghe stând a spus: nu am alta în sufletul meu decât satul ce mi-a dat Ștefan Voievod lângă Vâslui, cu moară, și casele mele, ce eu singur am dobândit în Corn, în Suceava, ia, pan Costea, căci alta nimic nu am, și ce va fi mai mult, tu, pentru Dumnezeu, iartă-mă. Și atunci au fost multe cuvinte, pentru că lui pan Coste i s-a părut că are puțin pentru banii săi“. Până la urmă însă se împacă, și Domnul confirmă înțelegerea, împreună cu 20 de sfetnici, fiind însă de față și „alți boieri mari și mici“. Dar documentul adaugă: „Și târgoveți, oameni buni, au fost la aceasta, pe numele lor, Vasilcea vameș, Nichil voit, Serchiz voit armean, Toma și alți oameni buni, cari au fost la aceasta“¹. Fiind vorba de împrumut pentru finanțarea vămii și a monetăriei, arendate de Domnitor, au fost chemați la sfatul domnesc ca să dea păreri competente, ca experți, vameșul, primarul (*vogt* — voit, ca în Polonia) german al Sucevii, Nickel, și cel armean, Sarchiz, adică șefii acestor comunități cu interese și preocupări negustorești.

Starea orășenească, deși e menționată la rând cu celelalte în omagiul către regele polon din 1436, are deci o situație inferioară. Ea nu participă decât indirect la hotărârile politice, primește porunci domnești, fără a se menționa că își spune cuvântul asupra acestora, iar reprezentanții ei sunt chemați în sfatul domnesc, numai pentru acele chestiuni ce au nevoie de avizul lor. E locul să ne amintim că și în Ungaria, rangul politic al orașelor e mult inferior, în dietă, celui al ordinelor principale ale clerului și nobilimii, iar în Polonia, de abia Cracovia singură și-a putut trimite mai târziu reprezentantul în dietă.

Actele de omagiu nu amintesc clerul moldovenesc printre Stările țării. Totuși, căpetenia bisericii ia parte la hotărârile importante, și numele său e amintit în fruntea tuturor, atunci când e de față: e cazul mitropolitului Teoctist, în adunarea de la Vaslui din 1455, atunci când se hotărăște plata tributului către sultan. Această adunare Dl. D. P. Bogdan o consideră ca al doilea „seim“ al Moldovei, în ordinea cronologică, dând locul al treilea adunării de la 1457, de pe câmpia Direptății²; trebuie desigur adăugat, cum face de altfel și D-sa, după mențiunile din izvoare ce au ajuns la cunoștința noastră. Între aceste două din urmă adunări este însă o deosebire însemnată, atât în ce privește numărul și alcătuirea. Cea de la 1455 cuprinde pe mitropolit, 53 de boieri și cei cinci „pisari“, din cari unul cu numele turcesc de Soliman — desigur tălmăciu, în afară de Stețco, acel care „l-a scris în Vaslui“. Protocolul inițial distinge trei elemente componente: „panii sfatului moldovenesc“, „mitropolitul nostru, Kir Teoctist“ și „toți panii mari și mici“³. Erau deci boierii mari, magnații, cari făceau parte din sfatul restrâns, divanul de mai târziu; capul bisericii, reprezentând clerul; și „toți boierii“, corpul Stării nobiliare, probabil înfățișată prin delegați ai ei. Este o adunare de Stări cu efectiv redus, chemată să delibereze și să

¹ M. Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, II, no 100, p. 385 și urm. Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, IV, p. 193 — 194.

² *Op. cit.*, p. 10.

³ Textul în Hurmuzaki, *Doc. II*, 2, no DXIII, p. 669 — 671. Cf. M. Costăchescu, *Doc. mold. în. de Ștefan cel Mare*, II, no 233, p. 797 — 800.

hotărăscă asupra problemei de a trimite sultanului „birul“, prin care Moldova se răscumpăra de amenințare. Se mai adăuga deci și această legătură acelor anterioare, față de Polonia, și mai recente față de Ungaria, unde Ioan Corvinul arătase, ca regent, intenția de a revendica din nou vechile drepturi suzerane, cărora li se substituie omagiul polon. E însă de observat că pluralitatea omagiilor, departe de a fi neobișnuită, mai ales în această perioadă târzie la Evului Mediu, era în unele locuri regulă generală¹; de altă parte, „tributul“ cerut de turci nu era mai mult, la acea dată, decât o primă de asigurare împotriva năvălirii, care mai bătuse odată la porțile Moldovei, un sfert de veac mai devreme, dar a cărei primejdie părea acum mult sporită. Asemenea plăți de „răscumpărare“ erau efectuate și de alte state în marginea stăpânirii otomane; coloniile genoveze din Crimeea plăteau mai mult, iar pentru cei 2 000 de galbeni ai acestui început de haraciu, ajungeau — ne-o spune doisprezece ani mai târziu, Ștefan cel Mare însuși — veniturile unor ținuturi dintre Neamț și Baia². Nu trebuie deci nici exagerată „umilinta“ Moldovei lui Petru Aron, care întrunea sfatul de la Vaslui, nici importanța unei hotărâri ce nu constituie o măsură excepțională, la vremea în care a fost luată.

Altfel se înfățișează adunarea de la Direptate, doi ani mai târziu. Ștefan Vodă, biruitor în două lupte asupra lui Petru Aron „strâns-au, scrie letopisețul lui Ureche, boierii țării și mari și mici și altă curte mărunță, dimpreună cu mitropolitul Teoctist și cu mulți călugări, la locul ce se chiamă Direptate și i-au întreat pre toți, este cu voia lor tuturor să le fie domn“³. Răspunsul urmează după ritual, prin aclamația: „mulți ani de la Dumnezeu să domnești“ — am mai amintit elementele de asemănare cu ce se petrecea aiurea⁴. E însă interesant de a reveni asupra alcătuirii acestei adunări, a cărei tradiție înseamnă importanța principiului alegerii în instaurarea domniei; e de fapt a doua mențiune a lui, după acea relativă la descălecătorul Dragoș, „pre carele cu toții l-au pus mai mare și purtătoriu de grijă“⁵. Desigur trebuie să ținem seamă că lucrurile sunt văzute aci prin prisma cronicarului din veacul al XVII-lea. Nicolae Iorga socotea că „altă curte mărunță“ reprezintă aci pe micii slujbași ai Curții domnești⁶. E însă de preferat o altă interpretare, sprijinită pe mărturii contemporane: „curte“ în vremea lui Ștefan cel Mare, e o noțiune care cuprinde pe toți ostașii privilegiați, viteji sau „curteni“, cum li se spunea în Moldova, nu din cauza unor slujbe la Curtea Domnului, ci a „curților“ lor proprii, mici reședințe senioriale la țară, pe bucățile lor de moșii. Este acea minunată „oaste mică“ ce se jertfește la Valea Albă, despre care voievodul scrie, prin trimisul său Țamblac, venețienilor, la 8 mai 1478: „și m-au aflat singur, și toată oastea mea împrăștiată ca să-și apere casele [...] Eu cu curtea mea am făcut ce am putut, și s-a întâmplat cum am spus, care lucru socotesc că a fost voia lui Dumnezeu să mă pedepsească pentru păcatele mele și lăudat fi numele Său [...]“⁷, pagină admirabilă, care nu se recitește fără emoție. Rezultă însă limpede

¹ Cf. M. Bloch, *La société féodale*, I, p. 335.

² N. Iorga, *Hist. des Roumains*, IV, p. 180.

³ Gr. Ureche și Simion Dascălul, ed. C. C. Giurescu, p. 29. Analele putnene (I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești*, p. 114, 194), arată că „s-au adunat toată țara“ cu mitropolitul Teoctist.

⁴ V. mai sus.

⁵ Gr. Ureche, *ibid.*, p. 12.

⁶ N. Iorga, *Gesch. des Rumänischen Volkes*, II, p. 19.

⁷ Hurmuzaki, *Doc. VIII*, no XXVII, p. 24. Cf. I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, II, p. 348.

deosebirea pe care și alții au accentuat-o, între „oastea“ cea mare, care adună „țara“, și „curtea“, corp de elită, despre care Nicolae Iorga a scris aceste rânduri inspirate: „boierii se închină frumos în fața morții și primă în față“¹. „Curtea mai mărunță“ care ia parte la alegerea Domnului în 1457, e fără îndoială aceeași care a luptat la Valea Albă în 1475: nobilimea mică, „cavalerii“ ce nu mai reprezentau acum pe puternicii „viteji“, credincioșii domnului descălecător, dar adunau toată călărima slujind în scutire, pentru pământurile primite de la voievod drept feudă militară. Adunarea de la Direptate este prilejul manifestării ei pe tărâmul politic, ca treaptă inferioară a Stării nobiliare. Ea corespunde corpului de *milites* din Muntenia, „slujitorimea“ de mai târziu.

E de asemenea de observat participarea mai numeroasă a clerului. Călugării înseamnă însă în primul rând stareții de mănăstiri, pe cari îi aflăm la loc de frunte și în Țara Românească. E deci și aci o alcătuire tripartită: boierii „mari și mici“, nobilimea mai bogată și mai puternică, din care se recrutează sfatul domnesc; „curtea“ adică vitejii, nobilimea mică a ostașilor privilegiați; clerul. Deosebirea esențială față de adunarea de la Vaslui, pare a fi că aci nu mai vin delegați ai Stărilor, ci că, după putință, acei ce le alcătuiesc iau parte, ca în Ungaria: *viritem*, prin prezența lor efectivă. De aceea și adunarea se ține într-un câmp, spre a putea cuprinde o mai mare mulțime de oameni; e de presupus că la solemnitate se va fi strâns la margine și mult „norod“ din împrejurimi. Este iarăși exemplul tipic al unei diete de alegere și de încoronare, cum se practica în aceeași vreme în monarhiile de Stări vecine, Ungaria și Polonia, de unde pătrunseseră în Moldova, în forme atât de accentuate, influențele sistemului feudal.

Toate aceste împrejurări ne determină să considerăm epoca ce urmează domniei lui Alexandru cel Bun și se încheie prin alegerea din câmpul Direpțății², ca prima fază istorică în care un regim de Stări, cu categoriile lui privilegiate și distincte, și adunările sale, întemeiat pe ordinea feudală asemănătoare acelei ungurești și polone, a existat în Moldova, atingând chiar un grad de dezvoltare mult mai accentuat decât în Țara Românească.

4. POLITICA SOCIALĂ A LUI ȘTEFAN CEL MARE ȘI A URMAȘILOR SĂI DIRECTI

Contrastul din acest punct de vedere, între cele două state românești, se menține în faza următoare. Evoluția lor constituțională se îndreaptă în direcții opuse: în Muntenia, cârmuirea autoritară a primei serii de voievozi din neamul Basarabilor, a fost urmată de o perioadă de tulburări și lupte lăuntrice înverșunate, cari au măcinat puterea domnească și au deschis drumul boierimii spre realizarea unui regim de Stări. În Moldova, dimpotrivă, precumpănirea Stării nobiliare în conducerea țării face loc, în jumătatea de veac a domniei lui Ștefan cel Mare, unei afirmări tot mai categorice, în drept și în fapt, a puterii domnești.

Prezența în fruntea țării a voievodului tânăr, fiul lui Bogdan ucis la Răuseni, și ajuns în scaun în urma unui război, în care cronica contemporană afirmă că a fost sprijinit de

¹ *Istoria lui Ștefan cel Mare*, p. 179.

² Pentru numele acesta, v. Costăchescu, *Doc. mold. dela Ștefan cel Mare*, p. 6. E probabil să se adevărească părerea lui N. Iorga, *Ist. bisericii române*, I, p. 90, că locul se numea astfel pentru că acolo se executau osândiții.

„Munteni și de Țara de Jos“¹ (unde poate își avea mai vechi legături această ramură a familiei domnitoare²), deschide într-adevăr în istoria Moldovei și a instituțiilor ei o altă epocă, cu alt spirit și altă concepție de cârmuire. După cum observă Nicolae Iorga, primul document ce ni s-a păstrat după alegerea de la Direptate — actul de confirmare de daniî către mănăstirea Bistrița din 8 septembrie 1457 — ni-l arată înconjurat de un sfat de 19 boieri, din cari 12 investiți cu slujbe, cei mai mulți pârcălabi de cetăți³. Se înseamnă astfel și latura militară, pe care tradiția a reținut-o, în cuvintele cronicarului: „gătindu-se de mai mari lucruri să facă, nu cerca să așeze țara, ci de războaie se gătea, că au împărțit oștii sale steaguri și au pus hotnogi și căpitani“⁴. „Alții, urmează Iorga, poartă titluri de dregătorii, ceea ce arată că tânărul, care trăise la munteni, încerca de la început să-și facă un Consiliu ierarhic, organizat ca acolo, sub influența slavo-bizantină“⁵. Această influență va pătrunde însă și pe altă cale, aceea a bisericii, care a avut sub domnia lui Ștefan rosturi mult mai însemnate, nu numai în ordinea religioasă, culturală și economică, dar chiar în cea politică, decât sub înaintașii săi. Se poate spune că în timpul lui de-abia, o Stare bisericească puternică și temeinic înzestrată cu privilegii și bunuri, s-a constituit în principatul moldovenesc; se știe de altfel bogata înflorire a culturii slavone în mănăstirile moldovenești din acea vreme, însemnată nu numai prin scrieri religioase, dar și prin începutul unei istoriografii⁶. S-a scos de asemenea în evidență nu numai pătrunderea în aceste scrieri, a spiritului bizantin, dar și copierea, uneori servilă, a modelelor literare ale Evului Mediu grecesc, îmbrăcate în haina traducerilor slavone, cari circulau în Răsăritul Europei. Mai ales în cronicile de formă retorică ale secolului următor — aceea a lui Macarie, spre pildă, din vremea lui Petru Rareș — se ajunge la adevărate pastişări anacronice. Ion Bogdan, editorul ei, făcuse mai demult această observație: „Vorbind odată de întreg sfatul boieresc al Moldovei, el zice: „hiparhii, higemonii, hipații, satrapii și tot *sinclitul* [...] (sub 1523). Ai crede că ești în Bizanț“⁷. Trebuie desigur considerată dorința călugărului, de a stiliza cât mai aproape de scrisul înflorit al lui Manasses, de la care se inspiră; dar poate este și altceva în această înviere a protocolului bizantin și a denumirilor sale. El nu a fost niciodată aplicat: nici un document nu ne arată că sfatul domnesc al Moldovei s-a numit *sinclit*, sau că tradiționalele dregătorii au fost împodobite cu titulaturile unei lumi dispărute. Dar prin strângerea puternică a frânelor, în mâinile unui voievod hotărât să-și impună voința, prin locul pe care îl câștigă în sfatul său chiriarchii ortodocși, pătrunși de cultură slavo-bizantină, se simte pătrunderea unei alte influențe decât a celei feudale, care stăpânise epoca precedentă. Paralel și simultan, aceleași înrăuriri se manifestau în stăpânirile Marelui Principat al Moscovei, care revendica pentru el moștenirea Romei Nouă de pe Bosfor, căzută sub asupra pământului. Știm că Ștefan cel

¹ *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare*, ed. O. Górká, textul german cu trad. românească în *Rev. Ist. Română*, V—VI, p. 44.

² V. nota lui M. Costăchescu, *Doc. mold. dela Ștefan cel Mare*, p. 7 și urm.

³ I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, I, no II, p. 4.

⁴ Gr. Ureche și Simion Dascălul, ed. C. C. Giurescu, p. 29.

⁵ *Hist. des Roumains*, IV, p. 150. Sublinierea mea.

⁶ Bibliografia mai recentă la N. Cartoian, *Ist. literaturii române vechi*, p. 41—42.

⁷ *Vechile cronice moldovenești*, p. 89. Cf. textul slavon, p. 152.

Mare a ajuns la legături de rudenie cu Marele Cneaz și, spre sfârșitul domniei, solii dese plecau din Moldova în noua capitală a Rusiei, pentru a discuta propuneri de alianță împotriva primejdiei turcești¹. Să fi venit și pe această cale sugestii, cari să fi contribuit a înăspri regimul de autoritate și a întări poruncile domnești? În starea actuală a cunoștințelor, această latură a împrejurărilor privește mai degrabă mentalitatea și atmosfera timpului, decât o înlănțuire de fapte precise.

Ceea ce este sigur, și se poate desprinde, dintr-o privire cât de sumară asupra bogatului material de documente interne al acestei domnii excepționale, e o tendință a voievodului de a modifica echilibrul lăuntric al vieții statului și, fără a înlătura rosturile Stării nobiliare, de a le cumpăni printr-o anumită directivă, a ceea ce s-ar putea numi politica sa socială.

În primul rând ne izbește însemnătatea ce o capătă de la început biserica și clerul. „Constatăm, înseamnă un studiu recent, că în cei 100 de ani de la începutul domniei lui Alexandru cel Bun la sfârșitul acelei a lui Ștefan cel Mare, organizarea bisericii a căpătat forme definitive și că prestigiul ei a sporit mult. Prerogative, cari în vremea lui Alexandru cel Bun, aparțineau puterii laice întruchipate de Domn, nu par a mai fi fost folosite, la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare, fără asentimentul autorităților superioare bisericești”². S-a scris mult despre grija domnitorului de a înălța lăcașuri bisericești, de a le înzestra cu bogate danii și fundațiuni. „Printre clădirile religioase înălțate de Ștefan și pe cari le cunoaștem, găsim cel puțin opt mănăstiri și 15 biserici, fără a socoti acele pe cari alții le-au construit sub domnia lui. Suntem desigur departe de cele 44 de biserici potrivite atâtor biruințe, pe cari i le atribuie tradiția populară; dar nu ne vom înșela prea mult, socotindu-l ctitor a vreo treizeci de biserici sau paraclise, ceea ce este un număr destul de frumos”³. O statistică a documentelor interne ale domniei, întrunite în două colecții, arată ce loc însemnat revenea în lucrările cancelariei moldovenești, sub Ștefan Vodă, daniilor și confirmărilor pentru biserică și mănăstiri. Din 378 de acte publicate de Ion Bogdan, 91 sunt destinate mitropoliei, episcopiiilor și mănăstirilor, 6 confirmă danii către mănăstiri ale boierilor Șendrică și Iuga, 5 privesc pe preoți și proprietățile lor⁴. Este foarte adevărat că această proporție e stabilită întrucâtva și de întâmplare: documentele bisericilor și mai ales ale mănăstirilor au fost mai bine păstrate decât cele ale mirenilor, și mai ușoare de găsit, decât hrisoavele ascunse cu atâta grijă prin satele răzeșești⁵. Astfel, din cele 87 de documente adunate de Dl. M. Costăchescu, în complectarea culegerii lui Bogdan, numai 6 privesc mănăstirile, și două proprietățile unor popi de la țară⁶. Dar nu e măi puțin adevărat că după date, se pot reconstitui serii de zile, în care această problemă a înzestrării ctitoriilor proprii, sau ale înaintașilor, a fost în primul plan al preocupărilor.

¹ Cf. I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, II, p. 390 și urm.

² V. Costăchel, *Les immunités dans les principautés roumaines au x^{IV}^e et x^V^e siècles*, Bucarest, 1947, p. 45.

³ P. Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord*, Paris, 1930, p. 58.

⁴ După I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, vol. I și II. Nu s-au socotit cele două acte pentru mănăstirea Zografu de la Athos.

⁵ V. notele pitorești ale lui Gh. Ghibănescu în prefața la *Surete și Izvoade*, vol. VI.

⁶ *Doc. mold. dela Ștefan cel Mare*, no 9, 15, 35, 67, 74, 81, 85, 86.

În colecția lui Ion Bogdan, din primele 23 de acte interne dintre 12 august 1457 și 1 iulie 1460, 16 privesc mitropoliiile și mănăstirile; de asemenea cele cinci din anul 1470, de la 1 aprilie la 5 iunie. După unele intervale mai lungi, în cari se răresc, ele se înmulțesc din nou în perioade de sfârșit, ajungând să reprezinte aproape exclusiv activitatea cancelariei domnești, în 1500 și 1503¹. Dacă pentru această ultimă perioadă, se poate considera și grija creștinească de mântuire a sufletului, cele de la începutul domniei au însă alt înțeles: ele înseamnă accentul care se pune pe întărirea bisericii, ca organizație economică și socială, și reazem domniei.

Aceste preocupări se oglindesc de altfel și pe planul politic. Letopisețul de la Bistrița înseamnă că după marile biruințe, la întoarcerea în scaun „îi ieșiră spre întâmpinare mitropolii și preoții, purtând în mâini Sfta Evanghelie și slujind și lăudând pe Domnul (1475) [...] și acolo făcu Ștefan Voievod mare ospăț mitropolitului și episcopilor și boierilor săi și oștirilor sale (1481) [...]”². Mitropolitul Teoctist, a cărui păstorie se prelungește, continuă a sta în fruntea sfatului domnesc în împrejurările însemnate: îl aflăm la 1460, întărind privilegiul pentru negustorii din Lwów, sau salvconductul pentru logofătul Mihul, care nu se gândește să-și părăsească adăpostul din Polonia, unde a fugit o dată cu Petru Aron. La 1470, o nouă garanție pentru pribeag e întărită, pe lângă mitropolit și de episcopul din Roman³. La 1462, mitropolitul Teoctist, „cu toți boierii moldoveni, *cu duhovnici* și cu mireni, cu bogați și cu săraci și cu toți sftnicii domnului nostru” confirmă angajamentul de a înnoi legătura de credință către regele polon⁴. La 1468, făgăduiala se repetă, „cu părintele nostru duhovnicesc mitropolitul și *cu tot clerul* și cu toți boierii noștri, cu cei bătrâni și cu cei tineri, și cu toți credincioșii noștri sftnici moldoveni și cu toți supușii noștri și cu toată țara noastră a Moldovei”⁵. În fine, către sfârșitul domniei, tratatul ce încheie războiul cu regele Ian Albrecht e întărit la 1499 de urmașul lui Teoctist, mitropolitul Gheorghe și de episcopii Vasilie de Roman și Ioanichie de Rădăuți, pe lângă cei 22 de boieri „sftnici ai țării Moldovei”, cari își atârnă pecetea⁶.

E vădită tendința voievodului, pe de o parte de a întări biserica în rosturile ei de corp organizat, iar de alta, de a-i face un loc mai larg în treburile statului, chiriarhii ei participând efectiv la lucrările sfatului domnesc. Este poate, la acest campion întârziat al idealului medieval de cruciată, și ceva din concepția carolingiană a domniei sprijinite pe biserică, pe care o moșteniseră în vremuri mai depărtate împărații casei de Saxonia sau regii arpadieni ai Ungariei⁷. Ștefan găsea necesară o îngrădire a puterii marilor feudali, care se dezvoltase peste măsură în perioada de anarhie ce frământase Moldova, după sfârșitul lui Alexandru cel Bun.

Că o parte a marii nobilimi nu se împăca cu această concepție, și s-a împăcat până la sfârșit, nu-o dovedesc incidentele cari erau în parte cunoscute, dar au căpătat un înțeles

¹ I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, I, p. 3—39; 143—155; II, p. 169 și urm., p. 214 și urm.

² I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 55, 57.

³ I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, II, no CXXVIII, p. 271; no CXXVII, p. 269; no CXXXVIII, p. 309.

⁴ *Ibid.*, no CXXX, p. 288 și urm.

⁵ *Ibid.*, no CXXXV, p. 300 și urm.

⁶ *Ibid.*, no CLXXVIII, p. 417 și urm.

⁷ Cf. P. von Váczy, *Die erste Epoche des ungarischen Königtums*, Pécs, 1935, p. 109 și urm.

mai deplin, de când a fost regăsită în versiunea ei germană, cea mai veche însemnare a faptelor lui Ștefan cel Mare, făcută fără îndoială de un contemporan.

Povestind cu amănunte nouă luptele în jurul Baiei, în decembrie 1467, cu prilejul expediției lui Matei Corvin, *cronica breviter scripta* socotește că „Isaia, marele vornic al lui Ștefan Vodă, dacă ar fi fost credincios și ar fi atacat unde i-a fost poruncit, nici un ungur nu ar fi scăpat cu viața. De aceea el cu mulți alții trebuia să-și dea capul”¹. E o legătură între această versiune și ciudata scrisoare, prin care 13 din boierii de frunte ai Moldovei recomandă ca trimis al lor pe „fratele nostru Iliasz” sfatului din Brașov, la 10 iulie 1468? Nicolae Iorga văzuse la un moment dat în acest document o „scrisoare de trădare”². Fapt este că letopisețul de la Bistrița ca și cronica moldo-polonă, înseamnă că la 1471 „s-au tăiat capetele lui Isaia vornicul, Negrilă păharnicul și Alexa stolnicul”³. Iar vornicul Isaia era chiar cumnatul domnului. E foarte posibil ca întârzierea sancțiunii să fi rezultat din nevoia de a nu strica legăturile cu regele Ungariei, restabilite după război, și de a folosi un nou prilej pentru a înlătura pe sfetnicii nesiguri⁴. Dar și în alte împrejurări, nuanța de opoziție reapare. În clipa cea mai grea a lungului șir de isprăvi războinice ale voievodului, când Sultanul însuși, în fruntea armatelor sale, trece hotarul țării, la 1476, izvoare polone cred a ști că „toată Moldova, învinovățind pe domnul ei de tiranie și cruzime, n-a voit să se adune în jurul său; chiar i-au retras ascultarea, spunând că nu s-a purtat ca un principe, ci ca un călău iubitor de chinuri [...]”⁵. E poate o lămurire a faptului, pentru ce numai „curtea” a luptat și a căzut la Războieni. La 1493, se amintește confiscarea pentru „hiclenie”, a satului vistiernicului Avram, fugit în Lituania⁶; mențiuni de pribegi în Polonia, în afară de îndărătnicul Mihul, se mai găsesc în instrucțiunile către solii trimiși regelui, la 1502 și 1503⁷.

Dar la această acțiune de apărare împotriva trădărilor și defecțiunilor, pe cari le provoca modul său autoritar de a cărmui, se adaugă din partea lui Ștefan Vodă o politică pozitivă de întărire și dezvoltare a unor elemente sociale mai ascultătoare și mai sigure, prin faptul dependenței lor mai strânse de voința și dărnicia domniei.

O tradiție păstrată de cronica lui Ureche atribuie lui „Iuga Vodă”, presupus a fi domnit după domnia descălecării, inițiativa de a fi „început a dăruire ocini prin țară la voinicii ce făceau vitejii la oști”⁸. O confirmare ar aduce, de n-ar fi suspect, documentul de la 1374 pentru „Iacșa Litavor”, namestnic al Cetății Albe. Am amintit dezvoltarea ce o luaseră „cavalerii”, cari apar ca o treaptă bine constituită în omagiul către regele polon din 1436. Sub Ștefan cel Mare se vede însă o politică statornică și conștientă de a întări această clasă de mici feudatari, cu îndatoriri ostășești: Ion Bogdan, în studiul său cunoscut despre „Documentul Răzenilor” de la 1484, a subliniat importanța dăniei făcute de

¹ Ed. Górka, trad. românească, *ibid.*, p. 47, 78.

² Hurmuzaki, *Doc. XV*, I, no CXVIII, p. 67, n. 7.

³ I. Bogdan, *Vechile cronic moldovenești*, p. 225; *Cronice inedite*, p. 58.

⁴ Cf. n. lui Górka, *Rev. Ist. Română*, V—VI, p. 49.

⁵ Apud Iorga, *Hist. des Roumains*, IV, p. 223.

⁶ V. Costăchel, *op. cit.*, p. 81.

⁷ I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, II, no CLXXXIV, CXCI, p. 462—482.

⁸ *Let.*, I, p. 136.

voievod „fraților Mălușcă, Neicea, Cosma Răzan și Drăguș, ostași din ceata boierului Gangur, pârcălab de Orhei, pentru slujbele făcute țării prin paza împotriva tătarilor”¹.

Cronica înseamnă la rândul ei, după izbândă, cum făcu voievodul „mare ospăț mitropolitelor și vitejilor săi”², subliniind parcă anume cele două categorii sociale pe cari se întemeia puterea sa: clerul și mica nobilime ostășească. După bătălia de la Vaslui, aflăm că „multe daruri împărți atunci oștirea sale întregi”³; iar după dezastrul de la Valea Albă, se arată cu durere, „c-au căzut bunii și vitejii ostași și boierii mari, voinicii cei buni și tineri, oștile cele bune, viteze și alese împreună cu husarii cei viteji”⁴.

Avem astfel și precizuni asupra alcătuirii „curții” ostășești, cu care a fost înfruntată năvălirea turcească: boierii mari credincioși, „viteji” sau curtenii, micii feudatari, voinicii, ostași de rând și husarii, deosebiți, cum se știe de „hânsarii” de mai târziu⁵. Iar după biruința din 1481 asupra lui Țepeluș lângă Râmnic, ni se spune lămurit că „mulți viteji făcu atunci și multe daruri și scule scumpe dăru boierilor și vitejilor și tuturor ostașilor săi”⁶. Era desigur și nevoia de a înlocui pe cei pieriți în toate aceste războaie.

O descriere a omagiului depus de Ștefan Vodă la Colomeea regelui polon Cazimir, la 16 septembrie 1485, în care a ținut totuși să însemne calitatea sa de „Domn al Moldovei prin mila lui Dumnezeu”, încheind legătura feudală doar în virtutea vechiului obicei⁷, ne dă o imagine vie a Stării nobiliare moldovenești, prezentă la această solemnitate în jurul domnului. Se vede voievodul sosind călare, însoțit de boieri, cu steagul mare roș purtat înaintea, pe care se desfăceau în țesătură aurie armele țării. „Ceilalți pământeni ai săi, având ocini moștenite în Moldova și toți ceilalți curteni mai de frunte, fiecare pe calul său, țineau în mână mici stegulețe”. După ce Ștefan îngenunchează și depune omagiul „*cum omnibus terris, baronibus et hominibus meis*” și primește sărutul suzeranului, „baronii” și „vasalii”, în picioare, repetă formula de credință, iar steagurile se predau spre păstrare, la loc de cinste și de amintire⁸. Este și aci vădită deosebirea celor două trepte: boierii cu moșii ereditare, și curtenii ostași, „viteji” despre care vorbește letopisețul. Pe aceștia și pe boierimea tânără, mai nouă, disciplinată în neconținute războaie și încercări, se întemeiază cârmuirea voievodului, care a lăsat atât de puternice impresii contemporanilor, și a ridicat întâia oară existența statului său pe marele plan al politicii și chiar al opiniei publice europene.

O a treia caracteristică a acestei acțiuni, care urmează o linie hotărâtă și conștientă, este însemnătatea ce o câștigă de atunci dregătoria. S-a văzut locul pe care titularii lor îl

¹ I. Bogdan, *op. cit.*, I, no CLVIII, p. 287—88 și *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 2-a, XXX, p. 364 și urm.

² Letop. de la Bistrița: I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 54.

³ *Ibid.*, p. 55.

⁴ *Ibid.*, p. 56.

⁵ V. Gen. R. Rosetti, *Ist. artei militare a Românilor*.

⁶ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 57.

⁷ Cf. I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, II, p. 373.

⁸ După Przyluski, în Hasdeu, *Archiva ist. I*, 2, p. 23—26. Redăm textul latin: „Sui vero omnes terrigenae bona haereditaria in Moldavia habentes, et alii omnes Curienses notabiliores, Banderia parva, quilibet suum equum insedendo manu tenebant”. Relația omagiului adaugă că în urma omagiului, toți nobilii moldoveni de față au fost făcuți cavaleri de regele Poloniei.

ocupă în sfatul domnesc; în cele din urmă, ei îl umplu aproape exclusiv, înlocuind pe marii feudatari fără slujbe ai erei precedente. S-a observat și continuitatea în funcțiuni: doar trei logofeți mari în 47 de ani de domnie, dintre cari cel din urmă, Tăutu, și-a păstrat slujba și sub Bogdan cel Orb; marii vornici, arătați în urice câte cinci, șase, șapte sau chiar doisprezece ani; vistiernicul Iuga, aflat în funcțiune peste două decenii¹. S-a amintit rostul deosebit al pârcălabilor de cetăți. Ai impresia că dincolo de vechea generație², al cărei sfârșit se înseamnă prin mențiuni în genul aceleia, care amintește, în letopisețul de la Bistrița, moartea „marelui Stanciu“, la 1479³, se ridică alta, cu mai puține ambiții de conducere, integrată în serviciul ei ostășesc și în viața de țară de pe moșiile ei. Acesta e sentimentul vremurilor nouă, așa cum se desprinde din povestea viteazului Purice, care a coborât de curând, din „seama de cuvinte“ legendară a lui Neculce, în realitatea istorică a croniciei contemporane, unde i se adeverește isprava⁴. Adăugăm că faptul nu este izolat; și Ioan Corvin în bătălia de la Câmpul Mierlii, a fost salvat de cneazul român Teodor, care l-a încălecat pe calul său⁵. Răzbate acest spirit și din rândurile duioase, trimise familiei sale de vornicul Tricolici, din prinsoarea în care îl ținea ferecat Basarab, Domnul potrivnic al Țării Românești (ianuarie 1481): „ci îngrijiți și vedeți cu milă de cai și de iepe și de oi și de porci și de toate vitele câte sunt. De asemenea să nu mă uitați nici pe mine, ci cum vi se va părea mai bine, așa să faceți, ca să nu pier“⁶.

Ștefan cel Mare nu a desființat deci regimul Stărilor; el intrase în concepția și în obiceiurile lumii, în mijlocul căreia trăia. Adunări mai numeroase, lăsând la o parte acea din câmpul Direptății, s-au ținut desigur și sub el, cu deosebire la împrejurări solemne, sărbătoriri de biruințe sau sfințiri de biserici: *ele fac însă parte din decorul domniei, mai mult decât din structura ei*. Dintre Stările constituite la jumătatea veacului al XV-lea, greutate mai mare capătă până la sfârșitul secolului acea a clerului, care se afirmă și ca un instrument de cârmuire, precum și treapta inferioară a ordinului nobiliar, acea a „vitejilor“ sau a „curtenilor“; ei sunt stâlpii pe cari se reazimă puterea domnească. Despre orașe se aude mai puțin pe planul politic. Înflorirea lor economică e cunoscută, și două hrisoave de privilegii și adăugiri de „ocoale“ pentru târgurile Vasluiului și Bârladului, arată interesul ce îl poartă prosperității lor⁷, ca și numeroasele tratate care deschid drumurile Moldovei nu numai negustorilor vecini, dar și celor de „peste de mări“⁸. Dar nu le mai găsim rosturi în cârmuirea țării, așa cum începuseră să se întrezărească, înainte de Ștefan Vodă.

Adevăratul organ de guvernământ este sfatul domnesc, restrâns, chiar în ocazii solemne, la 20 sau 22 de sfetnici. Tot mai greu trag în cumpănă slujbele și demnitățile,

¹ C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, II, p. 103—104.

² V. în acest sens N. Iorga, *Hist. des Roumains*, IV, p. 298.

³ I. Bogdan [*Cronicele slavo-române din sec. XV—XVI*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 19].

⁴ Let.², II, p. 181; *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare*, ed. Górká, *ibid.*, p. 67. Numai schimbarea din „Purice“ în „Movilă“ e mai puțin sigură, deoarece ceașnicul Moghilă apare în documente, în același timp cu spătarul Purice.

⁵ Cf. Hurmuzaki, *Doc.* II, 2, no CCXL, p. 269—270.

⁶ I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, II, p. 358—359.

⁷ *Ibid.*, I, p. 476 și urm.; II, p. 62 și urm.

⁸ Cf. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 122 și urm., 203 și urm.

hărăzite de voievod. Acest sfat seamănă acum mai mult cu „sinclitul“ bizantin, de la care se inspiră și Rusia moscovită, decât cu consiliul feudal al voievozilor descălecători; nici domnia nu mai este „căpitănie“, ci poruncește acum cu alt temei și alt răsunet.

Dar totuși, elementul de împotrivire feudală nu a fost înlăturat. El stăruie în deseale pribegiri peste hotar, și va mai izbucni odată în ceasul din urmă, când boala grea a lui Ștefan îi prevestea sfârșitul apropiat. O descriere a unei relațiuni străine ne-a păstrat ecoul acestor evenimente; ea ne arată pe bătrânul Domn ridicându-se de pe patul de suferință și dus „în câmp“, unde se întruniseră poate chiar în același loc, ca în vremea de demult, de la începutul domniei, „partidele“ boierimii învrăjbite pentru succesiune. Îl vedem intervenind, bolnav cum era, făcând iarăși să cază câteva capete ale acelor pe cari îi socotea primejdioși, și determinând hotărârea prin aclamațiune, ca odinioară, pentru Bogdan, moștenitorul desemnat și pregătit de el¹. Astfel până în ultimul ceas, mâna tare a voievodului a îndreptat voința Stărilor și le-a impus drumul convingerii și al chibzuieiilor sale.

Atât de puternică a fost directiva pe care a dat-o politiciii țării sale, încât ea s-a menținut sub trei domnii ale urmașilor săi, în domeniul extern ca și în acel intern. Încă de la 1468, regele Matei Corvin scrisese despre el senatorilor poloni: „Știm din propria sa mărturisire că ne este supus, dar de vă măgulește cu aceleași vorbe, face după obiceiul său, căci tot astfel se poartă cu tătării și cu turcii, așa ca printre atâția stăpâni deosebiți, viclenia sa să rămână cât mai multă vreme nepedepsită“². Despre el se poate spune cu mai mult temei, că legăturile de vasalitate sau de închinare reprezentau forme diplomatice, impuse de necesitățile de moment, scopul permanent rămânând acel al independenței de fapt, pe care o revendica prin însăși titulatura sa, ce invocă mila lui Dumnezeu ca singur izvor al puterii. Față de puterile creștine, el a realizat-o și formal: tratatele sale din 1499, prin care se restabilesc raporturile de bună vecinătate cu Polonia și Lituania, se încheie pe picior de egalitate, între suverani³.

Această linie a fost urmată de moștenitorul său, a cărui domnie, tulburată de dese conflicte, și de primejdia năvălirilor tătărești, încearcă să menție, în mare parte cu același personal de guvernământ, metodele încercate ale marelui înaintaș. Documentele din timpul lui Bogdan Voievod, relativ puține la număr, adunate de curând într-o culegere sistematică⁴, lasă să se întrevadă aceleași preocupări: Tratatul din 1510, care restabilește pacea cu Polonia, după războiul dezlănțuit de refuzul Iagellonilor, de a consimți la căsătoria unei principese din neamul lor cu voievodul Moldovei, urmează în linie generală dispozițiunile anterioare, menținând poziția internațională a domnitorului și a țării. El se încheie „pe credința noastră creștină și pe conștiința și credința tuturor boierilor noștri moldoveni din sfat și a celor ce nu sunt în sfat, mari sau mici“⁵. Și aci deci, se face mențiune de întreaga Stare, dar factorul activ rămâne sfatul restrâns, cei 13 demnitari, din cari 7 cu răspunderi militare — pârcălabi, staroști, portar de Suceava — cari atârnă

¹ Cf. Hurmuzaki, *Doc.* VIII, p. 48.

² A. Veress, *Fontes Rerum Transsylvanicarum*, IV, p. 5.

³ I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, II, p. 417, 442 și urm.

⁴ M. Costăchescu, *Doc. moldovenesti dela Bogdan Voievod*, București, 1940.

⁵ *Ibid.*, p. 475, 482.

pecețile lor lângă acea a voievodului. Din documentele interne nu apare decât acest sfat domnesc, în care logofătul Tăutu reprezintă, câțiva ani, elementul de continuitate al politicii lui Ștefan cel Mare. Tradiția s-a păstrat a unei stăpâniri autoritare: ea se simte mai târziu în relațiunea lui Ureche, care adaugă laconicelor notițe ale analelor slavone, considerațiuni și comentarii ce aruncă asupra lui Bogdan o lumină puțin favorabilă, venind din partea unui scriitor, câștigat ideii de cârmuire oligarhică și adversar al puterii domnești. Deși îi recunoaște „lucruri vitejești [...] ca un strejar în toate părțile priveghia, ca să nu se știrbească țara, ce-i rămăsese de la tată-său“, totuși strecoară aluzia că „ce se va fi lucrat în lăuntru sau în țară la noi despre partea județelor și a dreptății nu aflăm, ci cunoaștem că unde nu-s pravile, din voia domnilor multe strâmbătăți se fac“¹. Sunt aceste considerațiuni desprinse din filosofia generală a cronicarului din veacul al XVII-lea, sau se referă la ecoul unor anumite întâmplări ale acestei domnii, cari i-au părut „peste pravilă“, expresiunea unei voințe arbitrare în conducerea țării? E desigur greu de precizat.

Mai limpede se desprind însă din chiar mărturiile contemporane, împrejurările domniei lui Ștefan cel Tânăr sau Ștefăniță, fiul încă nevrăstnic al lui Bogdan, care îi urmează la 1517. Începuturile au fost călăuzite de sfatul domnesc al lui Bogdan în care Luca Arbore și vistiernicul Troțușan reprezentau o mai îndelungată experiență; ceilalți boieri, mai tineri, printre cari Cozma Șarpe se afirmă ca un factor însemnat, intră acum în scena marii politici². Noul tratat cu Polonia din 1518 e încheiat pe vechile baze, angajamentele sale cuprinzând „Țara noastră a Moldovii și sfetnicii noștri și toți supușii noștri“³. Importantă e mențiunea consiliilor și „dietelor“ periodice, cari urmează a se ține pentru împăciuirea conflictelor de la graniță, „într-un an [...] pe pământul și de partea țării noastre, a Podoliei și a Rusiei, iar în alt an, pe pământul și de partea Domnitorului Voievod al Moldovei, asemenea sub Hotin și la Colacin“⁴. Aceste adunări, în care se rezolvă pe cale de judecată litigiile ce se vor fi ivit, își au ele rosturile, după cum de altfel se pare, numai în chestiunile ce privesc hotarul, sau vor fi însemnat o încercare de a întinde și în Moldova regimul „dietinelor“ locale, în care se aduna nobilimea țării vecine? Simplă ipoteză, în sprijinul căreia ar veni doar împrejurarea că o asemenea tendință nu ar fi nelogică sub o regență boierească.

Fie însă că au existat sau nu astfel de năzuințe, ele n-au ajuns să se afirme, din cauza dezvoltării repezi a personalității tânărului voievod, în care retrăiau, mai aprige și mai zbuciumate, însușirile războinice ale bunicului. Marea izbândă asupra tătarilor, în urma căreia „Ștefan Vodă s-au întors cu mare laudă și au dat în învățătură tuturor boierilor să se strângă în Hârlău la ziua sfântului mucenic Dimitrie, și acolo [...] ospețe și bucurie mare au fost și pre toți vitejii cei buni i-au dăruit Ștefan Vodă“⁵, învie tradiția marii domnii din veacul anterior. Dar se deșteptaseră forțe, cari erau stăpânite de alt gând și își croiau alt drum. Este poate semnificativ, pentru deplina înțelegere a celor întâmplate, să ne referim la solia trimisă regelui Poloniei, al cărei scop îl expune atât de lămurit și cu o atât de largă

¹ Gr. Ureche și Simion Dascălul, ed. C. C. Giurescu, p. 90.

² Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, IV, p. 354.

³ M. Costăchescu, *Doc. mold. dela Ștefăniță Voievod*, Iași, 1943, no 105, p. 497.

⁴ *Ibid.*, p. 521.

⁵ Gr. Ureche, *ibid.*, p. 91.

înțelegere a tuturor evenimentelor din Estul și Sud-Estul Europei, cuvântarea lui Luca Cârjă; ea a fost datată de ultimele cercetări, către sfârșitul anului 1522, sau începutul celui următor¹. Aflăm în această expunere nu numai părerile Domnului, dar și acele ale sfatului, pus la grea încercare prin presiunile solilor turcești, cari caută să determine o acțiune a Moldovei în serviciul Porții și o îndrumare vrăjmașă țărilor creștine. La fiecare nouă somațiune, fie prin curieri direcți, fie prin sangeacul de la Dunăre, „divanul“ se adună și caută soluția care să cruțe țara de încercările acestor primejdii. Ba la un anumit moment, „Domnia sa întreabă divanul său, pe bătrânii din divanul bunului său, Ștefan, cum s-a ținut țara noastră valahă. Și ei au răspuns așa Domniei Sale, că țara noastră valahă s-a păstrat, în legătură sfântă cu Regatul Ungariei și al Poloniei. Și răspunse Domnia Sa: «așa cum a fost în vremea înaintașilor noștri, în vremea bunului și părintelui nostru, tot astfel și Noi vom chema pe Dumnezeu în ajutor și pe Maica Domnului și vom ține legătura cu creștinii și vom respinge, cum vom putea pe păgân de la Noi»“². E de asemenea caracteristică misiunea confidențială, încredințată logofătului și vistiernicului, care destăinuiesc solului otoman greutățile țării, și se târguiesc cu el, pentru ca în schimbul a 60 000 de aspri și 500 de berbeci „afară de alte daruri, caftane aurite, 400 000 de aspri și cai și blăni“, să primească a învălui în formule acceptabile refuzul sfatului domnesc. „S-a întâmplat, adaugă relațiunea, ca el să fie prins de război, din țara noastră, de neam boieresc, din Țara de Jos“. Este aci începutul unui lung șir de mituiri din vistieria țării, în scopul de a câștiga bunăvoința sfetnicilor sultanului, și de a răscumpăra, mai sigur decât pe calea haraciului oficial, liniștea și securitatea domniei și a țării.

Nu mai puțin semnificativă este cealaltă întrevedere, cu solul sangeacului, care după îndeplinirea misiunii sale aparente „rugă pe Domn, ca să rămâie puțini boieri în divan, lângă Domn, căci a zis că are să-i spuie lucruri de taină, din partea sangeacului“³. Erau de fapt întrebări, cari încercau să iscodească legăturile cu Polonia și sentimentele Domnului și ale sfatului față de Coroana iagellonă. Două trăsături esențiale se desprind din acest însemnat document, a cărui valoare ca izvor contemporan nu poate fi îndeajuns prețuită: importanța sfatului domnesc, ca organ deliberativ în marile probleme politice, cu referința la părerea „bătrânilor“, martori ai tradiției lui Ștefan cel Mare, și consultarea, la „lucrurile de taină“, a unui grup și mai restrâns, cuprinzând desigur pe cei mai mari demnitari, sau numai oamenii de toată încrederea; dar se întrevăd și relațiile ce se stabilesc de acum între sfetnicii moldoveni și trimișii Porții, în atmosfera de târguială și corupțiune ce servește deocamdată interesului general, dar poate tot atât de bine servi ambiției personale. Se lămuresc și două tendințe: cea războinică, tradițională, cavalerască a tânărului voievod, pășind cu hotărâre pe linia străbună a luptei pentru Cruce, și alta, mai accesibilă influenței și puterii marelui împărat de la Constantinopol, considerând poate că vremea nu mai era a isprăvii vitejești, ci a capului plecat, pe care sabia nu-l taie.

Oricum, aceste împrejurări par a constitui preliminariile crizei, ce a izbucnit în primăvara anului 1523. Am mai avut prilejul de a o aminti, așa cum se oglindește în

¹ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 550 și urm. Cf. Horia I. Ursu, *Ștefăniță Voievod*, p. 53 și urm., cu argumente pentru decembrie 1522.

² M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 542—43.

³ *Ibid.*, p. 545.

relațiunile nu numai diverse, dar direct opuse, ale cronicilor din veacul al XVI-lea cari sprijină domnia, și ale acelei din secolul următor, ale cărui simpatii sunt câștigate boierimii¹. Cozma Șarpe a fugit în Polonia; bătrânul Arbure a căzut victimă mâniei domnești, poate fără vina ce i se bănuia. La 8 ianuarie, ei mai întâreau un document al voievodului; la 15 martie numele lor nu mai apar, pentru ca la 10 aprilie să-și facă loc în divan oameni noi, ca pan Barbovski, pârcălab de Hotin, sau pan Grozav, pârcălabul cetății nouă (a Romanului)².

O reacțiune a boierimii înfricoșate se produce în septembrie, dar „văzând că lui Ștefan Vodă i-a venit țara într-ajutoriu”³, răsculații se risipesc peste graniță. Sancțiunile urmează: pârcălabului Costea, logofătului Ivașco și vistierului Maxim li se taie capetele⁴, iar o scrisoare din 9 noiembrie 1523 a voievodului către bistrițeni, le aduce la cunoștință că logofătul Troțușan e la închisoare, deoarece l-a prins ca urzitor de neînțelegeri la acest hotar, și îl cercetează⁵. Nu poate fi nici o îndoială că împotriva reacțiunii feudale, noul Ștefan Vodă a aflat sprijin în „țară”, adică în aceeași categorie de ostași privilegiați — viteji sau curteni — pe care se întemeiasse bunicul său, și cu cari știuse să înnoiască legătura, cu prilejul celui dintâi război cu tătarii. Prin această lovitură, autoritatea domnească se găsește restabilită în deplinătatea ei: politica războinică se afirmă, prin măsuri militare împotriva turcilor, expediția în Muntenia, dojana trimisă senatorilor poloni, prin care li se arată fără înconjur că „domnii îmi făgăduiesc ajutor, dar ei înșiși nu vor să se lupte cu dușmanii lor, privind la mine, ca eu să mă lupt cu dușmanii lor” (1524)⁶. Și de rândul acesta, moartea neprevăzută — și chiar bănuită — a lui Ștefăniță întrerupe o acțiune în plină desfășurare.

Scaunul țării se găsea iarăși vacant, și acum fără moștenitor desemnat: fratele mai tânăr, Petru, murise înainte. Urmau iarăși să se rostească reprezentanții corpurilor constituite cari constituiau „țara”, așa cum se făcuse cu șapte decenii în urmă, la Direptate. Așa de altfel s-a și întâmplat: cronicile mai vechi amintesc că „l-au ales domn în Hârlău”, pe celălalt Petru Voievod, „miruit de mâna prea sfințitului mitropolit chir Teoctist”⁷, pentru ca acea a lui Ureche să redea mai exact înțelesul constituțional al evenimentului din 1527: „După moartea lui Ștefan Vodă cel Tânăr, strânsu-s-au boierii și țara, de s-au sfătuit pre cine vor alege să pue domn, că pre obiceiul țării nu se cădea să dea altuia domnia, fără carele nu vrea fi sământă de domn”⁸. Alesul se întâmpla să fie un fiu natural al bătrânului Ștefan Vodă, om în puterea vârstei și încercat de viață, de se adeverește povestea trecutului său negustoresc cu mrejele pescărești. Regula e deci aplicată, cu toată puterea ce i-o conferă un principiu consacrat: Stările constituite, clerul, boierimea, „țara” privilegiată a vitejilor aleg pe voievod, dar dintre acei ce pot dovedi că se trag „din os

¹ V. mai sus.

² M. Costăchescu, *Doc. mold. dela Ștefăniță Voievod*, no 88, p. 429; no 89, p. 432—33; no 92, p. 441.

³ Gr. Ureche, *ibid.*, p. 93.

⁴ Însemnarea lui Ureche, l.c. rectificată de I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești*, p. 285.

⁵ M. Costăchescu, *op. cit.*, no 113, p. 557—58. Cf. Horia I. Ursu, *op. cit.*, p. 134.

⁶ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 562.

⁷ I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești: Macarie*, p. 203, cronică moldo-polonă, p. 230.

⁸ Ed. C. C. Giurescu, p. 95.

domnesc"; legitimitatea dinastică se combină astfel cu formula electivă, așa cum se practica în Ungaria și în Polonia.

Dar această domnie, din consimțământul și prin alegerea Stărilor, nu deschide un capitol nou: ea continuă tradiția lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi și se arată a fi nu mai puțin autoritară, decât acele ce au precedat-o. Războaiele cari umplu cu zgomotul lor cea mai mare parte a ei, sunt inițiative ale Domnului, care duce la toate hotărârile și în toate direcțiile o politică energetică și activă — prea activă poate, față de multe obiective ce și le înfățișează, și de combinațiile diverse în cari se avântă, cu o lipsă de ezitări și de scrupule, vrednică de un contemporan al lui Machiavelli. Principe al Renașterii pe planul politicii externe, cumpănind cu iscusință pe Ferdinand cu Zápolya, urmărind cu o stăruință mai puțin fericită pământul, ce îl consideră prin drept al său, acel al Pocuției, Petru Rareș ne înfățișează aceleași caracteristici în ordinea internă. Cărmuirea și-a început-o printr-un consens ce pare a fi fost obștesc, aducând poate și o notă de destindere în situația încordată, creată de acțiunea tumultuoasă a lui Ștefăniță; boierii săi sunt în mare parte supraviețuitori ai domniei trecute — și nu puțini dintre ei, ceea ce arată că securea nu tăia prea adânc¹. În cursul unei domnii îndestul de lungi, au apărut însă și alți factori politici în sfatul său. Nu avem încă la îndemână culegerea documentelor din această vreme, cu care Dl. Mihai Costăchescu își întregeste seria, ce a adus atât de mari foloase studiilor noastre; cu ajutorul ei, o expunere sistematică și amănunțită va fi totdeauna posibilă. Dar faptul însuși că printre marii demnitari ai anilor din urmă, aflăm pe Mihu „Arbănaș de neam“² sau pe armeanul Vartic³, arată pătrunderea și în sfatul Moldovei a orientalilor cu legături țarigrădene, în vremea în care levantinul Gritti începea să uneltească pentru dobândirea unuia din cele trei principate, închinat Porții.

În afară însă de acest factor nou, a cărui influență va crește mai mult în perioada următoare, domnia lui Rareș se așază pe o linie de continuitate, ce nu e întâmplătoare, cu aceea a părintelui său. Aceeași grijă de ctitorii religioase lasă pe pământul Moldovei urmele bogate ale unei a doua înfloriri de monumente bisericești, la care contribuie râvna Doamnei Elena; harta fundațiilor lor acopere cea a lăcașurilor înălțate de Ștefan cel Mare⁴. Însemnătatea Stării bisericești reiese și din însărcinarea istoriografică, dată călugărului Macarie, hirotonisit pe urmă episcop de Roman, de a continua șirul vechilor anale și de-a descrie isprăvile domniei. Prin acest îndemn, și sub influența modelelor sale literare, slavo-bizantine, cronica devine o apologie care înfierează acțiunea trădătorilor și răzvrătiților de la 1538⁵. O indicație indirectă, ce își păstrează însă semnificația, ni le dau „sfaturile lui Petru, Voievodul valah“, pe cari i le atribuie „Plângerea“ în limba rusă a aventurierului Peresvetov, îndreptată către țarul Ivan al IV-lea cel Groaznic. Autorul pretinde a fi stat cinci luni la curtea lui Petru Rareș, și reproduce părerile acestuia, foarte favorabile suveranului moscovit, cu care de altfel se înrudea, și încerca să restabilească

¹ N. Iorga, *Hist. des Roumains*, IV, p. 395. V. și în 1533 scrisoarea consilierilor poloni către boierii Moldovei, spre a-i convinge să încheie pacea. Hurmuzaki-Bogdan, *Doc.*, Supl. II, I, no XXXIV, p. 78—79.

² Macarie: I. Bogdan, *op. cit.*, p. 207.

³ N. Iorga, *op. cit.*, IV, p. 478.

⁴ P. Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord*, p. 147 și urm.

⁵ N. Cartoian, *op. cit.*, p. 38—39.

vechile legături din vremea tatălui său, stârnind bănuielele politicii polone, al cărei conflict cu Moscova se desemna tot mai limpede¹. Cât privește demnitarii, adaugă scrierea, voievodul i-ar fi numit trădători, „fiindcă ei calcă jurământul și nu apără cu tărie credința creștină și nu-l servesc cu fidelitate pe suveran”². El este împotriva obiceiului de a se da boierilor ruși orașe și ținuturi pentru hrana lor: sistemul sultanului, de a plăti cu leafă din vistieria împărătească, e mult mai folositor și mai sigur. Dacă scrierea a fost redactată, cum cred unii, către 1549, ea ar aduce atunci experiența celei de a doua domnii a voievodului Moldovei, după criza ce încheiasse atât de dramatic cea dintâi, și trecerea sa la Înalta Poartă, unde a putut cunoaște direct metodele de cârmuire otomane.

Căci reacțiunea mării boierimi, înăbușită de mâna aspră a lui Ștefăniță la 1523, s-a produs din nou cincisprezece ani mai târziu, împotriva unui Domn care obosise pe cei ce îl urmau, cu prea multe întreprinderi războinice și cu o prea mare dârzenie în susținerea revendicărilor sale. Este probabil că uneltirile începute, încă sub domnia precedentă, și-au atins acum scopul, deschizând drumul intervenției turcești în cârmuirea Moldovei, așa cum se întâmplase mai de mult în Țara Românească. După prăbușirea Ungariei la Mohaci, și înaintarea năvălirii turcești în valea Dunării, această evoluție se arată de neînlăturat: politica de dușmănie împotriva Poloniei, cu înfrângerile ei de la Gwozdzic și Obertyn, i-a grăbit deznodământul. La 1538, Petru Rareș se găsește împresurat din trei părți: armata polonă a lui Tarnowski sub zidurile Hotinului, tătarii năvălind peste Nistru, iar de la Miazăzi, marea armată în frunte cu însuși sultanul Soliman înaintând spre hotarul moldovenesc. Însemnările cronicilor arată oarecare confuzie: doar cronica moldo-polonă, redă o povestire mai logică³, relatând o manevră pe linii interioare a lui Petru Rareș, care oprește pe poloni printr-un act de împăcare și omagiu, respinge la Ștefănești cetele tătarilor, dar nu se mai poate împotrivi valului năvălirii turcești, deoarece în fața acestei nouă primejdii, boierii, la îndemnul lui Mihul și al vechiului intrigant Trotușan, își părăsesc voievodul în ceasul cel mai greu al domniei lui. Cronica lui Macarie arată limpede de unde a venit lovitura: „sămânța necredinței începu a da roade și boierii trimiseră pe ascuns scrisori la marele împărat turcesc, cerând ridicarea lui Petru Voievod din scaun“, De abia „păzitorul curții domnești“, credinciosul Hâra, mai avu timpul să-și înștiințeze stăpânul: „Vai voievodule, boierii se sfătuiesc să te părăsească”⁴. Urmarea e cunoscută: la 14 septembrie, Rareș apucă drumul pribegiei spre Ardeal, cu gândul de a cere adăpost în cetatea Ciceului, sub paza lui Ioan Zápolya. Sub călcâiul ocupației străine și în vâltoarea unor tragice împrejurări, autoritatea domnească, ridicată la un atât de mare prestigiu de marele Ștefan și urmașii săi, se prăbușea sub loviturile din afară și din lăuntru. Încercarea neizbutită împotriva lui Ștefan Vodă, în anul de la Valea Albă, și-a ajuns astfel scopul, șase decenii mai târziu. Regimul domniei puternice, sprijinite pe Stări ascultătoare,

¹ Cf. P. P. Panaitescu, *Petru Rareș și Moscova, În Memoria lui Vasile Pârvan*, p. 265 și urm.

² V. Șt. Ciobanu, Domnitorul Moldovei Petru Rareș în literatura rusă veche, *Rev. Ist. Română*, XIV (1945), p. 323 și urm.

³ I. Bogdan, *Vechile cronic moldovenești*, p. 230—31.

⁴ *Ibid.*, p. 207—208. Confirmare în scrisoarea lui Ștefan Mailath din 18 septembrie 1538. Hurmuzaki, *Doc. II*, I, no CXLIII, p. 188, precum și în raportul din 9 oct. către regele Ferdinand, *ibid.*, no CLI, p. 197.

face loc unor îndelungate și sângeroase frământări, cari ne arată domnia în luptă cu elementele de frunte ale Stării nobiliare, într-un proces ce se dezvoltă paralel cu acel pe care l-am urmărit în istoria vecină a Țării Românești. În această nouă fază, contrastul ce l-am constatat până acum între cele două principate, din punctul de vedere al evoluției constituționale, s-a atenuat, până a ajunge aproape la adoptarea acelorași forme, sub imperiul acelorași necesități. Răscoala împotriva lui Rareș înseamnă aci punctul de despărțire și de întoarcere a vremurilor.

Dar evenimentele de la 1538 și-au avut epilogul, ceea ce ne îndreptățește să socotim că în fapt, termenul ce desparte epoca nouă poate fi așezat puțin mai târziu. Cronica lui Ureche a cules aci iarăși o tradiție mai bogată: „Prădând și stropșind împăratul Suleiman țara Moldovei, scrie ea cu acest prilej, și fiind țara băjenită spre munți, strânsu-s-au vlădicii și boierii țării la sat la Badeuți, de s-au sfătuit cu toții, ce vor face de acea nevoie ce le venise asupra”¹. Avem deci iarăși un exemplu de „seim“, o dietă care întrunește într-un sat al județului Rădăuți pe fruntașii clerului și ai boierimii: trebuie observată lipsa „țării“ sau a vitejilor, risipiți în pribegia generală în fața năvălirii. Era de altfel logic ca în urma loviturii date de căpeteniile nobilimii, tot acestea să hotărască asupra împrejurărilor viitoare. *Ceea ce se desemnează la Badeuți, este regimul unei oligarhii, care cuprinde numai păturile superioare ale Stărilor, ca factori activi de sfat și de guvernământ.* Această dietă a trimis la sultan pe Trifan Ciolpan, care a mijlocit primirea fruntașilor de către învingător, la Suceava, și așezarea în scaun a lui Ștefan, alt pretendent din os domnesc, ținut mai demult în rezervă la Constantinopol.

Se produse însă atunci o nouă întorsătură, care ne dovedește cât de adânc fuseseră sădite în mintea și în inimile tuturor, amintirile unui secol de glorie. Sultanul nu se mulțumise să înlăture din scaun pe Petru Rareș, dar impunea țării cucerite grele pierderi teritoriale. Tighina trecu sub stăpânire turcească, iar raiaua Chilie și Cetății Albe se lărgea cu întregul Bugeac, deschis așezării tătarilor. La aceste dureroase împrejurări, se mai adăuga și pacostea ce era să lase domnului, investit de sultan, porecla de *Lăcustă* care îl deosebește.

Se pare că înșiși conspiratorii de la 1538 s-au speriat atunci de consecințele acțiunii lor. „Mai apoi, scrie iar Ureche, de la care aflăm mai multe, urându-l curtea toată, s-au vorovit o seamă de boieri din curtea lui, anume Găneștii și Arbureștii, și la așternutul lui, unde odihnia, l-au omorât în cetatea Sucevii. Începătoriu și ațățătoriu acestui lucru au fost Mihul hatmanul și Troțușanul logofătul”². Într-o scrisoare din același an, 1540, boierii își lămuresc fapta sângeroasă: ei ar fi primit și un turc sau un arap, numai să nu fie făcută țara pašalac, cum mergea zvonul că ar fi fost intenția Sultanului. Iar despre Ștefan spuneau doar atât: „Noi nu l-am cunoscut decât după ce a ajuns la domnie, dar l-am văzut că vrea să dea toată țara împăratului. A făgăduit să-i dea Dunărea până în munte, și Nistrul tot, iar țara, văzând aceste, s-a prins a-l urî căci l-a văzut pe domn că ține mai mult cu turcii decât cu noi, creștinii”³. În locul lui, facțiunea care îl înlăturase ridica pe fostul portar de

¹ Ed. C. C. Giurescu, p. 104—105.

² *Ibid.*, p. 109.

³ Textul în Hurmuzaki, *Doc. Supl. II*, I, p. 139—141.

Suceava, Alexandru Cornea, fiu nelegitim, pe cât se spunea, al lui Bogdan Voievod, cu menirea de-a relua de la turci cetățile și ținuturile pierdute. Încercarea nu izbuti, dar mișcarea în sine lămurește mentalitatea și spiritul boierimii, care, chiar răsculată împotriva domnului și îneltind împotriva lui cu puterea străină, nu se putea totuși desface de datoria de-a păstra vechile hotare ale țării și moștenirea lui Ștefan Vodă.

În mijlocul acestor frământări, Petru Rareș, ajuns la Constantinopol și recâștigând cu vechea sa iscusință, favoarea padișahului, își croia drumul de întoarcere. Dar de rândul acesta sosea „cu steag de la Poartă”, și cu imbrohorul turcesc care venea să-l investească. La Brăila, cei mai mulți dintre boieri, chiar acei cari îl părăsiseră, îl întâmpinau, cerându-și iertare. „Fiți în pace și iertați de greșelile voastre” le răspundea voievodul, primit cu aclamația obișnuită: „mulți ani să domnești cu pace”¹. Numai pe Mihul și Trotușan îi ajungea pieirea, ca și pe cei cari rămăseseră cu Alexandru Cornea. Urmarea se poate rezuma în câteva cuvinte.

A doua domnie a lui Rareș, prelungită până la 1546, nu a mai însemnat într-adevăr reluarea planurilor mărețe din cea dintâi. Se simțea apăsarea turcească, de care toate strădaniile sale nu erau să-l mai izbăvească. Dar ordinea dinastică părea restabilă, și la moartea sa, alegerea fiului său Iliaș s-a făcut fără greutate.

Pe acesta, continuatorul lui Macarie, Eftimie, l-a poreclit „Iliaș Mahmet”². Venise „cu niște afurisiți de turci” ale căror moravuri le apucase, hotărât a le introduce în țara sa. Orice opunere era înlăturată: capul lui Vartic hatmanul căzu la Huși, în aprilie 1548. La urmă, porni spre Constantinopol unde se turci, căpătând numele de Mahmed, fără a-și împlini însă ambițiile și nădejile. Fratele său Ștefan rămânea domn în locul lui; zelul său pentru biserică și dorința de-a șterge amintirea apostaziei lui Iliaș îl determină la o persecuție pe armenilor și ereticilor, aproape singura ce o însemnă istoria principatelor, în secolul războaielor religioase. Dar relele lui obiceiuri, scriu cronicile³, au ridicat asupra lui ura boierimii, care și-a răzbunat casele batjocorite, printr-o nouă ucidere de Domn, în cortul de la Țuțora, la 1 septembrie 1552. Lupta între Domnie și Starea boierimii intră acum în faza hotărâtoare.

5. REGIMUL DE STĂRI SUB INFLUENȚA POLONĂ ȘI ARDELEANĂ

Pentru începutul acestei nouă perioade, care în mod logic își găsește punctul de plecare în răscoala boierimii moldovene din 1538, celelalte evenimente pe cari le-am amintit fiind doar epilogul și consecința ei, nu putem documenta din izvoare ce reprezintă cele două tabere opuse. S-au definit aceste tendințe adverse, a căror succesiune în timp înseamnă trecerea de la epoca voievodală la cea aristocratică: „Întreaga istoriografie slavonă din Moldova (pe cea munteană n-o cunoaștem) este [...] o istoriografie domnească, oficială, pornind din inițiativa și sub directa supraveghere a curții voievodale [...] Macarie scrie din porunca lui Petru Rareș, Eftimie din a lui Alexandru Lăpușeanu și Azarie își

¹ Ureche, *ibid.*, p. 111.

² I. Bogdan, *Vechile cronic moldovenești*, p. 214.

³ *Ibid.*, p. 218; Ureche, *ibid.*, p. 118—19.

pune pana în serviciul lui Petru Șchiopul. Sunt toți clerici, scriitori oficiali, operele lor sunt letopisețe domnești [...] Cu totul altfel se prezintă în această privință, literatura istorică în limba română, care începe după 1600 [...] în Moldova, cronica lui Eustratie și aceea a lui Ureche, care-l copiază sunt cronici caracteristice boieresti, nu numai pentru că autorii lor sunt boieri, cari nu scriu din porunca nimănui, dar și ca spirit. La fiecare pagină aproape răsare spiritul aristocratic, înfierând puterea abuzivă a domnilor celor răi, apărând pe boierii socotiți ca stâlpii țării¹. Am arătat mai sus contrastul ce îl oferă relațiunile despre întâmplările din vremea lui Ștefăniță². Asupra tragediei din 1538, păreri se împart la fel: indignarea lui Macarie izbucnește în accente biblice: „Iar cei ce plănuiseră acestea, adunându-se unii la alții, își dădeau pe față îndrăzneala, și drăceasca lor viclenie pe încetul se descoperi. O, minți de pământeni, rățacite și orbite în fața celor viitoare!”³. Ureche, fără a ascunde „scârba” voievodului în fața defecțiunii, lasă totuși să se înțeleagă că acțiunea boierilor nu era fără rost: ei doar „se sfătuia, și unul de la altul cerca sfat, ce vor putea face ca să poată hălădui de atâtea nevoi ce s-au ațâțat prin țară”⁴. Numai domnia lui Iliaș, turcitul, are parte de un sentiment general de ură și de dispreț: „necuratul Iliaș” la Eftimie⁵; „din afară se vedea pom înflorit, iară dinlăuntru lac împutit”⁶, după Ureche⁶. Cronicarul mai vechiu adaugă însă amănunte, ce nu le găsim aiurea și cari lămuresc dușmănia Stărilor, prin atingeri mai directe cu drepturile și interesele lor: „au pus, scrie Eftimie, pe toți boierii mari și mici și pe tot sfatul boieresc bir mare; au mai poruncit și vâtafilor din toată țara [...] precum și mitropolitului, episcopilor și tuturor mănăstirilor din țara Moldovei, în sfârșit popilor și diaconilor, să dea toți haraci mare”⁷. Aservirea la politica turcească a dus deci, cum era și logic, la sporirea sarcinilor financiare⁸ și prin aceasta, a impunerilor, cari au lovit și categoriile privilegiate. Se descopere astfel un substrat economic la aceste împrejurări, așa cum apare peste câțiva ani în Țările de Jos, unde regimul ducelui de Alba nu s-a făcut odios numai prin persecuțiile sale religioase, ci și prin măsurile sale fiscale. Imprudența fiului lui Rareș era cu atât mai mare, cu cât în al doilea an al domniei, îl mai vedem semnând un act de supunere și alianță către Ioan Zápolya „una cum Boyaronibus et Nobilibus, totoque regno nostro Moldoviensi”⁹. Și cronicarul Eftimie ni-l arată, înainte de plecarea sa la Constantinopol, adunând „pe toți boierii de curte și de țară și pe întreg sfatul boieresc în grădina de la Huși”¹⁰. Se păstrase deci obiceiul consultării, măcar în împrejurările însemnate, a tuturor treptelor Stării nobiliare; cu atât mai stranie este politica ce lovește în toate Stările, în cea bisericească

¹ P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 243.

² V. mai sus.

³ I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești*, p. 207—208.

⁴ Ureche, *ibid.*, p. 101.

⁵ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 216.

⁶ *Ibid.*, p. 117.

⁷ *Ibid.*

⁸ Ea este adevărată pentru domnia următoare, a lui Ștefan, de un raport francez din 10 august 1551, Hurmuzaki, *Doc. Supl.* I, I, no XII, p. 7.

⁹ Hurmuzaki, *Doc.* II, I no CCXXI, p. 249—250.

¹⁰ I. Bogdan, *ibid.*

laolaltă cu celelalte, dar trecerea lui Iliș la legea musulmană dă întregii situații un caracter anormal și probabil, și patologic.

Divergențele apar în relațiunile cari privesc domnia celui de al doilea fiu al lui Rareș. Dacă Eftimie e de acord cu Ureche, în a-i descrie „curvășăriile, hoțiile și omorurile”¹, Macarie, în încheierea cronicii sale, face să răsunе „trâmbița cea mare și în aur ferecată” în cinstea Domnului care l-a așezat din nou în scaunul Episcopiei de la Roman, de unde îl clintiseră „cu strașnică cădere”, clevetitorii săi, Mitrofan și Nour². Iar Azarie, care scrie după el, vede în omorul săvârșit la Țuțora, la îndemnul pribegilor din țara leșească, jertfirea unui miel nevinovat, care îl umple de groază³. Ureche, dimpotrivă, se oprește asupra faptului într-o „certare și învățătură”, întrebându-se: „Carele mai apoi slujitor și boiarin va primi să-și ia femeia spre pofta sa cea neastâmpărată și nu-i va gândi rău?” pentru a încheia după cuvântul proorocului: „moartea păcătoșilor este cumplită”⁴.

Consensul se restabilește doar pentru osânda aventurii lui Despot, pe care Azarie îl privește rău, înconjurat de „sfetnici de altă lege, luterani urâți de Dumnezeu”⁵, iar cronica mai târzie îl descrie, cum „puse pe țară greutăți mari; bisericile dezbrăca, arginturile lua și făcea bani”. Totuși, în măsura în care acest condottiere, rățâcit pe scaunul moldovenesc, a ținut seamă de Stări, i se ține și lui în socoteală de cronica boierească: „pre slujitori îi umplu cu bani, boierii cu cuvinte bune și dulci îi îmblânzia [...] la Iași [...] au poftit vlădiciei, pre Grigorie mitropolitul și Anastasie, episcopul de Roman, și Eftimie, episcopul de Rădăuți și toți boierii țării”⁶. Dar în privința predecesorului și urmașului său, Alexandru Lăpușneanu, opunerea e categorică. Pentru Eftimie el este „Alexandru Voievod cel Viteaz și Nou”, „om cu minte și prea înțelept și milostiv”; a cărui stăpânire pare „un vis”, față de „foștii domni necurați din neamul lui Petru Voievod”. Căderea evlaviosului Domn în apa Moldovei de pe calul său, când mergea să întemeieze mănăstirea Slatinei, ctitoria sa, i se pare o încercare diavolească, vrednică de amintire⁷. Nici Azarie nu rămâne mai prejos: după el, pravoslavnicul stăpânitor „a stins tăciunile ce răspândea fumul credinței cele rele [...] a necuraților luterani”⁸, câștigându-și astfel merite nepieritoare. Cât de puțin se potrivesc cu aceste laude hagiografice însemnările cronicii moldo-polone despre uciderea boierilor, prilej pentru vornicul Ureche de-a scrie vestita lui „nakazanie”: „În Moldova este acest obicei de pier fără număr, fără giudeț, fără leac de vină; însuși giudeț, însuși părăște, însuși împlie legea. Și de acest noroc Moldova nu scapă, că mai mulți sunt de li-i drag a vărsa sânge nevinovat, apoi zic și dau vina lăcuiților că-s vicleni”⁹. Nu se poate condamnare mai hotărâtă a absolutismului, cu privire la o vreme ce era să producă și în

¹ I. Bogdan, *ibid.*, p. 218. Ureche, *op. cit.*, p. 118.

² În a doua versiune a cronicii sale. Cf. I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Sect. Ist., s. 2-a, XXXI, p. 202.

³ *Ibid.*, p. 203.

⁴ Ureche, *op. cit.*, p. 119.

⁵ Ed. I. Bogdan, p. 206.

⁶ Ureche, *ibid.*, p. 125, 126. Cf. și declarația lui în favoarea lui Albert Laski, din 15 ianuarie 1563 „cum consensu episcoporum et ceterorum ordinum” în Hurmuzaki — Bogdan, *Doc. Supl. II*, I, p. 223.

⁷ I. Bogdan, *Vechile cronici mold.*, p. 218 și urm.

⁸ Ed. I. Bogdan, *ibid.*, p. 208.

⁹ *Op. cit.*, p. 147.

Apus a bogată literatură de apologie a ucigătorilor de tirani, de apărare a drepturilor încălcate. Nu lipsește nici învinuirea de risipire a cetăților Moldovei, din porunca turcului, nici povestea otrăvirii de însăși mâna Doamnei Ruxanda, ce a dat apoi naștere nuvelei cunoscute a lui Negruzzi. E limpede că în jurul acestei figuri domnești „de pioasă și întunecată memorie“¹, care amintește de asemenea pe Ivan al IV-lea al Rusiei, se înfruntă nu numai relatări, dar și concepții deosebite. Contrastul ar continua, de ni s-ar fi păstrat și după anul 1574, însemnările contemporane, pe cari letopisețele veacului al XVII-lea le-au prelucrat pe urmă în spiritul lor deosebit.

În aceste versiuni ale izvoarelor narative, se oglindesc realitățile epocii adânc frământate, pe care Nicolae Iorga a așezat-o în ultima sa operă, sub semnul „vitejilor“. În fapt, evoluția politică arată însă a fi mult mai complexă, și înfățișează laturi multiple. Tradiția autoritară, pe care domnia lui Petru Rareș o moștenise de la înaintașii săi direcți, se transformă, sub influența ambițioasei Doamne Elena, din sângele despoților sârbi, într-un absolutism oriental, de nuanță slavo-bizantină², al cărui ultim reprezentant pare a fi fost Alexandru Lăpușneanu, care mai poate invoca și îndoita legătură dinastică cu legitimitatea succesiunii domnești: prin tatăl său, Bogdan Voievod, și prin soția sa Ruxanda, fiica lui Rareș. Împotriva acestei tendințe, Starea boierească, și în special frunza ei, continuă acțiunea de împotrivire și de insurecție, pornită la 1538: acestei stări de spirit i se datoresc drama sângeroasă de la Țuțora, ridicarea la domnie a lui Joldea, rivalul Lăpușneanului, primirea lui Despot, aventurierul străin, prin care, după curentul Renașterii, și acel al Reformei pătrunde o clipă în istoria Moldovei, în fine trecerea scurtă a lui Ștefan Tomșa pe scaunul țării, boier din boierime, fără legături măcar presupuse cu vechea ordine dinastică ce stăpânise două veacuri.

Dar sub aspectele acestui conflict între domnie și aristocrație, și alte forțe se află în mișcare. „De acum țărani vor fi o „clasă socială“. Ei nu mai vor campanii ofensive și nu înțeleg să iea parte la războiul civil al boierilor“³. Nu e de nesocotit faptul că la ivirea lui Despot, în 1561, „țara pizmuind lui Alexandru Vodă n-au vrut să sae în oaste“, nici acel că la întoarcerea lui Laski din Moldova, tovarășul polon al lui Despot „se temea de țărani“, cari în multe locuri făceau chiar năvală asupra coloanei sale în retragere⁴. Este semnificativă acea „împerechere ce era între călărași și între pedestrași“⁵ de care încearcă a se folosi Mircea Vodă, Domnul muntean, pentru a se amesteca în treburile Moldovei, atât de adânc turburate. Cearta izbucnește din plin în dramaticele evenimente, cari înseamnă cariera lui Ion Vodă cel Cumplit, cel mai hotărât vșmaș al regimului de Stări moldovenesc din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Se poate subscrie fără rezerve la judecata lui Iorga, că „prestigiul romantic, de democrație conștientă, pe care Hasdeu îl atribuie acestui domnitor, în care vedea realizarea momentană a propriului său crez politic,

¹ P. Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord*, p. 150. O încercare de reabilitare în studiul lui N. C. Bejenaru, *A fost, cu adevărat, Alexandru Lăpușneanu un domn rău? Studii și Cercetări Istorice*, XVIII (1943), p. 207 și urm.

² N. Iorga, *Hist. des Roumains*, V, p. 9 și urm.

³ *Ibid.*, V, p. 135.

⁴ Ureche, *op. cit.*, p. 144.

⁵ *Ibid.*, „împerechieră“ — dezbinare.

nu are nimic a face cu istoria"¹. Dar în cele două faze în cari se desparte scurta sa cărmuire, două influențe se fac simțite în concepțiile pe cari le reprezintă: cea turcească, ca al cărei instrument apare la început; cea căzăcească, din clipa în care rupe punțile cu Poarta și se avântă în acțiunea războinică ce l-a trecut la nemurire. Amândouă de altfel, sunt deopotrivă de opuse unui regim de Stări organizate, păstrătoare de tradiții și privilegii moștenite. Poarta nu avea nevoie de corpuri constituite, pentru a discuta poruncile ei, într-un spirit de autonomie ce în mod firesc le era potrivnic, iar „sloboda“ cazacilor de la Nipru ieșise din adunarea oamenilor cari de pretutindeni, dar mai ales din Polonia sau din Rusia, fugeau de apăsarea păturilor privilegiate. Ca un vrăjmaș al acestora se ridică și Ion Vodă: cronica târzie, ecou al resentimentelor ce au stăruit peste veac, amintește mai întâi prigonirea clerului: arderea pe rug a vlădicăi Gheorghe pentru sodomie, „auzind că are strânsură de avuție“, fuga mitropolitului Teofan, „temnițele pline de călugări, și îngropă de vii pre Veveriță și pre popa Cozma și pre Molodeț călugărul“. Noul absolutism de inspirație turcească, asemănător celui al lui Mircea Ciobanul sau al lui Alexandru în Țara Românească, nu mai avea grija de a căuta reazemul bisericii; „iar din boieri și din cei de cinste sabia lui nu mai ieșea“². „Acest Domn, scrie Azarie, nu voia să asculte de boierii sfetnici“³.

Iar în clipa în care sprijinul Porții îi lipsește și îl amenință mazilia, când își dă seama că „nu i-a putut sătura“ pe patronii săi de la Constantinopol, el cheamă în ajutor căzăcimea volnică de luptă și de pradă, și „țara“ pe care o umple de nădejde prin cuvântarea sa înflăcărată, de strigară „cu glas mare că lângă dânsul vor pieri toți, cum s-au și întâmplat“⁴. Cuvântul pare a avea aci un înțeles mai larg decât acel obișnuit, depășind sfera categoriilor inferioare de „curteni“ sau „slujitori“, al căror număr de 5 000 se adaugă la 3 000 de nemeși sau nobili, după două izvoare contemporane⁵. Ureche pomeneste într-adevăr, pe câmpul de bătălie de la Cahul, de „prostime și adunătură, ce era pe lângă Ion Vodă“⁶. De mai de mult, observatori străini însemnaseră că oamenii de rând țineau mai mult cu voievodul decât cu boierimea⁷, a cărei proprietate latifundiară, urmând procesul general de reacțiune seniorială al Europei Răsăritene, începea să le încalce obștiile de neam. În masa rurală se cufundă și o parte a micilor privilegiați de odinioară. Ca și în Ucraina vecină, viața liberă și zbuciumată a cazacilor constituia pentru aceste elemente un punct de atracție și un exemplu; astfel se lămurește rostul oamenilor dintre Prut și Nistru, al orheienilor, sorocenilor, lăpușnenilor, în susținerea tuturor „domnișorilor“, a „roiului de pretendenți“⁸ care se aruncă asupra Moldovei și tulbură de atâtea ori domnia, așezată cu trudă, a lui Petru Șchiopul. Nu e lipsită de semnificație împrejurarea că în satele acelorași ținuturi a stăruit, până în zilele noastre, o viață răzășească dârză, într-un spirit tradiționalist

¹ N. Iorga, *ibid.*, V, p. 180.

² Ureche, *ibid.*, p. 154.

³ Ed. I. Bogdan, p. 213.

⁴ Ureche, *ibid.*, p. 155.

⁵ V. mai sus și *Cronica moldo-polonă*, ed. I. Bogdan, *Vechile cronici mold.*, p. 233, și n. 289.

⁶ Ureche, *ibid.*, p. 160.

⁷ Apud Iorga, *op. cit.*, IV, p. 478: un raport polon din vremea lui Petru Rareș.

⁸ Cf. Iorga, *ibid.*, V, p. 111 și urm.

și mândru, care evocă vremurile „vitejilor“ grăniceri de odinioară, ale micii feudalități sărăcite și căzute în mazilie, dar păstrând în viața ei țărânească trăsăturile caracterului și obârșiei ei.

Spre deosebire deci, de evoluția pe care am urmărit-o în principatul vecin, chiar acum când condițiile generale de ordin politic și social ale celor două țări tind a se unifica, și domnii, investiți de Poartă, încep a trece de pe un scaun domnesc pe celălalt, persistă totuși o deosebire, ale cărei efecte se pot urmări în dezvoltarea instituțiilor, ca și în acțiunile politice de la sfârșitul secolului. În Țara Românească, unirea marii boierimi care își apropie și chiriarii bisericii, cu mica slujitorime privilegiată, a constituit fundamentul regimului de Stări, făcând din domnia chiar a unui Mihai Viteazul, expresiunea voinței și a năzuințelor ei. În Moldova, această solidaritate nu s-a putut încheia în aceeași perioadă: tradiția vechii politici domnești, de la Ștefan cel Mare, a legat pe micii feudatari de puterea domnească, opunându-i marii aristocrații, care tinde la instaurarea unui regim de pură oligarhie, după pilda magnaților unguri și poloni. În epoca luptelor crâncene între domnie și boierime, a căror descriere ne-o redau în termeni atât de vii izvoarele ce ne stau la îndemână, autoritatea domnului, mai ales când făgăduiește ușurarea de sarcini și ridică stindardul libertății, se va putea bizui pe păturile inferioare, după cum va întâmpina dușmânia marii nobilimi. Este tocmai ceea ce s-a întâmplat în timpul războiului pe care, cu o netăgăduită vitejie, l-a purtat Ion Vodă cel Cumplit împotriva turcilor: „o seamă din boierii cei mari, anume Murgul, vornicul cel mare, și Bilăi, vornicul cel mare, și Slăvilă hatmanul, văzând atâta putere de oaste turcească ce venise cu Petru Vodă, temându-se ca să nu cază în mreaja vrăjmașilor, au părăsit pe Ion Vodă și au fugit la turci“¹. Și în ziua bătăliei, o parte a călărimii ar fi trecut în rândurile turcești: tradiția atribuia defectiunea marelui boier Golia, despre care Azarie scrie că s-a străduit, din dragostea pentru țară, dar zădarnic să împiedice pe Ion Vodă cel Cumplit să pornească războiul cu turcii²; dar cercetarea mai recentă îl socotește mai degrabă printre cei raliați la domnia lui Petru, decât în grupul de trădători de pe câmpul de luptă³.

Folosind aceste situații turburi, și legăturile financiare necesare pentru a obține firmanul sultanului, străinii încep a se infiltra în divanul Moldovei, așa cum au pătruns și în rândurile demnitarilor Țării Românești. Petru Șchiopul, la început, se înconjoară de pământeni, printre cari doar postelnicul Islan (sau Aslan) poate fi socotit oriental. Dar peste câțiva ani, la 1580, divanul lui Iancu Vodă Sasul cuprinde pe postelnicul Brutti, de neam albanez, figură politică de primă însemnătate în această vreme⁴, și pe comisul Iani, probabil un grec din Constantinopol. Pârcălabul Bernarea (sau Bernard) poate fi un sas⁵. Am amintit observațiile din 1590 ale lui Giovanni di Marini Poli, cari privesc și Moldova⁶. Sub presiunea crescândă a Porții și în fața acestei concurențe amenințătoare, Stările luptă deopotrivă împotriva puterii domnești și a susținătorilor ei, greci și levantini. Astfel se

¹ Ureche, *ibid.*, p. 159.

² Ed. I. Bogdan, *ibid.*, p. 213.

³ N. Iorga, Prefață la Hurmuzaki, *Doc.* XI, p. XXVII.

⁴ Cf. Gh. Ghibănescu, în *Uricariul*, XVIII, p. 510.

⁵ N. Iorga, *ibid.*, p. XXIX, XLVII.

⁶ V. mai sus.

explicit încercările de a căuta cu orice preț un reazem la puterile creștine, mergând până la o alipire a țării de coroana imperială sau de cea a Iagellonilor, ca singura nădejde de a scăpa de apăsarea turcească.

Asemenea inițiative nu ne întâmpină numai din partea lui Despot, al cărui trecut îl îndruma în mod fatal în această direcție¹. Și fiul și urmașul lui Lăpușeanu, Bogdan, tânărul sportiv, căruia bărbile cărunte din divan nu-i iartă prea marea aplecare pentru jocul cu sulița din goana calului², semnează o scrisoare de credință către regele Poloniei, însoțită, la 31 ianuarie 1570, de jurământul boierilor, „fiecare în ce privește persoana și slujba sa”³. Petru Șchiopul, fratele domnului muntean Alexandru, trimis de la Constantinopol pe scaunul Moldovei, se va strădui, în timpul celor două domnii veșnic neliniștite de „domnișorii” de peste Nistru, și întrerupte de mazilirea în folosul lui Iancu Sasul, să păstreze echilibrul între cerințele Porții și dorințele boierimii de-a cimenta mai puternic legăturile cu creștinii; se știe că în cele din urmă, covârșit de poftele hrăpărețe ale vistieriei otomane, va apuca drumul pribegiei în Apus, sfârșindu-și zilele în exilul său din Tirol.

În izvoarele ce ni s-au păstrat, chipul lui Petru Șchiopul apare ca exemplul ideal al domnului cărmuind cu sfatul și ajutorul Stărilor privilegiate. Figura omului îmbătrânit înainte de vreme, ros de boală, dar „milostiv” și înfruntând încercările soartei cu creștinească resemnare, nu e poate în totul potrivită descrierii apologetice a cronicarilor, dar nici accentului de bănuială dușmănoasă, cu care îl întâmpină unii istorici recent⁴. Socotelile lui grijulii ne arată un administrator conștiincios, căutând să-și învingă stângăcia de purtare și de expresiune, pentru a pătrunde tristele realități ale unei țări săracite și frământate. Portretul ce i-l face Ureche, îndrumat de însemnările părintești, arată satisfacția Stărilor sub domnia lui: „boierilor le era părinte [...] din sfatul lor nu ieșea; țării era apărătoriu, spre săraci milostiv, pre călugări și mănăstiri întâria și miluia [...]”⁵. Era cu atât mai mult obligat să-și asigure sprijinul lor, cu cât de la el se rupsesse și ultima legătură, ce mai dănuia cu vechiul șir de domnitori ai Moldovei⁶. *Ideea de legitimitate dinastică a dispărut în această țară, cam în același timp în care stingerea Iagellonilor a făcut să triumfe definitiv în Polonia principiul monarhiei electivă; e un paralelism care n-a rămas fără influență asupra evenimentelor.*

Dar documentele care au rămas, arată totuși la acest înstrăinat, o noțiune mai largă a regimului de Stări, decât cea a unui sfat oligarhic de mari boieri. Privilegiul eliberat la 8 ianuarie 1579 negustorilor din Lwów, arată lămurit că în vederea acestui act au fost întruniți „toți negustorii noștri moldoveni și boierii de țară”, cari au fost întrebați despre iarmaroacele de la marginea de miazănoapte a Moldovei⁷. E încă un exemplu al consultării

¹ Hurmuzaki, *Doc.* II, 1, no CCCXLVI, p. 370, jurământ de credință din 1 martie 1560 către împăratul Ferdinand.

² Ureche, *ibid.*, p. 150, după Azarie, ed. I. Bogdan, *ibid.*, p. 210.

³ Hurmuzaki, *Doc.* II, I, no DLXXVIII—IX, p. 598—600.

⁴ Cf. C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, II, p. 220 și urm.

⁵ Ureche, *ibid.*, p. 178.

⁶ N. Iorga, *Hist. des Roumains*, V, p. 199.

⁷ În Hasdeu, *Archiva ist.*, I, I p. 172 și urm.

corporative a orașenilor, într-o chestiune ce privește direct interesele lor; tradiția din veacul al XV-lea nu se pierduse. În mod obișnuit, desigur, rosturile politice ale Stărilor Moldovei se înțeleg, în această vreme, cu tendința de a le restrânge la frunzașii Bisericii și ai nobilimii. E însă de observat, pentru lămurirea deplină a problemei, că exemplele din țările vecine ofereau imaginea unor drepturi mai largi și a unor adunări mai numeroase, decât aceea a sfatului sau „divanului” de cârmuire al domnului. Am văzut alcătuirea dietelor ardeleni contemporane, sub domnia Báthoreștilor¹. Și în Polonia, caracterul „republican” al regalității electivă s-a întemeiat, de la dieta care l-a ales pe Henric de Valois în 1573, pe faimoasele *pacta conventa*, condițiile preliminare pe cari noul rege trebuia să le primească. Toți nobilii luau parte la această manifestare a voinței Stării lor, inspirându-se nu numai de la vechi năzuințe ale ordinului, dar și din pildele istoriei romane, cu cari îi obișnuise literatura Renașterii. Ian Zamoyski, viitorul cancelar, joacă la începutul carierei sale strălucite, rolul unui adevărat „tribun al plebei nobiliare”, iar la 1592, în fața dietei zise de „inchiziție”, regele Sigismund al III-lea Vasa va trebui să se apere de un rechizitoriu îndreptat împotriva politicii sale externe².

Că aceste exemple nu rămâneau fără răsunet în boierimea Moldovei, stau mărturie acele capitole ale cronicii lui Ureche, intitulate „povestea și tocmeala altor țări ce sunt prin prejur”. Pe lângă notițe geografice, luate în mare parte din cosmografia lui Münster sau din scrierea lui Patavinus³, găsim acolo și însemnări despre regimul constituțional al Poloniei sau al Ardealului, cari arată interesul deosebit ce se manifesta pentru aceste instituții, și izvorul de inspirație ce îl puteau constitui. Deși trecute de Kogălniceanu în seama lui Simion Dascălu⁴, editorii mai recenti le intercalează ca operă proprie a lui Ureche, între domnia lui Ștefan cel Mare și cea a lui Bogdan. Ele au fost însă redactate, împreună cu acele părți ale cronicii ce i se pot atribui, fie la începutul domniei lui Vasile Lupu, după 1634, fie cel mai târziu între 1642 și 1647⁵. Se poate vedea totuși din conținutul lor, că ele privesc și epoca mai veche, pe care autorul o cunoștea din relațiunile tatălui său, folosite de el în scrierea letopisețului ce-i poartă numele. Iată de pildă ce se poate citi despre sistemul de cârmuire al „țării leșești”, cu care începe descrierea: „Și nemeșii, cărora le zic sleahță, nu așa de crai ascultă cum de lege, care le-au făcut ei, de se judecă la scaunele cetăților, cine-și la ținutul său⁶. De acolo cine nu va să-și ție de lege, volnicu-i fieșcine să-și îndelunge legea la alt scaun mai marele, ales în două locuri, la Liublin vara și la Petricov iarna, unde zic acelor legi tribunal. Acolo de va avea și de crai ceva asupreală, fără nici o frică are voie să-l tragă la judecată, unde procuratorii vor răspunde pentru crai, și de va avea strâmbătate, afla-va județ și direptate. Nici pre un

¹ Cf. memoriul precedent: IV. *Adunările de Stări în țările Europei de Răsărit dunărene*.

² Cf. O. Halecki, *La Pologne*, p. 167, 174 și urm.

³ Cf. P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, IV, p. 205 și urm., și ediția lui Ureche de C. C. Giurescu, p. LXIV și urm.

⁴ Cf. *Let.*, I, p. 404 și urm. V. totuși aceeași părere la N. Iorga, *op. cit.*, VI, p. 206.

⁵ Cf. P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 240; C. C. Giurescu, *Introducere la cronică* lui Ureche, p. LIII.

⁶ Această reformă judiciară a avut loc sub Ștefan Báthory (1576—1586).

șleahitici nu-l va putea lega cineva, nici crai singur, până nu-l va birui cu legea¹. Aceia nu dau bir nimănui, nu ascultă de altul, nici în oaste-i datoria să meargă, fără numai de bună voie, numai când va încăleca craiul, și cu voia tuturor și cu plată. Și când le va fi nevoie de undeva, aceia este datoria lui craiu, ca să dea știre la ținuturi, să se strângă la zi ce le va arăta. Și dacă se vor strânge și vor sfătui de lucrul ce le vor da știre, ei vor alege soli și vor trimite la seim, unde se vor împreuna cu toți solii ținuturilor, de vor sfătui de toate nevoile, ei deosebi, și craiul cu sfatul său deosebi [...]”². E tot mecanismul regimului de Stări al Poloniei, așa cum se dezvoltase la sfârșitul veacului al XVI-lea, cu prerogativele nobilimii de toate treptele, ce constituie originalitatea sa, și suprapunerea dietei sau seimului general, dietinelor locale din diferitele palatinate.

Și împrejurările din Ardeal sunt descrise de un cunoscător al situației, care dă cititorilor săi amănuntele cari îl interesează: „Așa țara ungurească, crăie mare ce era, dintr-un trup în multe mădulări s-au întors: o parte turcii țin cu scaunul crăiei cu Buda, nemții altă parte; Ardealul de-i cu stăpân, încă-i supt robia turcească. Ungurii sunt oameni iscoditori și necredincioși [...] judecata lor foarte pe dreptate o judecă, și de nu-ți iubești legea într-un loc, volnic ești să-ți tragi legea la alt scaun, unde-ți vei iubi. Încă și despre craiu, de vei fi având ceva asupra și nedreptate, ai voie să-ți întrebi și cu craiul la scaunul țării, unde se adună toți domnii de se sfătuiesc de trebile țării, și de vei avea strâmbătate, afla-vei dreptate. Nici craiul are voie să piarză pre vreun nemiș, fără numai de-l va dovedi de viclenie”³. Și aci, dietele în care se adună „domnii” la sfat, privilegiile de Stare și legalitatea judecăților, sunt trăsăturile cari rețin atenția cronicarului moldovean.

Acest interes e cu atât mai legitim, cu cât ultimii ani ai veacului al XVI-lea au văzut încercându-se în Moldova amândouă experiențele, cea ardeleană și cea polonă. Încă de la numirea, peste voia lor, a lui Iancu Vodă Sasul, prin care se întrerupea domnia lui Petru Șchiopul, boierii Moldovei împrumutaseră de la vecinii lor munteni calea protestului prin pribegie: cei mai de seamă dintre ei, în frunte cu Movileștii, trecură hotarul în țara leșească, la sfârșitul anului 1581. „Această pribegie sub Iancu Sasul începu epoca de mare influență politică a Movileștilor, care făcu peste vreo zece ani din această bogată și numeroasă familie boierească o dinastie de voievozi”⁴. Gestul a fost repetat zece ani mai târziu, când aceiași Movilești, împreună cu doi Stroici, doi hatmani, cămărașii Hrisoverghi și Gheorghe, soțul Domniței Alexandra, egumenul Anastasie de Galata și „o sumedenie de boieri de mâna a doua și a treia” însoțiră pe Petru Vodă în exilul său, oprindu-se însă în Polonia, unde Luca Stroici și Ieremia Movilă primesc indigenatul la 1593⁵. Alții apucaseră mai de mult să bată drumurile Ardealului. N-a lipsit deci contactul direct cu instituțiile politice ale acestor țări. Când deci, peste câțiva ani, domnia lui Aron Vodă reia calea urmată cu două decenii în urmă, de Ion cel Cumplit — o fază de exploatare la porunca turcilor, lăsând chiar pe aceștia să umble cu „dăbilarii” după bir⁶, și alta de împotrivire,

¹ E traducerea exactă a formulei latine: *neminem captivabimus nisi jure victum*.

² Ureche, *ibid.*, p. 63. Tatăl scriitorului, Nestor Ureche avea indigenatul polon.

³ Ureche, *ibid.*, p. 81.

⁴ N. Iorga, Prefață la Hurmuzaki, *Doc.* XI, p. LI.

⁵ Cf. Hurmuzaki – Bogdan, *Doc. Supl.* II, I, no CLXV, p. 325—26.

⁶ Ureche, *ibid.*, p. 180.

asociindu-se la acțiunea lui Mihai Viteazul și a principelui Transilvaniei în contra Porții — hotărârea boierimii a fost luată. Hatmanul Ștefan Răzvan oferea garanții mai și are pentru politica alături de creștini, decât Aron care, pare-se, trecuse în tabăra lor, în parte la îndemnul lui. Uneltirea pusă la cale de Sigismund Báthory și-a atins țelul fără prea mari greutăți și schimbarea de domnie a fost efectuată (martie 1595) cu ajutorul trabanților unguri, în cari Aron își pusese o încredere, ce s-a dovedit fără teme¹.

Printr-un paralelism desăvârșit cu ceea ce se petrecea în același timp în Țara Românească, se încheie îndată după aceste evenimente, și ca o consecință a lor, un tratat ce repetă, cuvânt cu cuvânt, stipulațiunile aceluia iscălit de delegațiunea de boieri munteni, pe care l-am analizat mai sus². Diploma din 3 iunie a lui Sigismund Báthory, răspunde actului de supunere al lui Ștefan Răzvan, ai cărui mandatar, vistierul Ioan Kalogheras și Mihail Tolnay, aga și hatman — doi străini — au deplinele puteri ale voievodului „*ac omnium illius Regni Boierorum et ordinum de Statu et ordine Regni illius*“. Semnatarii se obligă într-adevăr pentru „*omnes Episcopi, Calugeri, Vladike, Boerones et alii ordines dicti Moldaviensis patrie nostre*“³. Și aci Stările, desemnate cu toată preciziunea, apar în rolul de factori determinanți; sunt aceleași dispozițiuni prin cari Moldova se integrează principatului ardelean, Voievodul rămânând un locotenent al principelui, îngrădit de sfatul celor 12 boieri, și de alți patru cari îi supraveghează gestiunea. Se prevede aceeași participare, printr-o delegație, la Adunările de Stări ale Ardealului, aceeași clauză de restituire a iobagilor fugiți; doar limitele geografice ale țării sunt indicate cu mai puține amănunte decât acele ale principatului vecin.

Mai ușor decât în Țara Românească, actul își găsește explicația în situația creată prin răsturnarea lui Aron, și în prezența elementelor câștigate direct unei stăpâniri a principelui creștin din țara vecină, fie ostașii unguri din garda domnească, cari au aci un rol asemănător aceluia al seimenilor din Muntenia, fie boierii, străini de obârșie ca semnatarii tratatului, sau chiar pământeni, câștigați de ideea unui regim de Stări privilegiate, sub un principe domnind de departe, și deci prin aceasta nevoit să le asculte sfatul. Este o legătură directă între această inițiativă politică și interesul pe care îl manifestă cronicarul pentru instituțiile de Stări; pe lângă aceasta însă, tratatul aduce dovada categorică a împărtășirii acestor păreri, și a răspândirii acestei concepții în sferele nobilimii înalte și a conducătorilor bisericești ai Moldovei.

Dacă într-adevăr, în Țara Românească, ne întâmpină și nota de opunere la ce părea tuturor a fi „scădere“ a domniei, aci anexarea Moldovei la Ardeal a căpătat forme mai precise cari arată cel puțin un început de aplicare efectivă a clauzelor tratatului de la 3 iunie 1595. Descrierea unui contimporan amintește că a zărit pe zidurile cetății din Suceava, scutul cu cele șapte turnuri ale Ardealului, alături de stema capului de bour⁴. Avem de la Ștefan Răzvan o monetă cu inscripție latină; ea poartă însă chipul lui Sigismund Báthory⁵. O scrisoare din Câmpulungul Moldovei către sfatul din Bistrița, din

¹ N. Iorga, *Hist. des Roumains*, V, p. 358.

² V. mai sus, partea.

³ Textul în Hurmuzaki, *Doc. III*, 1, Apendice XLII, p. 477—480. Cf. Iorga, *op. cit.*, V, p. 364.

⁴ N. Iorga în *Rev. istorică*, I, 1915.

⁵ V. reproducerea în N. Iorga, *Hist. des Roumains*, V, p. 360.

același an 1595, exprimă dorința „să nu se oprească oamenii și neguțătorii prin pâri și prin datorii, că acum, cu mila lui Dumnădzău, să fie Măria lui Craiu sănătos și domnu nostru Ștefan Vodă, *iaste o țară ca alaltă*”¹. Dacă timpul ar fi îngăduit, experiența ar fi putut duce la rezultate interesante, cel puțin în ce privește influența regimului de Stări ardelean în Moldova. Dar era o putere care nu putea admite o integrare a acestui principat în posesiunile altora, și o întindere a stăpânirii unui principe ungar la Răsărit de Carpați; se puneă într-o formă nouă, problema vechii rivalități între Sigismund de Luxemburg și Vladislav Jagello, de la sfârșitul veacului al XIV-lea și începutul celui al XV-lea, în privința drepturilor suzerane asupra Moldovei.

De rândul acesta, intervenția polonă a fost inițiativa lui Ian Zamoyski. În timpul în care Mihai Viteazul se lupta la Călugăreni cu marea armată a lui Sinan Pașa, cancelarul și hatmanul Coroanei polone trecea Nistrul, însoțit de boierii pribegi. Răzvan plecase spre marginea de miazăzi cu oastea sa, în sprijinul muntenilor și a patronului său ardelean: armata polonă nu întâmpină deci nici o împotrivire. S-a putut ține astfel, la sfârșitul verii 1595, o adevărată dietă a Moldovei², în care, „cu alesul boierilor de țară”³, a fost proclamat Domn candidatul lui Zamoyski, puternicul boier pământean Ieremia Moghilă sau Movilă. Un alt tratat înlocuia acum acel semnat în iunie de trimișii lui Ștefan Răzvan: el substituia supremației ardelene acea a Poloniei. „Zamoyski împrumută craiului ardelean concepțiile sale anexioniste. Deci Moldova nu mai era, în jurământul depus de noul domn, ca și în declarația celor mai de frunte ai săi prieteni, Stroici, Ureche, păharnicul Grigorie, postelnicul Avram, logofătul Toma, și în sfârșit în discursul rostit de însuși protectorul polon, o țară deosebită, legată de Imperiul Otoman, dar un palatinat polon ca oricare altul. Condițiile păreau chiar mai aspre, din punctul de vedere al scrupulelor naționale. Sigismund nu admitea nici amestecul străin, nici schimbarea tradiției religioase a țării, pe când, după pactul cu Ieremia, polonii puteau avea moșii în Moldova și religia catolică urma să fie ocrotită de Domn. În schimb, un spirit mult mai larg împiedica de a se introduce în noul regim moldovenesc restrângerile aduse autorității domnești și exercițiului puterilor ei [...] Ambasadori solemnii ai Moldovei trebuiau să meargă la rege, în mijlocul Dietei polone, să-i aducă omagiul deplin și definitiv al țării, ce se păstrase până atunci fără pătrundere străină în treburile ei lăuntrice”⁴.

Dar acestei păreri a lui Nicolae Iorga, i se poate obiecta că însăși asimilarea cu un palatinat și procedura „dietală” a alegerii, urmăreau să instituie și în Moldova echilibrul între suveran și Stări, care apărea acum temeinic așezat în regatul vecin, și al cărui campion principal fusese Zamoyski însuși. „*Care țară*, scrie formularul jurământului depus

¹ Nouă ediție în Al. Rosetti, *Scrisori românești din Arhivele Bistriței*, București, 1944, p. 30. Dar văzută în lumina tratatului de la 3 iunie, fraza are alt înțeles decât numai „relații normale”. V. și scrisoarea lui Korniș către bistrițeni din 2 iunie 1595, Hurmuzaki, *Doc. XV*, I, p. 731, cu privire la Moldova: „acum când Dumnezeu a unit țările noastre”.

² Astfel o califică Dl. P. P. Panaitescu în cursul său litografiat despre „Istoria Poloniei”, p. 341.

³ Miron Costin, *Let.*², I, p. 250.

⁴ N. Iorga, *Hist. des Roumains*, V. p. 375—376.

de voievod și de boieri la 27 august, la Iași, *trebuie să fie un membru credincios și nedespărțit al Coroanei, în același chip ca toate celelalte țări și palatinate ale Coroanei*¹. Grijă pentru veniturile și proprietățile Domniei Moldovei, ce se exprimă mai jos, se justifică prin faptul că „această țară nu e așezată în mijlocul celorlaltor țări ale Coroanei, dar la margine în preajma unor vecini puternici”¹. E prevăzut de altfel cazul în care regele și Coroana Poloniei n-ar primi supunerea voievodului și a țării, și ar urma să întrețină mai departe relațiile de bună vecinătate.

Și aci însă, e vorba mai degrabă de un proces de intenții sau de posibilități, decât de o aplicare totală și reală a dispozițiilor tratatului. Iscusința voievodului Ieremia știu să tragă folos, din chiar împrejurările critice în care fusese încheiat. Profitând de lupta nehotărâtă de la Țuțora, între oastea lui Zamoyski și cea a hanului tătăresc, care năvălea din ordinul Porții, el „îndată au ajuns la hanul, și de atunci cele șapte sate de țară, ce se zic *Hănești*, le-au dat Ieremia Vodă hanului, și au legat și miere să dea hanului în toți anii și alte daruri. Și așa, cu nevoința lui Ieremia Vodă, au stătut între hanul și între Zamoyski tractate, adecă legături de pace”². Noul tratat din 22 octombrie, ce se suprapunea celui încheiat cu prilejul alegerii, când depindea în totul de sprijinul polon, restabilirea echilibrului: Domnul Moldovei își redobândea deplina autonomie, fiind iarăși „birmic Împărăției din an în an”, tătarii și leșii urmând a evacua simultan teritoriul principatului. Prin mijlocirea hanului, i se făgăduia de la Poartă „uric neschimbat de Domnie în zilele lui, care uric în limba lor se chiamă *berat*”³. Numai o strajă puternică polonă rămânea în serviciul voievodului, pentru a-l apăra împotriva întoarcerii lui Răzvan și a ungurilor săi. La 5 decembrie, oastea acestuia se încăiera cu cea a lui Ieremie Vodă lângă satul Areni, la ieșirea din Suceava în drumul spre Baia. Izbânda rămase a Domnului din neamul Movileștilor, iar candidatul lui Sigismund Báthory își plăti încercarea cu capul. Numai de la această biruință care îl consolida definitiv, începu Ieremia Vodă „domnia cu pace”, polonii apărându-l de reacțiunile — de altfel neputincioase — ale lui Sigismund Báthory⁴, iar legăturile reluate cu Poarta, de o integrare totală în stăpânirile Coroanei polone.

Astfel în cursul aceluiași an, 1595, Moldova trecuse în virtutea a trei tratate — 3 iunie, 27 august, 22 octombrie —, prin trei regimuri deosebite, în ce privește situația ei internațională. Dar în toate aceste împrejurări diverse, se vede conlucrarea elementelor de conducere ale boierimii, cari într-o formă sau alta, caută, prin alesul lor, să-și asigure așezămintele unui regim de Stări privilegiate, după modelul ce îl aflaseră în țările creștine din imediata vecinătate a Moldovei. Ca și domnia lui Petru Șchiopul, cea a Movileștilor poate fi considerată ca un nou moment însemnat în evoluția politică a Stărilor moldovenești.

¹ Textul în Hurmuzaki – Bogdan, *Doc. Supl.* II, I, no CLXXVI, p. 344—345.

² Miron Costin, *Let.*², I, p. 251.

³ *Ibid.* Cf. Textul Convenției în Hurmuzaki, *Doc., ibid.*, no CLXXXII, p. 353—54 și scrisoarea lui Zamoyski către rege, *ibid.*, p. 355 și urm.

⁴ Scrisoarea lui Ieremia Vodă către Ian Zamoyski, 16 dec. 1595, în Hurmuzaki - Bogdan, *ibid.*, p. 373.

Veacul al XVII-lea aduce și în istoria Moldovei aceleași aspecte, pe cari le-am examinat în acea a Țării Românești. În materia ce ne interesează, lupta între absolutismul domnesc și năzuințele boierimii la preponderență în cârmuirea țării ia și aci o nouă întorsătură, prin interesele opuse ale puterilor ce întăresc fiecare din aceste formule: „republica regală“ a Poloniei va sprijini o aristocrație, legată prin înrudiri, interese și educație de sistemul ei politic. Poarta va căuta dimpotrivă să se întemeieze pe domni supuși poruncilor ei, dar hotărâți a le aplica fără șovăială, fără a se lăsa stânjeniți de voința altor factori, sau de piedicile pe cari le ridică „obiceiul țării“. Ceva mai mult decât în principatul vecin, persistă totuși, în ce privește Moldova, respectul vechii proceduri a alegerii domnești, chiar atunci când îndemnul vine de la Constantinopol. Investițiile directe prin firman împărătesc, consensul boierimii fiind doar o confirmare a desemnării Seraiului, nu vor fi regula totdeauna, nici în perioada de politică ofensivă a Imperiului Otoman, sub impulsunea energetică a vizirilor din neamul Köprülü. Paralel însă, cu împrejurările ce ne sunt cunoscute din Muntenia, pătrunderea în demnități și slujbe a orientalilor, greci sau grecizați, e tot mai accentuată încă din primul sfert al secolului; ea va provoca în Moldova aceleași reacțiuni, în forme nu mai puțin violente decât acele din țara vecină, confundând într-o singură acțiune lupta Stărilor împotriva domniei absolute, și a pământenilor împotriva „veneticilor“; dar în această fază, accentul va cădea pe latura „națională“ a mișcării, grăbind procesul de dezvoltare a culturii în limba română, ce va da în Moldova roadele minunate ale epocii lui Miron Costin și Dosoftei.

În primele două decenii ale veacului al XVII-lea, tendințele antagonice în cârmuirea țării sunt reprezentate de Movilești, susținuți de ceea ce se poate numi acum „partidul polon“ al boierimii — asemănător celui care ținea cu împăratul creștin în Muntenia — și de aprigul lor dușman, al doilea Ștefan Tomșa. Domnia lui Ieremia Movilă, începută în condițiile amintite, el fiind încuscrit cu familii ale marii nobilimi polone, trebuia să-și caute reazemul în împăcarea Stărilor privilegiate; solii de boieri mergeau la dieta polonă¹; Domnia apare atât de lămurit ca expresiunea acestei voințe, încât în intervalul în care Domnul a fost nevoit să se retragă la Hotin, în fața năvălirii victorioase a lui Mihai Viteazul, din primăvara anului 1600, Stările ardeleni se adresează direct boierimii și slujitorimii moldovenesti, spre a obține cooperarea lor împotriva voievodului muntean, a cărui stăpânire o contestau². Greutatea pentru cuceritor de a găsi boieri moldoveni spre a-și alcătui sfatul, arată solidaritatea nobilimii cu Ieremia Vodă, care aștepta la granița polonă întoarcerea favorabilă a împrejurărilor³. Se pare însă că însușirile de măsură și de cumpătare, nelipsite de energia de care acesta dăduse dovadă de la început, au asigurat ctitorului Suceviței o autoritate personală, care i-a păstrat prerogativele în tot cursul celor aproape unsprezece ani în cari a domnit.

¹ Cf. Scrisoarea din 15 aprilie 1598, prin care Ieremia Vodă le scuză întârzierea: Hurmuzaki—Bogdan, *Doc. Supl.* II, I, no CCXXXIX, p. 450.

² P. P. Panaitescu, *Doc. privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, no 55, p. 130—131.

³ N. Iorga, *op. cit.*, V, p. 425 și urm. Cf. VI, p. 9: „un adevărat președinte al boierilor săi“.

Sub urmașii săi, însă, o astfel de situație n-a mai putut fi menținută. „Doamna lui Iremia“, ambițioasa Elisaveta, înlăturând pe cumnatul ei Simion și descendența lui în folosul copiilor ei, deschidea o sângeroasă paranteză de lupte civile, în care poloni, cazaci, tătari și turci erau să se amestece, pentru mai marea pagubă a țării. Împotriva tânărului Constantin, prea infeodat alianței polone, Poarta a scos atunci la iveală, de pe lângă capuchehaia, pentru treburile țării, pe Ștefan care își zicea fiul lui Tomșa, adversarul de odinioară al lui Despot Vodă. „N-au folosit, scrie Miron Costin, lui Constantin Vodă uricile ce avea de la împărăție, date tată-său Ieremia Vodă, de domnie veșnică lui și feciorilor lui; că turcul cu vreme dă, cu vreme ia; precum este vremea, așa lasă: blând când este vreme de blândețe, sumet și ager, cându-i vreme de sumeție“¹. Noul voievod nu pare a fi avut legătură cu acel, a cărui ascendență o revendica: întâiul Ștefan Tomșa fusese din boierimea Orheiului, pe când pe al doilea, Miron Costin, care avea de unde să afle, ne arată că „dirept moldovan au fost, din sat din Oțești, de pre valea Răcățăului, din ținutul Putnei“. Era căsătorit cu o grecoaică². La această obârșie modestă se adaugă cariera aventuroasă a unui „soldat al norocului“ după moda timpului, care duce pe vechiul lefegiu de la granița spaniolă, unde a ținut cândva garnizoană, la marginea Persiei unde a stat în rândurile armatei turcești. De aci și favoarea ce o arată gărzii de dărbani unguri, cari erau la el „foarte îmbrăcați bine [...] cu haine tot de feleandrăș, cu nasturi și cu ceaprage de argint, în pilda haiducilor de țara leșească, cu pene de argint la comănace, și cu table de argint la șolduri pre lădunci“³. Anticipând asupra evenimentelor din Muntenia de la jumătatea veacului, și urmând tradiția lui Aron Tiranul, el se ridică în fața Movileștilor și a boierimii care îi sprijinea, ca domnul seimenilor, al mercenarilor străini, al căror devotament îl plătește din banii vistieriei⁴.

Nu se poate într-adevăr sublinia îndeajuns contrastul ce îl oferă cele două tabere, cari se războiesc acum pentru scaunul Moldovei. Miron Costin, reproducând amintirile contemporanilor din generația părinților săi, zugrăvește în culori întunecate întâia domnie a lui Ștefan Tomșa: „precum s-au început în vărsări de sânge (măcelul boierilor susținători ai Movileștilor, după bătălia de la Cornul lui Sas, în 1612), tot așa s-au ținut. Avea un Țigan călău, adevărat pierzător de oameni, gros și mare de trup; acela striga de multe ori înaintea lui, arătând la boieri: „Doamne! s-au îngrășat berbecii, buni sunt de junghiat?“⁵. Ștefan Vodă la aceste cuvinte râdea și dăruia bani Țiganului“⁵. Atmosfera aceasta de groază și de nesiguranță determină în cele din urmă chiar pe sfetnicii divanului său, logofătul Beldiman, vornicul Bărboi, hatmanul Sturdza și vistiernicul Boul să conspire împotriva „tiranului“: ei câștigă de partea lor slujitorimea, în special cetele de ostași ale „Mrăzeștilor“, căpitanii lui Mihai Viteazul, cari intraseră în leafă la noul domn al Moldovei, și somează, din satul Cucuteni, unde se retrag, pe Ștefan Tomșa „să iasă din

¹ *Let.*², I, p. 261.

² N. Iorga, *Hist. des Roumains*, V, p. 488.

³ *Let.*², I, p. 265.

⁴ *Ibid.*, p. 286.

⁵ *Ibid.*, p. 263.

scaun“; este răscoala boierimii din toamna anului 1615, de care am avut prilejul să mă ocup altă dată mai amănunțit¹.

Împotriva acestei acțiuni a Stării nobiliare, voievodul recurge atunci la mijloacele cari îi stăteau la îndemână: cu fondurile ce le avea la dispoziție, întoarce pentru dânsul pe dărbăni, cari treceau și ei la răzvrătiți, găsește la porțile Iașilor „steaguri de călărași“ din Țara de Jos, veniți la „căutare“ (revistă ce li se făcea la anumite date), „și au strigat și târgul în leafă; și s-au strâns din târgoveți și din slugile neguțătorilor și oameni nemernici, câțeva gloată și la Ștefan Vodă“². La răscoala Stării privilegiate superioare, Ștefan Tomșa opune, în cadrul restrâns al posibilităților, și al scenei cu totul secundare pe care își joacă rolul, mijloacele monarhiilor erei moderne: puterea financiară a capitalului monetar, apelul la celelalte Stări, mai accesibile argumentului bănesc, ale căror interese nu se opuneau cârmuirii absolute, și sprijinul unei forțe militare permanente³, a celui *miles perpetuus* pe care se vor întemeia suveranii din epoca lui Ludovic al XIV-lea. Toți acești factori sunt firește de considerat aci în proporții foarte reduse, și mai mult ca germenele unei dezvoltări posibile, decât ca o realitate istorică deplin formulată și dovedită; cursul evenimentelor a fost prea repede, pentru a da loc unei evoluții, ce ar fi putut ajunge la schimbări atât de radicale. Dacă menționăm totuși aceste împrejurări, e pentru lumina ce o aruncă asupra treptelor inferioare ale structurii de Stări moldovenești — slujitorii cu privilegii de scutiri și îndatoriri ostășești — în speță, călărașii — și breslașii din târguri, des pomeniți în toate împrejurările de ordin economic și financiar, dar ale căror rosturi politice sau militare se întrevăd mult mai rar în izvoarele timpului.

Peste câteva luni, o nouă năvălire polonă, cu lefegii străini, organizată de rudele Movileștilor, Wiszniewiecki și Korecki, sfărâma trupa de elită a dărbănilor domnești pe dealul de la Tătăreni și alunga spre hotarul de Miazăzi pe domnul lor. În cele din urmă, Poarta interveni direct la marginea tulburată, prin puterea lui Skender Pașa și a ostașilor săi. E tragedia care pecetluiește soarta „casei lui Ieremia Vodă“, prin cuvintele pe cari Doamna Elisaveta, luată de turc, le-a strigat în deznădejdea ei, boierilor întâlniți în drum: „Boieri, boieri rușinatu-m-au păgânul!“; amintire dureroasă, căreia stă mărturie suvița ei de păr în capsă de argint, ce se păstra până dăunăzi la mănăstirea Suceviței. Dar înlăturarea dinastiei boierești a neamului Movilă nu se mai putea face în folosul lui Ștefan Tomșa. Poarta nu avea nevoie la acest hotar de nouă frământări și trebuia să găsească o puțință de împăcare a spiritelor învrăjbite, și de gospodărie așezată. O află în înțelepciunea lui Radu Mihnea, domnul muntean, cu care începea astfel șirul schimbărilor de domnie între București și Iași, ce caracterizează perioada finală a vechiului regim în țările noastre, dar se dovedește mai veche, aproape cu un secol, decât epoca fanarioților.

Boala de ochi, de care suferea acest domnitor, puse însă capăt mai repede întâii sale stăpâniri în Moldova. Mazilirea sa, după propria cerere, dă prilej unei numiri făcute de-a dreptul de Poartă, ca experiență a unei domnii străine, în persoana morlahului sau croatului

¹ Cf. G. I. Brătianu, Oaste moldovenească acum trei veacuri, *Rev. istorică*, II (1916), p. 56 și urm.

² *Let.*², I, p. 264.

³ Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VI, p. 9.

italianizat Gaspar Gratiani. Cronicarul comentează cu durere această aducere a unui „om neștiutor rândului și obiceiurilor țării, fără limbă de țară [...]“¹, din aceia cari „nu caută să agonisească sie nume bun la țară, ce caută, desfrânați, numai în avere să strângă“¹.

Totuși străinul, odată așezat cu firmanul Porții, calcă pe urmele lui Ion Vodă cel Cumplit sau ale lui Aron Tiranul: el pregătește trecerea în tabăra creștină, punându-se în serviciul politicii războinice a hatmanului polon Zólkiewski. Cronica lui Miron Costin, povestind aceste întâmplări, se face ecoul îngrijorării ce cuprinsese atunci boierimea Moldovei, în mintea căreia dăinuia politica de echilibru, prevăzătoare și cumpănită, a lui Ieremia Movilă: „De lăudat este fiecare Domn, să hie spre partea creștinească, că această țară, căci trăiește în statul său² așa până acmu, pentru țări creștinești stă până astăzi în rândurile sale; însă cu înțelepciune, nu fără socoteală și fără temei, ca în loc de folos țării, să aducă peire [...]“³, admirabilă și cuprinzătoare definiție, despre care se poate spune fără îndoială că este „și peste veacul cronicarului trecătoare“. Ea oglindește rezerva cu care a primit Starea nobiliară din Moldova, totuși atât de pătrunsă de influența polonă și atât de legată de cultura ca și de politica regatului vecin, inițiativa aventuroasă a străinului, care nesocotea obiceiul, după pilda lui Despot. Simțindu-și izolarea și temându-se de o eventuală reacțiune, Gratiani lovește în frunțașii boierimii, căutând pricină lui Vasile Lupu, pentru treburile vistieriei, și încercând să scape de vornicul Bucioc prin otrăvă dar fără a izbuti. Aventura expediției lui Zólkiewski s-a sfârșit însă în dezastrul retragerii de la Țuțora, sub loviturile tătarilor: în timpul când fugea spre granița polonă, Gaspar Vodă a fost ucis de doi boieri cari îl însoțeau, hatmanul Șeptelici și postelnicul Goia. Comentariul lui Miron Costin lămurește toate aspectele acestei drame și a consecințelor ei: „Spurcată și groaznică faptă, și neauzită în toate țările creștinești! Domnul, ori bun, ori rău, la toate primejdiile lui ferit trebuiește [...] Plătit-au apoi cu capetele sale această faptă, și Șeptelici și Goia, de la Alexandru Vodă (Iliaș, urmașul numit de Poartă) pre lege direaptă; că le-au tăiat capetele, iară trupurile le-au aruncat în ieșitoare. Și cu cale au făcut; că după spurcată faptă, scârnavă moarte vine [...] numai munca ce au făcut femeelor lor și numai lui Șeptelici, pentru avuție, aceea au fost peste pravilă; că pre lege direaptă, nice fecior pentru fapta tatâne-său, nice tatăl pentru fapta feciorului de vrâstă, nu-i platnic“⁴. Aceste rânduri de o clasică conciziune, arată foarte limpede echilibrul regimului de Stări în concepția vremii, care se opune domniei absolute și fără legături cu țara, o vreme însă respectată și la adăpostul violenței.

Domniile următoare se află sub influența tot mai puternică a Porții, sultanul Osman mergând în persoană, în vara anului 1621, să asedieze Hotinul, ocupat de poloni, cari îl apără cu vitejie și succes, prin iscusința lui Chodkiewicz. Radu Mihnea, reșezat pe

¹ *Let.*², p. 268. E semnificativ că la 1619 conducătorii politici ai Moldovei cereau să se înțeleagă în limba lor (românească) cu Domnul țării. Numai vornicul Bucioc mai știe destul slavonește, ca să traducă vorbele sârbești ale lui Gratiani, *ibid.*, p. 269. Cf. și P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 254.

² Stat = stare, situație, după *status*. E încă un exemplu de adăugat la acel din notele lui Nicolae Costin, amintit mai sus.

³ *Let.*², I, p. 268.

⁴ *Ibid.*, p. 273, 276.

scaunul muntean, își exercită din nou talentul de mijlocitor pentru restabilirea păcii și își sporește astfel prestigiul; el va urma într-a doua domnie moldovenească, lui Alexandru Iliaș, ȧap ispășitor al eșecului turcesc sub zidurile Hotinului, și unui Ștefan Tomșa îmbătrânit și pocăit, „cu mult schimbat într-alt chip, după patimi ce-i venise și lui la cap“. Fusesse doar „mare vărsător de sânge, gros la hire, prostatic, cât îi părea că așa este bine“¹ în întâia lui domnie, de cruntă amintire — dovadă că atitudinea sa de atunci îi fusese dictată de împrejurări și socoteli politice, mai mult decât de temperamentul său. Reiese, din aceste caracterizări, că a căutat, în cursul acestei stăpâniri din urmă, în care grija de cele sufletești se arată prin ctitoria mănăstirii Solca², să trăiască în pace cu Starea boierească și să nu mai încerce soluții de răsturnare a ordinii stabilite.

Dar cel care a știut cu mai multă iscusință să concilieze năzuințele Stărilor privilegiate cu fastul și prestigiul domnesc de inspirație orientală, a fost desigur Radu Mihnea însuși, căruia i se acordă epitetul, atât de rar în vechile noastre anale, de „cel Mare“. Am amintit paginile din cronica lui Miron Costin, cari ne descriu atât de plastic rânduiala acestei monarhii de Stări și Ordine privilegiate³, în toată puterea cuvântului, lăsând totuși să se înțeleagă, sub aparențele de „zburdată podoabă“ și de îndemn la cheltuială și lux, o tendință de a crea o viață de Curte și de a strânge în jurul reședinței domnești și a slujbelor ei, tot ce se manifesta ca autonomie feudală pe domeniile moștenite. Un moment ce trebuie să rețină atenția noastră, e solemnitatea neobișnuită a nunții lui Alexandru Coconul, fiul lui Radu Vodă, pe care tatăl său îl lăsase domn în Muntenia în locul lui, cărmuind însă în realitate ambele țări. Protocolul fastuos își serbează aci un adevărat triumf, asemănător doar cu primirea făcută ambasadorului polon, cneazului Zbarazski în drumul său spre Constantinopol, sau cu pompa ce va însoți prohodul de înmormântare al lui Radu Mihnea, de la Hârlău la București, în 1626⁴. „Radul Vodă, scrie cronicarul, domnia aice în țară la noi. Iară fiul său Alexandru Vodă, în țara Muntenească; și la această domnie au făcut și nunta la Tecuci, feciorului său cu fata lui Scărlat, om vestit între țărigrădeni, la care veselie erau adunate două țări, țara noastră și țara Muntenească. Scaunele boierilor de Moldova din a dreapta domnului de Moldova; iară din a stânga, boierii muntenești țineau dvorba, și așa și căpiteniile de slujitori“⁵. În loc de „două țări“, trebuie să înțelegem „două Stări“, fiecare cu treptele ei, ierarhic deosebite: boierimea de divan și moșie, și reprezentanții ostășimii privilegiate, curteni moldoveni și roșii munteni.

Ca un ideal al regimului de Stări moldovenesc ne apare însă, din toate domniile primei jumătăți a veacului al XVII-lea, acea a lui Miron Barnovski. Ea realizează de fapt politica pe care se va întemeia în Țara Românească lunga cărmuire a lui Matei Basarab. Ca și Matei, voievodul moldovean este alesul Stărilor: „au ales cu glasurile tuturor pre Barnovski hatmanul la Domnie“⁶. Cu el se restabilește astfel tradiția alegerii Domnului

¹ *Let.*², I., p. 286.

² D. Onciul, *Bukowina in Wort u. Bild*, p. 109. V. și mărturia Divanului Moldovei din 1623 pentru daniile domnului, *Uricariul* XVIII, p. 348 și urm.

³ V. mai sus.

⁴ N. Iorga, *op. cit.*, VI, p. 12—13.

⁵ *Let.*², I., p. 288.

⁶ *Ibid.*, p. 289.

de „țară“ legală, întreruptă de la sfârșitul Movileștilor, cu care de altfel noua stăpânitor se înrudea. Pe urmă numai, o delegație de boieri merge la Poartă, să ceară întărirea și steagul.

Începută domnia sub aceste auspicii, „au venit fără zăbavă țara la hirea sa“. În legături prietenești cu Cantemir Pașa din Bugeac, Miron Vodă avea de asemenea vechi și statornice relații în Polonia; o solie, în frunte cu viitorul mitropolit Varlaam, va pleca la Kiev, la mitropolitul Petre Movilă și la Moscova, cu daruri bisericești¹. Echilibrului în afară îi corespunde și cel lăuntric: cârmuirea acestui om „de țară“ înseamnă o oprire a pătrunderii orientalilor, ce luase sub Alexandru Iliaș și Radu Mihnea un mare avânt. Cronica și documentele se întregesc în descrierea unei acțiuni de reorganizare și de ușurare a sarcinilor fiscale, cari loviseră atât de greu categoriile inferioare ale Stărilor privilegiate. Grijă domnitorului se manifestă astfel pentru curteni, cărora nu li se mai cere decât o singură plată de bir într-un an; se reazăză în drepturile lor, adunând pe acei cari decăzuseră din Stare „la sat boieresc sau domnesc“ — adică își înstrăinaseră feudele, ajungând oameni în dependență². Și clerul este obiectul grijii domnești. În două hrisoave (20 septembrie 1626, 20 martie 1627), voievodul elaborează un adevărat „statut de ordine și moralitate“ pentru tagma călugărească, stabilind în toate amănuntele rosturile vieții mănăstirești, a slujbei de egumen, a administrației bunurilor de tot felul și a disciplinei ce trebuie păstrată; nu se vor primi străini, nici măcar „ungureni“ de peste munți³. Opera aceasta se adaugă la numeroasele ctitorii la Iași, Dragomirna, Bârnova, care învie și ele o tradiție de construcții pioase și de griji artistice.

În favoarea boierimii, intervin măsurile menite să-i asigure mâna de lucru pe moșiile pustiite de războaie: „și săliștilor unde se pustiise au dat slobozenie, chemând oameni den țara Leșească; și așa, în puțină vreme, s-au împlut țara de oameni“⁴. Încă de la Ieremia Vodă, era obicei să se cheme în astfel de împrejurări, oameni de pretutindeni „fie ruși, munteni, unguri, sârbi, vlahi (țărani moldoveni), cari să fie scutiți pe trei ani de iliș și de alte biruri“⁵.

Dar mai cu deosebire, în urma trecerii pustiitoare a armatei sultanului spre Hotin, la 1621, porniseră să fugă în toate părțile vecinii, oamenii așezați pe moșiile boierești, ale căror „cisle“, sau părți de bir, rămăneau neîmplinite. O confuzie generală se produsese în socoteli și jalbele nu mai conteneau. Încă de la 1622, în a doua lui domnie, Ștefan Tomșa oprise pe târgoveții din Roman de a urmări pe vecinii lor, fugiți în „bejenie“ înainte de domnia lui Constantin Movilă; acum însă, neorânduiala și haosul erau mult mai mari. La divanul domnesc se jeluiau „rugătorii noștri episcopii și egumenii de prin toate mănăstirile, și mazilii și feciorii de boieri de țară și giupănese sărace“, arătând că „li s-au pustiit satele și li s-au rășchirat vecini prin slobozii și prin satele boierești“, dar că părăcălabii, deșugubinari, slugile hătmănești și giuzii țigănești, toți agenții fiscului, îi pradă și îi

¹ Cf. N. Cartojan, *Ist. literaturii române vechi*, p. 109. P. legăturile cu Polonia, soliile menționate în Hurmuzaki-Bogdan, *Doc., Supl. II*, p. 540 și urm.

² *Let.*², I, p. 290. Mențione de curteni voind să fugă peste munți în 1626, în Hurmuzaki, *Doc. XV*, 2, no MDCCCXXXV, p. 955. Alte cazuri (1624—25) în Iorga, *Studii și Documente V*, p. 16.

³ Cf. N. Iorga, *op. cit.*, VI, p. 29—30.

⁴ *Let.*², I, p. 290.

⁵ 27 martie 1603: Hasdeu, *Archiva ist.*, I, 1, no 166 p. 117.

„ciobotesc“ pentru strângerea dărilor, la cari nu mai puteau face față. La aceste cerințe legitime ale Stărilor, Domnitorul răspunde prin convocarea unei Adunări de Stări la 16 ianuarie 1628: „într-aceea domnia mea am sfătuit cu tot sfatul nostru: cu mitropolitul, și cu alți episcopi, și cu egumeni, și cu boiarii cei mari, și al doilea și a treia, și cu mazilii, și cu feciorii de boiari de țară și cu slugi domnești voinici dinainte, și cu toată țara; și așa s-au tocmnit și s-au rupt de-naintea domniei mele [...]“¹. Mai mult încă decât soluțiile adoptate, cari de fapt reproduc acele din Muntenia sau din Rusia, vecinii putând fi urmăriți „de la împăratul încoace“ (deci după 1621), dar mutați în acest caz cu cîsla, partea lor de bir² —, ne interesează aci alcătuirea acestei Adunări, care cuprinde, după cum se vede din înșirarea lor, toate ordinele privilegiate, de la cel mai mare la cel mai mic, toată „țara legală“. Și aci voievodul s-a străduit — și a reușit — să adune la un loc și să împace marea boierime de sfat și de latifundii, cu mici feudatari sărăciți (mazilii și „voinicii dinainte“), toate treptele Stării nobiliare, așa cum era să le strângă în jurul său și Matei Basarab, câțiva ani mai târziu. Biserica era reprezentată prin toți chiriarhii ei. Această adunare de la Iași este echivalentul moldovenesc al acelei, pe care mai mult de nevoie, dar nu fără izbândă, o va ține Leon Vodă³ în Țara Românească, la 1631. Din textul însuși al documentului se desprinde că nu a fost vorba numai de o ratificare prin aclamații, a măsurilor dinainte hotărâte. Cuvintele atât de expresive: „s-au tocmnit și s-au rupt“, arată limpede că au fost discuții și controverse, că diferitele interese au fost expuse, soluțiile dezbătute, și că rezultatul final a ținut seamă de cerințele și nevoile tuturor. Ecoul favorabil al acestor măsuri îl păstrează o scrisoare din vara aceluiași an, a călugărilor de la Moldovița către vecinii lor de peste munte, bistrițenii: „cu nărocul Măriei Sale Domnu nostru Barnovschi Voevodă iaste pace bună, și s-au bucurat toți oamenii de Măria Sa“⁴. E o mărturie contemporană care se adaugă astfel la impresiile favorabile, culese de letopisețul lui Miron Costin. Vedem astfel funcționând în Moldova un adevărat Parlament de Stări, asemănător dietei polone care chema pe toți șleahicii; desigur nu se aduna la intervale regulate, dar avea căderea de a discuta și a rezolvi problemele importante de ordin administrativ și social. Miron Barnovski se dovedește deci, pe această latură, urmașul politicii lui Petru Șchiopul, din timpul căruia avem de asemenea dovada unei Adunări de Stări cu jumătate de veac mai devreme.

Tot de exemplul lui Petru Șchiopul se lasă călăuzit Miron Vodă, când refuză, în anul următor (1629) să sporească birul țării, cu patruzeci de pungi ce i le pretindea vizirul. Nu era cu neputință să se plătească, mai ales după îmbunătățirea situației economice și așezarea mai dreaptă a sarcinilor fiscale; mulți îl sfătuiau „să dea acești bani să nu-i vie vreo primejdie. N-au vrut nice într-un chip să primească, adaugă cronicarul, să nu se facă asupra țării obiceiul, urmând pe Petru Vodă care au făcut mănăstirea Galata, carele având dodeială totdeauna de la turci cu dările, au strâns boierii și țara, și le-au zis că nu mai poate

¹ Hasdeu, *Archiva ist.*, I, 1, no 259, p. 175—176.

² V. p. acestea G. I. Brătianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, p. 247 și urm. Importanța „cislei“ în sistemul fiscal reiese și din documentul lui Barnovski din 10 aprilie 1629 pentru satul Borilești din ținutul Bacăului: *Archiva ist.*, I, 1, no 171, p. 119—120.

³ V. mai sus.

⁴ 14 iunie 1628: Hurmuzaki, *Doc.* XV, 2, no MDCCCXLVII, p. 965.

sătura pântecele turcilor cel fără fund [...] Deci se cunoaște că acești Domni au fost matce drepte țării, iară nu maștehe, când pentru obicei să nu se facă în zilele lor cu greul țării, Domniile și-au lăsat, și asuprelele țării n-au primit să fie de la dânsii”¹. E o atitudine de principiu, care se încadrează cu desăvârșire în concepția legalistă și tradiționalistă a regimului de Stări. Cu acest prilej se poate răspunde ipotezei ce o formulasem într-un studiu precedent²: prin inițiativele ce o determină, ca și prin modul ei de constituire și deliberare, Adunarea de Stări în țările românești e în această vreme, mai aproape de dieta polonă sau ardeleană, decât de „soborul țării” (*zemski sobor*) al țărilor ruși, emanațiune a voinței suveranului, din care se dezvoltă doar în unele împrejurări, năzuința de a juca rolul unui corp reprezentativ.

Gestul lui Miron Barnovski și retragerea sa pe domeniul său de la Ustie, dincolo de hotarul polon, deschidea o nouă paranteză de vremuri tulburi. Cele trei domnii următoare, impuse de Poartă — a lui Alexandru Coconul, fiul lui Radu Vodă, a lui Moise Movilă și a lui Alexandru Iliaș, Miron Costin le „închide sub un cap”, fiind, în părerea sa, și scurte și lipsite de însemnătate. Moise Movilă, fiul lui Simion, ar fi dorit să urmeze politica lui Barnovski: „multe case de gios lipsite a lăcutorilor țării au rădicat, ales pe Ciogolești”³. Dar era „strânsoare și silă” de datornicii turci, cari îl urmăreau de aproape; erau să rămână și sub domniile următoare destule gâlcevi de pe urma acestor angajamente oneroase⁴. Împotriva lui Alexandru Iliaș, a cărui trecere dintâi lăsase proaste amintiri, Starea boierească încearcă însă o împotrivire fățișă: o delegație de „80 de capete numai den boieri, fără alte căpitenii din țară” pornește la Țarigrad în frunte cu vornicul Vasile Lupu, vornicul Cehan, hatmanul Savin, postelnicul Costin, „cu jalbă la împărăție, pentru greul ce petrece țara de domnii neștiutori rânduiei”⁵; trebuie firește, înțeles: „nerespectând ordinea și dorințele Stărilor”. Începuse intrusiunea masivă a creditorilor din Constantinopol; un document din 15 martie 1630 așeza în fruntea divanului pe grecul cu nume turcesc, Curt Celebi, pe când unchiul lui Alexandru Coconul, levantinul Minetti apăruse ca locțiitor al voievodului⁶. Aceste numiri erau împotriva „rânduiei” pe care o apăra acum nobilimea băștinașă.

La Constantinopol însă, se pregăteau delegației moldovene „răuțăți [...] și fără știrea oamenilor mai mari”. Înțeles cu chihaia vizirului, poate chiar fără să știe stăpânul lui, Alexandru Iliaș puse la cale închiderea boierilor „și numai ce au căutat boierilor a face tocmeală cu Alexandru Vodă, și legături”. O lovitură, cum se întâmplau des în capitala sultanilor, înlătură pe vizir, în clipa în care unii din boieri, „ieșiți din opreală”, se pregăteau să ajungă cu plângerea până la el. Nu mai era altceva de făcut decât să primească numirea ce le era impusă, și jurământul legiuit a fost depus la Patriarhie. Cu măhnire, se întoarseră în țară, pentru ca „lucrurile să porceadă” ca și în întâia domnie: „ce cârpiu boierii cum

¹ *Let.*², I, p. 290.

² *Două veacuri dela reforma lui Constantin Mavrocordat, ibid.*, p. 425. Cf. A. Boldur, *Contribuții la studiul ist. Românilor*, I, p. 28—29.

³ *Let.*², I, p. 291. În versiunea latină a cronicii (ed. Barwinski, p. 74) „lipsite” e tradus prin *depauperatas*.

⁴ Cf. G. I. Brătianu, *O carte de judecată a lui Vasile Vodă Lupu, Rev. istorică*, V (1919), p. 3 și urm.

⁵ *Let.*², I, p. 292.

⁶ N. Iorga, *op. cit.*, VI, p. 32.

puteau trebile țării, iară Domnia mai mult își petrecea cu Batiște Vevelli¹. Acest cretan, inteligent și ambițios, ajunge în ciuda pământenilor, primul sfetnic al noului Domn. Din nou, ușile erau deschise orientalilor, în setea lor de câștig și de putere.

Dar în anii aceștia în care se așezase cu sila în Moldova o domnie înstrăinată, — 1631, 1632 —, fierbea în Țara Românească mișcarea împotriva grecilor, care impunea întâi lui Leon Vodă faimosul său hrisov, iar apoi ridica pe scutul ei pe capul pribegilor din Ardeal, aga Matei din Brâncoveni. În toamna anului 1632, Alexandru Iliș, cu sprijinul ocrotitorilor săi de la Poartă, trimisese pe fiul său Radu, cu oaste, să ocupe scaunul muntean; dar în lupta de lângă Plumbuita, Matei Vodă își risipi vrăjmașii. Puternic susținut de întreaga Stare boierească a Munteniei, Domnul „de țară” fusese pe urmă recunoscut și de turci. Nu se putea ca aceste evenimente să nu-și găsească răsunetul în Moldova.

Aci, tensiunea ajunsese la culme: Vodă și boierii se bănuiau de cele mai negre uneltiri; umbla zvonul că se pregătește uciderea acelor, cari făcuseră parte din delegația trimisă la Țarigrad. Costin (tatăl cronicarului) care era mazil la țară, se văzu chemat deodată la Curte, spre a i se oferi hătmănia — „ce văzând Costin lucrul îngroșet între domnie și între sfat, de gânduri spurcate și foarte rele”, a preferat să se retragă la țară. Într-un târziu, Constantin Aseni, om de casă al voievodului, destăinuie boierilor „cum că în ziua de Paște era să-i omoare, cu sfatul lui Batiște”. Măsura era acum plină și reacțiunea izbucni fără zăbavă. „Văzând boierii cu adevărat urzită peirea lor de Alexandru Vodă, ca cel ce se înneacă se apucă de sabie cu mâna goală, s-au vorovit cu toții și au dat știre țării; care hierbând în greutăți și în netocmele², pre lesne s-au pornit, și nu numai curtea, ce și țărănimia; și atâta mulțime s-au strâns den toate părțile, cât nu încăpeau în târg, ce împluse locul pe subt Miroslava pretutindenea, strigând pre greci de pren toate ulițele”.

Este extrem de interesantă povestirea acestei răscoale, pe care, cu înțelegerea sa deplină despre oameni și împrejurări, ne-o dă Logofătul Miron în cronica sa. Ea ne arată că mișcarea a luat proporții ce depășeau intențiile acelor cari o porniseră. Dintr-un protest al Stărilor pentru apărarea privilegiilor încălcate, se dezvoltase o mișcare populară, ridicând împotriva străinilor masele rurale, cari nu aveau cuvânt în conducerea țării. Alexandru Iliș încearcă o împotrivire — „dacă se rădică pre greci, pre mine se rădică” — pentru ca în fața amenințării să nu mai caute decât scăparea lui și a casei sale. Nota de îngrijorare a rămas în rândurile cronice: „și la purcesul Domniei, să nu se hie pus cu toții să oprească desfrânata prostime, pozna mare, și abia în vreo țară de s-ar hi întâmplat. Ce tot pre lângă Domnie au mers boierii, oprind și domolind țărănimia; iară mai nu era putere nice la boieri a oprire grosimea țărănimii pornită”³. În această primăvară a anului 1633, puțin înainte de revoluția engleză, cu ani înaintea Frondei franceze, fenomenul revoluționar și-a făcut apariția în istoria Moldovei. El aruncă o lumină trecătoare și fugară, ca o licărire de fulger, asupra altei „țări” ce se putea ridica, dincolo de acea a Stărilor și ordinilor, adâncind, în domeniul social și național, conflictul de atribuțiuni între Domnie și sfetnicii ei. De fapt, dezlănțuirea patimelor n-a putut fi potolită fără jertfe. Vasile Lupu,

¹ Miron Costin, *ibid.*

² Cf. scrisoarea judei Rodnei către bistrițeni din 3 iulie 1632, Hurmuzaki, *Doc.* XV, 2, p. 989; în Moldova „iau mare dare de la sărăcime, pentru care se tulbură sărăcii”.

³ *Let.* 2, I, p. 293.

vornicul, cu toate că era „cap tuturor lucrurilor acestora”, s-a văzut rănit la cap cu un os aruncat din mulțime, fiind socotit și el dintre greci, ca un albanez ce era. Batiște Vevelli, în șesul Bahluiului, a căzut în mâna mulțimii, care l-a făcut bucăți. Lăpușneanul Bosie — regăsim totdeauna pe acești ținutași din Răsărit, printre cei mai îndârjiți — a ajuns să zmulgă și mantaua din spinarea lui Vodă¹. Cu greu, boierii l-au scos din învâlmășeală și l-au pornit spre Galați, de unde calea îi era deschisă la împărăție, ca oricărui domn mazilit.

Pasajul din cronică ce urmează, este însă de un și mai mare interes, pentru că dezvăluiește gândul autorilor răscoalei și adevăratele lor intenții, la a căror realizare se puteau întoarce, după ce furia mulțimii, pe care n-o prevedeau, își atinsese ținta și se liniștise. „Mântuindu-se boierii și țara de Alexandru Vodă, scrie Miron Costin, au stătut cu toții după alesul Domnului nou. Strigau cu toții, să ne hie Domn Lupul Vasilie Vornicul; însă, îi dau și legături cu tocmala, ce va lua den țară; ce s-are lega pentru dări atunci la acel ales, iară mai mult să nu ia den țară”². Cu drept cuvânt observă Nicolae Iorga că este „ceva analog cu „promisiunea ducală” de la Veneția, unde, când se alegea dogele, i se fixau anumite condițiuni de cârmuire și „promisiunea” se repeta de la o stăpânire la alta. În Moldova secolului al XVII-lea, tot așa”³. Dar mai degrabă trebuie să ne gândim, cu Dl. P. P. Panaitescu, la cunoscutele *pacta conventa*, pe care seimul polon le înfățișa noului rege, cu prilejul alegerii sale⁴; regele Vladislav al IV-lea fusese tocmai ales la 1632, și amintirea acestor împrejurări era proaspătă în mintea boierilor moldoveni, cari urmăreau cu atât interes întâmplările din „țara leșească”. E un fel de Chartă, îngrădind fiscalitatea domnească și întărind desigur, în același timp, privilegiile Stărilor, pe care reprezentanții acestora au încercat s-o obție, trăgând astfel folos din zguduirea revoluționară, în care se prăbușise domnia lui Alexandru Iliș și a „grecilor” săi.

Dar Vasile vornicul nu era dispus să primească asemenea condiții; temperamentul ca și concepțiile sale îl mânau pe alt drum. Ori „acele legături văzând”, ori că simțea că simpatiile se îndreptau spre pribeagul Barnovski, el socoti, ca un bun calculator politic, că ceasul său nu sunase încă. Se dădu deci în lături, pentru a deschide calea lui Miron Vodă, rechemat din liniștea sa de la Ustia în vâltoarea frământărilor din Moldova. Peste câteva zile, „boierii și slujitorii” îl întâmpinau la graniță.

Alegerea lui nu putea însă conveni Porții, care nu uitase gestul de sfidare ce pusese capăt întâii sale domnii; două argumente l-ar fi putut întări: solidaritatea Stărilor în jurul său, și o concesiune oportună în materie financiară. Cel dintâi îl putu folosi, după pilda și asemănarea lui Matei Basarab, care pleca la Constantinopol în același scop: „*Purces-au Barnovski Vodă cu mulțime de boieri și fruntea curții, preuți, și călugări cu un gând și cu un glas cu toții [...]*”⁵. Se arăta deci înconjurat după cum se vede, de reprezentanții tuturor treptelor din cele două Stări. Partea a doua însă a programului, pe care, după cât se spune, Matei o împlini, el nu putea s-o realizeze: atitudinea sa anterioară îl oprea de a primi, acum, sporul de bir pe care îl refuzase atunci, iar firea lui mândră nu înțelegea să se abată

¹ V. epilogul la 1668, sub Iliș Alexandru, *Let.*², II, p. 197.

² *Ibid.*, p. 295.

³ *Istoricul Constituției românești*, p. 16.

⁴ *Mircea cel Bătrân*, p. 113.

⁵ *Let.*², I, p. 296.

din drumul pe care și-l trăsesse. Tragedia care a urmat, e cunoscută: la Constantinopol, boierii și slujitorii au fost închiși, iar nefericitul voievod decapitat în fața sultanului. Boierii își așteptau și ei pieirea „din ceas în ceas”. Muftiul însă socoti că vărsarea de sânge domnesc era de ajuns: „Capul să se piarză, se vor potoli gloatele”. Iar peste câteva zile, sultanul Murad, ieșind la plimbare spre Scutari, dincolo de Bosfor, întreba pe vizir: „Așezat-au Domn la Moldova în locul ghiaurului ce au pierit?” La răspunsul negativ al vizirului, padișahul urmă: „Să nu stea acea țară fără Domn. Chiamă pre ghiaurii ce sunt boieri acei țări, și pre cine ar vrea ei să-și aleagă Domn, să le hie dat”¹. Sub aceste forme atât de disprețuitoare, nu se poate totuși ascunde faptul că sultanul recunoștea principiul alegerii domnești, pe care de atâtea ori Poarta îl ocolise sau îl nesocotise. Astfel s-a făcut alegerea — a doua și ultima — a lui Moise Movilă.

Dar firea acestui om pașnic și blând nu se putea împăca, nici cu expediția lui Abaza Pașa care pornea să lovească cetatea polonă a Cameniței, susținut cu foarte slabă inimă de moldovenii și muntenii, cari țineau cu creștinii, nici nu se putea măsura cu puterea de intrigă și agitație, veșnic în mișcare, a lui Vasile Lupu. În primăvara următoare acesta își vedea visul cu ochii, și căpăta firmanul din mâna sultanului; el venea însă, așa cum voise, „de la Constantinopol, nu prin hotărârea țării”².

7. DOMNIA AUTORITARĂ A LUI VASILE LUPU

Domnia lui Vasile Lupu, care a lăsat contemporanilor amintirea unei epoci de fericire și de belșug, înseamnă desigur o oprire a dezvoltării regimului de Stări, așa cum l-am putut urmări până acum în trecutul Moldovei. Restricțiunile aduse autorității centrale, de corpuri constituite și adunările lor, nu se împăcau cu „hirea înaltă, și împărătească mai mult decât domnească” a voievodului, pe care nici „Moldova nu-l încăpea”. Aceste tendințe ce se manifestă în toate actele însemnate ale lungii sale stăpâniri, în rolul său de patron al Bisericii Răsăritului, căruia i se potrivește atât de bine titlul cărții lui Iorga: Bizanțul după Bizanț, în ipostaza de legiuitor și dătător de privilegii, iarăși după chipul împăraților drept-credincioși, — coincid cu oboseala țării, bântuite de frământări și năvăliri și dorind, mai presus de orice, liniștea. „Iară Vasilie Vodă domnia cu mare liniște și cu pace, fără grijă țara de toate părțile; stau toți de neguțitorii și de agonisite; însă, lăcomia nice atuncea nu lipsia cu dări grele; ce având lăcuiitorii țării vreme de agonisită, biruiau toate acele greutăți despre Domnie”³. Buna stare economică a unei perioade excepționale de pace, în regiunile dunărene și în Polonia, departe de războiul de Treizeci de Ani care pustia Germania, sau de luptele sultanului Murad cu perșii, îndepărta interesul chiar și al claselor privilegiate, de chestiunile politice, pentru a-l concentra asupra folosului, ce îl puteau trage din prosperitatea generală: „că de au fost cândva vremi fericite acestor părți de lume, atuncea au fost. Plină țara Leșească, voi zice, de aur, la care pe acele vremi izvorăia din Moldova, cu boi de negoț, cu cai, cu miere, și aducea din acea țară tot aur și argint. Putea-voi zice că

¹ Let.², p. 298.

² Iorga, *Ist. Constit. românești*, *ibid.*

³ Let.², I, p. 303.

sărac nu se afla pre acele vremi, doar care nu-și vra să aibă”¹. Nostalgia cronicarului, scriind într-o perioadă mult mai aspră și tulbure, amintește acea a generației care a mai apucat viața lumii înainte de 1914.

Am reprodus definiția pe care Nicolae Iorga a dat-o concepției politice a lui Vasile Lupu, opunând-o, în cel mai desăvârșit contrast, acelei a lui Matei Basarab². Și împrejurările cari îi aduceau la cârmă, erau fundamental deosebite. Cu Matei izbândeau o mișcare, aceea a Stărilor muntene, cari își apărau de patru decenii dreptul lor, ce se confunda cu acel al țării. Cu Lupu triumfa iscusința unui om, hotărât să domnească și să guverneze, după ideile mediului oriental în care crescuse. „La mazilia lui Vasile, chiar învins, chiar împrietenit cu creștinii, nu s-au gândit niciodată în chip serios turcii; acest răsăritean de limbă grecească, acest proprietar de averi la Constantinopol, soțul, de la o vreme, al unei cerchese și rudă al hanului tătarilor, era de ai lor”³. Un asemenea Domn se putea înconjura de un divan de dregători și de sfetnici, dar nu era dispus să admită controlul sau colaborarea adunărilor mai numeroase de Stări; se văzuse din clipa în care nu primise „legăturile cu tocmeală”, ce i le pregăteau alegătorii domnești din 1633.

Și martorii străini cari au trecut prin Moldova în timpul acestei domnii au lăsat în însemnările lor impresiunea unui regim, nu numai autoritar, dar chiar absolutist. Arhiepiscopul catolic Marc Bandini, care a vizitat parohiile moldovene în 1646, descrie pompa impunătoare a Curții⁴, și divanul de judecată, la care iau parte cei mai de seamă boieri și asistă o mulțime de curteni și ostași, uneori până la 2 000 de oameni: dar e vorba de ședințele tribunalului suprem, în care Domnul împarte dreptatea. Această funcțiune o exercită cu cea mai mare severitate, mai ales în ce privește pedepsele capitale: la obiecțiunea că împinge prea departe rigorile legii, el ar fi răspuns că dreptatea e deasupra oamenilor, și mai bine să piară jumătate din Moldova, dacă aceasta e înrăită, și să rămână cea bună⁵. Știm din alt izvor, că unele osânde se întemeiau mai puțin pe ideea justiției, cât pe mâniile și supărările momentului⁶. „Soarta baronilor și a nobililor atârână de voința Principilor”, scrie mai departe călătorul, care consideră stăpânirea voievodului drept un „*absolutum dominium*”. Pe orice nobil îl poate pedepsi sau scoate din slujbă, pe orice țăran îl poate ridica la oricare demnitate⁷. E o vădită legătură între aceste împrejurări, descrise de prelatul catolic, și „Descrierea Moldovei”, compusă șapte decenii mai târziu de Dimitrie Cantemir⁸. Concepția absolutistă a învățatului Domn moldovean nu reprezintă deci numai preocupări contemporane, transpuse în trecut, cum cred unii din comentatorii

¹ *Ibid.*, p. 310.

² V. mai sus.

³ N. Iorga, Prefață la *Studii și Doc.* IV, p. CLXXIV.

⁴ V. și o relațiune engleză: Fr. Babinger, *Robert Bargrave, un voyageur anglais dans les pays roumains du temps de Basile Lupu (1652)*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Sect. Ist., s. 3-a, XVII, p. 164 și urm.

⁵ *Codex Bandinus*, ed. V. A. Urechia, *Anal. Acad. Rom.*, s. 2-a, XVI, p. 321.

⁶ Raportul misionarului Lainieri către ducele de Modena din 14 iulie 1645, Iorga, *Studii și Doc.* IV, p. 231: „*con queste politiche si mantiene nel dominio, questo tiranno, assai piu crudele del Turco medesimo* [...]”.

⁷ *Codex Bandinus*, *ibid.*, p. 325—326.

⁸ *Descriptio Moldaviae*, ed. Acad. Rom., p. 37—38; v. și mai sus.

săi moderni¹, ci oglindește în oarecare măsură realitățile vremii lui Vasile Lupu. Aceleași impresii le-a cules un alt observator străin, care a apucat zilele din urmă ale domniei, Paul de Alep, însoțitorul Patriarhului Macarie al Antiohiei: fastul Curții și solemnitatea primirilor, împreună cu asprimea ucigătoare a judecăților, menite, după părerea lui, a stârpi aplecarea înăscută a locuitorilor țării pentru jaf și tâlhării, sunt trăsăturile caracteristice ale stăpânirii „beului” Vasile².

Miron Costin, în capitolul lung pe care îl consacră acestei domnii, ale cărei greșeli le ascunde cu atât mai puțin, cu cât părinții săi pribegiseră în Polonia de frica ei, socotește totuși absolutismul temperat prin consultarea sfatului domnesc; e vorba, bineînțeles, nu de o adunare mai numeroasă a Stării boierești, ci de divanul restrâns al dregătorilor, a cărui alcătuire mărturiile din documente au permis a o reconstitui³. Un incident în special i se pare caracteristic în această privință și dă prilej uneia din acele caracterizări de ordin general, cari deosebesc scrisul său, în care se oglindește de atâtea ori experiența omului de stat. La un moment dat, Vasile Lupu, crezând într-un război apropiat între Poartă și poloni, se hotărâse să treacă de partea acestora: socotind apropiat începutul războiului, apucase chiar să trimită înapoi pe aga venit după haraci, fără a-i face plata cuvenită. „Ce dacă au stăut la voroavă cu boierii pentru opritul birului, și într-un rând și într-altul, spun să fie zis Petriceicu, vornicul de Țara de Sus, pre care-l țineau ei mai prostatic dintre alții la sfat: „Eu aş zice să nu oprim noi birul, până nu vom vedea că trec leșii Dunărea”. Și acela cuvânt au intrat îndată în gândul lui Vasile Vodă și au răpezit după aga birului și l-au oprit la Galați până au gătit birul, și l-au încărcat și l-au pornit. Așa feresc, urmează cronicarul, pre Domni și țările voroava cu sfatul de primejdii; că pentru aceea au dat Dumnezeu împărații, Craii și Domnii, cârmuitori țărilor, să aibă sfetnici pre lângă sine, cu cari vorovind o treabă, să frământă cu voroava lucrul; și unul una, altul alta răspunzând, se lămurește lucrul cari-i mai spre îndemână. Iară ce face Domnii singuri din gândurile sale sau din șoapte, rar lucru este de folos; că încă în lume n-au născut om până astăzi ca acela, să nu-i trebuiască voroava cu sfat. Că de și gâcește cârmuitoriul câte o treabă, încă tot să nu se încrează ce au găcit, până nu se întărește părerea lui cu voroava și altor păreri”⁴. Aceste considerațiuni înțelepte, ce ar trebui recitite de toți dictatorii trecuți, de față și viitori, reproduc de altfel — desigur fără să o știe — acele în totul asemănătoare ale altui contemporan ilustru al vremii lui Vasile Lupu: Richelieu, care în ziua în care i se încredința conducerea guvernului, demonstra regelui Ludovic al XIII-lea că afacerile Statului „se doivent faire par concert, et non par un seul a l'oreille”⁵. Miron Costin cunoaște de altminterlea cazuri, în care și sub Vasile Vodă nu s-a „vorovit” îndeajuns: așa s-a întâmplat

¹ Cf. A. Boldur, *Contribuții la studiul ist. Românilor*, I, p. 237 care compară aceste vederi cu acele ale istoricilor ruși din sec. XVIII, Tatișev și Lomonosov.

² *Călătoriile*, ed. Cioran, p. 14 și urm., 18 și urm., 30. De observat creșterea numărului celor osândiți în timpul domniei, în diferitele relațiuni: Lainieri (1645): 15.000; Bandini (1646): 20.000; Paul de Alep (1653): 40.000! Făcând partea exagerării, e totuși posibil ca în ultimii ani regimul să se fi înăsprit.

³ Lista lui Gh. Ghibănescu, *Uricariul*, XVIII, p. 444 și urm. se oprește la 1634.

⁴ *Let.*², I, p. 312.

⁵ H. Mariéjol în Lavisse, *Hist. de France*, VI, 2, p. 357.

„den nesocoteala de la masă”¹, cu porunca pripită de a strânge oameni în dobândă pentru a lovi, la Brătuleni, pe tătarii cari se întorceau cu pradă din Polonia, fără însă a jefui țara Moldovei, împrejurare din care s-au tras pe urmă destule nenorociri.

Se pot totuși deosebi, în lăuntru sfatului puțin numeros cu care „vorovește” Domnitorul², două partide, între cari politica domnească ține cumpăna. Ele se manifestă cu prilejul căsătoriei Domniței Maria cu cneazul polon Radziwill, alianță strălucită, dar cu mare răsunet politic, care a fost îndelung dezbătută în sfatul dregătorilor, mai ales că ginerele domnesc era de credință calvină. „Și multă vreme s-au frământat acest lucru la sfat, și câțiva pre atunci apărau acest lucru să nu fie, ales Toma vornicul și Iordaki vistiernicul, care capite ca acele abia de au avut țara cândva, sau de va mai avea. Ei ziceau lui Vasilie Vodă și pentru legea rătăcită, și un lucru nu fără de grijă, despre Împărăția turcului. Iară Todirașco logofătul și Urechiă vornicul stau asupra acestei nunte să se facă”³. Se vede aci opunerea Cantacuzineștilor, Toma și Iordache, frații postelnicului din Muntenia, cari susțin politica Porții, la tendințele apropierii de Polonia, între partizanii căreia aflăm pe cronicarul Ureche. Curentul acesta, ale cărui antecedente ne sunt cunoscute, s-a dovedit mai puternic și nunta s-a făcut, în mijlocul unor serbări ce întruneau la Iași pe Petre Movilă, mitropolitul Kievului, mitropolitul Ștefan al Ungrovlahiei, „Domni din țara Leșească, singuri cu chipurile sale”, și Kemény, trimisul Craiului ardelean Gheorghe Rákóczi. E un punct culminant al stăpânirii lui Vasile Lupu.

E totuși ciudat că această reluare a legăturilor mai strânse cu Polonia, pe care se întemeia altă dată rostul mai accentuat al Stărilor în cârmuirea Moldovei nu pare a fi influențat sistemul de guvernare al acestei domnii de mână puternică și necruțătoare. Cronica face chiar aluzii la o înăsprire a regimului în ultimii ani, și la abuzuri, de cari Domnitorul însuși și casa lui nu erau străini. „Și care țări se suie prea la mari bișuguri, sburdează hirea omenească, și sburdăciunea naște păcatul, și pre păcat îl urmează mânia lui Dumnezeu. Așa țara Leșească era la mare sburdăciune, așa și țara Moldovei. Și însuși Domnul Vasilie Voievod, cu silă a câteva case de boieri luându-le fetele, peste voia părinților, la țiitorie; iară oamenii de casa lui, nepoții lui Vasilie Vodă, mai mare silă făceau [...]”⁴. De aceste blestemății a auzit și Paul de Alep, care le-a notat, adăugând ca motiv principal de nemulțumire și chiar de ură, prea marea favoare arătată grecilor, împotriva cărora întrețineau o agitație crescândă cei cari unelteau împotriva voievodului în frunte cu logofătul Gheorghe Ștefan⁵. La capătul a două decenii de domnie quasi-absolută, regăsim în acțiune aceleași forțe de opoziție ce se manifestau la începutul ei: dorința Stărilor de a se afirma în viața statului și sentimentul de xenofobie care dezlanțuise rășcoala împotriva lui Alexandru Iliaș.

¹ Miron Costin, *ibid.*, p. 319.

² Definit mai târziu (1676) de un observator străin, Fr. Pétis, sieur De la Croix: *Le conseil secret de Moldavie*. Cf. Fr. Babinger, *O relațiune neobservată despre Moldova*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, XIX, p. 131.

³ Miron Costin, *ibid.*, p. 311.

⁴ *Let.*², p. 310.

⁵ *Călătoriile*, ed. Cioran, p. 42, 44.

8. DOMNIA ȘI STĂRILE ÎN LUPTLE DINTRE TURCI ȘI POLONI

Dar aceste tendințe nu s-ar fi ivit în politica Moldovei, cu puterea de a se opune cârmuirii lui Vasile Lupu și chiar de a urmări răsturnarea ei, dacă „mânia lui Dumnezeu“ nu s-ar fi descărcat asupra „sburdăciunilor“ și păcatelor timpului, prin grozava încercare a năvălirii cazacilor lui Bogdan Hmelnițki. „Potopul“ ce era atunci să înecă Polonia, sub valurile mișcării, care pornea din fundul Ucrainei, să zdruncine din temelie „republica regală“ și regimul ei de Stări aristocratice¹, a acoperit și Moldova cu trecerea oștilor sale prădătoare. În fața urgiei, mândrul Domnitor care prezidase la Iași soborul Bisericii ortodoxe din tot Răsăritul, a trebuit să se plece; a doua fiică, Domnița Ruxanda, a primit de mire pe fiul și moștenitorul hatmanului căzăcesc Timuș, „ginerile numai singur chip de om, iară toată firea de hiară“. Nu era însă numai acea „mare netocmeală în de potrive caselor și firilor“ pe care o simțise cronicarul: „această parte [...] o domnie de optsprezece ani, și Împărăției cu bieșug și cu cinste semănătoare; iară cea altă parte de doi ani ieșită din țărănie“². Era o răsturnare a întregului echilibru politic pe care, până atunci, Vasile Vodă îl ținuse cu destulă iscusință, cu toate eșecurile înregistrate în rivalitatea sa cu Matei Basarab, între Poartă, Polonia și Ardeal. Încuscrirea cu hatmanul răscoalei căzăcești îl scotea dintr-o dată din concertul acestor puteri, făcându-l să apară, cu sau fără voie, drept instrumentul acestei forțe revoluționare, a cărei expansiune sălbatică înspăimântase toată Europa de Răsărit. Sprijinul ardelean și muntean a fost câștigat la 1653, partidei nemulțumiților din Moldova, care se înmulțise. Când logofătul Gheorghe Ștefan răspundea lui Iordache Cantacuzino, care îl vedea stând cu toiagul în gură, și-l întreba ce flueră, că „zicea în fluer să coboare caprele de la munte“, el se gândea la oastea ardeleană a lui Kemény³; iar când și-a luat „ziua bună“ din divanul domnesc pentru presupusa boală a jupânesei sale, el știa că această oștire și cea munteană a spătarului Diicul, trecuseră hotarul.

Câteva luni, Moldova s-a găsit iarăși aruncată în frământările de domnie nouă și de lupte lăuntrice: fuga lui Vasile Lupu, întoarcerea sa cu cazacii, noul război cu Matei Basarab, pribegia sa definitivă după pieirea lui Timuș și stăpânirea lui Gheorghe Ștefan, sub hegemonia lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, se îngrămădesc în decursul unui an. Se simte însă în cârmuirea logofătului ridicat la domnie, o reacțiune a Stărilor de pământeni, atâta vreme reduse la tăcere. De ar fi numai portretul ce i-l face în câteva cuvinte Miron Costin: „Om deplin, cap întreg, fire adâncă, cât poți zice că nasc și în Moldova oameni. La învățăturile solilor, a cărților la răspunsuri, am auzit pre mulți mărturisind să hie covârșind pre Vasile Vodă“⁴.

Se adaugă însă grija pe care o avea pentru categoriile inferioare de privilegiați, cari simțiseră în timpul lui Vasile Lupu apăsarea mai grea a fiscalității și începuseră să decadă de la rosturile lor, în fața extinderii marilor domenii ale boierimii de frunte și de divan. „Slujitorii mila și cinstea care au avut la această domnie n-au avut nice la o domnie“ ne

¹ Cf. O. Halecki, *La Pologne*, p. 194 și urm.

² *Let.*², I, p. 321.

³ Anecdota la Neculce, O seamă de cuvinte, *Let.*², II, p. 287.

⁴ *Let.*², I, p. 356.

spune cronică¹. Se vede de asemenea un rol mai activ al boierimii în relațiile cu domnitorii și puterile străine. În 1655, mitropolitul Ghedeon, cu cei trei episcopi de Roman, Rădăuți și Huși „așijderea și noi tot Sfatul Țării Moldovei, anume Ionașco Rusul Vel Logofăt și Ștefan Boul Vel Dvornic de Țara de gios, Vasilie Hatman: pârcaľab Suciavscăi, Dabija vel Dvornic de Țara de sus și Ilie Șeptilici, Gligorașcu Rusul Vel Spătariu și Mogâldea Vel Păharnic și Solomon Vel Vistearnic și toți alți boiari și lăcuitori Țării Moldovei“ dau în scris că s-au împrumutat de la Măria Sa Racoți Gheorghe, cu mila lui Dumnezeu crai al Ardealului, cu banii de trebuință pentru bir, cari nu se puteau strânge dintr-o țară secătuită de război². Vechile formule: „noi, Sfatul Țării“ și „toți lăcuitorii Țării“ au reapărut după prăbușirea atotputernicei domnii a lui Vasile Lupu.

Se simte o fierbere în toate clasele sociale: în timpul războiului în care ardelenii și cazacii se luptă pe pământul Moldovei, amestecându-se în cearta dintre Lupu și Gheorghe Ștefan, până și târgoveții se mișcă. Cei din Hotin jefuiesc carăle ce transportau peste Nistru avuția Domnului pribeag, ba merg cu înverșunarea până a „slobozi un săcăľuș“ (a descărca o piesă ușoară de artilerie) asupra lui Vasile Vodă, care sta pe celălalt mal. Nu e nici o mirare că la întoarcerea lui, „nice într-un chip n-au vrut să dea cetatea“³, ținând-o cu îndârjire pentru Gheorghe Ștefan. Mai mult se frământa însă slujitorimea măruntă, cu deosebire mazilii și răzășii dintre Prut și Nistru, pe cari îi tulburau isprăvile căzăcești. Chiar după ce noua domnie s-a consolidat, trecând de la Roman la Iași în scaunul Țării, agitația din ținuturile răsăritene nu se liniștise încă deplin: „o seamă de lăpușneni, ales Hânceștii, nu erau deodată așezați, și fugise Mihalcea Hâncul la turci“⁴. E întâia mențiune în letopiseț a unui nume, care va mai strânge în jurul său revendicările și răzvrătirile micilor privilegiați, cu scuteli de serviciu ostășesc.

Nu se putea de asemenea să nu fi pătruns în Moldova, o dată cu atâtea alte influențe, în ritmul viu de schimburi materiale și sufletești ale vremii, ceva din mișcarea care cuprinsese Stările polone și era să împingă până la ultimele consecințe, până la absurd, practicile constituționale ale regimului dietelor. Tocmai în acești ani se statornicește acolo faimosul sistem al lui *liberum veto*, în care opunerea unui singur deputat putea opri în loc lucrările Adunării, sau aduce chiar „ruperea“ sau împrăștierea ei. O tradiție atribuia lui Vladislav Sicinski, deputat în dieta de la 1652, tristul merit de a fi creat precedentul acestei proceduri, care era să reducă la neputință guvernul regal și să determine, în ultimă analiză, desființarea statului polon însuși; s-a dovedit însă că există și exemple mai vechi: în 1639, Gheorghe Lubomirski zădărnicișe prin opunerea sa lucrările unei Adunări, și încă din 1607, minoritatea condusă de vestitul predicator catolic Petre Skarga, reușise să „rupă“ dieta, care voia să asigure egalitate de drepturi disidenților confesionali⁵. „Dar niciodată aplicarea lui *liberum veto* nu fusese mai revoltătoare. Niciodată de asemenea nu fusese mai limpede că nobilul care se ridica drept campion al libertății democratice, nu era decât

¹ *Ibid.*

² Iorga, *Studii și Doc.* IV, no XLVII, p. 44—45.

³ *Let.*², I, p. 328, 331.

⁴ *Ibid.*, p. 347.

⁵ E. H. Lewinski-Corvin, *op. cit.*, p. 247. Cf. L. Konopczynski, *Le liberum Veto*, Varsovie/Cracovie, p. 198.

ticăloasă unealtă a marilor seniori, cari, cu toată dogma egalității absolute în sânul nobilimii, exercitau în fapt o influență din ce în ce mai covârșitoare asupra „fraților“ lor mai puțin avuți”¹. Astfel de exemple nu puteau trece neobservate de boierimea Moldovei.

La curentul ce venea de aci, se opunea însă concepția turcească a absolutismului, așa cum se realizase în zilele lui Vasile Lupu. *Moldova devine în a doua jumătate a secolului un îndoit câmp de bătălie, la propriu și la figurat: între armatele polone și turcești cari se vor război pe teritoriul ei, între influențele politice ale acestor stăpâniri, cari se manifestă în viața ei lăuntrică și în organizarea statului.*

Ar fi să lungim prea mult această expunere, urmărind pentru fiecare din numeroasele domnii ce își împart perioada, care se încheie de obicei cu bătălia de la Stănilești în 1711 și pribegia lui Dimitrie Cantemir în Rusia, relațiile schimbătoare dintre voievozi și boieri, sau legăturile unora și ale altor cu slujitorimea mărunță, aflată acum în pragul declinului ei economic, dar care își apără încă rosturile politice, ca și acea a Țării Românești. În vâltoarea acestor războaie și necurmte frământări — „cumplitele vremi de mare cumpănă” —, pe cari le trăiește Miron Costin — nu mai este loc pentru organizarea unui regim de Stări, care cere altă stabilitate și continuitate, decât i le puteau oferi împrejurările tulburi ale Moldovei. Putem, din bogatul material de fapte pe care îl culegem din povestirea amănunțită a cronicelor, să desprindem totuși câteva exemple, cari lămuresc măcar tendințele ce se opun, în rivalitățile și luptele oamenilor.

Instrumentul domniei, după placul Porții, apare aci rumeliotul Duca Vodă, mai mult în a doua lui stăpânire de la 1668, decât în cea dintâi, care fusese prea scurtă ca să se poată afirma. Venit cu firman de la Țarigrad, el se arată „la fire mai aspru” ca înainte, și se înconjoară de sftcnici greci, printre cari „Cupăreștii”, sau Roseteștii, oameni cu iscusință și experiență, ajung repede la locuri de frunte. Împotriva fiscalității opresive și a străinilor cari îi împlinesc cerințele, izbucnește atunci din nou o mișcare, în genul aceluia, ce ridicaseră și altă dată elementele sărăcite ale Stării nobiliare împotriva unor domnii înstrăinate. Ea pornește din același colț al furtunilor, ținutul de la graniță dintre Prut și Nistru. „Duca Vodă, scrie letopisețul care continuă pe acel al lui Miron Costin, au început a scoate multe și grele dări pre boieri și pre țară. Însă pre o seamă de boieri lăpușneni și orheiani ne lipindu-i de curte ca să-i boierească, iară cu dările și cu asupririle vistieriei nu-i uita în toată vremea...” „Rădicatu-s-au, înseamnă la rândul său Ion Neculce, Hânceștii cu toți orheienii și lăpușnenii, cu oaste asupra lui, pentru urăciunea grecilor ce adusesese pre mulți de la Țarigrad, și mai ales pentru Cupăreștii ce erau aice în țară. Deci, viind Hâncul și cu Durac Sărdarul aice în Iași, cu toate oștile, strigau să-i prinză pre greci să-i omoare. Fugit-au toată boierimea, care în cotro au putut”². Era deci, în toamna anului 1671³, o reeditare a răscoalei din 1633, a cărei amintire fusese împrăștiată de curând, prin răzbunarea încercată de fiul lui Batiște Vevelli, sub domnia anterioară a lui Iliaș Alexandru, împotriva ucigașilor de atunci ai tatălui său, din cari unul mai trăia; era și

¹ O. Halecki, *La Pologne*, p. 206—207.

² *Let.*², II, p. 7 (continuarea atribuită lui Vasile Damian, Tudosie Dubău) și 197 (Neculce). Pentru legăturile răsculaților cu polonii, v. raportul din 11 febr. 1672, Hurmuzaki, *Doc.* XVI, p. 8 și 11.

³ Iorga, *Hist. des Roumains*, VI, p. 334.

acesta un „Lăpușnean“¹. Spre deosebire însă de răscoala veche împotriva grecilor lui Alexandru Iliaș, boierimea mare nu lua parte acum la o răzvrătire, a cărei inițiativă aparținea exclusiv „caștei“ alcătuite din slujitori, micii feudatari de odinioară, pe cari noul sistem de impuneri îi ruina. E una din manifestările caracteristice ale acestei interesante categorii sociale, care își număra elementele mai dârze în regiunea de Miazănoapte-Răsărit. Tătarii din Bugeac, la ordinul Porții, au intrat atunci în Moldova și au înfrânt, la Epurenii, oastea răsculaților. „Numai numele Hânceștilor au rămas întru pomenirea oamenilor, de atunci până astăzi“ scrie cronicarul vreo șaizeci de ani mai târziu². Zicătoarea populară: Vodă da, dar Hâncu ba! a rămas într-adevăr ca un simbol al acestei opoziții de „țară“, la poftele despotismului de investire otomană. Într-o scrisoare a vornicului de Câmpulung, din 29 decembrie, fusese vorba și de o adevărată delegație de Stări, care să meargă la Poartă: boieri, slujitori, *târgoveți*, și câte doi călugări de mănăstire³.

La mazilirea lui Duca Vodă, principiul alegerii a fost însă restabilit de marele vizir Ahmed Köprülü: boierii au fost invitați să desemneze ca domn „pre care vor pofti ei dintru dânșii“. Ilie Sturdza, asupra căruia căzuse alegerea, avea însă despre colegii săi de sfat o părere deplorabilă, care îl îndemna să refuze cu încăpățănare: „ci boierii poftindu-l și văzând că-l trăgea ceaușul, îndată s-au jurat că de va fi Domn șă știe bine că pre toți boierii îi va pune sub sabie. Ci boierii auzind au și contenit, că au fost om aprig“⁴. Sufragiile s-au îndreptat atunci asupra medelnicerului Ștefan Petriceicu, pe care îl știau „om blând și slab la Domnie“. Episodul arată ce ajunsese pentru vizir alegerea de altă dată, la care luau parte reprezentanții Stărilor: o desemnare printr-un grup restrâns al boierilor de frunte, de „divan“.

Cu Ștefan Petriceicu, începe criza cea mai gravă a istoriei moldovenești din această vreme. Se știe cum, în timpul bătăliei din 1673, sub zidurile Hotinului, el a trecut în tabăra polonă, ascultând fără îndoială, de îndemnurile partizanilor acestei orientări, și a stăruit în ea, nu ca vecinul său muntean, Grigore Ghica, care s-a grăbit să se împace din nou cu Poarta. În tabăra lui, care cuprindea pe boierii cu legături mai strânse în țara vecină, se produce iarăși solidarizarea nobilimii de toate treptele, după exemplul polon; e caracteristic incidentul, pe care în scrisul său viu și curgător, îl relatează Ion Neculce; el aruncă o lumină deosebită asupra relațiilor dintre domnie și boierime, sub înrăurirea acestor din urmă împrejurări: „Iară boierii Moldovei, carii erau cu dânsul, văzând că Grigorie Vodă s-au despărțit și s-au dus la turci, sfătuitu-s-au și ei, în de ei, și s-au agiuns, și cu toate capetile, căpitanii slujitorilor, să ție la un cuvânt, și s-au dus cu toții la Petriceicu Vodă și au început a se rugare [...] să-i lase acasă să-și iee femeile și copiii să-i deie în laturi, să nu-i iee tătarii, și iarăși vor veni într-o întâmpinarea lui Petriceicu Vodă“. Dar acest², „neștiind că și slujitorii sunt cu dânșii la un cuvânt, oarecum cu sumeție le grăia, și nu-i credea, și nu vrea să-i sloboază, zicând că și oaste leșească vine multă. Iară Miron

¹ Cf. *Let.*², II, p. 197.

² *Ibid.*, p. 198.

³ Apud Iorga, *op. cit.*, VI, p. 335.

⁴ *Let.*², II, p. 8.

Logofătul au răspuns: «Ori să fie voia Măriei Tale, ori să nu fie, noi nu ne vom lăsa casele să le iee tătarii»; și s-au închinat și i-au zis: «să fii Măria Ta sănătos», și au ieșit afară. Și așa, toți boierii și căpitani au purces cea după cea, pre rând, a se închinare, și au ieșit afară; și cum au ieșit afară, au început a încălecare pre cai, și au purces cu toți în gios¹, lăsându-l pe Vodă Petriceicu singur, „numai cu Hăbășescul Hatmanul și cu casa lui“.

Se poate spune că în acest moment, boierii și slujitorii au față de Domn o atitudine de șleahitici alcătuiind o „confederație“, cum se întâmpla atât de des în politica din acel timp a Poloniei². Acesta ar fi fost desigur stilul pe care l-ar fi adoptat cârmuirea țării moldovenesti, de s-ar fi menținut această tendință, sau de s-ar fi realizat planul regelui Ioan Sobieski, urmărit prin expedițiile sale în această țară, de a crea aci un principat pentru fiul său³.

În directă legătură cu aceste preocupări, sunt dorințele înfățișate câțiva ani mai târziu aceluiași rege, la Zolkiev, de boierii moldoveni din partidul polon, – cu Ștefan Petriceicu – cari veneau să-i ceară protecțiunea, la 25 iulie 1684. Din punctele dezvoltate în aceste deziderate, cel dintâi privește libertatea cultului și prerogativele bisericii. Al doilea este cel mai semnificativ: „Se cere eliberarea tuturor Stărilor și emanciparea a *tyrannico et despotico regimine* a boierilor, curtenilor, hânsarilor, dărăbanilor și a tuturor acelor cari sunt așezați pe ocinele lor moștenite; liberarea de toate dările și dăjdiile, cu aceleași libertăți ca acele de cari se bucură nobilii Coroanei Poloniei și Lituaniei, afară de cazul în care ar fi nevoie pentru necesitățile de război ale Majestății Sale Regele și ale Republicii, așa după cum se face în celelalte state și provincii ale Majestății Sale Regale“⁴. Nu se poate exprima mai precis și mai clar dorința Stării nobiliare din Moldova, de toate treptele – se înșiră anume principalele categorii de slujitori ostași – de a fi în totul asimilată, în drepturi și îndatoriri, cu nobilimea polonă.

Era în aceste manifestări reacțiunea împotriva regimului de asupra, care se făcea tot mai aspru, cu prelungirea războiului între Poartă și liga statelor creștine. În Moldova, Dimitrașcu Cantacuzino, după pribegirea lui Petriceicu (1674), dar mai ales bătrânul Duca Vodă, în a treia lui domnie (1678–1684), au introdus sistemul de exploatare nemiloasă în folosul vistieriei otomane, care a grăbit procesul de descompunere al vechilor Stări și de înlăturare a privilegiilor lor tradiționale. Întoarcerea lui Duca Vodă din Constantinopol, la 1681, cu încrederea înnoită și purtând înaintea lui trei tuiuri, ca semn al hătmăniei Ucrainei, care se adăuga la domnia Moldovei, a mai însemnat o clipă de răgaz. Nunta fiicei sale cu fiul lui Radu Vodă a fost una din acele serbări, cari au rămas în amintirea țării; veniseră soli din Muntenia, din Ardeal, din Polonia, și „din țara Căzăcească cea mare, de peste Nistru [...] Și s-au veselit două stăpâniri cu feluri de feluri de muzici și de jocuri, și de pelivani, și cu puște; și giucau două danțuri prin ograda curților domnești, și pe ulițe, cu toți boieri și giupănesele, împodobiți, și toți neguțitorii și tot târgul; și un vornic mare purta un cap de danț, și alt vornic mare purta alt cap de danț, îmbrăcați cu șarvanale

¹ Let.², II, p. 205.

² E de notat și verbul „a se rocoși“ (Let.², III, p. 49). Cf. ung. *rákos*, dar aci în înțeles de „confederație“, răscăală.

³ Halecki, *op. cit.*, p. 220.

⁴ Hurmuzaki, *Doc. Supl.* II, III, 1, no LXXVIII, p. 151–152. Cf. Iorga, *op. cit.*, VI, p. 431.

domnești [...] cât nu era nuntă, și era minune”¹. Dar a doua zi după această veselie, în car: dănțuiseră toate Stările în cinstea domniei, începură zilele grele. Duca Vodă luase în serios hătmănia lui ucraineană; începuse a clădi curțile sale la Niemirow pe Bug, și la Țiganăuca în fața Sorocăi, investiții a căror valoare urma să o scoată tot din Moldova; de fapt, el cheltuia „nu ca un Domn, ci ca un Crai”. Cronicele se întrec în a descrie dezlanțuirea urgiei fiscale, care s-a abătut atunci asupra țării, lovind cu egală cruzime în toate interesele și în toate categoriile sociale. Despotismul lui Șerban Cantacuzino în Muntenia, era de natură mai mult politică și urmărea înlăturarea adversarilor: acel al lui Gheorghe Duca era de-a dreptul economic², o tiranie de zapcii strângători de biruri. „Strânsoare mare pentru bani făcea tutulor, și boierilor și neguțătorilor și a toată țara, muncindu-i și căsnindu-i pre toți în toate chipurile, pre unii cu închisori pedepsindu-i, pre alții cu munca, și băta cu buzduganul până la moarte, ucigându-i [...] nu cruța nici boier, nici sărac, nici țaran, nici femei”. Se dau și exemple: Toader Palade vel vornic, Tudose Dubău vel spătar, Chiriac Sturdza biv vel spătar și alți mazili, închiși la seimeni; Ursache, fostul mare vistiernic „cel vestit de bogat”, legat la stâlp în gerul iernii, sau bătut la tălpi în temniță; Ioan Isar vistiernicul și Andrei Șipoteanu, vornic de poartă, legați în pielea goală și unși cu miere, vara „de-i mâncau muștele și albinele”; în sfârșit, trei jupănese văduve, ale lui Ștefan Brăiescu, Bucium și Sandul Stamati, neputând plăti „hârțiile” pe cari domnia le scosese asupra fiecăruia, „le-au legat și pre dânsule la puști, de sta ziua legate, iară noaptea stau închise la odăile seimenilor”³. Iar numai când Iani Hadâmbul îndrăznește să arate lui Vodă că nu s-a mai pomenit nicăieri „să se lege la puști femeile boierilor, dacă mor”, Duca se prefăce că atunci află de aceste nelegiuiri: „Să-i bată Dumnezeu, păgânii”, și poruncește să le dea drumul.

Un alt pasaj al acestei relațiuni merită a fi reprodus, pentru că rezumă o întreagă evoluție ce se dezvoltă atunci într-un ritm precipitat: „Blestemat era boierul de pe atunce ce avea sub ascultarea lor breaslă, cumu-i la vel logofăt curtenii, la vel vornic hânsarii, la hatman călărașii, că și ținuturile istoveau și breslele ce avea sub ascultarea sa, cari de atunce s-au stins casele boierești mai toate, și au încăput la mari datorii, de au rămas vânduți și feciorii lor până astăzi [...]”⁴. Rapacitatea fiscului „istovea” astfel deopotrivă, pe micii privilegiați grupați în corporațiuni, pentru solidaritatea lor în fața birului, și pe marii demnitari, cari răspundeau de împlinirea acestor plăți. Nu e nici o mirare că fugeau „boieri și mazili, de groaza lui, printr-alte țări”⁵; cu deosebire în Polonia aflau adăpost și nădăjduiau ca de acolo să vie războiul mântuitor. Dar a doua incursiune a lui Ștefan Petriceicu (vara 1684) nu a putut statomici regimul de libertăți și privilegii, pe care pribegii îl ceruseră de la regele Ioan Sobieski, burluitorul de la Hotin și din fața Vienei.

Tirania cumplită a lui Duca Vodă, urmată în totul de Dumitrașcu Cantacuzino într-o nouă domnie (1684–85), în care s-au repetat aceleași scene de împilare și de groază, a determinat totuși o reacțiune, până și la acei cari rămăneau credincioși politiciii turcești.

¹ Neculce, *Let.*², II, p. 216.

² Cf. Iorga, *op. cit.*, VI, p. 410.

³ *Let.*², II, p. 27.

⁴ *Ibid.*, p. 28. Cf. pentru aceste bresle fiscale mai sus.

⁵ Neculce, *Let.*², II, p. 216.

A fost mai întâi o nouă izbucnire a vechii dușmăнії împotriva „grecilor“, învinovații de toate prigoanele unei domnii, ce le încredințase slujbele cele mai de seamă. Povestirea lui Neculce este deosebit de pitorească, atunci când descrie plecarea domnului mazilit de la curtea din Iași, împreună cu sftetnicii și slujbașii săi: „la ieșitul din curtea domnească, arăta fantasie, de ziceau surlele și trâmbițele și băteau dobele. Dară noroadele tot îl suduiau și îl hătcăiau, și aruncau cu pietre și cu lemne după dânsul; și cu această cinste frumoasă au ieșit Dimitrașcu Vodă din Moldova! [...] Așijderea la acea gâlceavă, urmează sfătosul cronicar, prins-au Fliondor armașul la gazdă pre un grec, anume Mavrodin păharnicul“, pe care ni-l arată, purtat numai cu cămașa, șezând pe un cal cu fața la coadă, „prin mijlocul târgului la Copou, la primblare, și-l privea tot norodul ziua amiazăzi mare, și-i ziceau feciorii ce-l duceau: «Zi, Grece, cal murg la fântâna Bordii». Iară el nu putea zice [...], ce zicea: «Ologo murgo sto funtina Bordi». Iară slugile lui Fliondor îi dau palme și-i ziceau: «Zi, Grece, bine, nu zice așa!»“ Acest fel de zafet frumos i-au făcut – ceea ce nu împiedică pe Mavrodin să se întoarcă și să mai ție slujbe sub alte patru domnii, „până ce au murit bătrân, și nu s-au mai putut curăți țara de dânsul!“ Prilej pentru Neculce de a-și vărsa focul împotriva grecilor: „Așa socotesc eu cu firea mea această proastă: când a vrea Dumnezeu să facă să nu fie rugină de hier, și turci în Țarigrad să nu fie, și lupii să nu mănânce oile în lume, atunce poate nu vor fi nici greci în Moldova și în țara Muntenească; nici or fi boieri, nici or pute mânca aceste două țări cum le mănâncă [...]”¹, deși în această amărăciune se amestecă poate și resentimente personale, și se uită sângele grecesc care curgea în vinele scriitorului însuși. Dar în Moldova ca și în principatul vecin, familiile grecești așezate mai de mult se socoteau pământene, și făceau cauză comună cu băștinașii împotriva „veneticilor“ proaspeți².

Dar totdeodată se simțea nevoia ca puterea domnească, chiar supusă Porții, să nu se întemeieze numai pe teroarea seimenilor, sau pe ajutorul distrugător al oardelor tătărești. În urma expedițiilor în cari Sobieski străbătuse Moldova, luând cu el și pe mitropolitul Dosoftei, toată partea de Nord rămăsese ocupată de poloni, iar „podgheazurile“ lor și ale moldovenilor cari țineau cu dânsii, nelinișteau cealaltă parte a țării³. Bătrânul Constantin Cantemir, care își începea domnia după alaiul de plecare al lui Dimitrașcu Vodă, trebuia să caute un sprijin în țară. Împotriva boierimii mari pe care o bănuia de simpatii polone, el se întemeiază tot pe pătura inferioară a Stării, care suferise atât de mult de urgia birurilor; „Că erau, scrie Neculce, boierii prea supărați de Cantemir Vodă; că erau la curtea domnească boierinași tot feciori de mojici, Codreni și Gălățeni; și zice Cantemir Vodă, că Domnul face neamurile, Domnul le stinge; și-i erau urâți feciorii de boieri, să nu-i vadă în ochi, după cum îi era natura lui. Și era în cinste numai hatmanul Bogdan ginere-său, și cu Iordaki vistiernicul Ruset; acești doi schiverniseau și mâncau țara cum li era voia. Deci, boierii pe acea vreme nu mai puteau suferi să fie călcați de acei doi boieri, și de mojicia

¹ *Let.*², II, p. 229.

² I. C. Filitti, *Evoluția claselor sociale în trecutul Principatelor, Arhiva p. știință și ref. socială*, VI, p. 341–342.

³ Neculce precizează că s-au ars atunci „multe curți boierești la țară și la Iași“. (*Let.*², II, p. 233). În lista pe care o dă, figurează Ruginoasa, Stolnicenii și Pașcani, ceea ce confirmă existența acestei din urmă curți cantacuzinești la acea dată, și refacerea ei la începutul sec. XVIII. La 1733, după același izvor, o vizitează Grigore Ghica (*Ibid.*, p. 371).

celor alți mai mici de curte [...] când ieșeau la țară cu slujbe boierinașii, făceau multe necazuri caselor mari a boierilor”¹. Se poate vedea cum se reflectă această concepție despre puterea Domnului în scrierea mai târzie a lui Dimitrie Cantemir, de la care ne-a rămas și o biografie a tatălui său; dar este în același timp o încercare de a reveni la o tradiție mai veche, care căuta să afle în micii privilegiați, un reazem împotriva preponderenței marii nobilimi. Prin aceste împrejurări, noțiunea Stărilor, ca factor organizat și de răspundere în guvernarea Moldovei, redobândește oarecare actualitate și temei politic în ultimii ani ai secolului al XVII-lea.

Nu fără a da loc, desigur, la nouă și sângeroase frământări: în dușmănia aceasta dintre Cantemir bătrânul și fruntea boierimii, au fost jertfiți, cu „tiranie și năpastă”, la 1691, Miron Costin și fratele său Velicico. Dar asistăm, a doua zi după moartea voievodului, care a răposat în scaun, la o alegere după vechiul obicei al țării: „Deci au gătit divanul cel mare, și s-au strâns toată boierimea, și Mitropolitul, și slujitorii la curte... ce slujitorii au și început a strigare că altul nu le trebuie să fie Domn, ce numai Dimitrașcu Beizadea, feciorul lui Cantemir Vodă. Ce, boierii și țara nu cutezau să zică într-alt chip, că se temeau de slujitori”². Tot aceștia impun deci prima stăpânire a viitorului Domn cărturar, care a ținut numai câteva săptămâni ale anului 1693. Dar Poarta nu mai voia să primească asemenea inițiative, și alesul slujitorimii trebui să lase scaunul lui Constantin, fiul lui Duca Vodă, care sosea cu firmanul de la Constantinopol. Reacțiunea se simte de îndată: „început-au a prindere pe boierinașii lui Cantemir Vodă cei rădicați din neamuri proaste, ce zicea Cantemir Vodă că i-a face neamuri, și începură a-i batere și a-i închidere în temnițe și pe la siimeni și-i sărăciră, de rămaseră precum le au fost postrigul, mojlici [...] și cu cale le-au făcut, încheie boierul Neculce, că vai de boierul, ce se roagă moijicului”³.

Antagonismul între marea boierime și slujitori nu împiedică însă revenirea la un sistem de consultare a Stărilor, în împrejurări mai însemnate. În a doua sa domnie, după 1700, același Constantin Duca, folosind metode cu totul deosebite de acele cari făcuseră ultima domnie a tatălui său, atât de odioasă, s-a străduit să mai pună stavilă pacostei de biruri, și să oprească în viitor dările grele ale văcăritului și ale „cearacului” mierii. „Însă au făcut sobor în divanul cel mic, strângându-se țara și boierimea, și s-au îmbrăcat toți arhieriei în vestmintele sale cele arhieresti, și întâi s-a sculat Domnul Constantin Vodă în picioare, luându-și gugiumana din cap, plecându-și capul cu chip smerit spre țară, de și-au cerut iertăciune, căci în domnia lui s-au isvodit aceste obiceiuri de mare neputință a țării. Și așa țara cu toții cu dragoste au strigat până în de trei ori: «Dumnezeu să-l ierte»”⁴. Este mai mult îndeplinirea unei forme cu decorul convenit, dar faptul însuși își are înțelesul.

Obiceiul se menține și sub domniile următoare: Antioh Cantemir, la 1705, confirmă prin mare blestem privilegiile fiscale ale mănăstirilor, „împreună cu arhieriei țării și cu tot sfatul său de la mare până la mic iscăliți, cum să nu mai fie amestecate la dări cu țara, ce să-și plătească rupta pe sferturi”⁵. Și Mihai Racoviță, în a doua domnie de la 1707, se

¹ *Let.*², II, p. 240.

² *Ibid.*, II, p. 244.

³ *Ibid.*, p. 247.

⁴ *Ibid.*, II, p. 46.

⁵ *Ibid.*, p. 52.

crede obligat să se lege cu mare blestem, să nu mai dea desetină țărănească mitropolitul, episcopii, boierii, mănăstirile și breslele, „ce vor fi cineși după statul său în scuteala cea dintâi”¹ – făgăduiala călcată, înaintea încă de a o fi iscălit episcopii. Preocuparea de a ține totuși seamă de privilegiile de Stare și de a asigura diferitelor categorii măcar avantaje materiale, în lipsa unor rosturi mai precise de ordin politic, apare ca un rezultat al suferințelor și al luptelor din epoca precedentă. De altfel, Neculce observă că „Mihai Vodă nu putea deplin să stăpânească cum se cade, că și boierii Moldovei pre aceea vreme erau niște boieri mai țaпени, mai putincioși, se iubiau unul cu altul și se învoiau la sfat”².

9. TEORIE ȘI PRACTICĂ POLITICĂ SUB DIMITRIE CANTEMIR ȘI NICOLAE MAVROCORDAT

Două atitudini politice trebuie să reție interesul cercetării în privința acestei perioade, relativă la chestiunea Stărilor din Moldova și a relațiilor lor cu Domnia: cea a lui Dimitrie Cantemir și cea a lui Nicolae Mavrocordat. Despre amândouă, avem norocul de a fi informați prin mărturia a trei contimporani, ale căror cronici capătă pentru împrejurările ce le-au trăit, și în cari doi din ei au avut și rosturi însemnate, valoarea unor memorii, opere de un gen atât de rar în istoriografia noastră, mai veche sau chiar mai nouă: e vorba de Nicolae Costin, Ion Neculce și Axintie Uricariul³, fără să mai amintim și scrierile lui Dimitrie Cantemir însuși.

Am mai avut ocazia să examinez aci concepția despre cârmuirea Moldovei a celui mai învățat dintre Domnitorii acestei țări, așa cum ne-o redă capitolul I din cartea a II-a a „Descrierii” sale⁴; ea este hotărât și categoric absolutistă, făcând să decurgă totul din voința și bunul plac al Domniei. Acest mod de a vedea continuă astfel tradiția începută de la Vasile Lupu și, desigur mai direct, sistemul de guvernare al bătrânului Cantemir: „Domnul face neamurile, Domnul le stinge”. El se întregeste cu importanța pe care o capătă în această scriere, ca și în altele mai vechi ale călătorilor (Bandini sau Paul de Alep), sau mai nouă – problemele de protocol și de ceremonial. Prin aceste capitole din „Descriptio Moldaviae” ca și prin alte opere asemănătoare, ia ființă în această vreme o literatură românească de ceremonial, ce a făcut obiectul unui studiu amănunțit al D-lui Dan Simonescu⁵, și în detaliile căreia ar fi de prisos să intrăm aci. Impresia de căpetenie ce se desprinde din ordinea precisă și impunătoare a tuturor solemnităților de la curte, începând cu alaiul domnesc la sosirea în țară, până la toate slujbele religioase și obiceiurile

¹ Let.², II, p. 56. Încă un exemplu de folosire al cuvântului *stat* în înțeles de „Stare”.

² *Ibid.*, p. 289.

³ Critica lui Constantin Giurescu a dovedit mai de mult (*Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene, An. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist., s. 2-a, XXX, (1907)*) că din letopisețul publicat de Kogălniceanu sub numele lui Nicolae Costin, numai partea care privește domniile lui Nicolae Mavrocordat și Dimitrie Cantemir este opera lui, cealaltă fiind compilată din „izvoade” mai vechi. Pentru Axintie Uricariul, v. acum introducerea la noua ediție a D-lui Ioan St. Petre, Casa Școalelor, București, 1944.

⁴ V. mai sus.

⁵ *Literatură românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi*, București, 1939.

de peste an, este aceea a unei ierarhii de vădită inspirație bizantino-otomană¹, așezată ca un decor bogat și scilpitor, în jurul figurii centrale a Domnitorului, de la care purced hatârurile și urgiile. Interesează cu deosebire, în ce privește Starea boierească, împărțirea ei în trei clase sau „trepte“, ce pare desăvârșită încă din veacul al XVII-lea, dar mai suferă oarecare modificări în decursul secolului următor, cum ne-o arată „condica“ mai târzie a logofătului Gheorgachi, de la 1762. Ea cuprinde după Cantemir, 18 slujbe în prima clasă, de la marele stolnic la marele căminar, 13 în clasa a doua, de la spătarul al doilea la ușierul al doilea, și o ierarhie de zece grade în clasa a treia, de la al treilea postelnic la vornicii de poartă. Se mai adaugă 18 slujbași mai mici, cinci dregători ai Doamnei și un număr de slujitori de serviciu zilnic, camerieri, aprozi, păhărniceii, postelniceii, stolniceii, armășeii și ușieri, dar tot funcționari nobili cari se pregăteau „pentru demnități mai mari“. Este însă o ordine de Curte mai mult decât de Stare, și dovedește precumpănirea totală a demnităților și slujbelor, în stabilirea gradului de considerațiune și influență de care se bucură boierii moldoveni. Vom căuta însă zădarnic, în afară de rosturile de judecată amintite cu prilejul Divanului, curtea superioară de justiție a țării, o expunere a drepturilor politice ale ordinelor privilegiate, sau o aluzie la adunări mai numeroase ale Stărilor, cari ne-au amintit de atâtea ori dietele ungurești sau polone. Ar fi tot atât de nepotrivit să căutăm o adunare a Stărilor Generale ale Franței în maiestuoasa orânduire a Curții Regelui Soare, model pe care generația lui Dimitrie Cantemir îl avea mereu în fața ei, laolaltă cu pompa orientală a Seraiului.

Un oarecare contrast cu aceste date, pe cari le culegem din scrierile eruditului Dimitrie Cantemir, îl oferă acele ce le înfățișează acțiunea sa politică. Este adevărat că Nicolae Costin prezintă gestul, cu cele mai mari consecințe, al Domnitorului: alianța cu Petru cel Mare și chemarea armatelor rusești, ca o inițiativă personală, împărțită la prea puțini: „știindu-se el pre sine foarte a fi învățat, n-au socotit ca să întrebe sfat de boierii cei bătrâni; ce cu mintea sa cea crudă, au socotit de au trimes pe Pricopie Căpitanul [...] la Împăratul Moscuii...“ Mai departe e vorba de trimiterea, tot în taină, a logofătului Ștefan Luca, cumnatul lui Neculce, pentru încheierea tratatului, și nu lipsește nici aluzia la acesta din urmă, proaspăt investit cu comandamentul oștirii: „au purces Dumitrașcu Vodă de cu seară, cu Ion Neculce hatmanul, sfetnicul său [...]“².

Știm însă de altă parte că Neculce s-a apărât, atât în cronica sa, cât și la judecata ce i s-a făcut mai târziu pentru moșie și ale cărei acte ni s-au păstrat, de învinuirea de a fi sfătuit pe Domn să apuce drumul, care i-a dus pe amândoi în pribegie: „măcar că mulți zic că eu l-am îndemnat să se închine la moscali, dară Țiesc cu năpaste, și ca niște oameni ce nu se pricep și nu știu, că atunce erau toți creștinii bucuroși moscalilor, nu numai eu; că scriau alții mai înainte vreme de chiemare pre moscali, mai înainte de cât Dumitrașcu Vodă: muntenii, sârbii, moldovenii cu câți ani mai înainte [...]“³. Iar la judecată, scoate „un vraf de cărți“ ale Sfinției Sale Părintelui Mitropolitului, chir Ghedeon, ale lui Antohi hatmanul și ale lui Savin banul și ale altor mulți, toți chemând pe ruși cu

¹ *Descriptio Moldaviae*, Cartea a II-a, cap. III și urm. Cf. D. Simonescu, *op. cit.*, p. 55 și urm.

² *Let.*², II, p. 92, 99.

³ *Ibid.*, p. 310.

„înbunături deșerte“. Însuși vornicul Lupu, care pretindea că a rămas singur credincios Porții, „când au început a trece vizirul Dunărea în această parte, îndată au repezit la împăratul Moscului de i-au dat de știre [...] Dacă au fost dumnealui drept Porții, pentru căci au dat de știre moscalilor că trec turcii Dunărea?“¹. De altfel în momentul în care situația se limpezește și Domnitorul poate arăta boierilor rămași pe lângă el, că a chemat la dânsul straja înaintată a rușilor, îl întâmpină aprobarea lor: „Bine ai făcut, Măria Ta, de te-ai închinat, că noi ne temeam că te-i duce la turci, și așa aveam gând [...] să te părăsim și să ne ducem să ne închinăm la moscali“. Numai Iordache Ruset are o notă de prudentă rezervă: „Te-ai cam grăbit, Măria Ta, cu chematul moscalilor, să fi mai îngăduit Măria Ta până li s-ar fi văzut puterea cum le-a merge“. Dar Dimitrie Vodă îi răspunde că „nu mai era vreme a mă mai chivernisi, temându-mă ca să nu mă apuce turcii; iată că și din dumncavoastră m-ați părăsit o seamă și nu sunteți într-un cuvânt și într-o credință cu mine“². Rezultă din toate aceste destul de limpede, că doar alegerea momentului a stat în puterea Domnitorului; orientarea spre Rusia era dorită de cea mai mare parte a Stării boierești și era în sentimentul opiniei publice: după declinul Poloniei, ridicarea unei mari puteri pravoslavnice ca vrăjmașă a Porții, deșteptase iarăși nădejile și năzuințele spre o viață mai liberă.

Mai precis însă se delimitează conlucrarea între Domnie și nobilime în „puncturile“ tratatului încheiat în prealabil cu țarul. Înainte de începutul războiului. Neculce rezumă astfel acele cari privesc situațiile respective: „[...] Pre Domn să nu-l mazilească împăratul până la moarte: și pe urmă din fiii lui să fie, pre carele și-ar alege țara. Neamul lui să nu să din Domnie; numai când s-ar haini, sau când și-ar lepăda legea, atunce acela să hăsească și să puie din frații lui. Pre boieri să nu-i mazilească Domnul din boierie până la moarte, sau cu mare vină să-l scoată [...] Mazilii și mănăstirile să-și stăpânească ocinele, moșiile și vecinii săi; și să-și iee și desetină de stupi, și de mascuri, și goștină de oi de pe moșiile sale [...] Domnul pre boieri să nu fie volnic a-i pierde, ori-ce greșală ar face, fără sfatul tuturor, și fără iscălitura Mitropolitului [...]“³.

Clausa de ordin dinastic reproduce acea din tratatul pe care bătrânul Cantemir îl încheiase, la vremea sa, cu celălalt împărat creștin, acel al Austriei; ea reprezintă deci năzuințele mai vechi ale familiei⁴. Ea răspunde de altă parte, și unei anumite metode a politicii rusești: condiții asemănătoare vor fi prevăzute pentru Georgia și regele ei Wakhtang, câțiva ani mai târziu⁵. După însemnările lui Neculce, această clauză a fost cea mai discutată atunci când, după sosirea țarului la Iași, miniștrii săi Golovkin și Raguzinskii au expus condițiile tratatului „tuturor boierilor mari ai Moldovei“ pe cari îi chemaseră la o consfătuire: „Iară Iordaki Ruset Vornicul cu ceata lui [...] iară au început a strigare că

¹ Citat de N. Cartoian, *op. cit.*, p. 191.

² *Let.*², II, p. 311. Pentru încercări anterioare de a stabili legături cu rușii, încă din timpul lui Mihai Vodă Racoviță (1707–1709), cf. *ibid.*, p. 291.

³ *Let.*², p. 306. Aceste din urmă condiții lipsesc din textul publicat în Gh. Petrescu, D. A. și D. C. Sturdza, *Acte și documente relative la Renașterea României*, I, p. 15–18 după *Polnoe Sobranie Zakonov*, IV, p. 659. E posibil să fi fost două redactări, din care numai una a rămas în arhivele rusești.

⁴ Cf. Raportul Iezuitului francez Philippe Avril, în *Arhiva ist.*, I, 2., p. 15.

⁵ Cf. N. Iorga, *Gesch. des Osmanischen Reiches*, t. IV, p. 400–408.

nu-i bine să fie tot de un neam Domn, ce să se schimbe Domnii. Deci o samă de boieri țineau în partea lui Dumitrașcu Vodă și ziceau că nu-i bine să se schimbe Domnii, ce, să fie pre neam, să iasă zavistia și cheltuiala din țară [...] și se priciau ei în de ei, înaintea lui Golovkin, și nu socoteau că este lucru cu rușine“. Cancelarul rus pune capăt discuției, arătând tuturor că „într-alt chip nu se poate [...] Atunce, adaugă cronicarul, au priceput Golovkin pre boierii Moldovei, ce fel de oameni pismătareți sunt, și cum nu se iubesc“¹. A urmat și surghiunirea lui Rosetti, care a trebuit să stea doi ani în Rusia. Erau și acum, cum a văzut Nicolae Iorga, două tendințe: una dinastică a Domnului, și alta oligarhică a marilor boieri, cari nu voiau stabilitate în succesiunea domnească, având desigur și ei ambițiile lor². Poate erau îngrijorați și de recrutările masive ce se făceau pentru oaste, cu lefi plătite de ruși, cari atrăgeau sub steaguri nu numai pe slujitorii cu menire ostășească, dar și altfel de lume: „ce și ciobotarii, croitorii, blănarii, cârcimarii; slugile boierești lăsau pre stăpânii săi și alergau de se scriau la steaguri, oaste de strânsură din târg“, așa cum fusese odinioară, cu un secol în urmă, pe vremea lui Ștefan Tomșa. Se răspândise vorba că acela „carele n-ar veni la oaste, va rămânea podan și lipsit de moșiile sale“³. Cei ce apucaseră domnia lui Constantin Cantemir, își aminteau avântul pe care îl luaseră, sub el, slujitorii de neam „mojic“, cari primejduseră rosturile boierimii.

Se lămuresc prin aceste împrejurări celelalte clauze, cari garantează privilegiile Stărilor, bisericești și nobiliare: cea mai însemnată e desigur ultima, care prevede că nici o pedeapsă nu se poate da „fără sfatul tuturor“, și fără asentimentul Mitropolitului, după cum stabilitatea dinastică e cumpănită de stabilitatea în funcțiuni. De altfel, ca exemplu practic, se poate aduce iscălitura solemnă a tratatului la Iași de către Domnitor, Mitropolit și boieri, cu prilejul primirii făcute lui Petru cel Mare⁴: conlucrarea Domniei cu Stările a avut astfel și o aplicare efectivă. Acțiunea politică a lui Dimitrie Cantemir vădește deci un compromis cu Stările, cu totul deosebit de teoria absolutistă pe care o găsim în scrierile sale.

Motivul principal al acestei deosebiri trebuie căutat desigur în intervalul de timp care a trecut între 1711, anul fatidic al tratatului și al campaniei rusești în Moldova, și 1716, în care e probabil că a fost redactată „*Descriptio Moldaviae*“ pentru Academia din Berlin. Neculce, care a însoțit pe Domnul său în Rusia, înseamnă că „i se schimbase firea într-alt chip, nu precum era Domn în Moldova, ce precum era mai înainte pre când era Beizadea tânăr [...] încă și mai rău, și iute la beție, și se scârbia la fie ce, și ușa îi era închisă, și nu lăsa pre moldoveni nicăiri să iasă din târg afară, fără de ucazul lui“⁵. Surghiunul la Harkov și sfârșitul nerorocit al marii sale întreprinderi îl umpluseră de amărăciune; de altă parte, exemplul pe care i-l oferea desponsul reformator al țării nu putea decât să întărească tendințele spre absolutism: capitolul din „*Descrierea Moldovei*“ este rezultatul acestei experiențe și al acestor supărări; el nu reprezintă ce a făcut Dimitrie

¹ *Let.*², II, p. 316.

² *Hist. des Roumains*, VI, p. 581.

³ *Let.*², II, p. 312–313.

⁴ *Ibid.*, p. 319.

⁵ *Ibid.*, p. 335.

Cantemir, în scurtul răstimp în care a domnit, ci ceea ce ar fi voit să făptuiască, dacă soarta i-ar fi îngăduit să se întoarcă în scaunul țării.

Alte concepții aflăm la Nicolae Mavrocordat, care l-a precedat și l-a urmat în domnie; ele sunt cu atât mai interesante de amintit, cu cât ne arată, la cel dintâi din seria Domnitorilor fanarioți, vederi cu totul deosebite de acele pe cari o tradiție rău înțeleasă o atribuie în general acestor stăpânitori. Mărturia lui Neculce e aci cu atât mai de preț, cu cât el nu reprezintă un punct de vedere oficial și nu scrie din îndemnul Domnului, ca Nicolae Costin sau mai târziu Axintie Uricariul. Ea ne confirmă însă ceea ce ni se spune despre întâia lui domnie: grija lui Nicolae Vodă, care se mândrește cu descendența sa, după mamă, din vechiul neam domnesc al Moldovei, de a cruța de urgia fiscală pe „mojici“ sau „săraci“, și de a pune capăt abuzurilor. Boierii „zlotași“, strângători de biruri, au trebuit să restituie banii încasați, deoarece cheltuielile de investire fuseseră acoperite din averea personală a lui Mavrocordat, spre marea mahnire a tatălui său, Exaporitul, care, zice-se, nu dorea să-și vadă fiul domnind în unul sau altul din principate. Se produsese o adevărată mișcare populară: „După ce au sosit Nicolai Vodă în Iași, rădicatu s-au tot târgul asupra zlotașilor, de nu putea om să răzbească pre ulițe de norod mult de oameni, după cum este rândul prostimei [...]“¹. „Ce văzând divane strașnice, scrie Nicolae Costin, se invitasă oamenii cei cu strâmbătăți asupriți, de apucau unul pre altul, strigând: «haide la divan!» Deci, cei vinovați, și mai vârtos cei ce-s mănțători de slujbe, văzut-am acolo pre loc, și dii cei mai de frunte, și din boieri, și din cei mai de gios, scotea bani din buzunar de se împăcau, numai la divan să nu meargă“². În această dorință de a stabili un regim de dreptate, se mai săvârșeau și acte arbitrare; dar cu toate metodele, uneori prea „turcești“, prin cari se aplicau vederile „democratice“ ale Domnitorului, nici Neculce nu contestă progresele realizate: „Și s-ar fi fost întemeiat țara de oameni, numai, n-au ținut mult domnia“³. Turcii l-au înlocuit într-adevăr, încă din toamna anului 1710, cu Dimitrie Cantemir, despre care știm cum a răspuns așteptărilor lor.

La nota favorabilă a acestor cronicari, răspunde însă letopisețul cunoscut sub numele diacului de divan Nicolae Muste: el reprezintă aci punctul de vedere al privilegiaților, loviți în interesele lor: „Ușa lui era închisă, scrie el la capitolul acestei domnii a lui Mavrocordat, tot pentru mândria grecească ce o avea; urât și neplăcut era tuturor [...] Și țărănilor au fost dat voie de se rădicau cu pără asupra boierilor, de nici îi băga în seamă“⁴. Se definește astfel o metodă de guvernare autoritară, întemeiată de jos, împotriva Stărilor; ea corespunde mediului otoman, și concepției sale de a gospodări pe „săraci“ din raiaua împărăției⁵, dar și tendințelor nivelatoare ale nouălor curente de gândire, de cari capetele luminate ale Fanarului nu erau străine.

La a doua domnie, care urmează războiului ruso-turc și pribegirii lui Dimitrie Cantemir, Nicolae Mavrocordat e însă nevoit să-și schimbe sistemul. Țara era pustiită de

¹ *Let.*², II, p. 295.

² *Ibid.*, p. 89.

³ *Ibid.*, p. 297. De notat și revocarea daniilor făcute în paguba târgurilor, pentru a le restabili hotarele și ocoalele; e încă o latură a aceleiași politici. *Let.*², II, p. 85.

⁴ *Let.*², III, p. 41.

⁵ N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VII, p. 21.

trecerea armatelor străine și de luptele lor: soldați răzleți, poloni sau suedezi, din acei cari scăpaseră din dezastrul lui Carol al XII-lea, mai cutreerau Moldova; tătarii se învățaseră din nou să jefuiască în voie. Cea mai mare parte din boieri fugise în țările vecine: în astfel de condiții, o cârmuire fără ajutorul lor era imposibilă. „Atunce, înseamnă Neculce, Nicolai Vodă își lăsase firea cea sumeată... ce mult se mai lăsase, și trăia bine cu boierii, în dragoste”¹. Și Muste, deși îl osândește fără cruțare, recunoaște că la „această domnie a doua era mai blând decât în domnia de-ntăi”². Explicația ne-o dă Adunarea de Stări ținută de Domnitor în 1712, cu Mitropolitul, cei trei episcopi, „cu tot sfatul Domniei, boierii cei mari și mici cu toți egumenii de la sfintele mănăstiri și cu toți preoții de la sfintele biserici”, în care se desființează cu mare legământ, desetina de stupi și goștina pe mascuri, ce se luase obicei a se cere, „țărănește”, de la toate categoriile privilegiate: „arhieriei, mănăstiri. preoți, boieri, ficiori de boieri, jupănese sărace, mazili, neguțitori, curteni și alte bresle”, ale căror scuturi sunt astfel restabilite³.

Este începutul unei politici de colaborare cu Stările, a căror structură se dovedește încă puternică, pentru a se impune astfel ca instrument de guvernare. Observăm însă, spre deosebire de Țara Românească, că baza de consultare continuă a fi mai largă, și nu se mărginește numai la clasele superioare de dregători și la capii Bisericii. Evoluția, care a restrâns la aceștia forul de conducere și de sfat al principatului vecin, este mai târzie în Moldova și menține aci categoriile inferioare de privilegiați printre factorii „țării legale”.

Tot în Moldova a început Nicolae Vodă să aplice măsura care îl deosebește și îl ridică mult de asupra contemporanilor, de a da publicitate socotelilor cârmuirii. „Au chemat pe toți boiarii în casa cea mare, scrie Axintie Uricariul după actele oficiale pe cari le-a avut la îndemână, și aducând catastijele vistieriei, de-au arătat câte dăjdi și câte venituri domnești s-au strâns la vistierie într-acei an; au arătat și catastihul de câte cheltuiiale s-au făcut cu domnia nouă și câte s-au dat la obiciuiteli dări a țării și la alte cheltuiiale ce s-au făcut cu vezirii, cu hanul și cu pașii ce vinia la Tighinea”. Boierii constată că deși cheltuielile de domnie nouă au fost reduse, „tot n-au cuprins suma veniturilor toate câte s-au cheltuit și s-au aflat date mai mult de Nicolae Vodă pungi de bani...” După ce se stabilește că toate veniturile au fost arătate și că s-a făcut mai mult economie decât altă dată, Domnitorul cere zapis pe banii pe cari i-a dat personal; „și s-au făcut zapis și iscălindu-l toți boierii, l-au dat în mâinile lui Nicolae Vodă”⁴. La împlinirea celui de al doilea an, „iarăș au arătat Nicolae Vodă sama vistieriei, fiind de față și Svinția Sa patriarhul de Ierusalim și toți arhieriei și boiarii țării și iar s-au aflat cheltuit mai mult de Nicolae Vodă în trebili țării, neputându-se cuprinde toate den vinituri și iar au luat zapis iscălit de arhieriei și de boiari”⁵. Știm că mai târziu va introduce aceleași expuneri financiare în Muntenia⁶. E o adevărată prezintare a bugetului în fața unei adunări, care nu

¹ *Let.*², II, p. 341.

² *Op. cit.*, III, p. 57.

³ Neculce, *ibid.*, II, p. 347; *doc.* în *Uricariul*, V, p. 248–250. Cf. și Axintie Uricariul, ed. Ion St. Petre, București, 1944, p. 113.

⁴ Ed. I. St. Petre, p. 116–17.

⁵ *Ibid.*, p. 160.

⁶ V. mai sus.

e poate chiar „Națională“, cum o califică Nicolae Iorga, gândindu-se la epoca lui Ludovic al XVI-lea și a lui Necker¹, dar îndeplinește mai mult și mai de vreme decât aiurea, rostul de control financiar al regimului Stărilor, care de altfel n-a cuprins nicăieri întregul buget al Statului. Pentru aceste chestiuni importante, privind interese esențiale ale gospodăriei publice, se convoacă însă numai elemente calificate: arhieriei și boierii, a căror experiență administrativă le dă și competența necesară. Bilanțul pe care cronicarul oficial îl încheie al acestei domnii moldovenești, poate deci preamări ușurările și scuturile, de cari au avut parte toate Stările: arhieriei, mănăstiri, preoți, boieri, mazili, jupânese sărace și slujitori². Ele se mențin ca o realitate în viața țării, și vor continua să fie consultate în cursul epocii fanariote.

La acest reviriment în favoarea lor, contribuie fără îndoială și împrejurările din afară. În anii următori, războiul cu imperialii, care a despărțit Oltenia de Țara Românească, și-a întins la un moment dat operațiunile și în Moldova. „Cătanele“ împărătești coboară prin pasurile munților, ocupă partea de vest a țării și încearcă să prindă pe Mihai Racoviță la Iași, cum l-au prins pe Nicolae Mavrocordat la București. Ca și în Muntenia, un partid „nemțesc“ sprijină pe năvălitori; numai intervenția tătarilor și efectivul prea slab al cetei căpitanului Frenț, salvează pe Domn, care găsisese adăpost numai în zidurile mănăstirii Cetățuia. Se poate vedea însă, din relațiunile cronicelor, cât de mare fusese primejdia și câți dintre boieri și slujitori trecuseră de partea năvălitorilor³. Era deci cu atât mai necesar de a le câștiga bunăvoința.

Dar nici învățămintele evenimentelor din Polonia nu lipsesc. Neculce, care a stat câțiva ani ai surghiunului său în această țară, a prins cu destulă perspicacitate dedesubtul social al luptelor politice, care ridicaseră șleahța împotriva lui August de Saxonia. Unii din nobili propuneau într-adevăr „să rădice și țara, toată mojmicea asupra sașilor, să-i împresoare mulțimea norodului. Dară Ledihovski care era cap pre mazili (pre șleahță) au dat sfat că nu-i bine să rădice țara, să se învețe mojmicii la război [...] și dacă îi vor ridica pre toți, vor fi și mai mulți, întuneric de oameni, și or bate pre sași, și poate ne-or bate și pre noi, și ne vor lua moșiile“⁴. Învățămintul ce se putea trage de aci duce de asemenea la nevoia de a întări Stările privilegiate, și de-a nu nesocoti nici una din treptele lor. Cu spiritul conservator și dârș al slujitorimii moldovene, mai des încercată de războaie și de armate străine, nu trebuie să ne mirăm să întâlnim și în secolul al XVIII-lea, mențiuni destule de Adunări de Stări, convocate de Domnii fanarioți.

10. ADUNĂRILE DE STĂRI SUB FANARIOȚI

Obiceiul consultării, nu numai a Divanului, dar a unor foruri mai numeroase se aplică într-adevăr în diferite împrejurări, nu numai în chestiuni de ordin administrativ sau de interes fiscal. Sub Ion Mavrocordat, unul din fiii lui Nicolae, aflăm din cronica

¹ *Hist. des Roumains*, VII, p. 80.

² Axintie Uricariul, *ibid.*, p. 174.

³ Cf. *Let.*², II, p. 353 și urm.; III, p. 124 și urm.

⁴ *Let.*², II, p. 355. E vorba de luptele confederației din Tarnogród în 1715, împotriva armatei saxone a feldmareșalului Flemming. Cf. O. Halecki, *La Pologne*, p. 231.

publicată sub numele lui Ienachi Kogălniceanu, că s-au adunat la 1747 „toți boierii cei mari cu boierii și fără de boierii” împreună cu turcii aflați la Iași și cadiul lor, pentru a judeca pe un evreu care făcuse plângere că Domnul și Iordaki Cantacuzino „i-ar fi luat muierea” și l-ar fi supus la alte prigoane. Această judecată și executarea sumară a calomniatorului, au adus de altfel mazilirea Domnului, prin intervenția „ovreilor mari” de la Constantinopol, a căror influență la Poartă era considerabilă¹.

În mod firesc, trebuie să facem loc și aci lui Constantin Mavrocordat, a cărui concepție de cârmuire am mai avut prilejul să o definim². Ea continuă și în Moldova îndoita tradiție a tatălui său: grija pentru cei mici, pentru păturile nevoiașе, cărora caută să le creeze condiții de viață suportabile, dar prin măsuri realizate cu ajutorul Stărilor privilegiate, pe cari le cheamă și aci la sfat și colaborare. Reformele cuprinse în „Constituția” sa din 1740 au fost introduse și în Moldova, în anul următor: și aci e vorba de „une Assemblée de tous les Ordres de la Province”, documentul doveditor fiind iscălit „par les Etats Ecclésiastique et Séculier”. Și aci se înșiră, după demnități, acei cari au luat parte la această consfătuire, întărind inițiativa domnească prin aprobarea lor: sunt cincizeci și cinci de fețe bisericești (Mitropolitul, trei episcopi, patru arhierei și 47 egumeni) și 60 de demnitari, în funcțiune sau foști în slujbe. Este iarăși o adunare restrânsă, mărginită la reprezentanți de frunte ai Stărilor respective, în spiritul reformei care închide rândurile boierimii și o desparte de categoriile inferioare, ce urmează a plăti birul „cu țara”³.

Dar în timpul domniilor moldovenești ale lui Constantin Vodă ne întâmpină și consultări mai largi. Tot din această a doua stăpânire din Moldova, de la care ne-a rămas voluminoasa „Condică de porunci, corespondențe, judecăți și cheltuieli” ce constituie un nesecat izvor de informații pentru întreaga viață socială a timpului⁴, putem aduce exemplul unei adunări cu caracter de anchetă judiciară, la care Domnul cheamă „pre boierii cei mari, și pre alți boieri mazili, și pre călugări, pre egumeni, și pre neguțitori, și pre balgii” spre a stabili dacă Sărdarul Lupu este sau nu vinovat de „hainie”, din timpul ocupației rusești de la 1739. Răspunsul negativ al adunării și pungile de bani ale părâtului, pe care și Vodă îl ajută din banii săi, scapă pe acuzat de această „năpastă”, pusă la cale de turci și lipcani de la Hotin⁵.

Ocupația rusească – scurtă, cum a fost, a trupelor mareșalului Mûnich din 1739 – a lăsat și ea urme în așezămintele constituționale ale Moldovei. Cu armata lui, sosise într-adevăr și beizadeaua Constantin, fiul lui Dimitrie Cantemir, desigur cu intenția de a relua tradiția părintească: „și i-au ieșit înainte, înseamnă Neculce, Mitropolitul și cu caimacamii, și cu alți boieri carii se mai tâmplase, și cu călugări, și cu neguțitori”⁶: fusese deci și atunci o manifestare a Stărilor⁷. Această împrejurare ne lămurește întrucât-va și

¹ *Let.*², III, p. 210.

² V. mai sus.

³ Cf. G. I. Brătianu, *Două veacuri dela reforma lui Const. Mavrocordat*, op. cit., p. 442–443.

⁴ Publicată de N. Iorga în *Studii și Doc.*, VI, p. 209 și urm.

⁵ *Let.*², II, p. 418.2. *Ibid.*, p. 408.

⁶ *Ibid.*, p. 408.

⁷ Este chiar termenul folosit în relațiunea Feldmareșalului Munich din 30 septembrie 1739: „en présence des députés des Etats et de nos généraux, la lecture et l'échange de la Convention faite avec les Etats”. Hurmuzaki, *Doc.* XVI, no XXXII, p. 455. Cf. *ibid.*, p. 456–57, lista a 22 personalități ieșite în întâmpinarea Mareșalului la Iași: 11 fețe bisericești în frunte cu mitropolitul Antonie și 11 boieri, în frunte cu marele logofăt Sandu Sturdza.

caracterul Adunării convocate de Constantin Mavrocordat în a treia sa domnie din Moldova, pentru a pune capăt și acolo nesfârșitelor tulburări, pe cari le provocase fuga de bir a oamenilor în dependență de pe moșii, a vecinilor. Grija Domnului de a le așeza situația pe temeiuri legale și de a îngădi astfel cerințele de clacă ale proprietarilor, trebuie văzută în lumina acelorași preocupări, pe cari le-am întâlnit la tatăl său. Ele stârnesc aceleași reacțiuni, și cronica atribuită lui Ienachi Kogălniceanu repetă învinovățiunile din generația precedentă, ale lui Nicolae Muste: „strângându-se vecinătatea la Domn cu o mare obrăznicie, căci îi făcuse Constantin Vodă de nu băgau pe nimeni în seamă [...] usele divanului erau deschise și multă vorbă cu prostimea avea, cât atâta le dedese obraz, cât nu putea nime din boieri ca să zică măcar cât de puțin lucru unui țaran că îndată sărea la Vodă și pentru un lucru de nimic a unui țaran cât de prost, făcea pe boier mare mascara și-l închidea”¹. Experiența trecutului arată însă, întărită chiar de evenimente mai recente, că nimic temeinic nu se putea așeza fără de consensul Stărilor. Și în Muntenia, cele două Adunări din 1746, cari hotărâseră răscumpărarea rumânilor, întruniseră ca într-o adevărată dietă, clerul și boierimea, însă în formula nouă, restrânsă, a acestei vremi. La Iași în 1749, lucrurile stau altfel: reproducem și aci o pagină din studiul nostru anterior².

În Moldova, Adunarea de la Iași din 6/17 aprilie 1749 are altă înfățișare. Ea este mult mai numeroasă; hrisovul ce cuprinde hotărârea ei, a cărui copie Kogălniceanu o obținuse de la Muzeul din Odessa, spre a o publica în *Archiva românească* de unde Bălcescu a reprodus-o în *Magazinul Istoric*, e descris ca o „Charta Magna“, de șapte palme în înălțime și de cinci în lățime, căptușită cu meltek (mătășărie) verde. Actul are nu mai puțin de 170 de iscălituri, din cari 88 au fost descifrate. Dintre acestea 23 sunt ale fețelor bisericești în cap cu Nichifor, mitropolitul Moldovei și episcopii de Roman și Huși, ceilalți fiind arhimandriți și egumeni. Urmează boieri de neam cu dregătoriile lor: Ioniță Canta vel logofăt, Sturdza logofăt, Kostaki vel vornic, Iordache Balș vornic, Iordache Cantacuzino vel clucer, Ioniță Cuza vel pitar, Miron Gafencu biv vel stolnic, Constantin Kogălniceanu vel clucer și alții. Sunt pe urmă nume fără indicație de dregătorii, neamuri de mazili sau boerănași cari au fost cândva sau se vor ridica mai târziu: Lupul Tăutul, Ion Bantăș, Enache Negruț, Toader Carp, Șerban Flondor. Mai iscălesc șase căpitani și doi vornici de noapte, dar întâlnim și o serie de nume cari au un caracter vădit popular fără nici o legătură cu stările boierești: Iordache Șoimariul, Sandu Pili, Tănase, socrul lui Dobre, Constantin Nagătu, Sandul Bontici, Neculai Indigan, Ioniță Palipoțchi, Negoită, Timofte Cotic, Gheorghe Ghiță, Neculai Brat Pilnici, Ion Giomă, Ion Dobre, Radu Borcilă. De altfel protocolul hotărârii arată că s-au adunat la Trei Sfetitele, partea bisericească și boierească și altă obște. Cuvântul are oarecum înțelesul pe cari îl au „Comunele“ în Apus. Este limpede că aci, pe lângă reprezentanții clerului și boierii dregători, mai sunt și alții, cari înfățișează o tradiție politică deosebită... Într-o descriere de o frumoasă inspirație, ce o făcea Adunării de la 1749, Alexandru Papadopol Calimah presupunea că „boierii cei cu vecini cuprinsese de cu noapte biserică, alții stau afară, iar obraznica vecinătate, prin vechili dintre ei apucase și ea, parte biserica, parte ograda și ulița până la poarta curții

¹ Let.², III, p. 203, 214.

² Două veacuri dela reforma lui Const. Mavrocordat, p. 423–424.

domnești¹. Se poate crede că elementul popular se adunase în jurul Sfatului, dar mai mult pentru a face ceea ce se numește astăzi „atmosferă“, decât pentru a interveni în dezbateri. Semnăturile de pe hrisov sunt probabil ale categoriilor inferioare de slujitori, cari totuși sunt chemați la Adunare, alături de fețele bisericești și de boieri. Obșteasca Adunare a Moldovei are deci un caracter mai puțin aristocratic decât cea a Țării Românești și se întemeiază pe o reprezentare mai largă. Ea seamănă din acest punct de vedere mai puțin cu dietele nobiliare ale Ungariei și Poloniei, și se apropie fie de Adunările de Stări din provinciile austriace, în cari și țărănimea liberă privilegiată avea cuvânt, fie de Soborul Țării (*Zemskii Sobor*) al țarilor ruși din întâia jumătate a veacului al XVII-lea, care cuprindea de asemenea, pe lângă boierii și demnitarii Bisericii, reprezentanți ai nobilimii de serviciu – echivalentă cu slujitorii –, ai orașenilor, uneori chiar și ai țăranilor. Și acolo ideea era de-a consulta „țara în întregime“² – „toată țara“ ca în Moldova după cum și în țările germane, Stările adunate „erau“ țara.

Spre deosebire însă de Adunările rusești, creațiune a voinței și inițiativei imperiale, consultarea „obștei“ din Moldova se întemeiază, după cum s-a putut vedea, pe o îndelungată tradiție ce nu a încetat de la descălecarea, și pe o așezare de sine stătătoare a Stărilor, cari reprezintă și acum puteri ce trebuiesc luate în seamă. E deci firesc ca adunarea de la 1749 să fi fost un „sobor de întrebăciune“, și că hotărârea de desființare a veciniei să fi rezultat din îndelungate și amănunțite dezbateri, a căror urmă hrisovul o păstrează³.

Spre deosebire de asemenea, de Țara Românească, înfrăurirea acestor împrejurări se prelungește și în jumătatea a doua a veacului. Chiar la sosirea lui Constantin Vodă Cehan, fiul lui Mihai Racoviță, în toamna anului 1749, e vorba de marele sfat pe care l-a făcut „cu toată boierimea, arătând greutățile și datoriile Țarigradului cum că le ceru bani“. Și mai târziu, înmulțindu-se cerințele, „Domnul încă au chemat pre boieri și le-au arătat, zicându-le ca să se adune la un loc cu toții și să găsească leac să adaoge sfertul. Au primiit boierii cuvântul Domnului, și strângându-se două-trei rânduri la un loc cu toții, find de față și miniștrii, au zis multe feluri de vorbe fiește care“⁴. E întâia apariție în cronicile românești a acestui termen de modă nouă, care desemnează aci exclusiv pe sfetnicii greci ai Domniei⁵, printre cari spătarul Stavarache câștigă repede o reputație din cele mai proaste. Dar și în a doua domnie a lui Constantin Vodă, la 1758, se ține o mare adunare la Iași pentru „ca să lege văcăritul să nu mai fie într-acest pământ“ – periodică făgăduială, periodic zădărnicită. De rândul acesta, s-a adus o scrisoare cu afurisenie de la „biserica cea mare“ din Țarigrad; după care „au pus Domnul de au scris la toate ținuturile, de au venit câte șapte lăcuiitori la Iași, mazili și ruțași. Și după ce s-au strâns mulțimea de norod, au pus pe Mitropolitul de au slujit sfânta liturghie la Mitropolie, orânduind Domnul pe Kogălniceanul vătav de aprozi, de au strâns toată boierimea și mazilii, și neguțitorii și

¹ Desrobirea țăranilor în Moldova, *Convorbiri Literare*, XXI, 1887, p. 10.

² Cf. P. Milioukov, *Les premiers Romanov*, în *Hist. de Russie*, I, p. 186 și V. Sergheevici, *Prelegeri și cercetări cu privire la istoria veche a dreptului rus* (în l. rusă), St. Petersburg, 1910, p. 172 și urm.

³ Cf. G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 425 și urm.

⁴ *Let.*², III, p. 219–221.

⁵ N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VII, p. 199.

toată țara ce se adunase de au mers la Mitropolie la sfânta Liturghie"¹. E semnificativ că și acum mai apar negustorii, evident cei din Iași, ca un fel de „Stare a treia“, alături de privilegiații clerului și ai nobilimii. Delegații din ținuturi arată însă rosturile ce le păstrează, chiar sărăcite fiind și trecute, după vorba lui Cantemir, „de la arme la sapă“², elementele vechii slujitorimi. Dar nici „norodul“ de rând nu renunță să se manifeste în unele împrejurări: la 1759, se înregistrează mișcarea, de o violență ce amintește acele din secolul al XVII-lea, a unei mulțimi țărănești care năvălește asupra Curții domnești cerând pe Stavarache, așa cum altă dată fusese urmărit Batiște Vevelli³.

E deci o părere greșită, cea pe care am întâlnit-o în cursul de Drept constituțional al lui Constantin Stere, că „jugul turcesc și regimul fanariot mai ales au întrerupt această dezvoltare spontană“. „Epoca de întunec“, cum o mai numesc unele lucrări recente⁴, are desigur multe scăderi, pe cari suntem poate mai bine pregătiți astăzi să le înțelegem, și să le privim în adevărata lor perspectivă.

Dar, cel puțin în Moldova, și din punctul de vedere al așezămintelor constituționale, investirea Domnilor fanarioți, printre cari de altfel se amestecă și băștinași, cum sunt Racovișteștii sau Calimahii, nu a „întrerupt“ nimic. Rosturile Stărilor au continuat să se afirme în viața tulbure a țării, și Domnia, cu tot firmanul ce îi dădea numirea, face mereu apel la conlucrarea lor, până și a celor mai mărunte și sărăcite. Restrângerea ordinelor privilegiate va fi aici un fenomen mai recent decât în Țara Românească: ea se va impune de abia în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, când va întâlni însă alte curente și năzuințe, ce vor deschide o epocă nouă.

¹ Let.², III, p. 230. Cf. A. Boldur, *op. cit.*, p. 27 și N. Iorga, *Ist. Constit. Românești*, p. 18.

² *Descriptio Moldaviae*, ed. Acad. Rom., p. 90. E vorba de hânsari.

³ Let.², III, p. 237 și urm. Cf. Iorga, *op. cit.*, VII, p. 218 și urm.

⁴ A. Buzescu, *Domnia în țările române*, p. 161.

PARTEA A TREIA

SFÂRȘITUL REGIMULUI DE STĂRI

REGIMUL DE STĂRI ÎN PRINCIPATE PÂNĂ LA REGULAMENTUL ORGANIC (1750–1829)

Hegemonia Protipendadei. Privilegiile Stărilor în timpul războaielor dintre turci, ruși și austriaci. Primele atingeri cu ideologia revoluționară în jurul anului 1800. „Adunarea Norodului” lui Tudor Vladimirescu. Proiectele de reformă constituțională, 1821–1822. Întărirea privilegiilor, 1823–1827.

1. HEGEMONIA PROTIPENDADEI

Împrejurările pe cari le-am examinat până acum, așază într-o nouă lumină perioada ce se consideră în mod obișnuit drept aceea a originelor constituționalismului democratic în România. Înainte de a reveni însă asupra evenimentelor mai bine cunoscute, discutate pe larg în istoriografia noastră de cincizeci de ani, va fi necesar, pentru înțelegerea lor mai deplină, de a examina regimul politic și social din Principate, în cele din urmă decenii ale veacului al XVIII-lea: este epoca în care s-a desăvârșit procesul de transformare, legiferat de reformele lui Constantin Mavrocordat, și s-au apropiat nevoile și năzuințele din cele două țări românești, sub presiunea acelorași războaie și ocupații străine. Tot atunci începe pătrunderea ideilor pe cari s-au întemeiat mai târziu așezămintele regimului parlamentar, în spiritul liberalismului european și în opunere categorică cu acel al Stărilor privilegiate.

Impresia ce o lasă cercetarea izvoarelor e că definițiile ce s-au dat perioadei fanariote și caracterizările ei pejorative, încă atât de curente în vorbirea de toate zilele, se potrivesc mai mult celei de a doua jumătăți a secolului care o cuprinde; constatăm în același timp că aceste împrejurări – a căror judecată a fost generalizată excesiv, la toate domniile vremii astfel denumite – se datoresc mai puțin „Fanarioților” propriu-ziși, trimiși cu firmanul Porții să domnească în țările românești, dintre cari unii au avut și asentimentul boierimii pământene, cât sporirii neîncetate a fiscalității turcești, într-o epocă de criză a împărăției, și acțiunii unor oameni de afaceri din Constantinopol (dar nu din Fanar), speculanți politici și financiari ai situației tulburi, în care le convenea să pescuiască. Acestora trebuie să le atribuim în primul rând încălcarea privilegiilor sau „pronomiilor” tradiționale ale celor două țări, și prin aceasta și a drepturilor Stărilor. „Miniștrii” – chiar folosirea acestui neologism de către cronicari este semnificativă – se opun „sfetnicilor” și sunt în mare parte răspunzători de înrăutățirea situației din Principate, adeverită cu deosebire de la jumătatea veacului; ea va fi în curând înăsprită de succesiunea războaielor și ocupațiilor, ce urmează la intervale aproape periodice. De altfel, însemnătatea acestor factori rezultă și din violența reacțiunilor locale, pe cari le determină.

Această întorsătură o înseamnă mai întâi cronică lui Ioan Canta, amintind de domnia lui Constantin Racoviță, care urma în Moldova, la 1749, lui Constantin Mavrocordat: „Acest domn, luând întâi domnia prin mijlocirea grecilor, a lui Iordachi Stavarachi Spătaru care era cu totul de partea Împărăției Turcești, și cât vrea el cu Manolachi Spătaru socrul lui,

acele făcea“¹. E aci, cum l-a caracterizat Nicolae Iorga: „un grup de personaje fără trecut, fără avere, fără răspundere, fără nici o înțelegere și nici un sentiment pentru o țară pe care nici n-o văzuseră, acei reprezentanți la Poartă cari exploatau tinerețea și lipsa de experiență a adolescenților pe cari contribuiseră a-i ridica în scaun“². Începe atunci o luptă deschisă între acest nou val de venetici și boierimea mare, pământeană sau împământenită mai de mult, care apără cu îndârjire tradiția și așezămintele moștenite. Dar lupta aceasta chiar, cu tot reazemul ce îl află în alte clase sociale, pe cari le ridică vechile lozinci îndreptate împotriva amestecului străinilor, al grecilor, în treburile țării, pune și mai mult în evidență rostul precumpănitor al „neamurilor“ pe cari le deosebise reforma lui Mavrocordat, și întărește astfel mărginirea, ce se îndeplinește pe nesimțite, a privilegiilor și rosturilor politice ale Stării boierești la ele.

E deci o primă fază a acestei epoci de tranziție, la capătul căreia vom putea distinge principalele așezări politice și constituționale ale României moderne, o fază care purcede din aceste împrejurări tulburi de la jumătatea veacului al XVIII-lea și se încheie în preajma războiului ruso-turc, început la 1768. În ea nu se simte încă atingerea cu curente de gândire ale „filosofiei“ pe care o cultivau despoții luminați ai secolului, Ecaterina a II-a ca și Frederic cel Mare; ea nu e lipsită totuși de frământări revoluționare, la Iași ca și la București, dar aceste mișcări, cu tot aspectul lor popular, nu au ieșit încă din făgașul tradițional al apărării „țării“ legale și a frunțașilor ei recunoscuți, împotriva amestecului asupritor și samavolnic al unor străini nechemați.

Avem astfel, îndată după 1750, pribegirea boierimii mari moldovenești, după ce „miniștrii“ greci refuză scăderea de dări la ținuturi, pe care boierii o ceruseră³. Era într-un fel, o „manifestare națională“⁴, în fața căreia Domnul a trebuit să se plece, iar Stavarache și Iordachi Geanet „au plecat cu mare mezil la Țarigrad, crăpând două părechi de telegari până la Galați“, pe când Manoli Spătarul și Fotache, porniți să întoarcă pe pribegi de la Căușani din Bugeac, de abia scapă de urmărirea boierilor tineri, puși cu gândul să-i omoare⁵.

Doi ani mai târziu, la 1753, o mișcare asemănătoare se desemnează în Țara Românească, unde medelnicerul Ștefanache Cremidi⁶ – tot grec, dar de „țară“ –, în fruntea altor boieri de a doua treaptă, înaintează jalbă la Poartă împotriva împilărilor, a căror vină o poartă și aci același geniu rău: Stavarache. Urmărit de poruncile severe ale sultanului Mustafa, care vroia să se arate apărător al „săracei raiele“, acest „arendăș general“ după modelul din Apus, al Principatelor vasale, este găsit în Moldova unde se întorsese, și huzurea în casele lui Grigore Ghica lângă Frumoasa. Sculat din așternut de ciohodarul care venea să-l aresteze, el scapă prin „âmblătoare“, „numai cu izmenele și cu camzolu și

¹ *Let.*², III, p. 186.

² *Hist. des Roumains*, VII, p. 198.

³ Ienachi Kogălniceanu, în *Let.*², III, p. 221 și urm.

⁴ Iorga, *op. cit.*, p. 199.

⁵ *Let.*², III, p. 222–23.

⁶ Despre el, cf. I. C. Filitti, Un Grec românizat: stolnicul Ștefanache Cremidi (1730–1764) *Rev. Ist.*, I, 1915, p. 105 și urm.

cu cușma cea de noapte“, înfățișare puțin potrivită pentru „Stavarachi cel vestit“¹. În timpul acesta, scene violente aveau loc la București: un izvor muntean le povestește astfel: „La anul 1753, în ziua de Sf. Constantin, aflându-se Matei Voievod la praznic la Mitropolie, în care vreme venise un capigi-bașa să cerceteze de jalba ce dedese un Ștefănașe Medelnicerul la Poartă pentru Matei Voievod, au început boierii greci, miniștrii numitului Domn, a se prigoni și a împuta boierilor țerii pentru jalba ce dedese acest Ștefănașe. Mitropolitul țerii, Neofit, fiind partea boierilor români, de odată a poruncit să tragă clopotele și strângându-se tot norodul Bucureștilor, a luat crucea în mână și a strigat: «Urmați-mă!». Toți boierii și norodul au plecat după el, luând cu dânsul și doi boieri, anume Barbu Văcărescu mare ban și pe fratele său Ștefan mare vistier, care numai acești doi țineau partea lui Matei Voievod, și de frică s-au dat înaintea Vlădichii. Și așa, cu toții mergând la capigi-bașa, au adevărit jalba lui Ștefănașe cum că este cu știrea a toată țara“². Îmbolnăvirea Mitropolitului, care a urmat la câteva zile, se atribuie vicleniei „doftorului“, mituit de aceiași greci. Soluția a fost găsită prin schimbarea de Domnie, Constantin Racoviță fiind adus la București, iar Matei Ghica mergând în Moldova.

Dar cu aceasta nu se încheie șirul tulburărilor. La 1755, împotriva acelorași greci, „miniștrii“ răi sfătuitori, pornește o acțiune de pribegie după modelul aceleia din Moldova, în frunte cu boierii de frunte olteni, bătrânul Dudescu și Barbu Văcărescu, sprijiniți de episcopul Grigorie al Râmnicului. Din Adrianopol unde plecaseră, bejenarii își impun condițiile Domnitorului: expulzarea lui Geanet, surghiunul mai atenuat al lui Stavarache, în locul de capucehaia la Poartă, împreună cu cumnatul lui Geanet, dar și cu doi boieri români, aleși de ai lor; și în sfârșit „afară de venitul cămării, ce lăsa, să fie ale Domnului vama și ocnele de sare. Peste aceasta, să mai dea țara 3 000 de pungi de bani pe an; și mai mult să nu supere țara“³.

Nicolae Iorga consideră acest din urmă punct „tot ce se poate mai revoluționar, căci, altădată, principii, «monarhii» de pe la 1700 luau tot ce voiau, și în felul în care voiau. Se ajunsese pe urmă la datoria pentru domn de a consulta pe boieri, și de a le înfățișa socotelile administrației sale. Și acum, i se impunea un regim fiscal, de care nu mai avea dreptul de a se depărta“⁴. Privind însă aceste împrejurări în întreaga perspectivă istorică, constatăm că revoluția era de fapt o întoarcere la principiile regimului de Stări din veacul precedent, cu deosebirea că acum factorii activi erau numai clerul înalt și boierimea Țării Românești, popii și slujitorimea nemaifiind socotiți ca elemente cu drepturi și năzuințe de conducere. În schimb, apare într-un rol, mai mult de figurație decât de participare conștientă, „norodul“ bucureștean, populația amestecată a Capitalei, gata de a sări la orice „zurba“, cum se întâmpla de altfel și la Țarigrad. O asemenea răzvrătire, pentru aceleași motive, ne întâmpină la 1759 în Moldova, sub domnia lui Ioan Teodor Calimachi; iar aflăm pe Stavarache și uneltirile sale în centrul evenimentelor. „Dară Stavarachi, înseamnă cronica, fiind lacom la toate, și grabnic, au început a pune bani și pe boeri, și pe mănăstiri,

¹ Cronica lui Ienachi Kogălniceanu, *Let.*², III, p. 225.

² Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, p. 122. Mitropolitul era și el grec, din Creta.

³ *Ibid.* p. 125. Pribegirea continuă a fi aplicată ca metodă de opoziție. V. acea a boierilor moldoveni în 1767, contra lui Grigore Calimachi, *Let.*², III, p. 256 și Hurmuzaki, *Doc. Supl.* I, I, p. 751.

⁴ *Hist. des Roumains*, VII, p. 208.

și pe giupăneșe cai de menzil, podanii, și pogonărit, și altele; care nu le părea bine la o seamă, și începuseră a murmurisi, care le auzise și Stavarachi, trecând toată iarna, așa schimbându-și o seamă de boieri¹. Lucrurile ajung însă la culme, când în primăvară, puternicul grec care stătea la curte, „ca un al doilea Domn“, puse la cale trimiterea unora din principalii boieri moldoveni, despre cari aflase că „murmuriseau“ împotriva lui, într-o misiune la Constantinopol, pentru a fi prinși însă în drum de hanul tătăresc din Bugeac și surghiuniți la Samsun în Asia Mică. Dar hanul nu se ținu de cuvânt, și porunci ca boierii prinși să fie opriți la Ienicale, în așteptarea evenimentelor. Știrea se răspândi repede la Iași și tulbură adânc pe boierii rămași, cari se temeau de aceeași soartă. „Și făcându-se iar maroc la miezul nopții, scrie cronicarul, s-au strâns mulțime de norod, cum cred că nu s-au mai strâns altă dată la alt iar maroc; și trecând câte-va ceasuri din zi, după ce s-au cinstit toți cu băuturi, au intrat o vrajbă în ei, îndemnându-se cu toții zicând: Plecați la curte, să vedem pe cine avem Domn!“ Și pomindu-se câteva mii de țărâni, au mers la poarta curții de au stăut, iar o seamă au mers de s-au suit în clopotnița Treisfetitelor, și au început a trage clopotul cel mare. Atunce auzind cei din iar maroc s-au pornit toți câți mai rămăsese, din cari o seamă au mers la Mitropolie de au luat pe Mitropolitul, zicând să meargă la Domn despre partea țării, să-i spuie că vor pe Stavarachi să le-l dea; iară de nu-l va da, nu va rămânea nici unul în viață¹. Se repetă astfel, după un veac și un sfert, scenele revoluționare de la 1633; pentru cine cunoaște însă topografia Iașilor și distanțele mici dintre Mitropolia veche, biserica Trei Ierarhi și vechile Curți domnești (actualul Palat administrativ), nu e greu de văzut că spațiul acesta nu îngăduia desfășurarea unei mase mai mari, decât a câtorva mii de oameni. Dar pentru timpul și împrejurările de atunci a fost o manifestare destul de impresionantă, mai ales când mulțimea dă asalt palatului, păzit, de arnăuți: „Atunce prostimea striga cu toții: «să ne dați pe Stavarachi». Și puind cu toții spetele la poarta cea mare, cu toate că țineau pe din lăuntru, au oborât-o gios, și intrând norodul în lăuntru, au început a năvăli; iară turcii strigau în limba lor: *gheri! gheri!* Iară norodul năvălea. Atunce au ieșit arnăuții de prin odăile lor, și au început a da norodul afară, împrăștiindu-i cu săbiile scoase, și slobozind tunurile au omorât vreo doi oameni. Iară Stavarachi îmbrăcându-se turcește și caucu în cap, luând câțiva turci arnăuți, au încălecat și au ieșit pe poarta grajdului, și au purces la Țarigrad².

Nimic nu lipsește din decorul clasic al revoluției: asaltul mulțimii adunate în dangătul clopotelor, garda străină apărând palatul – ca mai târziu elvețienii lui Ludovic al XVI-lea la Tuileries – tunurile trăgând, ca dintr-o altă Bastilie, asupra răsculaților. Decât – și aci este laturea specifică acestei mișcări moldovenești, care precedează de altfel cu treizeci de ani data fatidică a anului 1789 – nu este o revoltă împotriva privilegiaților, ci dimpotrivă în apărarea lor: „atunce norodul au început a cere boierii“, acei surghiuniți și închiși prin viclenia grecească; pentru a-l potoli, a fost nevoie de chezășia Mitropolitului Iacov și de intervenția unora din boierii rămași, din cari unii, ca Cilibiu și Razu, fuseseră loviți în mijlocul îmbulzelii. Spre deosebire de ce se petrecuse la București, aci constatăm din nou, ca odinioară sub Alexandru Iliaș, participarea țărânimii – desigur acelei din

¹ Let.², III, p. 236–237.

² Ibid.

împrejurimi, sosită la Iași cu prilejul iarmarocului. E un argument mai mult spre a ne învedera cât de temeinice erau așezările rîgimului de Stări, a cărui ierarhie era considerată ca o ordine socială firească, după împăciuirea adusă de dezrobirea vecinilor. Reacțiunea populară este și acum xenofobă, împotriva amestecului străin în cârmuirea țării; ea nu formulează revendicări de altă natură, considerând boierimea pămînteană drept apărătoarea legitimă a unor drepturi consfințite de tradiție.

Evenimentele cari au urmat arată într-adevăr că, măcar în unele privințe, ea nu se înșela; cronica înseamnă că aceiași boieri, împăcați în sfârșit cu Vodă după potolirea răscoalei, și aducerea fratelui său Gavril Calimachi în scaunul Mitropoliei Moldovei, se opun cu hotărâre reînființării văcăritului, pe care îl înlocuiesc printr-o „ajutorință“, astfel denumită ca „să ajute cu toții să nu fie nimine scutit la această slujbă“¹. Atitudinea lor, în ce privește pe marele intrigant de la Constantinopol rămâne de asemenea neschimbată: la 1764, când după domnia lui Ioan Teodor Calimachi și a fiului său Grigore, capătă firmanul Grigore Ghica, îl întâmpină la curte „toți boierii“ cu urări de domnie nouă: „Numai un lucru ne rugăm Măriei Tale; de vrei să aibi Măria Ta odihnă, și să fim și noi odihniți, pe Stavarachi să-l lipsești de lângă Măria Ta“. La care Domnul răspunde: „că este atîta vreme de când s-au lipsit“². Pe această bază se stabilește o înțelegere, care pare a fi dăinuit în timpul acestei domnii.

Pentru a încheia cu seria acestor manifestări, mai trebuie menționată a treia răscoală la București, din același an 1764, când Ștefan Racoviță „iar prin mîna și puterea lui Stavrache“, a luat scaunul Țării Românești, inaugurându-și domnia prin executarea lui Ștefanache Cremidi, vechiul „amestecător“ și a lui Iordache Băjescu, acesta din urmă, pare-se „fără nici o vină, numai să dea de groază ispravnicilor“. Și atunci, impunerea unui nou bir al fumăritului, pentru a împlini sumele făgăduite de Stavarache la Poartă, ridică opoziția boierilor, pe cari Vodă îi închide, ținându-i „la opreală“ cinci luni, în timp ce urmează strângerea dărilor. La urmă însă, „norodul, nemaiputînd suferi, s-a strîns la Mitropolie și trăgînd clopotele, s-au sculat toți Bucureștii cu împotrivire, strigînd să li sloboază pe boierii de la închisoare, că de când i-au închis pe dînsii, s-a prăpădit țara de nedreptăți. Grecii lui Stavrache s-au ascuns, iar Ștefan Voievod, încălecînd pe cal, s-a pornit asupra norodului, cu arnăuți și cu turci; pe cari cu armele i-au risipit“³. Cu deosebirea atitudinii războinice a lui Racoviță, om tânăr, mai încrezător în puterea sa decît bătrînul Domnitor de la Iași, se repetă scena petrecută cu cinci ani în urmă, în capitala Moldovei.

Drama se încheie în sfârșit în anul următor, prin sugrumarea lui Stavarache la Constantinopol, din porunca vizirului, la care ajunseseră pârele nenumărate ale vrăjmașilor săi. În „Genealogia“ sa, care cuprinde și o bogată cronică a evenimentelor trăite de el însuși, banul Mihai Cantacuzino scrie despre cârmuitorul efectiv al ambelor țări, timp de aproape cincisprezece ani: „Acest Stavrache s-a învrednicit mai mult decît toți grecii, de când este Constantinopolul în mîna turcilor, dar cu totul dat la răutăți. El a ajuns să fie

¹ *Let.*², III, p. 243.

² *Ibid.*, p. 251.

³ *Genealogia Cantacuzinilor, ibid.*, p. 142–143.

sfetnic iubit al lui sultan Mustafa, căpătând aceasta tot pe sfaturi rele și prin răpire de bani, ca unul ce acest sultan era foarte iubitor de argint¹.

Simpla enumerare a tuturor acestor mișcări vedește încă o dată inconvenientul generalizărilor excesive. „Pe timpul Fanarioților, scria A. D. Xenopol, se întâlnesc din ce în ce mai puțin răscoale propriu-zise, înlocuite fiind ele cu mișcări mai puțin expunătoare: comploturi și trădări [...] Opoziția contra copleșitorilor străini tot stăruiește, dar se retrage din domeniul faptelor în cel intelectual, în cronicarii Țărilor române [...]”². Nu se știe ce se înțelege anume prin „răscoale propriu-zise“, dar e greu de a defini altfel acțiunea de rezistență deschisă, pe care o desfășoară boierimea pământeană, în al treilea sfert al veacului al XVIII-lea, deci în plină perioadă fanariotă. Ceea ce trebuie subliniat, e însă că lupta ei se îndreaptă numai indirect împotriva Domnilor numiți de Poartă, dintre familiile Fanarului aflate în slujba împărăției, și mai mult contra „miniștrilor“ de genul lui Stavarache și al asociaților săi, în cari vedea o reală primejdie pentru rosturile și așezările ei. În judecățile ce se formulează atât de ușor asupra epocii întregi, trebuie ținut seama mai mult de aceste împrejurări, prea lesne omise în definiții, ce voind să cuprindă prea multe, ajung să ocolească miezul însuși al faptelor.

De altă parte, unul din efectele principale ale acestei lupte a fost de a pune în evidență rolul boierimii, deosebite acum prin privilegiile fiscale, din timpul lui Constantin Mavrocordat, de treptele mai mărunte ale vechiului ordin nobiliar. În Muntenia, transformarea era mai de mult un fapt îndeplinit, și mărturii vrednice de crezare arată, încă de la finele secolului al XVII-lea, decăderea tot mai accentuată a acestor categorii inferioare ale privilegiaților. În Moldova, năzuințele politice ale mazililor și rușășilor au dăinuit mai mult, ca și obiceiul de a-i consulta în treburile țării, la împrejurări însemnate³; dar în acțiunea de împotrivire la uneltirile bandei de mari traficanți, a cărei putere devenise covârșitoare, rostul lor nu mai apare în aceeași lumină. Evoluția spre această nouă stare de lucruri o subliniază ciudatul document al lui Ioan Teodor Calimachi, în care dezvăluie greutățile ce i le-au ridicat în cale partidele, între cari se împărțise boierimea Moldovei. Această proclamație din ianuarie 1759 precedează răscoala de la Iași și aruncă oarecare lumină asupra începuturilor ei. Ea este menită să aducă la cunoștința „țării“ că „de la o vreme încoace înmulțindu-să parte boeriască și din zi în zi fiștecăre silindu-să, unii pentru câștigul lor, alții pentru ca să să mai înalță întru cinstea boerii, întrat-au în mijlocul lor o mare și nemărginită zavestii, din care făcându-să cete, de apururea să zavistuiă unii pre alții“. Aceste rivalități îi erau cunoscute Domnului încă din vremea dragomăniei, dar au ajuns la culme după ce „ne-u miluit Dumnedzău cu Domniia țării aceștia“, mergând până la refuzul formal al primirii slujbelor de către unii, dacă cei din „ceata“ opusă ar fi și ei luați în considerare. Zădarnic s-a străduit să rămână nepărtinitor: „pre toți ca un părinte cu mila i-am cuprinsu și nici la unile din zavistiile lor cele multe și răle nu ni-am lunecat, nici am dat credință“; pârele au ajuns la capugiul împărătesc care l-a adus în scaun, după obicei, ceea ce justifică ordinul de surghiun. Dar nici din exilul lor nu-l lasă „odihnit“, ci

¹ *Genealogia Cantacuzinilor*, *ibid.*, p. 134.

² *Istoria partidelor politice în România*, I, p. 10. Nicolae Iorga le-a consacrat un întreg capitol al ultimei sale istorii a românilor: *Hist. des Roumains*, VII, p. 197 și urm.

³ V. mai sus.

vin mereu cu socoteli exagerate despre pagubele suferite de ei, în vremea ultimei năvăliri a tătarilor din Bugeac; „s-au sălit a să arăta între dâșii cei mai păgubași decât alții“, și scrisorile ce s-au prins le dovedesc „hainlăcul lor“. Ei se străduiesc mereu să bage spaimă în „ticăloșii lăcuiitori“ și se crede că nu sunt străini nici de incendiile cari s-au ivit tot atunci la Iași.

Față de atâtea păcate și răutăți, Domnitorul arată că a scris „către toți“ și își repetă îndemnul: „Zicem și acmù: creștinilor, odihniți-vă și nu vă potriviți la niște vorbe deșerte [...] Toate sânt minciuni, toate sânt vorbe răsuflăte, toate sânt scormiri de la acei oameni plini de răutate, carii numai pentru folosul lor caută și stricăciune altora. Șădeți de vă odihniți pe la casăle voastre, căutându-vă de trebile voastre fără nici o grijă“. Iar ispravnicii au primit poruncă să prinză pe cei „ce scornesc lucruri netrebnice ca aceste carele dau atâta stricăciune lăcuiitorilor“, fiind „haini și pricinuitori a tot binilii“¹.

Împotriva conspirației boierilor, Ioan Teodor Voievod încearcă să reia firul vechii politici a Domnilor moldoveni, și să le opună masa „locuitorilor“, printr-un fel de apel la opinia publică. Răscoala de la Iași a dovedit de partea cui erau sentimentele „țării“, în conflictul dintre boierime și sfetnicii de la Constantinopol, cari guvernau în spatele său.

Accentul pe care proclamația îl pune asupra boierilor și a „cetelor“ lor – mai târziu se va spune partide – arată că și în Moldova, procesul de diferențiere care restrânge categoria privilegiaților, ce năzuiesc la conducere, progresează. Câțiva ani mai târziu, la 12 august 1766, un hrisov al lui Grigore Ghica, Domnitorul cu care marea boierime a stabilit de la început un *modus vivendi*, confirmă și precizează în același timp privilegiile, de cari nu se pot bucura decât cei îndreptățiți, „*pentru rânduiala neamului boieresc, având Domnia mea a se păzi evtaxia acestei stări, care este cea mai trebuincioasă spre rădicarea și împlinirea poroncilor prea puternicii Împărății și ale Domniei, și spre îndreptarea celui de obște norod*“. Documentul osândește cu asprime pe acei cari „prin mijlociri și cu chipure de dare“ au încăput „la cinste și nume de boieri“ de pe urma cărora s-au întinat „tot statul boierimei“ și s-a adus „stricăciune țării“². Tendința se manifestă deci și aci, de a mărgini numărul acelor cari au drept la privilegii, în spiritul reorganizării administrative și politice a lui Constantin Mavrocordat. Prin reducerea numărului privilegiaților, se poate în același timp aduce o ușurare indirectă sarcinilor cari apasă pe birnici, în a căror pagubă s-au înmulțit scutirile fiscale.

Desigur vom înregistra și mai târziu manifestări, cari dovedesc că o conștiință a vechilor rosturi a stăruit mai departe în rândurile acelor „trepte inferioare“, tot mai mult înlăturate în folosul marii aristocrații, stăpânitoare de moșii și demnități; ea lămurește aspectul pe care îl vor înfățișa în Moldova problemele constituționale, cincizeci de ani mai târziu. Deocamdată însă, pentru ambele Principate, aceleași consecințe decurg din reformele mavrocordătești, și își extind efectele asupra deceniilor următoare. „Clasă conducătoare în Principatele române, mai ales de la decăderea nobilimii teritoriale, a fost

¹ Cf. N. Iorga, *Din originea politicianismului român: o acțiune de opoziție pe vremea Fanarioților*, Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist., s. 3-a, VIII, 1928, p. 362 și urm. și *Hist. des Roumains*, VII, p. 215–217. Textul în *Doc. privitoare la familia Callimachi*, I, p. XCVIII.

² *Arhiva Românească*, II, 2, p. 171 și urm. A se observa folosirea simultană a termenilor „Stare“ și „Senat“ pentru a desemna boierimea.

aristocrația de boieri mari cari formau divanul domnesc. Puțin după tratatul de la Kuciuk Kainargi din 1774, dregătoriile cele mari de până atunci au fost despărțite în două clase. Titularii celor de clasa întâi au fost calificați de «cinstiți și credincioși boieri», iar ceilalți numai de «credincioși». Simpli boieri de până atunci au fost confundați în categoria boiernașilor. Avem deci acum, boieri de două clase și boiernași. După vreo 20 de ani, se face însă o diferențiere. În sânul dregătoriilor de clasa întâi, se deosebesc cele privitoare la interesele principale ale Statului, echivalentele ministerelor moderne și care avuseseră totdeauna o mai mare importanță; fiindcă aceste dregătorii nu erau pe atunci decât cinci, grecește *pende*, titularii lor au format *protipendada*. La sfârșitul epocii fanariote, aceste dregătorii de starea întâi ajunseseră a fi vreo 10 în Muntenia, vreo 6 în Moldova; titularii lor își ziceau «frați» și numai ei puteau purta barbă. Astfel, în preajma anului 1800, deosebim: boierii mari sau *protipendada*, boierii de două clase și boiernași.

Dacă exceptăm câțiva indivizi, români sau străini, cari au reușit incidental să se ridice până la dregătoriile cele mari, acestea erau monopolizate, în pragul secolului al XIX-lea, de vreo 20 de familii în fiecare Principat, care formau o adevărată oligarhie, sub numele de *protipendadă*. Situația preponderentă a unora din aceste familii data numai din sec. al XVIII-lea, a altora însă din al XVII-lea, a altora chiar din al XVI-lea; unele erau de origine străină, altele băștinașe. Formau o oligarhie întemeiată pe averea ei teritorială, o plutocrație, ca rezultat al selecțiunii materiale ce se făcuse în sânul chiar al boierimii de dregătorii¹. Era desigur grăbită această transformare de înmulțirea acestor dregătorii și de împărțirea lor în clase deosebite, ele căpătând acum o valoare socială pe care n-o aveau înainte². Deosebirea a devenit oficială la sfârșitul secolului; astfel găsim în însemnările contemporane ale lui Șerban Andronescu: „*Protipendada* ce să află într-acest an 1799, Ghenar 16“, o listă de 21 boieri mari ai Țării Românești (din cari trei „peste Olț“), din familiile Ghica, Racoviță, Brâncoveanu, Crețulescu, Slătineanu, Filipescu, Văcărescu, Grădișteanu, Goleșcu, Știrbei, Fălcoianu, Geanoglu și Glogoveanu³.

Totdeauna se îndeplinea, aproape neobservat de contemporani, procesul de unificare al condițiilor politice și sociale din cele două Principate; vor mai fi însemnate deosebiri de structură, în ce privește alcătuirea Stării privilegiate, a cărei reducere la un corp închis și restrâns, a fost în cele din urmă mai deplin realizată în Muntenia. Dar trecerea continuă a Domnilor de la un scaun la celălalt, soluțiile asemănătoare sau chiar identice, pe cari și le învedera politica Puterilor în privința viitorului acestor țări, pregăteau pe nesimțite unirea lor într-un singur stat.

Dar cu aceste considerațiuni, am anticipat asupra împrejurărilor din perioada caracterizată de războaiele între Imperiul Otoman, Rusia și Austria și de răsunetul lor în țările românești: ocupațiile străine ale Principatelor au contribuit într-o măsură însemnată la această evoluție a regimului de Stări.

În ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea și la începutul secolului următor, trei ocupații prelungite – cea rusă din războiul de la 1768–1774, cea austro-rusă din

¹ I. C. Filitti, *Clasele sociale în trecutul românesc*, p. 10–11, reproduș în *Viața politică a Țării Românești și a Moldovei*, *Enciclopedia României*, I, p. 810.

² V. în această privință C. C. Giurescu, *Ist. Românilor*, III, p. 470 și urm.

³ *Însemnările Androneștilor*, publ. de I. Corfuz, București, 1947, *Inst. de Ist. Națională*, p. 43–44.

1788–1791 și cea iarăși rusă de la 1806–1812 –, determină într-adevăr faze deosebite în viața regimului de Stări din țările noastre. În cele mai recente, se manifestă totdeodată primele atingeri cu ideile Revoluției apusene, cari vor sfârși prin a înlătura cu totul ierarhia Stărilor și privilegiile lor. Dar aceste consecințe ultime sunt încă depărtate; dezvoltarea principiilor democratice de egalitate politică și socială va fi precedată de o accentuată întărire a stăpânirii oligarhiei nobiliare.

2. PRIVILEGIILE STĂRILOR ÎN TIMPUL RĂZBOAIELOR DINTRE TURCI, RUȘI ȘI AUSTRIACI

Războiul ruso-turc din anii 1768–1774, și ocuparea totală a teritoriului Principatelor de armatele împărătesei Ecaterina, au deschis într-adevăr perspective și posibilități noi; ele vor grăbi evoluția spre o precumpănire a „neamurilor“, cari își revendică inițiativele și răspunderile. În acțiunea vie și susținută, dusă prin delegațiuni și memorii înfățișate curților din Petersburg, Viena și Berlin, ca și în organizarea unor cârmuiri locale sub regimul de ocupație, sunt de deosebit două etape, după obiectivele pe cari le urmăresc. Cea dintâi, socotindu-se că zilele asupririi otomane au trecut și că Principatele vor rămâne sub oblăduirea Rusiei, dezvoltă proiecte ce se întemeiază pe o încorporare a țărilor românești la imperiul Țarinei, sau în orice caz pe o înlocuire a suzeranității turcești, prin aceea a împărăției pravoslavnice. Când însă, spre sfârșitul războiului, această soluție se dovedește imposibilă, eforturile boierimii moldovene și muntene se concentrează asupra ridicării unor stavile la cerințele excesive ale Porții, în ipoteza tot mai sigură a restabilirii legăturilor cu ea. Se invocă pentru aceasta vechile privilegii ale țărilor, încălcate sub regimul fanariot, mai cu deosebire în ultimul pătrar de veac, și se va produce chiar literatura tratatelor cari au consfințit aceste angajamente. De aci vor rezulta, după recunoașterea acestor revendicări în pacea de la Kuciuk Kainargi, și nesfârșite discuții în jurul unor drepturi, atestate mai mult de tradiție decât de documente autentice, hățișerifurile cari alcătuiesc un fel de constituție a celor două Principate și se pot considera, într-o măsură însemnată, ca rezultatul acestei acțiuni a Stărilor înalte, bisericești și „politicești“.

Cu tot paralelismul ce stăpânește de acum înaintea istoria celor două Principate ce se îndrumază spre o soartă comună, se pot totuși observa atitudini cari se deosebesc, și nuanțe foarte pronunțate în manifestarea năzuințelor și dorințelor respective. Moldovenii, cari au acum experiența războaielor anterioare și a trecerii oștilor străine prin țara lor, sunt mai rezervați și mai politici, chiar în prima fază a ocupației. Mitropolitul și boierii ies înaintea generalului Elmpt, pe podișul de la Copou, aducându-i cheile palatului domnesc din Iași, dând astfel intrării sale în septembrie 1769 un caracter oficial; dar delegația care va pleca la Petersburg va fi alcătuită din episcopul Inochentie al Hușilor, doi egumeni de mănăstiri și doi boieri, cari nu sunt dintre cei dintâi. Pe aceștia din urmă îi oprea teama unei întoarceri a turcilor și a răspunderii ce le-ar fi revenit în acest caz. Și formularea revendicărilor lor e mai precisă, în susținerea tradiției de autonomie a țării și a cârmuirii ei.

În Țara Românească, presiunea mai grea a turcilor provoacă o adevărată explozie a sentimentului popular; el influențează vădit și vederile reprezentanților boierimii în relațiile lor cu armatele creștine, cari trec acum și hotarul acestui Principat.

„Genealogia“ lui Mihai Cantacuzino, el însuși fervent partizan al rușilor, povestește cu amănunte pitorești lovitură îndrăzneată a grupului de „volintiri“ arnăuți și români în serviciul rusesc, ajutați de fratele cronicarului, Pârvu: ei pleacă din Focșani cu două trâmbițe și două tobe împrumutate de ispravnic, cearșafuri legate de prăjini, în chip de steaguri, și pătrund noaptea în București, unde surprind garnizoana turcească, împrăștiată pe la conace. Îi ajută însă populația care, la rândul ei „s-a rădăcat, mic cu mare, până și femeile, cu prăjini și cu cărămizi, strigând: «Muscalii!» și de «stupai!» [...] atât s-au speriat turcii, încât care încotro au apucat a fugi“¹, pe când Grigore Ghica Vodă, după unele ezitări și consfătuiri, consimte a se lăsa „prins“ și dus în Rusia, cu toate onorurile cuvenite. E de la început o atitudine, care determină un anumit sens al acțiunii. Însăși delegația care pornește spre Petersburg, cuprinde pe Mitropolitul Ungrovlahiei, Grigorie, pe arhimandriții Chesarie și Filaret și pe boierii mari Nicolae Brâncoveanu și Mihai Cantacuzino.

Deși alcătuite deosebit și după cum se vede, cu instrucțiuni diferite, delegațiile celor două țări pornesc împreună pe același drum. Ele sunt primite în același timp la cartierul din Latyczew de mareșalul Rumianțev, și în Duminica Floriilor din 8 aprilie 1770, se înfățișează împreună împărătesii Ecaterina în sala tronului de la Petersburg. La „orațiile“ rostite de episcopul Hușilor pentru moldoveni și Mitropolitul Grigorie pentru munteni invocându-i protecțiunea, „imperatoria“ răspunde prin vicecancelarul ei, asigurându-i „ca amândouă Cnejiile, moldovenească și muntenească, întru toate să fie după a lor judecăți și rânduielile“². Intenția guvernului rusesc era deci de a respecta autonomia Principatelor, ori care ar fi fost situația lor politică la încheierea păcii. Dealtfel, întrebările ce le puseseră de la început comandanții armatelor imperiale, operând pe teritoriul românesc, lăsau să se întrevadă asemenea intenții; ei se interesau nu numai de starea economică și de resursele celor două țări³, dar și de așezările lor constituționale: „Stăpânirea Domnului Moldaviei, cum și în ce chip este asupra boierimei? [...]“ își formulase unul din „ponturile“ sale generalul Elmp⁴. „Pe cine ar alege Prea Sfințitul Mitropolit și cei doi boieri ca să cârmuiască pământul Țării Românești?“ întreabă mareșalul Rumianțev⁵. Era și o tendință de a simplifica problemele, unificându-le; cum observă Nicolae Iorga, „Muntenii, cari până atunci nu avuseră prilejul de a lucra cu moldovenii, cu cari aveau totuși atâtea legături prin schimbările de Domni, căsătoriile dintr-o țară în alta, prietenii și rudele pe cari Domnii le aduceau cu ei, măsurile asemănătoare luate la Iași ca și la București și chiar prin acel caracter universal al reformelor, socotite folositoare oricărei societăți fără deosebire, se găsesc pentru întâia

¹ *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 172–173.

² *Arhiva Românească*, I2, p. 201.

³ Despre ele interesante amănunte și în raportul generalului austriac Barko, atașat pe lângă cartierul rusesc. Cf. C. Sassu, Țările române spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, *Revista Arhivelor*, V, 1943, p. 303 și urm.; VI, 1945, p. 165 și urm.

⁴ *Arhiva Românească*, I, p. 134

⁵ *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 448.

oară alături de frații lor în una și aceeași acțiune politică”¹. Reacțiunile și răspunsurile își păstrează totuși nota specifică.

Asupra unei chestiuni erau de acord: instituirea unui regim de Stări, sub conducerea boierimii mari, sprijinitoare a tradițiilor și rosturilor deosebite ale vieții de Stat. Boierii aveau de combătut vederile opuse pe cari le reprezenta, pare-se, un memoriu al lui Grigore Ghica, folosind încrederea ce i-o dădeau cercurile politice rusești, „arătând, înseamnă Mihai Cantacuzino, starea Valahiei și a Moldovei – între care și între acele adevărate a scris multe și neadevărate, ca să arăte mărirea Domnilor și în micșorarea boierilor”².

Moldovenii sunt, din acest punct de vedere, categorici: „La ocârmuirea țării să fie aristocrație, adică să se aleagă 12 boieri mari din starea întâi, care să fie cu aceiași cinste și nume de boierie, precum și mai înainte, începând de la vel logofăt”³. Din aceștia, șase urmau să se ocupe cu judecățile, și ceilalți șase cu administrația propriu-zisă: este formula unui sfat oligarhic, spre a înlocui puterea domnească, care va reveni ca o preocupare constantă în revendicările protipendadei. Boierilor de starea a doua și a treia le erau deschise slujbele inferioare pe scara ierarhiei, isprăvnicile de județ cu deosebire; o ierarhie trebuia introdusă în dregătorii, fiii de boieri de al doilea și al treilea începând prin a fi chiar zapcii pentru ca „să se silească a deprinde rânduiala curții și a ocârmuirii”. Cei vrednici vor înainta, ceilalți se vor întoarce pe moșiile lor, „dar iarăși să nu rămâie în starea și rânduiala țărănească”⁴. Nobilimea era astfel caracterizată ca o noțiune de proprietate, sânge și moștenire, cursul onorurilor și demnităților alcătuind însă o scară, pe care o ridicau însușirile personale ale celor ce făceau parte din categoria socială respectivă; e definiția care își păstrează valoarea până la sfârșitul vechiului regim. Se vede în același timp grija de a nu nesocoti cu totul situația acelor trepte inferioare de privilegiați, care totdeauna își afirmaseră cu hotărâre drepturile în Moldova. Preocuparea intereselor de Stare se manifestă și în ciudata „carte ce au scris către Împărăteasa o samă de jupânese văduve” – șasesprezece la număr, începând cu Maria Costăchioaia Logofeteasă și încheind cu Smaranda a Lupului Costachi, prin care își cer cu energie scutirile îndătinat, și să li se lase „jobacii” și țișanii la munca moșiilor⁵. O formulă generală în cele dintâi răspunsuri cuprindea drepturile mănăstirești și boierești asupra „boierescului” lor, ocolind restricțiunile legiuirilor mavrocordătești⁶. După ce se arătaseră vechile privilegii, stricate de la Nicolae Mavrocordat încoace, prin împovărațiile sarcini impuse de lăcomia turcească și a sfetnicilor greci, se prevedea o oblăduire a Rusiei, prin persoana unui general anume delegat, care ar avea grija și a organizării unei oștiri de pământeni⁷: este, cu jumătate de veac înainte, formula politică a Regulamentului Organic.

¹ *Hist. des Roumains*, VII, p. 318.

² *Genealogia*, p. 200–201.

³ *Arhiva Românească*, I², p. 202.

⁴ *Ibid.*, p. 203.

⁵ *Ibid.*, p. 176–79. Iorga, *op. cit.*, VII, p. 326, n. 1. Nu știm dacă nu e o confuzie între Lupu Costachi și Lupu Balș, pe care documentele îl arată ca fiind el acel desemnat în delegație, dar care n-a mers, fiind prea bătrân. Cf. *Arhiva Românească*, I, p. 152.

⁶ *Arhiva Românească*, I², p. 145.

⁷ *Ibid.*, p. 205.

Din acest punct de vedere însă, muntenii mergeau mai departe. Ei cereau să rămână „sub stăpânirea Rosiei“, pentru a fi ocrotiți de răzburarea turcească, bucurându-se însă de „deplina noastră slobozenie“¹. Dar cereau „să se așeze în țara noastră legile și rânduielile Rosiei prea deplin“, iar „judecătorii care se vor rândui pe la ținuturi și orașe, să fie jumătate munteni“². Pe când deci unii se mărgineau la o schimbare a puterii suzerane, sub a cărei oblăduire să-și păstreze și să-și întărească privilegiile, ceilalți, înfricoșați de perspectiva unei întoarceri a asupririi păgâne, nu se dădeau în lături nici de la contopirea cu puternica împărăție creștină. Se poate compara, pentru a preciza aceste poziții, punctul din cererile deputaților moldoveni, în care se vorbea de o operă de codificare ce trebuie să alătoreze obiceiul pământului de „pravilele ce sunt încredințate de mulți legiuitori și împărați“ – lucrare ce se va face mai târziu prin codurile Caragea și Calimah – cu acele din cererile muntene, cari adoptă sistemul rusesc, atât pentru administrația bisericească, cât și pentru drepturile de stăpânire asupra moșiilor³. Într-o cerere adresată Contelui Panin, ministrul Ecaterinei, deputații munteni își arată îngrijorarea față de acțiunea lui Grigore Ghica și amintesc precedentul acelei a lui Ioan Mavrocordat, în timpul tratativelor de la Passarowitz între turci și austriaci, la 1719, care ar fi împiedicat anexarea Țării Românești la Imperiul Habsburgic, cedând numai cele cinci județe ale Olteniei⁴.

Dar războiul, deși victorios pentru ruși, se prelungea peste prevederi, și opunerea Austriei și Prusiei la o anexare a Principatelor era acum cunoscută. Atenția se îndrepta din nou asupra Poloniei a cărei împărțire între puternicii ei vecini se pregătea în cancelariile de la Berlin, Petersburg și Viena. Se căutau în același timp bazele unei păci între Imperiul Otoman și adversarii săi, dormici să încheie războiul de la Miazăzi, spre a-și rezerva forțele pentru atingerea altor țeluri, mai ușoare de realizat. Compromisul care se urmărea putea aduce câștiguri teritoriale în Ucraina și pregăti, cum s-a întâmplat, anexarea Crimeei, dar trebuia să lase Principatele în situația lor anterioară, de state în dependența Porții⁵.

Reprezentanții Sărilor boierești – de fapt ai marii boierimi – din cele două țări, și-au modificat atunci atât obiectivul, cât și tactica acțiunii. Conștienți că se vor întâlni din nou cu suzeranitatea „înaltului Devlet“, ei încearcă să asigure cel puțin o îngrădire a pretențiilor financiare și a intervenției politice a turcilor în Principate, cu îndoitul scop de a-și păstra privilegiile, împotriva ingerințelor cu cari luptaseră în ultimele decenii, și de-a redobândi vechea autonomie a țărilor lor, a cărei tradiție era încă vie. Dar în conformitate cu spiritul vremii, care cerea documente doveditoare (cancelariile de la Berlin și Viena scotoceau în arhive, pentru a găsi temeiuri de stăpânire în Polonia), ei au socotit necesar să concretizeze dispozițiunile din vechime, ce se cunoșteau în linie generală, ale relațiilor cu Poarta, în „actele“ și „tratatele“ cu dată certă, înaintate în 1772 plenipotențiarilor ruși, austriaci și prusieni ce se întruneau la Focșani, unde urmau să se înceapă negocierile păcii cu delegații

¹ *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 456–57.

² *Arhiva Românească*, I², p. 212.

³ Cf. *Arhiva Românească*, p. 204 și 212.

⁴ *Genealogia Cantacuzinilor*, I², p. 466 și urm.

⁵ V. în această privință C. I. Andreescu, *La France et la politique orientale de Catherine II, 1762–1774, Mélanges de l'Ecole Roumaine en France*, 128, p. 101 și urm.

sultanului. Se arată în același timp cum fuseseră călcate aceste „privileghii” de fanarioți, începând cu Nicolae Mavrocordat¹.

Este locul de a deschide o scurtă paranteză asupra actelor cari au făcut obiectul acestui demers. Se consideră în general, în urma cercetării critice întreprinse de istoricii moderni, că actele sau „tractaturile”, invocate de delegațiile celor două Principate, pentru a-și susține mai cu temei drepturile și „pronomiile”, ce urmau să li se confirme, nu sunt decât o patriotică plâsmuire a boierimii ambelor țări, în scopul de a influența o hotărâre a Congresului de pace în favoarea lor. În ce privește Țara Românească, pentru care se înfățișau cele două „supuneri” sub Mircea și sub Laiot Basarab, confundat cu Vlad Țepeș cu datele ce li s-au atribuit, de 1391 și 1460², „plăzmuirea lor, scria în remarcabilul său studiu critic, C. Giurescu, este acum pe deplin dovedită... Izvorâte din preocupările politice ale epocii în care s-au produs, ele au fost urme puternice în lupta patriotică pentru emancipare. Și dacă s-a crezut atâta vreme și cu atâta convingere în autenticitatea lor, este pentru că autonomia pe care voiau s-o dovedească, și a cărei amintire se păstrase fără întrerupere, existase în adevăr”³. Și Nicolae Iorga socotise, puțin înainte, că „pretinsele tratate sunt rezumatul relațiilor vechi cu Poarta, așa cum se păstrase în mintea boierilor dintr-o epocă foarte târzie”⁴. Aluzia la privilegiile ce ar fi fost întărite sub Mohamed al IV-lea (1649–1687), care a sfârșit prin a fi introdusă în instrumentul diplomatic, semnat de plenipotențiarilor de la Kuciuk Kainargi, și care pare a fi fost o revendicare a moldovenilor, nu se sprijină nici ea pe vreun document cunoscut. „Singura speranță a boierilor, exprimată și de autorul Tractaturilor, era că hătișerifurile cu vechile lor privilegii trebuiau să se fi păstrat în arhivele Porții”⁵. Dar încă din timpul discuțiilor la cari a dat loc aplicarea tratatului de la 1774, în vederea convenției lămuritoare de la Ainali-Kavak, Poarta arătase „că nu are în arhivele sale nici un privilegiu pentru Moldova din timpul lui Mohamed al IV-lea. Ea cere să i se arăte, dacă există, iar de nu, ca Rusia să nu mai insiste în această privință”. Nu fără bun simț, reprezentantul rus replica la 12 martie 1779: „Nu e vorba de a căuta privilegiile lui Mohamed al IV-lea în Arhivele Porții; dar e chestiunea ca locuitorii Moldovei și Valahiei să fie tratați așa cum erau în acel timp, în ce privește plata tributului și libertățile, deoarece consideră domnia acestui sultan ca epoca cea mai fericită pentru ei”⁶. Era probabil amintirea vremii într-adevăr excepționale, de pace și prosperitate, a domniilor lui Vasile Lupu și Matei Basarab, al cărei sfârșit intra în întâii ani de stăpânire ai lui Mohamed al IV-lea.

Aceeași concluzie o trage Constantin Giurescu și pentru tratatul de închinare al lui Bogdan, redat în relațiunile ce ni-au păstrat dispozițiunile sale, cu evidente greșeli și confuzii de date și de persoane: „Închinarea Moldovei la turci sub Bogdan, de care

¹ Genealogia, p. 485 și urm. Cf. I. G. Vântu, Primele proiecte de organizare în Principatele române, *Analele Facultății de Drept din București*, III (1941), p. 160 și urm.

² Cf. Textele în D. A. Sturdza, D. C. Sturdza și Gh. Petrescu, *Acte și doc. relative la Renașterea României*, I, p. 1 și urm.

³ *Capitulațiile Moldovei cu Poarta otomană*, București, 1908, p. 26 și urm.

⁴ *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 69, n. 3.

⁵ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 32–33.

⁶ Hurmuzaki, *Doc. Supl. I*, I, no MCCCLXXXV, p. 973, și MCCCLXXXVIII, p. 976.

vorbește tradițiunea, nu se adevărește prin documente și ea trebuie definitiv înlăturată dintre faptele istorice, își încheia C. Giurescu cercetarea sa. Formarea acestei tradițiuni este de altfel explicabilă. Cărturarii din secolul al XVII-lea nu puteau admite că Ștefan cel Mare, care învinsese pe turci în atâtea rânduri, le-ar fi plătit tribut. Supunerea țării a trebuit să se facă numai după moartea lui și ei au pus-o în legătură cu tradițiunea populară despre zidirea bisericii din Bălinești cu banii pe cari sultanul îi dăruise Tăutului. Astfel s-a format povestea închinării la turci sub Bogdan, introdusă în Cronica lui Ureche de Simion Dascălul. Cantemir i-a adăogat în urmă unele elemente noi, plâzmuind, pentru motive cari nu se pot încă lămurii, dar cari par a fi mai mult de natură politică decât științifică, condițiunile închinării, consfințite printr-un hâtșerif al sultanului. Pe temeiul spuselor lui, și tot pentru motive politice, s-a reconstituit apoi în 1772 cuprinsul acestui hâtșerif, iar în 1839 «tractatul» dintre Bogdan și Soliman Magnificul¹.

Că tradiția exista în veacul al XVII-lea, o atestă nu numai mențiunea ei în Cronica lui Ureche, revăzută de Simion Dascălul prin anii 1660–1670, dar și relațiunea unui călător străin, François Pétis, Sieur de la Croix, secretar al ambasadorului francez la Constantinopol, care a străbătut Moldova la 1676; el atribuie supunerea Moldovei lui Bogdan Voievod, pe care îl confundă însă cu tatăl său, Ștefan cel Mare, după cum socotește că haraciul Munteniei a fost sporit prin înțelegerea încheiată în timpul lui Matei Basarab. El știe de asemenea că în vechime, voievodul era desemnat dintre nobilii țării „par une élection générale“, dar că în vremea lui, marele vizir ajunsese să „închirieze aceluia care oferea mai mult calitatea de Beig, Voievod sau Principe“².

Închinarea era deci încă de atunci în legătură cu domnia urmașului lui Ștefan cel Mare. În realitate, noi știm acum că întâia „supunere“ – de fapt, obligațiunea de a plăti un tribut de răscumpărare – a fost hotărâtă încă de la 1455, sub Petru Aron, și că Ștefan cel Mare a respectat-o, după cum rezultă din propria sa mărturisire într-un document din 1468³. S-a descoperit de curând și textul turcesc al tratatului de pace – sulhnâme – încheiat cu Sultanul Mohamed al II-lea, probabil la 1479, prin care se prevede sporirea haraciului de la 3 000 la 6 000 de florini și al cărui stil oriental nu trebuie să înșele asupra întinderii reale a „legământului“⁴. Cum și în acest document, și în acel adresat lui Petru Aron, se folosește numele de *Bogdan* pentru Moldova, de la voievodul descălecător, și că în formularul diplomatic otoman, acesta este termenul folosit în mod obișnuit pentru denumirea țării și a domnului ei, mă întreb dacă, pe lângă rațiunile indicate de Giurescu, nu trebuie socotit și faptul însuși al confuziei pe care îl producea repetarea acestui nume: pentru turci, el însemna Moldova și oricare din domnii ei⁵, pentru moldoveni el nu se putea

¹ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 65.

² Cf. Fr. Babinger, O relațiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie Vodă Ruset (1676), *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, XIX, 1937, p. 123–124. Textul a fost reprodus și de N. Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 736.

³ P. P. Panaitescu, Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist. s. 3-a, XV.

⁴ A. Decei, Tratatul de pace – sulhnâme – încheiat între Sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare la 1479, *Rev. Ist. Română*, XV, 1945, p. 465 și urm.

⁵ Cf. Hurmuzaki, *Doc. Supl.* I, I, no XIII, p. 7, raportul din 10 august 1551, despre Ilie, fiul lui Rareș (Turcitul): „que le G. S. avait fait mettre prisonnier en la forteresse de destroict de mer majour *le Bogdan*, qui s'est fait Turc...“

însă referi decât la un număr restrâns de principii, dintre cari fiul lui Ștefan cel Mare era cel mai verosimil, prin timpul în care a domnit și împrejurările politice ale epocii lui. Amintirea evenimentelor cari au precedat-o, sau cari i-au urmat, se putea de asemenea confunda cu ea, mai ales dacă întâlnea vreo tradiție locală, de genul aceleia ce se lega de ctitoria logofătului Tăutu. În cazul moldovenilor, ar fi deci mai puțin vorba de o „plăzmuire“, decât de o confuzie de nume și date, asupra căreia e de prisos să mai insistăm.

Oricum le-am privi însă sub latura autenticității formale, înfățișarea însăși a acestor privilegii, concluziile trase și stăruința cu care au fost susținute aceste revendicări constituie capitalul politic cel mai însemnat al marii boierimi de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și lămurește aspirațiunile ei de cârmuire exclusivă. Toată această acțiune, cu riscurile ce le implica, fusese doar opera ei: că au apărut și interese egoiste, de clasă, este de necontestat. Dar e o axiomă cunoscută în materie de economie politică și socială, că „nu e nici un exemplu ca o clasă oarecare, aflată în posesiunea puterii, să se fi folosit vre-odată de această putere în interesul celorlaltor clase ale societății“¹. Excepția la această regulă o vor constitui totuși, în veacul următor, elementele păturii privilegiate cari vor lupta, în spiritul vremii, pentru desființarea privilegiilor. Dar încă înainte de a ajunge la descrierea acestui fenomen de anomalie socială, care reprezintă în ordinea națională un titlu de glorie, *trebuie recunoscută însemnătatea acțiunii duse de căpeteniile Bisericii și nobilimii Principatelor, ce a reușit să dea o bază de drept internațional revendicărilor de autonomie, întemeiate pe precedente istorice, din cari se va dezvolta întregul program de renaștere națională al epocii care a urmat*. Se poate spune că năzuința de revenire la domnia pământească, ieșită din alegerea Stării boierești, care va pune capăt regimului fanariot după 1821, se află în germene în memoriile prezentate în 1772, în care reprezentanții acestui regim și cu deosebire Nicolae Mavrocordat sunt învinovați – poate excesiv, deoarece știm că începuturile erau mai vechi – de a fi desființat oastea țării și de-a fi supus slujitorimea la bir, de-a fi lăsat pe turcii din sarhaturi să pătrundă pe teritoriul țării și de a fi sporit peste puterile ei plata haraciului și a tuturor dărilor și zaharelor istovitoare către Poartă². Tot de atunci se manifestă și dorința de a relua toate cetățile ocupate de turci la miazănoapte de Dunăre, și însemnatele ținuturi, despărțite din trupul Munteniei și Moldovei, ca raiete. Năzuința de a elibera negoțul de la comul monopol al capanului pentru aprovizionarea Constantinopolului, reprezintă desigur interesele boierimii de a obține pentru produsele moșiilor ei libertatea de export și de câștig; nu e mai puțin adevărat că pe această cale se va realiza unul din cele mai însemnate progrese în modernizarea economiei și vieții publice românești. Istoricii s-au arătat severi pentru pretenția familiilor „de starea întâi“ de a rămâne singure la conducerea statului, și este evident că o jumătate de secol mai târziu, față de noile curente de idei și de transformarea ordinii sociale, o asemenea revendicare nu se mai putea susține. Nu trebuie totuși să pierdem din vedere, din considerațiuni de strictă obiectivitate, că și hulia „protipendadă“ și-a avut momentul ei, în care i s-au împlinit rosturile în evoluția generală a împrejurărilor și a societății; acest

¹ J. Stuart Mill, apud Gide, *Principes d'économie politique*, p. 39.

² Cf. în special *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 500 și urm.

moment se poate statormici în epoca frământată a războaielor între turci și imperiile vecine din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, și în intervalele dintre aceste războaie și ocupații, în cari acțiunea începută a continuat, în împrejurări ce nu erau lipsite nici de greutate nici de primejdii. Căci nu trebuie să ne închipuim că Poarta a renunțat cu ușurință la exploatarea nelimitată a „chelerului“ ei de odinioară.

Ar fi însă disproporționat de întinderea acestei lucrări, să arătăm în toate amănuntele lor, frământările ce deosebesc această perioadă. Turcii au primit condițiile păcii de la Kuciuk Kainargi, cari dădeau dreptul Rusiei de a-și spune cuvântul, prin reprezentanții ei, în chestiunile privind ocârmuirea Principatelor, ca o necesitate ce le era impusă de soarta războiului, fără a avea însă intenția de a le îndeplini; pentru motive ce nu apar cu destulă precizie, în primii ani Rusia nu a stăruit prea mult pentru aplicarea unora din clauze¹; era poate în această rezervă, o consecință a încurajării ce o dăduse indirect manevrelor austriace pentru anexarea Bucovinei la 1775, ce nu ținuseră seamă de litera nici de spiritul vreunui tratat. În orice caz, Poarta și-a restabilit autoritatea în Principate, cu metodele de cari boierii se temeau atât de mult, fără a întâmpina la început împotrivire: astfel muntenii, plecați la Țarigrad să susție alegerea boierului de țară din Oltenia, Ștefan Pârșcoveanu conform vechilor privilegii, se găseau în fața faptului împlinit al *numirii* lui Alexandru Ipsilanti. E drept că domnia acestuia, mai lungă și mai liniștită, a lăsat bune amintiri², după cum Grigore Ghica, reșezat în Moldova după stăruința diplomației rusești, capătă la 4 noiembrie 1774 un lung hatîșerif „pentru pronomiile Moldovei“, în care e vorba mereu de „liniștea și odihna raielei“ și de înfrânarea abuzurilor ce se făceau cu strângerea haraciului, dar mai ales a proviziilor de tot felul pentru împărăție și capitala ei³. El era desigur o consecință a demersurilor făcute în timpul tratatelor de pace. Dar Poarta nu uita că Domnitorul fusese de partea dușmanilor ei, și pândea cel dintâi prilej de răzbunare: se știe cu ce cruzime și-a adus-o la îndeplinire, în octombrie 1777, fără a ridica din partea nimănui vreo protestare. Urmașul voievodului ucis, Constantin Moruzi, sosea investit cu misiunea de-a răpune fără cruțare orice încercări de tulburare sau răzvrătire: agitației ce dăinuia în rândurile boierimii mici, i-a pus capăt tăierea năpraznică a vornicului Manole Bogdan și a spătarului Ioan Cuza, despre care „stihurile“ stângace, cari amintesc sfârșitul lor „cu urgie împărătească și de sabie domnească“, înseamnă amănuntul caracteristic:

„Norodul se întrista

Dar de fel boierii mari [...]“⁴

Hatîhumaiumul din 1780 arăta mulțumirea Porții, dar stăruia „să trimiți la împărăteasca mea cetate multe zaharele și să dai la locul unde ești orânduit cele pe tot anul după datorie“⁵. Cu cât sporea din nou tensiunea între puteri, și se deschideau alte perspective de război în Orientul Apropiat, în urma înțelegerii dintre Ecaterina și Iosif al

¹ Cf. G. Brătianu, Les observations de M. Peyssonnel en 1777 sur l'exécution du traité de Koutchouk Kaïnardji, *Rev. hist. du Sud-Est européen*, VI, 1929, p. 339 și urm.

² Cf. Dionisie Eclesiarul, *Cronograful Țerii Rumânești*, ed. Nicolaescu Ploșor, R. Vâlcea, 1934, p. 17 și urm.

³ Cf. Petrescu, D. A. și D. C. Sturdza, *Acte și doc. relative la Renașterea României*, I, p. 139 și urm.

⁴ *Let.*², III, p. 289.

⁵ *Acte și Doc.*, I, p. 162.

II-lea, cu atâtea presiunea Porții în ținuturile de margine, cari erau Principatele, se făcea iarăși mai grea. După Ipsilanti în Muntenia și Moruzi în Moldova, cărora li se lăsase un răgaz mai lung de stăpânire și puțința de a reorganiza în oarecare măsură țările lor istovite de război, au urmat din nou Domni numiți și maziliți la intervale scurte – unul din ei, al doilea Alexandru Mavrocordat, și-a câștigat porecla de *Firaris* prin fuga sa în Rusia, iar refuzul de a-l extrăda va constitui unul din motivele conflictului ce se apropia¹. În vederea acestor împrejurări, s-a făcut în Țara Românească numirea neobișnuită a lui Nicolae Mavrogheni, omul de încredere al lui Capudan Pașa, comandantul flotei turcești. Acest grec din insule, de o sălbatică energie și înzestrat cu reale capacități militare, a introdus în principatul cărmuit de el un regim de adevărată teroare polițistă, pentru a asigura mai bine acoperirea granițelor otomane. „Milostiv și bun asupra raelilor, notează în *Cronograful* său Dionisie Eclesiarhul², asupra boierilor era cumplit“. După începutul războiului celui nou cu Rusia și Austria, la 1787, el nu ia numai măsuri ca să-și constituie o armată, cu care va lupta alături de turci, dar surghiunește pe cei mai mulți din marii boieri din București și Craiova în cetățile turcești de dincolo de Dunăre, spre a-i opri de la orice „corespondențe“ cu austriacii sau cu rușii. Năzuințele către un regim reprezentativ de Stări boierești sunt din nou înăbușite, cu mai mare asprime încă decât în trecut.

În Moldova totuși, unele particularități se păstrează și acum, ceea ce arată stăruința acestor trăsături fundamentale în viața ei constituțională. Cu toate că în vremea Domnilor fanarioți se lucrează cu divanul restrâns, și mai mult pe cale de anaforele și hrisoave, rămân totuși unele probleme cari au nevoie de asentimentul unor foruri mai numeroase. „Voința Domnului întrupată în cutare hrisov, observă în această privință Gheorghe Ghibănescu, era lege numai pentru el; urmașul dacă voia o primea, dacă nu, nu.“ Pentru ca anumite hrisoave să fie legi, trebuia să fie *sobornicești* adică cu deplin sfat de obște: vlădici, boieri și boierinași. Așa a făcut C. Mavrocordat la 1749 cu vecinatul; așa s-a hotărât să facă Al. I. Mavrocordat Vodă în 1785 cu *daniile* și *împărțirile de robi țigani* și *căsătoriile între moldoveni și țigani*, adică între robi și oameni liberi.

În acest scop, scrie hrisovul, „poruncit-am prin domnească țidulă, de s-au adunat în Sf. Mitropolie prea sfințitul Mitropolit al țării, chir Gavril, cu alți arhieri, arhimandriți și egumeni, cum și toți de obște D-lor Veliți boieri *pământeni*“.

Acest obștesc sfat s-a adunat la Mitropolie, au discutat chestiile puse înainte și prin anaforele au referit Domnului. Prima anafora din 14 august 1785 despre *danii* de moșii, de vii, de locuri, de țigani și alte averi; a doua anafora din 28 decembrie 1785 în cuprinderea arătată mai sus (era vorba de cumpărări de pământuri răzășești, înfățișate ca danii, ceea ce dădea loc la mari abuzuri, pe cari hotărârea sfatului le oprește)³. Se poate deci constata că în Moldova, adunări restrânse de Stări bisericești și boierești, au continuat să se adune, până și în epoca clasică de precumpănire a divanului și a protipendadei. Este încă un exemplu al dezvoltării pe care îl luase instituția și a tenacității cu care se menținea, în cele

¹ Cf. Andreescu, La France et la politique orientale de Catherine II, 1775–1792, *Mélanges de l'Ecole Roumaine en France*, 1929, p. 189 și urm.

² *Op. cit.*, p. 18 și urm.

³ *Surete și Izvoade*, V, Prefață, p. VIII, în *Uricariul*, II², p. 74 și urm.

mai vitregi împrejurări. Era poate și o concesiune adusă unei stări de spirit, care se manifesta mai cu hotărâre în rândurile boierimii acestei țări, unde încă de atunci începuseră a pătrunde ideile și scrierile francmasoneriei europene, în plină expansiune¹, și se făcea la 1782 un legământ solemn între boierii moldoveni ca „să fim cu toți într-o unire și dragoste pentru folosul patriei noastre [...] iar care dintre noi va umbla numai după al său interes, să aibă asupra lui blestemul lui Dumnezeu“. Era doar vorba să se păzească „pronomiile statului boieresc“².

Spiritele erau frământate, atât de acțiunea dusă în preajma păcii de la Kuciuk Kainargi, care deșteptase conștiința unor vechi privilegii, întemeiate pe faimoasele „tractaturi“ — cât și de tratativele dintre puteri, în cari Principatele aveau acum un loc însemnat într-o nouă orânduire a chestiunii Orientului. Încă de la 1773, o propunere privind ambele țări, înaintată la București generalului Obreskov, încerca să stabilească o legătură cu împărțirea Poloniei, care tocmai atunci se efectua în prima ei fază. „Oare Țara Românească și Moldova și ori-ce alta, se întrebau autorii, adăogându-se pe lângă Lehia cu privilegii și scuturi, așa precum sunt astăzi ale Curlandei, nu ar fi o precumpănire îndestulătoare a celor ce s-au rupt și se vor mai rupe din Lehia?“³. Același sistem de echilibru prin compensație caracteriza numeroasele proiecte, cari circulau atunci în corespondența diplomatică a cancelariilor; cel mai important unea principatele într-un regat „dacic“, ce ar fi revenit unui principe independent⁴. Într-o astfel de formațiune politică, desigur că ar fi fost loc pentru dezvoltarea unui regim de Stări nobiliare, conform năzuințelor boierimii, după modelul acelora ce se găseau în ființă la aceeași dată, în țările Europei Centrale. Aspirațiunile din vremea păcii de la Kuciuk Kainargi nu încetau deci să aibă un temei real, iar jugul turcesc al haraciului și al capanului părea cu atât mai nesuferit. Hătișeriful de la 1783, întărind din nou privilegiile, apăruse mai mult ca un act formal.

Toate aceste împrejurări lămuresc pentru ce noul război între Poartă și imperiile aliate ale Rusiei și Austriei, a determinat o altă serie de manifestări, cari continuă și precizează acela de la 1772—1774. Ele nu s-au produs însă cu aceeași amploare și cu același caracter de acțiune comună, ca atunci, în primul rând din cauza înaintării mult mai încete a armatelor austro-ruse — mai cu deosebire a celor austriace — și a greutății de a stabili zonele de ocupație ale fiecărei armate. În Moldova, care a fost în mod firesc ocupată mai devreme, au fost de rândul acesta două administrații: un divan la Iași, cu consulul Lascarov, ce cuprindea boieri mai însemnați și „reprezentativi“ ai țării, iar un altul la Roman, sub oblăduirea austriacă a administratorului Erngeleith, despre care documente contemporane afirmă că era alcătuit de „persoane cu totul neștiute, [...] fără idei, necum cu vreo știință de filosofie și pravili giudecătorești“, cari în împrejurări

¹ Cf. N. Iorga, Francmasoni și Conspiratori în Moldova, *Anal. Acad. Rom.*, Mem., Secț. Ist., s. 3-a, 1928, p. 301 și urm.

² Textul în *Uricariul*, VI, p. 460—462 și A. Urechia, *Ist. Românilor*, II, p. 328. Cf. I. G. Vântu, *op. cit.*, p. 150 și I. Filitti, Originele Democrației române, *Viața Românească* XIV (1922), p. 176.

³ *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 513.

⁴ C. I. Andreescu, Die Plane zur Teilung der rumänischen Fürstentümer in der zweiten Hälfte des achtzehnten u. in der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts, *Rev. hist. du Sud-Est européen*, XIX (1942), p. 46.

normale nu s-ar fi putut „învrednici ca să fie orânduți de către Stăpânire să judece vreodată măcar doi țărani”¹.

În Muntenia, „dictatura feroce” a lui Mavrogheni se menținuse câțva timp, având chiar însărcinarea, după prinderea mai mult de bunăvoie a lui Alexandru Ipsilanti, domnul Moldovei, lângă Iași, de către austriaci, să ia sub a sa „chivernisire” și principatul vecin, pe care avea ambiția să-l recâștige stăpânirii turcești. Trupele înarmate și echipate de el se arătau foarte războinice, împingând peste hotar „catanele” împărătești, cari încercau pătrunderi peste munți, fără multă convingere; în general, toată campania austriacă ar fi avut un jalnic deznodământ, după înfrângerile suferite chiar de împăratul Iosif în Banat, dacă nu ar fi intervenit energia lui Suvorov, care și-a câștigat pe malul Râmnicului cea dintâi victorie, în septembrie 1789. Dar numai două luni mai târziu își făcea intrarea în București „Măria Sa Prea-înnaltul Prințip de Sacsonia-Coburgu, marele comandir al tuturor oștirilor și oblăduitorul țării”, ca președinte al unui Divan alcătuit din fruntașii cei mai de seamă ai clerului și nobilimii muntene, având de vicepreședinte pe generalul Enzenberg, fostul guvernator al Bucovinei². Această formulă mixtă, unind autoritățile armatei de ocupație cu dregătorii localnici, rămâne acum aceea a tuturor regimurilor din timp de război în cele două țări românești, până, și inclusiv, acel al Regulamentului Organic. După precedentul creat de ruși în Moldova, la 1769, cari ceruseră tuturor jurământul de credință și de supușenie „Imperatriței”³, s-a depus și aci sub austriaci, în 1790, un jurământ, a cărui formulă, îndreptată, zice-se, de Ion Cantacuzino Măgureanul, consideră pe noul împărat Leopold al II-lea drept „al nostru prea-strălucit protector” și îi făgăduiește supunere „unind folosul pământului nostru cu enteresul stăpânirii sale, pentru binele de obște [...] păzindu-ni-se privileghiurile [...]”⁴. Se poate astfel constata că în două decenii, boierimea munteană câștigase în experiență și îndemănare politică. Faptul acesta apare și mai limpede dintr-o interesantă relațiune a istoricului și orientalistului Hammer, aflat atunci în serviciul austriac, care arată că îndată după sfârșitul războiului — când se știa deci că, în ce privește Principatele, se revenea la *statu quo* — la 10 mai 1791, membrii Divanului Țării Românești adresau curților imperiale din Viena și Petersburg un memoriu, în care se reliau învinovățirile aduse, cu douăzeci de ani înainte, domniilor fanariote de a fi risipit oastea țării și de a fi transformat un stat vasal într-o provincie turcească, deschisă tuturor poftelor și tuturor exacțiunilor. Se socotea că o înapoiere sub un asemenea regim ar fi o mai mare nenorocire decât ca ea (țara) să fie pe loc înghițită de pământ, „ca Lisabona și Lima”⁵ și se formulau în șase „ponturi” condițiile, a căror respectare ar constitui o garanție de liniște și bună dezvoltare. Ele pot fi reproduse,

¹ N. Iorga, Ceva despre ocupațiunea austriacă în anii 1789—1791, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Sect. Ist., s. 2-a, XXXIII, p. 227.

² *Ibid.*, p. 221. Alt divan la Craiova.

³ *Arhiva Românească*, I², p. 131.

⁴ Iorga, *op. cit.*, p. 222 (facsimile, pl. VII). Dl. Al. Lăpedatu, Pretinsa mistificare a unui jurământ istoric în Țara Românească la 1790, *Convorbiri Literare*, XLIV (1910), p. 401 și urm. socotește neîntemeiată afirmația reprodusă de Bălcescu, din memoriile, azi dispărute, ale lui Cantacuzino.

⁵ Aluzie la cutremurele ce auveră loc în Portugalia și America de Sud.

pentru însemnătatea pe care o prezintă și vechimea ce o dovedesc, a unor năzuințe ce au ajuns la realizare de abia după trecerea unei jumătăți de secol:

„1), ca Dunărea să rămână graniță și prin urmare cetățile înălțate pe locul uzurpat al Țării Românești, Brăila, Giurgiu și Turnul să fie dăruite, iar pământul dat înapoi proprietarilor săi drept; altfel, turcii ar continua să exercite o putere nețărmurită; 2), ca alegerea Domnului să fie *statornicită definitiv, anume așa ca un număr restrâns de alegători, luați din cele trei stări (eine geringe Zahl von Wahlherren aus den drei Ständen)* să aleagă după lege pe Domn; căci acest drept, cu toate că a fost călcat adesea, dar a fost îndeplinit din vreme în vreme, până și în împrejurările din urmă (se dădeau exemple de la Constantin Brâncoveanu până la Constantin Mavrocordat și Alexandru Ghica); 3), ca tributul, care e fixat la trei sute și câteva mii de lei, să fie dus la fiecare doi ani la Constantinopol prin doi deputați, în sensul tratatului de la Kainargi, dar aici, la Constantinopol, să fie plătit prin miniștrii celor două Curți împărătești, fiindcă altfel Poarta ar suga de la țară o sumă cu mult mai mare, prin cererea repetată și înainte de vreme de bani pentru întreținerea cetăților, prin darea de zahare, de lemne de cherestea și așa mai departe, fără a mai socoti și cheltuielile de la darea tributului; 4), ca exportul de vite să fie cu totul liber, adică supușii turcești să n-aibă dreptul de a pofti vitele în alte condiții, decât acelea pe care le-ar avea, dacă ar face cumpărături în Austria sau în Rusia, căci altfel Poarta ar aduce repede toate ca odinioară; 5), nici una din cele trei curți împărătești să nu aibă dreptul de a ține trupe în țară: în timp de pace să-și aibă ea oastea ei proprie, iar în timp de război să fie declarată neutră; 6), țara să fie pusă sub ocrotirea deosebită a Curților cesaro-regală și rusească și Poarta să nu ceară nimic alta decât tributul“¹.

Comentând aceste cereri, formulate atât de precis, Nicolae Iorga adăuga următoarele observații: „Ce lipsia, din dorințele de mai târziu ale poporului românesc, în această cerere făcută în timpuri atât de nenorocite, atât de acoperite de umilință și pe nedrept înjosite în acea amintire a noastră a tuturor care e istoria națională? În anul din 1791, pe care boierii muntenii se pricepură și îndrăzniră a-l face, fără nici un îndemn sau sfat străin, se cuprinde exproprierea turcilor din raiele, ceea ce s-a îndeplinit abia în 1829, prin tratatul din Adrianopol, întemeierea din nou a forței militare, ceea ce s-a făcut abia supt regimul Regulamentului Organic; neutralitatea, pe care au reclamat-o și în puțină căreia au crezut oamenii noștri de la 1848; alegerea Domnului de țară, de toată țara, prematură aspirație liberală; libertatea de comerț, care trebuia să ne dea bogăția și pe care principatele au mai așteptat-o în zadar douăzeci de ani; legătura cu turcii numai prin tribut, pe care o doria o întreagă partidă în epoca regenerării; protecția ruso-austriacă, în care se închiagă aceeași tendință spre o libertate politică *asigurată* care se întrupă apoi în formula «protecției europene». Și chiar acea idee, așa de practică de a plăti tributul prin oameni de la care turcii nu puteau cere o para mai mult [...]“².

Revenind mai târziu asupra acestui document, Iorga vedea în alegătorii „celor trei Stări“ menționați în memoriu, o amintire a evenimentelor petrecute la Versailles în 1789

¹ N. Iorga, Viața unui mitropolit de altă dată: Filaret al III-lea, *Convorbiri Literare*, XXXV (1901), p. 1126 și urm.

² *Ibid.*

— „o Adunare Națională cuprinzând cele trei Stări, ca și Stările din Franța“¹, prin urmare o formulare categorică a dreptului orașenilor de a lua parte la alegerea domnească. Și într-adevăr Regulamentul Organic, patruzeci de ani mai târziu, va introduce în obșteasca Adunare pentru alegerea Domnitorilor și un număr de deputați ai „isnafurilor“ sau corporațiilor orașenești².

Delegați ai „isnafurilor“ din Constantinopol luau parte la alegerea Patriarhului. Dar recitind cererile deputaților de la 1770, ne putem întreba dacă la 1791 se poate susține o interpretare atât de „înaintată“ a arzului boierilor munteni, și dacă în loc de „Stări“, în înțelesul său general, de categorii sociale deosebite, nu trebuie să înțelegem aci „trepte“ — și ele în număr de trei — ale aceleiași Stări boierești, cuprinzând adică, pe lângă protipendadă, și delegați ai boierilor „de al doilea și al treilea“³, așa cum vor cere mai târziu „cărvunarii“ din Moldova. Era și aceasta de altfel un pas însemnat spre o consultare mai largă a țării, care și-ar păstra însă în acest text înțelesul consacrat, de „țară legală“ a privilegiaților.

Năzuințele de reformă și ameliorare a instituțiilor existente se pot urmări și din cuprinsul altui arz al aceleiași boierimi din februarie 1793, îndreptat de astă dată către Poartă, care începe prin formula ce pare într-adevăr a cuprinde un cerc mai larg de reprezentare: „Noi, cei mai mici robi ai puternicii Împărății, Mitropolitul și episcopii și arhimandriții și egumenii tuturor mănăstirilor, boierii mari și cei mici, căpitani și pârclălabii țării, și tot celălalt popor, cari locuim cu toții în Țara Românească [...]“⁴. Scopul cererii era de a obține stăpânirea pe viață a lui Alexandru Moruzi, care trecea atunci de la domnia Moldovei la acea a Țării Românești, și venea precedat de o reputație, de altfel îndreptățită după mărturiile contemporane, de bun administrator și cărmuitor priceput. „Acest Domn, scrie despre el Dionisie Eclesiarhul, ecou al opiniei publice din vremea sa, se vedea iscusit la trebile țării, adecă a Domniei socotință, că era strecurând țăntariul și înghițind cămila“, deși „cam strajnic și aspru cu boierii“⁵. De altă parte, cum constată Nicolae Iorga, „nici o grupă de boieri nu putea nădăjdui o mai largă parte de putere și favoare cu stăpânirea pe viață a lui Alexandru Moruzi. Arzul, frumosul arz din 1793, e deci un act cu totul dezinteresat, un strigăt de desperare ieșit din inima țării chinuite [...]. Și în adevăr că, fiind ascultată această cerere, principatul ar fi căpătat o altă înfățișare. Văzând liber înaintea lui, fără apropiata perdea neagră a mazilei care-i fermeca privirile, Domnul ar fi avut curajul să se gândească mai larg și mai serios la marile reforme de cari avea nevoie principatul. El și-ar fi pus o țință, ar fi socotit drumul ce-l desparte de dânsa, ar fi luat măsuri cumpănite pentru a o atinge, fără pripă și cu o siguranță liniștită. Cel mai rău fanariot ar fi fost mai bun, domnind pe viață, decât cea mai aleasă fire omenească, strivită între câteva luni de febrilă strângere de bani și îndeplinire, fără orizont, a nevoilor zilei“⁶.

¹ *Hist. des Roumains*, VIII, p. 84.

² I. C. Filitti, *Principatele Române dela 1828 la 1834*, p. 102.

³ Cf. *Arhiva Românească*, I², p. 202 și urm.

⁴ N. Iorga, *Viața unui mitropolit de altă dată*, *Convorbiri Literare*, XXXV, p. 1117.

⁵ *Op. cit.*, p. 66.

⁶ Iorga, *op. cit.*, p. 1121.

Aceste năzuințe constituie un aport real și netăgăduit al regimului nostru de stări, chiar în forma sa cea mai puțin populară, la pregătirea viitorului. Statul român modern va ieși din realizarea treptată a tuturor acestor dorințe, pe cari boierii Divanului Țării Românești au meritul de-a le fi formulat printre cei dintâi, și desigur nu fără riscuri. Căci dacă la arzul din 1793, vizirul răspundea printr-o asigurare de bunăvoință, lipsită de orice precizie, Hammer, transcriind zece ani mai târziu, la 1803, memoriul din 1791, amintea corespondentului său că trebuia să-i rezume cuprinsul ca istoric, „fără a pune tânguirea în gura boierilor, prin care e de temut că s-ar putea compromite cineva”¹. Teama de răzbunarea turcească apăsa încă asupra tuturor, cu toate asigurările din hatiserifuri, privind „privileghiurile” și „pronomiile” principatelor.

De fapt, se deschidea în curând o nouă criză lăuntrică foarte gravă în Imperiul Otoman, ale cărei efecte erau să atingă și țărilor de la marginea sa. Un proces de descompunere al autorității centrale făcea să răsară, ca odinioară în împărăția bizantină sau în Califatul arab, autonomiile periferice ale pașalelor, puternici stăpânitori de provincii, cari nu mai ascultau de poruncile Porții, își strângeau singuri birurile și duceau propria lor politică. Astfel „chelerul” împărăției pe care îl alcătuiau țărilor noastre, se afla amenințat, în ultimii ani ai veacului al XVIII-lea, de tulburările „aianilor” din cetățile dunărene, dar mai ales de răscoala declarată și fățișă a temutului pașă de la Vidin, Pazvantoglu. Cârjalii acestuia treceau mereu Dunărea în Țara Românească, după pradă sau stoarcere de bani și alimente. Spre a face față acestor împrejurări, regimul s-a înăsprit din nou, Domniile fiind tot atât de vremelnice și de nesigure ca și în trecut, și sarcinile fiscale sporind pe măsura greutăților. Cu deosebire stăpânirea lui Constantin Hangerliu dă prilej unei nouă stoarceri cumplite a țărilor, Domnitorul încercând reintroducerea odiosului văcărit, pe care mitropolitul, arhieriei și cei mai de seamă boieri refuzau să-l iscălească, fiind oprit cu mare blestem de mai mulți Patriarhi. Dar Patriarhul, ce se afla atunci în scaun, nu a voit sau nu a putut să se împotrivescă mai departe la cererea Domnului, care era susținută de demnitarii Porții, și atunci și unii din boieri par a fi încetat rezistență². Aceste dări grele și ridicarea unor trupe împotriva „Pazvanților”³ constituiau iarăși sarcini istovitoare și încălcau fără nici o reținere privilegiile garantate de Poartă. Contemporanii descriu situația în culori foarte întunecate. Pentru a măsura gradul de decădere la care a ajuns atunci Starea boierească a Munteniei, trebuie citite paginile de o crudă și ironică sinceritate, în cari cronicarul descrie „Zaefetul” organizat la București pentru primirea lui Capudan Pașa, căruia, pentru plăcerile lui și ale însoțitorilor săi, i se aduc „mueri podărese c...” împodobite și ferchezuite, cari stau la masă cu boierii, fiindu-i prezintate drept soțiile lor legitime: „iată aceasta e Brâncoveanca, aceasta e Corneasca, aceasta e cutare și aceasta e cutare Filipeasca”, pentru ca la urmă, Capudan Pașa să spună lui Vodă „să-i oprească pe una mai aleasă”, făcând aluzie la ușurința bucureștenilor pentru „împreunări”⁴; iar Eclesiarhul povestitor se face că admiră ingenuozitatea comediei, prin

¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 1131.

² Dionisie Eclesiarhul, *Cronograful*, p. 90—91.

³ Cf. Hurmuzaki-Nistor, *Doc. XIX*, 2, p. 3, raportul lui Merkelius din 28 ianuarie 1798.

⁴ Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 96—97. P. dată v. *Însemnările Androneștilor*, ed. I. Corfus, p. 41.

care turcul a fost înșelat și cinstea boieroaicelor păzită. Iar ca să încheie povestirea acestor triste împrejurări, urmează scena, de un neîntrecut dramatism, a sfârșitului lui Hangerliu, în condiții asemănătoare uciderii lui Grigore Ghica, la beilicul din Iași. Când oamenii curții, atrași de zgomotul luptei între nefericitul Domnitor și „harapul“ care îl sugruma, dau să năvălească în odaia unde se săvârșea omorul, un cuvânt al capugiului împărătesc îi face să încremenească pe loc: „*dur bre, ferman!*... Și au statut toți, n-au îndrăznit să facă nimic, dacă au auzit ferman“¹. Suntem departe, în februarie 1799, de dorințele arzului boierilor de la 1793! Judecata străinilor, cari s-au înmulțit de la înființarea consulatelor în țările noastre, este severă pentru oameni și împrejurări. Raportul viceconsulului francez Parrant, de la Iași, la 11 iunie 1798, descrie astfel guvernarea țării în care se găsește acreditat, punând într-o lumină reală și cauzele acestei grele situații:

„Aucun autre pays du monde n’a un gouvernement plus onéreux, plus funeste, et dans sa nature et dans ses conséquences [...] Cette province aussi a son maître, mais un maître étranger qui la pille, qui est obligé de la piller avec un excès d’empressement incroyable. Les Ministres qui le secondent savent encore même l’imiter [...] C’est à Constantinople que, tous les ans, tous les jours, à chaque heure se vont perdre par mille canaux divers les richesses de la Moldavie.“ Iar în ce privește relațiile între Domnie și Stări, în această nouă conjunctură a supremației turcești, descrierea e tot atât de osânditoare:

„Le Prince est à la fois esclave et despote. Il a à Constantinople autant de maîtres qu’il a à Jassy de sujets. A Constantinople, il baise humblement la robe du dernier musulman; à Jassy, il fait respectueusement baiser la main au premier des boyards [...] Ces Princes, en un mot, presque absolus dans le mal, sont entièrement enchaînés dans le bien qu’ils pourraient, par hasard, avoir envie de faire“².

Desigur acest tablou reproduce imaginea clasică ce mulți și-o fac încă despre întregul secol al tuturor domniilor fanariote; e deci numai drept să reproducem alături de el, rândurile, cu 120 de ani mai vechi, pe cari le aflăm despre domnii Țării Românești și ai Moldovei, în scrisoarea din 1 martie 1676 a ambasadorului de Nointel, de la Constantinopol, către episcopul Forbin-Janson, ambasadorul francez de la Varșovia:

„Ils sont des esclaves et non pas des souverains. Ce sont des Grecs eslevés par argent qui au bout d’une année ou peu plus tombent du trône dans une prison où ils rendent gorge et au-delà de ce qu’ils ont volé. L’instabilité ne leur donne quasi point le temps d’une négociation, et l’esclavage ne leur permet pas qu’ils la conduisent autrement qu’au profit du maître, au préjudice du leur propre.“³ Aceste împrejurări nu erau deci specifice domniilor lui Hangerliu sau a lui Alexandru Callimachi, contemporanul său de la Iași, ci caracterizau încă din veacul al XVII-lea stăpânirea unui Duca sau a unui Antonie Vodă Ruset. Dar același raport al lui Parrant face totuși o deosebire între Starea boierească a Moldovei și cea a Țării Românești:

¹ *Ibid.*, p. 104.

² Hurmuzaki, *Doc. Supl. I*, II, no CCLXIII, p. 181—82. Cf. și *Supl. I*, III, p. 518 și urm.

³ Hurmuzaki, *Doc. Supl. I*, I, no CCCXC, p. 258.

„Il y a plus d'argent — înseamnă el — en Moldavie qu'en Valachie. Dans cette dernière province, tous les Boyards, accoutumés à trouver leur existence dans les différentes charges que leur distribue la Cour, négligent leurs terres, leurs villages, et végètent misérablement en courtisans. A Iassy, ces Boyards sont presque tous riches et, au lieu de rechercher les faveurs du Prince, les dédaignent en quelque sorte. Ils vont passer une partie de l'année à la campagne qu'ils fertilisent et qui, avec quelques soins, leur rapportent de gros revenus.”¹ E oarece contrazicere între această constatare, care scoate în evidență o relativă neatârnare a boierimii moldovene (care nu și-a pierdut baza teritorială) de stăpânirea exclusivă a slujbelor de curte și de Divan, — și descrierea Domnitorului fanariot, rob la Țarigrad și despot absolut în principatul său. E de văzut până la ce punct, această din urmă definiție, care se potrivește într-adevăr mai deplin Țării Românești la acea dată, nu este și un efect al frazeologiei inerente stilului vremii, în scrisul consulilor Republicii.

În Muntenia însă, atacurile neîncetate ale „Pazvanților” de peste Dunăre luaseră proporții, cari nu se mai puteau stăpâni cu mijloacele locale. La 1799, a doua domnie a lui Alexandru Moruzi încerca să înfrunte primejdia, recrutând ostași cari, alături de turcii împăratului, să respingă cetele de năvălitori. „Făcea, scrie în cronica sa anonimul care semnează „Zilot Românul”, și de prin județe ostași, puindu-le nume panduri, și trimitea pe unii la Craiova, pe alții la ordii; în București iarăși aduna câți mișei, câți blestemați, și-i scria în rândul ostașilor. Săracă țară, ticăloasă țară, de cine ai ajuns să fii străjuită și păzită!” Pentru împrejurările de atunci, aceste sentimente ale „zelosului” nostru autor pentru serviciul militar al pământenilor, ilustrează o întreagă mentalitate. „Nu zic, adaugă el de altfel, că rumânii nu sunt destoinici de arme, fiindcă de voi zice așa mă vădesc de mincinos istoriile cele vechi”, dar fiindcă „de mulți ani intrând supt jugul birului și al supunerii [...] cursul anilor și împilarea ce au avut în toată vremea [...] i-au îmbrăcat cu spaima și cu frica”². Era poate și teama nemărturisită, față de înarmarea unor elemente luate în afară de ordinea privilegiată, cari ar putea într-o zi dezvolta alte năzuințe; din acest punct de vedere, pandurii lui Moruzi vor avea urmași în deceniile următoare.

Se vorbea din nou de o intervenție a Rusiei, ceea ce ar fi atras asupra Principatelor greutatea altei ocupații, a altor operațiuni războinice pentru stărpirea Pazvangiilor. Alexandru Moruzi își dovedi încă odată iscusința. „Fiind măiestru, scrie Dionisie Eclesiarhul, a făcut altă meșteșugire și puind de a făcut harzoval, adecă jalbă către împăratul despre partea țării, cu mare plângere și tânguire, și a iscălit pe toți boierii țerii, mari și mici, pe toți breslașii și cumpănașii, geluind și ticăloșindu-se că a sărăcit și li s-a prăpădit tot ce au avut”, rugând „să ierte pe Pasvandoglu, să nu mai vie și oștile muscalilor, că nu mai au nici oștilor împărătești să le dea zaharele”³. Era o manevră diplomatică care, pe de o parte arăta lealitate față de Poartă, nu-l punea rău nici cu puternicul răzvrătit de la Vidin, și căuta să ferească țara de alte nenorociri. Dar e interesantă mai ales manifestarea Stărilor în acest document, în care apar, pe lângă reprezentanții nobilimii, și orășenii din

¹ Hurmuzaki, *Doc. Supl. I, II*, p. 188.

² *Ultima cronică română din epoca Fanarioților*, ed. B. P. Hasdeu, p. 30—31.

³ *Op. cit.*, p. 112.

corporațiile de meseriași și negustori. Importanța lor economică începe a le da și rosturi politice; poate acum, la 1800, să fie într-adevăr și o pătrundere a ideilor ce frământau Apusul, de a căror influență vom avea de ținut seamă în curând. Văzând însă că Poarta era prea slabă ca să isprăvească, prin singurele ei mijloace, războiul cu Pazvantoglu, și că sarcinile financiare ajungeau iarăși covârșitoare, cea mai mare măiestrie a Domnitorului a fost cererea sa de a fi mazilit, dându-i astfel posibilitatea să se retragă la vreme dintr-o situație, căreia nu-i mai putea face față. Moștenirea o primi Mihai Suțu, care își dădu repede socoteală de ipotecile ce o apăsau¹. Nu-i mai rămânea într-adevăr decât „să dea bir cu fugiții“, ceea ce s-a întâmplat la 1802, când amenințarea înaintării unor cete prădalnice spre București, după ce pustiiseră Craiova și Oltenia, determină pribegirea Domnitorului, a vlădicilor și a celor mai mulți boieri în Ardealul vecin, de unde cererile lor de ajutor pornesc către împărații Rusiei și Austriei². Tot atunci a fost îndreptată alta către Primul Consul Bonaparte, al cărui renume ajunsese mai de mult până la țarmurile Dunării. Demersul către împăratul Rusiei cuprindea cererea pentru numirea lui Constantin Ipsilanti, ca Domnitor al Țării Românești³.

Față de împrejurări atât de tulburi, nu ajungeau numai somațiunile lui Hasan Pașa care ocupase Bucureștii, către pribegi, de-a se întoarce la vetrele lor⁴. O acțiune a Austriei și a Rusiei se dezvoltă la Constantinopol, țarul Pavel I folosind, în această împrejurare, noua sa situație de prieten și protector al Imperiului Otoman. Astfel se lămurește cum domniile lui Constantin Ipsilanti la București și a lui Alexandru Moruzi la Iași, sunt însoțite de firmele din octombrie 1802, cari reprezintă, după definiția lui Iorga „o adevărată constituție a țărilor românești, potrivit cu dorințele arătate de țara însăși“⁵.

Acest lung document, care reproduce și firmele anterioare din 1774, 1783 și 1791, confirmă într-adevăr multe din dorințele formulate și repetate cu stăruință de un sfert de veac, de reprezentanții Stărilor din principate⁶. Din înșirarea lor destul de confuză, fără ordine sistematică, se pot reține următoarele dispozițiuni, pentru laturea ce ne interesează aci mai cu deosebire: Nu se va cere mai mult decât haraciul, și birurile statornicite prin obicei, iar dregătorii turci nu vor mai avea voie să umble după ele în țară. Domniile urmau a împlini șapte ani, iar Domnii nu puteau fi schimbați înainte de termen, decât pentru vină dovedită, și de acord cu reprezentantul Rusiei la Constantinopol. În ce privește dărilor, ele nu se puteau așeza decât cu sfatul și consimțământul boierilor în fiecare an, însemnată concesiune făcută uneia din principalele revendicări ale Stării. În privința slujbelor însă, se arăta anume „că boierii Țării Românești și a Moldovei, fiind că se cuvine a se da la acei cari dintre greci și pământeni vor fi mai aleși și cu îndestulare de buna chibzuirea lor

¹ Zilot Românul, ed. citată, p. 45 și urm.

² Cererea către împăratul Austriei, semnată „les représentants de la nation Vallaque“ din 23 iunie 1802, în Hurmuzaki, *Doc. XIX*, 2, no CCVI și CCVII, p. 127—28. Acea către împăratul Rusiei menționată în nota trimisului rus din septembrie 1802, în Iorga, *Acte și Fragmente*, II, p. 371—72.

³ Și nu „neliniștea“ cum arată Dl. I. G. Vântu, *op. cit.*, p. 167.

⁴ Hurmuzaki, *Doc. XIX*, 2, p. 106.

⁵ *Hist. des Roumains*, VIII, p. 162.

⁶ V. textele în Gh. Petrescu, D. A. și D. C. Sturdza, *Acte și doc. relative la ist. Renașterii României*, I, p. 252 și urm.

și credincioși, pentru aceasta punctul boierilor se lasă întru tot la acei după vreme Domni ai Țării Românești și ai Moldovei, spre a metahirisi în slujba lor după trebuință pre cei vrednici și credincioși, atât din greci cât și pământeni protimisind pe cei mai iscusiți din pământenii boieri la boierii acele cari sunt chiriși cuviincioase pământenilor¹. Boierii la rândul lor trebuiau să cruțe pe locuitorii săraci; moștenirea călugărilor cari nu stăteau în mănăstiri nu revenea nici mitropolitului, nici mănăstirilor, ci urma să se dea unei Case a milelor, în folosul săracilor și orfanilor. Privilegiile negustorilor erau asigurate la rândul lor, prin oprirea pentru alții de a face negoț în țară, fără firman¹. Se ținea astfel seamă în oarecare măsură, de dorințele fiecăreia din Stări, asigurându-se în același timp o mai mare stabilitate domniei, deși nu atât cât se dorise. Acest regim însemna desigur un progres asupra situației de fapt din ultimele două decenii și ar fi putut poate mulțumi revendicările anterioare, formulate de către deputații boierimii celor două țări. Dar el se afla depășit de transformarea ce se petrecuse în spirite și care așază de acum înainte pe primul plan un nou factor: acel al ideologiei răspândite de Revoluția franceză, în cursul unui deceniu, și al răsunetului ei în întreg Răsăritul și Sud-Estul Europei. La 19 noiembrie 1802, agentul austriac de la Iași, Timoni, arăta existența mai multor partide printre boierii localnici: „Unii sunt aduși către ruși, alții către turci, și cei de al treilea pentru o nouă ordine de lucruri, fără a-i socoti mai dinainte păgubitoare urmări². În această năzuință spre o „nouă ordine“ care arată influența ideilor din Apus, se poate întrezări începutul marii transformări, care va pune capăt și în țările românești regimului de Stări privilegiate.

3. PRIMELE ATINGERI CU IDEOLOGIA REVOLUȚIONARĂ ÎN JURUL ANULUI 1800

Influența ideilor Revoluției franceze, de mult pregătită prin acea a curentelor filosofice din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și a literaturii franceze în general, în tot Orientul european, dar mai cu deosebire în mediul grecesc și fanariot³, este atestată mai de mult de mărturii contemporane: din 1794 și 1796, se observă că unele cercuri boierești din București nu-și ascund simpatiile pentru ideologia și realizările republicii, pentru succesele ei militare⁴. În ultimii ani ai secolului, aceste aspirațiuni se concentrează asupra figurii stăpânitoare a lui Bonaparte: prestigiul care îl învâluie de la expediția sa din Egipt, al cărei răsunet a fost considerabil în întreaga lume răsăriteană, a fost sporit de autoritatea ce i-o conferă 18 Brumar și rolul său de arbitru în reorganizarea așezămintelor politice și sociale ale Franței. Instinctiv, prin deformarea impusă de distanță și de lipsa de informațiuni exacte, admiratorii săi din îndepărtatele provincii dunărene au totuși sentimentul că regimul Primului Consul consolidează cuceririle Revoluției și le așază pe temelii trainice. În lumina acestor considerațiuni trebuiesc înțelese paginile, desigur naive

¹ Rezumate în Iorga, *Hist. des Roumains*, VIII, p. 159—162 și I. G. Vântu, *op. cit.*, p. 168—170.

² Hurmuzaki, *Doc. XIX*, no CCXL, p. 152—153.

³ V. raportul lui Hortolan din 15 oct. 1793, Hurmuzaki, *Doc. Supl. I*, II, p. 94: *Presque tous les négociants de Janina et de l'Albanie établis ici sont des sans-culottes*.

⁴ N. Iorga, *La Révolution française et le Sud-Est de l'Europe*, *Rev. Hist. du Sud-Est européen*, X (1933), p. 354 și urm.

și pline de inexactități, ale lui Dionisie Eclesiarhul despre „tulburarea de s-a scociorât“ în Franța, despre luptele din „Misir“ (Egipt), cari au rostul „să deschidă drum la America“ (!) — exemplu tipic de confuzie între noțiunea Indiilor occidentale și a celor orientale —, sau despre etapele mișcării revoluționare: cea dintâi, care se încheie cu „tăierea craiului“, instituie doar un sfat de „judecători divaniști“ cari conduc treburile publice, pe când adevărata slobozire de „rumânie“ („ca și odinioară, adaugă cronicarul, rumâniei Țerii Rumânești“) a norodului francez, e atribuită intervenției lui Bonaparte care câștigă astfel recunoștința și iubirea tuturor¹. Mai contribuia de altă parte și legenda, destul de răspândită la acea vreme, a originii grecești a Primului Consul, care îl făcea mai apropiat lumii răsăritene².

Dar împrejurările tulburi ce le provoca în țările noastre procesul de descompunere al Imperiului Otoman, prădăciunile „pazvanților“ și cârjaliilor porniți de peste Dunăre, și nevoile ce le îndurau de pe urma acestor frământări locuitorii Țării Românești, erau să determine manifestări mai concrete; consecința lor se face simțită și pe planul încercărilor de reformă constituțională, pe care întâlnim acum cele mai ciudate sisteme de altoire a ideilor nouă, cari frământau Apusul, pe tradiționala așezare a regimului de stări privilegiate.

Întâia manifestare cunoscută cu precizie, este demersul, amintit în lucrarea recentă a D-lui Emil Vărtosu, întreprins de chiriarhii și boierii munteni refugiați la Brașov în 1802, pe lângă ambasadorul Franței la Viena, Champagny, pentru a transmite Primului Consul rugămintea de a interveni în favoarea țării lor. Avem și rezoluția lui Bonaparte pe rezumatul petiției „arhiepiscopilor și boierilor Valahiei“, care spune destul în conciziunea ei caracteristică: „*Ecrire au citoyen Champagny, pour faire écrire à ces individus qu'ils me fassent connaître ce que je pourrai faire pour leur service*“. Nu era într-adevăr de așteptat ca la data de 1 Thermidor a anului X (8/20 iulie 1802) și în mijlocul atâtor alte preocupări, Primul Consul să arate mai mult „entuziasm“ sau „interes“ pentru cererea acestor necunoscuți³, după cum de altfel și mai târziu, Principatele dunărene nu erau să constituie în uriașul său joc politic și diplomatic, altceva decât o monedă de schimb în tratativele cu țarul Aleksandru I, o compensație comodă pentru a prelungi ocupația franceză în Prusia, sau a obține avantajii la celălalt capăt al continentului. Nu astfel considerau însă unii din acești „indivizi“, realizările regimului său și nădejile ce puteau izvorî pentru țările noastre oropsite, dintr-o prezență mai activă a politicii franceze la Dunăre; sunt indicii ale unor alte demersuri, întreprinse nu numai de boieri munteni, dar și moldoveni, în 1804 sau 1812, a căror soartă, de altfel nedeslușită, ne privește aci mai puțin⁴.

¹ *Cronograful Țerii Rumânești*, ed. Nicolaescu-Plopșor, p. 146 și urm. E interesantă prioritatea, ce se subliniază aci a reformei lui Constantin Mavrocordat de la 1746.

² *Ibid.* Cf. N. Iorga, *Ist. literaturii române în sec. al XVIII-lea*, II, p. 150 și D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945, p. 150 și urm.

³ E. Vărtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei „republici aristo-democraticești“ în Moldova la 1802*, ed. A. I. I. I., București, 1947, p. 8 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 15 și urm. Cf. N. Iorga, *Les Roumains et Napoléon I-er*, *Rev. Hist du Sud-Est européen*, IX, 1932, p. 129—130.

În directă legătură cu preocupările ce ne călăuzesc în această cercetare, este însă ciudatul proiect, cunoscut sub titlul „*Plan sau o formă de oblăduire republiciană aristocratică*”, atribuit marelui boier moldovean Dimitrie Sturdza, și datat în mod obișnuit mai târziu, fiind cuprins în bogata literatură de planuri de reformă, pe care o aflăm după zguduirea evenimentelor revoluționare din 1821: în seria acestora îl așază atât I. C. Filitti, cât și Nicolae Iorga, în ultimele lor lucrări cu privire la această epocă¹, fără a mai aminti de altele mai vechi; singur Radu Rosetti, în amintirile sale, exprimase o îndoială, socotindu-l mai degrabă din jurul anului 1816, deci anterior celorlalte².

DI. Vărtosu are însă dreptate, când arată că un sistem republican nu se putea concepe, pentru Moldova sau oricare altă țară europeană, în anii Congresului de la Viena și a restaurării monarhice și conservatoare pe care o înfățișa Sfânta Alianță. Însăși „ideea de a alcătui o republică” nu se potrivea cu condițiile de politică generală ale acestei vremi și nu putea în nici un caz servi interesele țării, cari trebuiau să fie prezintate Marilor Puteri, cu desăvârșire potrivnice, după cum se știe, oricărei urme a „hidrei revoluționare”. Ideea de a înlocui instituția monarhică a Domniei, prin „divanuri” sau consilii restrânse de boieri veliți, cari reprezintă laturea aristocratică — chiar oligarhică — a proiectului, cea democratică fiind „Divanul de jos”, ales prin diferite grade de alegători, cari dau astfel expresiune „glasului de obște”, nu se poate potrivi decât vremii în care Franța nu încetase de a se intitula „Republică”, denumire ce stăruie încă pe cei dintâi „napoleoni” de aur, cari pe o față au chipul împăratului, dar pe cealaltă mai înscriu cuvintele „*République française*”. La considerațiunile D-lui Vărtosu, ar fi de adăugat acele cari rezultă din însăși expansiunea proiectului: faptul că autorul său se referă, pentru atribuțiunile Divanului de jos în materie financiară, la „Englitera, țară slobodă, vrednică de a lua paradigmă de la dânsa”, — aluzie, fără îndoială, la prerogativele consacrate ale Camerii Comunelor pentru votarea bugetului, — pe când alte idei sunt de vădită inspirație franceză, ne îndreaptă de asemenea spre același an 1802, singurul în care, în urma tratatului de la Aminens, s-a putut așeza o pace vremelnică între Franța cârmuită de Bonaparte, și marea ei adversară insulară din timpul Revoluției și a Imperiului. Dar alegerea Divanului de jos, pe diferite trepte ale scrutinului, locuitorii satului alegând câte un delegat, aceștia la rândul lor desemnând câte „trei ipochimeni” de plasă, iar adunarea acestora la scaunul județului, alegând în sfârșit cei trei deputați de divan, cari pot fi „din partea boerească cât și din celelalte stări”, corespunde întocmai sistemului adoptat de Constituția anului X de la 4 august 1802, care prevede adunări treptate de canton, arondisment și departament, ale căror alegeri determină pe reprezentanții națiunii în Corpul legislativ și în Senat³. În fine, însăși preocuparea deosebită pentru școală și cultură, încredințată primului departament de trei, al Divanului Mare de 15 boieri oligarhi, cari se înlocuiesc numai prin cooptare din aceeași

¹ I. C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele române dela 1821 la 1828*, p. 109 și urm.; N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VIII, p. 358—59.

² E. Vărtosu, *op. cit.*, p. 17 și urm. Dar tot D-sa observă (p. 19) că și Alecu Russo, *Scrieri*, ed. Haneș, p. 171, fără a menționa proiectul, crede că ideile „republicanilor cu Dimitrie Sturdza” erau anterioare anului 1821 și mai apropiate de 1817.

³ E. Vărtosu, *op. cit.*, p. 23—28 și 32—39 (textul). Pentru instituțiile politice ale Consulatului, L. Villat, *La Révolution et l'Empire* (coll. Clio, 8), II, p. 31 și urm.

categorie socială — se poate apropia de legislația școlară și culturală a Primului Consul, deosebit de rodnică în 1802 și 1803, când organizează liceele și Institutul Franței. Sunt argumente cari întăresc ipoteza D-lui Vârtosu și ne îngăduie în același timp să distingem intenția autorului de a înfățișa, în proiectul său, noțiuni cari să nu fie necunoscute cercurilor politice și diplomatice ale Europei Occidentale, de la cari se inspiră, potrivit lui însă realităților sociale contemporane din țara sa, cari impuneau menținerea regimului de Stări privilegiate. Este desigur în această alcătuire de consilii și comisiuni, dintre cari unele lucrează „pe taină” și ceva din vechile instituții ale Veneției¹, a căror amintire era încă proaspătă în 1802.

Căci dacă în alte planuri de reformă, mai târzii, va fi vorba de contribuția tuturor la impozite, sau de alte atingeri la regimul de excepție al claselor conducătoare, în aceasta nu se prevede în mod expres nici o restrângere a privilegiilor: rostul „veliților boieri” în alcătuirea divanului ocârmuitor este semnificativ, „obștea locuitorilor” — dar mărginită la „gospodari” — având și ea doar o participare indirectă la cârmuire, prin sistemul electoral ce l-am amintit mai sus. Aceasta e principala concesiune făcută noilor împrejurări. În general, alcătuirea unui astfel de proiect la acea dată se potrivește personalității presupusului autor, logofătul Dimitrie Sturdza, om de autoritate, „patriot cu înherbințală”, cum îl descriu versuri contemporane, cari înfruntă, în descrierea calităților lui, cele mai elementare reguli de înlăturare a cacofoniei:

„Haractir are ca Caton, ca Brutus statornicie
Și ca Cauniță, sfetnic, negreșit poate să fie!”².

Știm de altfel că scrupulozitatea sa în examinarea unei gestiuni financiare era să creeze la 1826 Domnitorului serioase dificultăți³.

Dar ideile de reformă erau în atmosfera vremii. Ele erau îmbrățișate și de boierimea de a doua treaptă, nemulțumită de a fi îndepărtată din slujbele mari, sentiment în care o încurajau și consulii străini: cel rusesc de la Iași opunea, în același an 1802, pe „adevărații boieri moldoveni”, fanarioților căpătuiți în slujbe⁴; a fost deci o perioadă în care politica rusească a sprijinit acest curent, atitudine ce se va schimba mai târziu. Am menționat raportul agentului austriac de la Iași, despre partidele boierimii moldovenești și dorința unei ordini nouă⁵. E o aluzie la frământarea peste care plutește „un cuget a nesupunerii franțuzești, cutezând a zice și către stăpânire cuvinte de îngrozire”. Cuvintele sunt ale anaforalei din 29 martie 1804, prin care Divanul Moldovei, în frunte cu Mitropolitul Veniamin și 36 de veliți boieri (între cari și Dimitrie Sturdza vel vornic!) denunță Domnitorului aceste uneltiri și pamflete, datorite „unor netrebnci și smintiți” cari

¹ Cf. și D. V. Barnoschi, *Originele democrației române*, p. 99. Tratatul de la Campo-Formio, care anexa Veneția Austriei, e din 17 oct. 1797.

² E. Vârtosu, *op. cit.*, p. 19. V. și raportul consular francez din 8 iulie 1824, Hurmuzaki, *Doc.*

³ Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VIII, p. 358 și Hurmuzaki, *Doc.* X, no CCCII, p. 339.

⁴ Raport austriac în Hurmuzaki-Nistor, *Doc.* XIX, 2, no CCXXX, p. 144—145.

⁵ *Ibid.*, CCXL, p. 152—153.

răspândesc asemenea idei subversive¹. Unul din autori se credea a fi un Cuza, care a și fost arestat, fără însă a i se putea dovedi vinovăția; Domnitorul Alexandru Moruzi, care întârea anafora Divanului, atribuia agitația activității fostului consul rus Malignovski²; acțiunile cele mai deosebite se întâlneau deci pe acest tărâm. E neîndoielnic că în activitatea politică subterană a timpului erau amestecate și cercurile masonice, cari luaseră un oarecare avânt în Principate, o dată cu dezvoltarea organizării lor în celelalte țări ale Europei³; în special în Moldova, ele se aflau în contact cu valul de emigrați poloni, cari duceau cu ei, după împărțirea samavolnică a țării lor, dorul libertății pierdute și conștiința idealului pentru care luptaseră. Prin ei, un nou aport de gândire și faptă revoluționară se adăuga la influențele, ce ne sunt până acum cunoscute. Nu mult după 1802, un memoriu trimis de moldoveni lui Bonaparte folosește pentru întâia oară chiar numele de *constituție*, pe care o vor „adaptée à notre goût”⁴.

Evenimentul care era să dea însă o hotărâtoare întorsătură împrejurărilor și să precizeze orientarea nouă a spiritelor, s-a produs la sfârșitul anului 1806, prin noul război ruso-turc și ocuparea Principatelor, timp de mai bine de șase ani, care a fost consecința sa directă. Însărcinat vremelnice de ruși cu conducerea ambelor Principate, Constantin Ipsilanti, fostul Domnitor al Moldovei și al Țării Românești, era să arunce aci sămânța unor prefaceri viitoare. Inițiativele luate atunci vor da roade nebănuite în frământările ce vor izbucni peste un deceniu și jumătate⁵. Chiar cârmuirea prin divan, sub președinția unui senator rus, va obișnui cercurile politice cu o formulă nouă de guvernare. Acum jumătate de veac, Nicolae Iorga putea scrie în prefața la culegerea sa de rapoarte consulare prusiene ale acestei vremi: „E o greșală și o nedreptate a crede că regulamentul organic a introdus întâi în principate ideea de Stat, grupările după credinți, viața publică, că o impulsie străină a dat naștere vieții noastre nouă. În realitate, impulsia a venit de la noi înșine și înaintea regulamentului, de la boieri și în anul 1821”. „O minunat an cu leatul 1821, scrie Naum Râmniceanu, tu cu adevărat prin intrare-ți, de ai și pricinuit Românilor amărăciune, dar de-o dată și deșteptarea”⁶. E locul acum de-a îndepărta mai mult în timp termenul de început al evoluției spre formule nouă ale vieții de stat: mișcarea anului 1821, privită în perspectiva unor cercetări mai amănunțite, este ea însăși rezultatul unei mult mai îndelungate pregătiri a spiritelor, după cum dovedește existența proiectelor și scrierilor, de genul acelor pe cari le-am amintit.

¹ Cf. *Uricariul*, III², p. 59 și urm. și A. D. Xenopol, Primul proiect de constituțiune ale Moldovei, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 2-a, XX, p. 155—156.

² Hurmuzaki-Nistor, *Doc. XIX*, 2, no CCCXIII, p. 203—204, rapoartele agentului austriac Timoni din 13 și 17 aprilie 1804. Aceste afirmațiuni sunt interesante și pentru atitudinea politică a Domnitorului. V. și Rosetti, Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească de la 1806—1812, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 2-a, XXXI, p. 398.

³ V. în această privință N. Iorga, Francmasoni și conspiratori în Moldova sec. al XVIII-lea, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, VIII, p. 301 și urm.

⁴ E. Vărtosu, *Napoleon Bonaparte*, p. 29. Nădăjduim că Dl. Vărtosu va putea publica acest important document, încă inedit.

⁵ Pentru transformarea societății în timpul ocupației, v. *Jurnalul* Contelui de Langeron, în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I, IIII, p. 79 (note la amintirile Contelui de Ligne).

⁶ Hurmuzaki, *Doc. X*, p. LXVI.

Din bogata bibliografie, care a sporit în ultimul timp din an în an, cu privire la evenimentele din jurul acestei date istorice, se pot desprinde acum unele trăsături generale, ce se pot considera definitiv stabilite; dar și ele capătă un înțeles mai deplin, dacă le privim prin aceeași prismă a organizării regimului de Stări în țările noastre. Nu am intenția de a relua analiza amănunțită a izvoarelor, care a făcut obiectul atâtor alte lucrări; îmi va fi de ajuns să mă refer la rezultatele la cari au ajuns cele mai recente din aceste studii, cari au reușit să ne dea o imagine nouă a mișcării revoluționare, din anul „Zaverii” și al „adunării” lui Tudor Vladimirescu.

Întâia lature ce a reieșit acum mai lămurit este tocmai legătura strânsă între aceste evenimente și faza lor pregătitoare, pe care o constituie perioada de ocupație rusească din Principate, în anii 1806—1812 și acțiunea lui Constantin Ipsilanti. Întemeiat pe corespondența publicată de Dl. P. P. Panaitescu¹, Dl. M. Romanescu a scos în evidență cum se cuvenea, acest rol de precursor al principelui fanariot, refugiat în Rusia și trecut în serviciul ei: „era prieten cu principele polon Adam Czartoryski, care ajunsese ministru al Afacerilor Străine în Rusia [...] Din această legătură de prietenie a izvorât acțiunea personală a lui C. Ipsilanti în timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, ajutorarea răsculaților lui Karagheorghe, înarmarea milițiilor naționale de panduri, care au avut în acest război o menire independentă în Oltenia [...] În iulie 1807, Ipsilanti trimite în Oltenia oastea sa de panduri și arnăuți, în frunte cu vornicul Constantin Samurcaș [...] pentru ca să coopereze cu armatele rusești și să înlesnească generalului Isaiev trecerea Dunării [...] Acțiunea lui Constantin Ipsilanti avea să slujească în 1821 drept model răscoalei fiului său; aceeași încredere în sprijinul Rusiei, același batalion grec din Rusia sudică, același punct de plecare din principate, cu participarea Românilor”².

Intrarea armatelor rusești ridicase din nou nădejile Stărilor. Proclamația împăratului Aleksandru făgăduia „siguranța și libertatea Clerului, a Nobililor și a tuturor locuitorilor Moldaviei și Valahiei”³, iar un raport al lui Hammer de la Iași, din 4 ianuarie 1807, amintește chiar „la lettre de l'empereur Alexandre, adressée aux états des deux principautés”⁴. De fapt, cu câteva luni mai de vreme, unii dintre boierii din Moldova, la îndemnul consilierului Rodofinikin, îndreptaseră o cerere către împărat, al cărei conținut consulul francez Reinhard îl rezumă astfel: „les Boyards signataires déclarent qu'ils ne peuvent attendre leur bonheur que de la protection de la Russie; qu'ils la réclament solennellement, et surtout pour les deux points suivants: 1) Que le Prince ne puisse jamais dépasser une somme déterminée d'impositions. 2) Que les paysans soient obligés de travailler pour les Boyards, pendant 36 jours dans l'année, au lieu de 12, ou au moins que chaque individu de chaque famille soit astreint à ce travail de 12 jours [...]”⁵. Se revenea deci cu o stăruință deosebită pentru două din revendicările mai vechi, în legătură cu

¹ *Correspondența lui Constantin Ipsilanti cu guvernul rusesc*, București, 1933 (Așez. I. C. Brătianu).

² Tudor Vladimirescu, stâlp al dreptății sociale, în vol. *Oltenia*, 1943, p. 343 și urm.

³ Hurmuzaki, *Doc. XIX*, 2, p. 352.

⁴ *Ibid.*, p. 369.

⁵ Hurmuzaki, *Doc. XIX*, no MDCLXII, p. 778.

privilegiile de Stare: dreptul de control asupra impunerii și un regim de muncă mai favorabil intereselor proprietății, decât acel pe care îl hotărâse reforma lui Constantin Mavrocordat. Sub oblăduirea lui Constantin Ipsilanti, instalat de ruși și încredințat chiar, după fuga lui Alexandru Suțu și retragerea lui Alexandru Moruzi, cu ocârmuirea ambelor țări, se putea crede că aceste privilegii vor dobândi o mai deplină recunoaștere.

Izvoarele înseamnă însă din acest punct de vedere oarecari decepții. Domnul se înconjură cu un alai militar, puțin obișnuit în ultimul timp. „Vedeai, scrie Zilot Românul, pre Domn cu o închipuire nouă și nepomenită [...] Toată pompa și orânduiala [...] se încheia cu doi soldați ce păzia cu puștile la ușa odăii în care se afla șezând, și la capul scării jos vreo alți câțiva soldați cu o darabană și un fluer; și măcar că aceasta la obiceiul evropaiesc este adevărat mare cinste, dar la un Domn al Țării Rumânești, supuse Porții Turcești, era o văpsea necinstită și defăimată. Nu era mai puțin ciudat să vezi că făcea și boerii cu un nou obicei, adică cu pitace domnești în scris, care se da la obazele ce se boeria, coprinzătoare că „cutare după slujba sa (sau după altă mijlocire) să se sue la treapta cutare“; care pitace ajunseră mai la urmă de (se) vindea și pe bani, și era destulă ocară, căci le lua și toate mascaralele și oamenii netrebnici. Pe de altă parte, Măria Sa făcea mereu și oaste, din adunătură de felurimi de oameni blestemați, cu cheltuială din vistieria țării, pe care oastea o numea a țării — era, pot zice, curată ceată de tâlhari, că pe unde ajungea gema pământul [...]”¹.

Nu trebuie să luăm drept prea exacte aprecierile acestui cronicar². Cercetări la cari vom avea prilejul să ne referim, dovedesc că nu s-a făcut cu diplomele de boierie un abuz chiar atât de mare, și am putut constata cât de departe este autorul de orice spirit militar. Rămâne faptul că administrația lui Ipsilanti nu satisfăcea în totul dorințele Stării boierești. Și că a dat o dezvoltare deosebită alcătuirii unei armate (ale cărei uniforme le descrie cu interes Dionisie Ecclesiarhul³) luând parte cu ea la ofensiva rusească.

În această acțiune și-au făcut pregătirea politică și militară principalii actori ai dramei din 1821; în trupele de panduri în serviciul Rusiei, s-au distins mai întâi Teodor din Vladimiri, viitorul sluger, și cei mai mulți din căpitanii săi. S-a redeșteptat astfel spiritul ostășesc al vechii slujitorimi, cu deosebire în Oltenia, care pierduse de un secol amintirea acestor rosturi ale ei, o dată cu vechile privilegii, ajungând să se cufunde în masa plătitore a birnicilor de rând. Dar totdeodată s-a deșteptat și amintirea „dreptăților“ ei de odinioară, încălcate de atâtea vreme de asupririle stăpânirii, executoare servilă și abuzivă a cerințelor Porții. Era deci dreptate Dl. Boldur, în recenzia făcută lucrării recente a D-lui Oțetea⁴, de a sublinia această latură a mișcării lui Tudor, care nu e numai o anticipare asupra viitorului, dar și răsunetul cel din urmă al unui trecut, ce nu se poate înțelege decât în continuarea regimului de Stări, cum îl cunoaște istoria Țării Rumânești din veacul al XVII-lea. Chiar denumirea de „panduri“ ne duce înapoi spre aceași vreme⁵.

¹ Zilot Românul, ed. citată, p. 85—86.

² Cf. N. Iorga, *Ist. literaturii rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 351: „un vanitos limbut“.

³ *Cronograful*, p. 140—141.

⁴ *Studii și Cercetări istorice*, XX, p. 322. Dl. Boldur dezvoltă desigur această părere în lucrarea pe care a anunțat-o.

⁵ I. C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele române*, p. 15, n. 5.

În mod firesc însă, nu e numai atât, căci de altă parte contactul cu revoluția sârbească și „adunarea“ lui Karagheorghe, care cel dintâi a denumit astfel comunitatea militară a răsculaților săi, va lăsa urme în amintirea românilor, martori ai acestei mișcări din țara vecină și cari se vor inspira de la ea. Era în această creațiune a revoluției sârbești și o influență a ideilor franceze, cum au crezut unii¹, sau e o adaptare la noile împrejurări a unor vechi tradiții din Serbia medievală, cu „soborul“ ei de căpetenii ostășești?² În orice caz, caracterul e acum cu totul altul. Stăpânirea otomană, atrăgând la islamism pătura conducătoare a țărilor sârbești, îndeplinise un proces de nivelare socială și ștersese urmele structurii de Stări privilegiate. „Adunarea“ lui Karagheorghe este alcătuită numai din elemente țărănești, ridicate o dată cu el din mediul rural, fără legături cu privilegiile a căror noțiune se pierduse – sau mai degrabă se înstrăinase. În principate, situația era alta și de aceea și destinul acțiuni paralele, ce s-a desfășurat aci, a fost deosebit.

Lucrările publicate în ultimii ani au limpezit multe din problemele ce rămăseseră nelămurite în jurul evenimentelor ce înseamnă anul 1821. Ion C. Filitti într-o serie de articole și studii³, și acum în urmă Dl. Oțetea într-o expunere mai largă și accentuând mai ales latura externă a împrejurărilor⁴, au scos în evidență legăturile mai vechi ale lui Tudor Vladimirescu cu Eteria și cu boierii din București, ce îi erau afiliați. Mișcarea sa n-a mai apărut astfel, cum o interpretau istoricii mai vechi, ca o reacțiune națională împotriva revoluției grecești, ci dimpotrivă, la început, ca o acțiune subordonată ei, menită a întări diversiunea pe care Eteria înțelegea să o creeze în țările noastre, înainte de a trece la realizarea adevăratelor ei scopuri, răscoala întregii populații creștine din Balcani și eliberarea vechii Elade. Dar pentru aceste idealuri îndepărtate nu se putea răscula poporul Țării Românești: „Dacă ar fi spus oltenilor țelul acestei revoluții, înseamnă martorul contemporan Ștefan Scarlat Dăscălescu, adică că este asupra turcilor în favorul grecilor, n-ar fi reușit; dar el, bun politic, a știut unde să-i atingă; a propagat că, ne mai putându-i vedea așa de prăpădiți și ticăloși, a venit în ajutorul lor și, intitulându-se «Ocârmuitorul Adunării Izbăvirii», i-a îndemnat pe toți la arme împotriva boierilor și împotriva grecilor funcționari și arendași, cari acolo mai mult decât oriunde făcuseră jafuri neauzite și dezbrăcaseră pe popor până la piele. Atâta le-a trebuit oltenilor și, măguliți de speranța prăzilor, această necesitate tactic, au alergat cu miile supt steagurile lui”⁵. Din această necesitate tactică, probabil și din resentimentele personale ce se acumulasera până la explozie în firea dârză și ambițioasă a moșneanului, căruia isprăvile sale războinice sub steag străin, îi dăduseră conștiința deplină a valorii sale — se lămuresc accentele revoluționare ale proclamației de la Padeș, cari, ele, depășeau instrucțiunile cu care plecase

¹ N. Iorga, *La Révolution française et le Sud-Est européen*, op. cit., p. 349.

² V. memoriul IV, *Adunările de Stări în țările Europei de Răsărit dinădunare*.

³ *Frământările politice și sociale în Principatele române dela 1821 la 1828*, p. 19 și urm.; Tudor Vladimirescu (rostul răscoalei lui), București, 1937, 8 p.; repărit în *Viața politică a Țării Românești și a Moldovei*, în *Enciclopedia României*, I, p. 815 și urm.

⁴ Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în țările românești, în *Balcania*, IV (1941), p. 1—408 (a apărut însă în 1945).

⁵ N. Iorga, Un cugetător politic moldovean, Ștefan Scarlat Dăscălescu, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, XIII, 1932, p. 54.

în ianuarie din București, așa cum ni le arată scrisoarea celor trei mari boieri, Grigore Brâncoveanu, Grigore Ghica și Barbu Văcărescu, de curând publicată de Dl. Grecescu: „Fiindcă este să se facă obștescul folos neamului creștinesc și patriei noastre, drept aceea ca niște buni și credincioși frați creștini toți și iubitori neamului, pe d. Sluger Teodore, te am ales să rădici norodul cu arme și să urmezi precum ești povățuit [...]”¹. Dar desigur nu-l povățuiseră să întrebe atât de răspicat: „Dar pe balaurii care ne înghit de vii, căpeteniile noastre, atât cele bisericești cât și cele politicești, până când să-i suferim a ne suga sângele din noi, până când să le fim robi?” cum se putea citi în proclamația de la Padeș, și mai ales să îndemne ca „averile cel rău agonisite ale tiranilor boieri să se jertfească”². E adevărat că se adăuga îndată corectivul: afară de ale acelora care se vor alătura mișcării „precum sunt făgăduiți”, dar se mai puteau face asemenea distincțiuni subtile într-o acțiune de răzvrătire? Se poate deci spune că aci mijloacele au depășit scopul, creând de la început o antinomie între intențiile conducătorilor, și instinctul de distrugere și pradă al unei populații înfometate și sărăcite. Horizontul politic al lui Tudor, ca și acel al inspiratorilor și îndrumătorilor săi din țară, era mărginit la vechiul cadru al regimului de Stări, pe care el îl voia însă aplicat după tradiționalele sale dreptăți și rosturi, nu înstrăinat în folosul câtorva, la adăpostul puterii turcești și a domniei străine. Dar oamenii cari alergau sub steagul pe care îl ridicase, chemându-i prin astfel de cuvinte îndrăznețe și violente, înțelegeau altceva, și o dovediră în curând prin faptele lor. Mai mult decât comparațiile încercate de Dl. Boldur, cu vechile mișcări ale lui Hrizica din Muntenia sau ale lui Hâncu din Moldova³, cred că se poate face o apropiere de răscoala care măturase, la 1633, pe Alexandru Iliș și pe grecii săi de pe scaunul Moldovei. Și atunci mișcarea cuprinsese masele țărănești, și puțin a lipsit, după mărturia cronicarului, ca să fi căpătat un caracter cu totul deosebit de acel urmărit de inițiatorii ei⁴. Adversari ai deosebirii de Stări și ai privilegiilor erau mai degrabă Eteriștii, așa cum rezultă din proclamațiile lui Alexandru Ipsilanti, sau din proiectul său de constituție pentru „Eparhia dacică”, în care se prevedea anume ca „deputații cetățenilor să se aleagă din toate clasele cetățenilor”⁵; dar aceste idei erau împrumutate de-a dreptul, de către Rigas și alți începători ai Eteriei, din arsenalul ideologic al Revoluției franceze. Ele nu puteau prinde în Țara Românească a anului 1821, înfățișate sub aspectul cosmopolit al unei mișcări venite de aiurea, decât dacă ar fi avut sprijinul efectiv, cu care se lauda în primele momente, al mării puteri creștine de pe teritoriul căreia pornise: Rusia.

Aci a intervenit însă dramatica întorsătură, care stăpânește întreaga desfășurare a evenimentelor din Principate: dezavuarea atât a mișcării eteriste, cât și a celei a lui Tudor, de către oficialitatea rusească, și retragerea oricărei perspective de ajutor în lupta întreprinsă. S-a insistat asupra rolului pe care l-au avut Metternich și angajamentele Sfintei Alianțe, de a opri pretutindeni mișcările revoluționare, în preajma congreselor, ce

¹ Încă un act în legătură cu mișcarea de la 1821 în Țara Românească, *Rev. Ist. Română*, XVI, 1946, p. 3. Cf. și M. Romanescu, Contribuții la cunoașterea lui Tudor Vladimirescu, *Balcania*, V, 1, 1942, p. 4—5.

² V. textul în E. Vărtosu, *Tudor Vladimirescu, pagini de revoltă*, p. 107—108.

³ În recenzia amintită, *Studii și Cercetări Ist.*, XX, p. 323.

⁴ V. mai sus.

⁵ Cf. N. Iorga, *Izvoarele contemporane asupra mișcării lui Tudor Vladimirescu*, București, 1921, p. 82—83.

întruneau atunci pe suveranii aliați, la Laybach și la Verona¹. Trebuie ținut seamă, nu mai puțin, de tendințele mistice și absolutiste cari tocmai atunci puneau stăpânire pe mintea țarului Aleksandru, îndrumându-l spre despotismul întunecatei perioade a influenței lui Arakceev, prin definiție opusă oricărei idei liberale². Consecințele acestei schimbări de atitudine se pot constata de îndată în țările noastre: inițiativa lui Alexandru Ipsilanti, bine primită în Moldova de domnitorul Mihai Suțu, afiliat Eteriei, de Mitropolitul Veniamin și de principalii boieri, devine o aventură când trece hotarul Țării Românești, iar mișcarea subsidiară a lui Tudor, care se îndrepta spre București, apare și ea lipsită de reazemul ei cel mai de seamă. Încă înaintea de a se ajunge aci, se văzuse din represiunea severă a jafurilor și din măsurile de ordine și disciplină luate de comandantul „Adunării“, că el nu înțelegea să se depărteze de la scopul inițial, deși, oarecum, cuvintele sale trecuseră dincolo de el. Dar nu trebuiesc exagerate defecțiunile din rândurile pandurilor, în urma acestei atitudini; ceea ce i-a dat într-adevăr lovitura, de pe urma căreia mișcarea nu s-a mai putut ridica, a fost tăgăduirea sprijinului Rusiei și amenințarea ocupației turcești, spre a pune capăt tulburărilor Eteriei. Față de această dezastruoasă potrivire de împrejurări, Tudor rămânea complect descoperit; trebuia în mod necesar, să caute sprijinul „vremelnicei cârmuiri“ boierești, ce rămăsese să gireze treburile publice după moartea neașteptată a Domnitorului Alexandru Suțu, și să afle, împreună cu ea, un alt temei politic al acțiunii, ce putea să-l spele de păcatul legăturilor cu Eteria, ce apărea acum definitiv părăsită și condamnată la o înfrângere sigură. I s-a atras în același timp atenția asupra răspunderii ce și-o luase și a consecințelor grele pentru Țară, în fața pornirii răzbunătoare a turcilor. Toată tragedia ce a urmat decurge din această dilemă: interesul puterii constituite, ca al cărei reprezentant se instalase la Cotroceni, cerea despărțirea mișcării de greci și de Eterie, proclamarea lealității față de Poartă și revendicarea domniei pământene, ca reacțiune împotriva influenței grecești — program pe care de altfel și l-a însușit. Dar elementele înarmate pe cari le adunase în jurul său, armăuții, sârbii, bulgarii, porniți pe jafuri și hotărâți „să-și descarce pușca în carne de turc“, sau chiar oltenii sătui de dări și de dajdie, sau dornici de pradă cu prilejul tulburării obștești, nu erau dispuși să-l urmeze pe acest drum. În cele din urmă, ezitățile asupra soluției finale i-au fost fatale: nu a putut nici stabili o înțelegere cu turcii, nici redobândi încrederea lui Ipsilanti, și a căzut victimă unei situații imposibile, care desigur nu mai era în puterea lui de a o stăpâni³.

Toată această interpretare, la care istoricii recentți au ajuns în urma unor îndelungate cercetări a izvoarelor ce au ieșit la iveală în ultimii ani, și a unei analize strânse a manifestărilor succesive ale „Domnului Tudor“, de la accentele revoluționare de la Padeș la acordul cu sfatul boieresc din București, au găsit cea mai deplină confirmare în însemnările unui contemporan, lipsite de orice artificiu de stil, dar pline de un sănătos bun simț și de o logică fără greș. E vorba de manuscrisul arhimandritului Ghenadie Părvulescu, din care fragmentele ce interesează „anul 1821“ au fost recent publicate de Dl. E. Vărtosu⁴. Mai lămurit decât în versurile proaste consacrate acestor evenimente, trebuie

¹ Cf. Oțetea, *op. cit.*, p. 197 și urm.

² Cf. A. Kizeveter, în Milioukov, *Hist. de Russie*, II, p. 679 și urm.

³ Am rezumat vederile expuse de Filitti în lucrările amintite, și mai amănunțit de Oțetea, *op. cit.*, p. 217 și urm.

⁴ Un călugăr admirator al lui Tudor Vladimirescu: Arhimandritul Ghenadie Părvulescu (1805—1873), *Revista Arhivelor*, VI, 2, 1945, p. 240 și urm.

reținută pagina în proză, pe care o reproducem, deoarece ea conține în esență toată explicația pe care lucrările amintite mai sus au reușit, după atâtea discuții, să o dea împrejurărilor, și aduce în același timp, ca element nou, rolul lui Gheorghe Lazăr ca sfătuitor al lui Tudor Vladimirescu. Iată cum și-a însemnat starețul de pe valea Prahovei, după informațiile ce le-a cules, evenimentele¹ pe care le apucase în tinerețea lui¹: „Preste Olt, în România mică, polcovnicu Tudor Vladimirescu a ridicat steag, strângând și înrolând oaste, panduri, română, până la 6 500. Întreprinderea aceasta a lui Tudor era după o înțelegere cu părinții Mitropolit Dionisie Lupu și Episcopul Ilarion Argeșiu, și altor onor. boeri, contra Turchiei, crezând și ei că muscalii vin negreșit în Principate, a trece în Turchia, Alexandru Ipsilant cu Tudor Vladimirescu înțelegându-se în planurile lor, a lupta contra Turchiei, însă Alexandru Ipsilant, politica lui cerea a să lupta cu turcii aici, ca cei de la Elada să se încorajeze și turcii să se împărțească în mai multe locuri. Iar Tudor Vladimirescu, deși făcuse strânsă legătură în alianțea lor cu Ipsilant, dar încredințându-se că toate spusele lui Ipsilant a eșit false și că muscalii nu vin, a schimbat politica, văzând pă vagabonții lui barbari făcând jafuri, nelegiuiri, bieților lăcuiitori români, carii înspăimântându-se atât de răutățile pomeniților zaverгии, cât și de vreo năvălire turcească, a face vreo robie după obiceiul lor; boeri, mitropoliți, episcopi, egumeni, neguțătorii, a trecut în Transilvania. Iar bieții lăcuiitori câmpeni, văzându-se prădați de vite și ce aveau, s-a ridicat la munți, rămânând partea de jos a Țării depopulată.

Un dascalu, Gheorghe Lazăr, om învățat și politic, făcând prieteșug cu Tudor Vladimirescu, îi zise cele următoare:

1. Muscalii nu vin, că entereșele Evropii nu-i iartă.
2. Că Ipsilant are drept a să lupta pentru a-și scăpa patria.
3. Că dumneata te-i încompromutat (*sic*) în ochii Turchii și a boerilor.
4. Te-i încompromotat ca rebel și vagabond.
5. Să se verse sânge în patria ta, fără a ști pentru ce.
6. Unde vei scăpa, la întâmplare, din ghiarăle turcilor, care se gătescu a trece Dunărea? În Austria, amicii turcilor? La boerii? Ei se leapădă de tine! Nu te cunosc!
7. Alt ceva și mai mult, că pierdeți drepturile țării, că v-ați sculat ca rebel în contra Înaltei Porți.
8. Nu vedeți de un secul domn; mitropoliți, episcopi, egumeni, sânt tot venetici greci, și nu putem a ne scăpa. Acum este timpul a scăpa țara de inchișițea grecească, și dumneata vei fi mare.

Atunci Tudor, ca dintr-un somn, deșteptându-se, s-a cunoscut că este rătăcit în politica sa. S-a răcit și depărtat de Alexandru Ipsilant, înțelegându-să în secret cu Înalta Poartă, prin Pașa de la Silistra, că nu numai se va depărta de la greci, ci va veni în ajutorul Înaltei Porți. Și atunci îi garantează că atât domn, mitropolit, pă viitoru greci din Fanari nu să vor mai sui pă tronurile României, și toate tractele între Țara Românească cu Înalta Poartă, din veichime, să aduce la îndeplinire. De care lucru încredințându-să Ipsilant, căuta mijloace a-l omorî, însă fu trădat de căpitanii săi anume (Machedonschii) la Golești, unde l-a dat în mâinile arnăuților și l-a dus la Târgoviște, înaintea lui Ipsilant, pe care l-au tăiat

¹ Născut la 22 octombrie 1805.

cu sabia, în luna lui iunie 10 zile, Mercuri. Când i-a tăiat capul, a rostit aceste cuvinte: «Ceiace eu am semănat, va răsări, grâu curat, țării mele». Se zice că Ipsilant ar fi prins o corespondență a lui Tudor cu Pașa de la Silistra, în contra lor, și de aceia l-a omorât.¹

Iată deci expusă pe scurt, în toate trăsăturile ei principale, întreaga „jalnică tragedie” petrecută în Muntenia, care n-a avut parte de stihurile pe care Alexandru Beldiman le-a închinat acelei ce se desfășura simultan în Moldova. Frazele naive ale arhimandritului reproduc însă informații contemporane, a căror valoare și exactitate ne putem cu atât mai puțin îndoi, cu cât ele redau — încă de acum un secol — întreaga versiune pe care au stabilit-o, cu toată truda și competența lor, istoricii timpurilor mai nouă.

Din ea, figura lui Tudor Vladimirescu răsare desigur în altă lumină decât cea în care stăruiesc încă să ni-l înfățișeze unii din glosatorii moderni ai faptelor și cuvintelor sale². El nu este nici revoluționarul care și-a găsit crezul, și a „capitulat” în fața boierilor, pe cari pornise să-i nimicească; nu e nici deschizătorul de drumuri noi, purtând cel dintâi steagul dezrobirii sociale pe meleagurile țării sale. El trebuie privit drept ce a fost în realitate: un om al timpului său, înălțat prin propriile sale puteri deasupra semenilor săi, cu însușiri înnăscute de ostaș și de conducător, cu resentimentele și aspirațiunile firești ale mediului micii boierimi și ale păturii negustorești, în mijlocul cărora trăise și se ridicase³. „Paginele de revoltă” pe cari le-a iscălit, reprezintă pornirea unui temperament bătaios și reacțiunea împotriva abuzului și incapacității administrative, de care se lovise în diferitele vicisitudini ale carierii sale; ele n-au izvorât din împărtășirea unor teorii politice și sociale, ce rămăseseră străine de gândirea sa de băștinaș. Generația următoare l-a idealizat, dar l-a deformat în același timp; acestei interpretări postume a acțiunii sale i se datorește, în parte, lipsa de înțelegere care întâmpină și acum unele din manifestările sale politice. Astfel a putut fi calificat de „amestec incoherent de revendicări retrograde și de utopii naive” textul „revendicărilor poporului român” pe cari le-a păstrat un raport al agenției austriace din București, în care se cere: revenirea la privilegiile lui Ipsilanti și la legiuirea lui Caragea, Domnul să nu aducă cu sine mai mult de patru boieri greci, vămile lăuntrice să se desființeze, să se dea libertate comerțului la Sudul Dunării și să se constituie o armată de 4 000 de panduri și arnăuți pentru apărarea țării și paza granițelor; celelalte dispozițiuni privesc chestiuni mărunte de ordin administrativ, de edilitate sau chiar de protocol. Rămâne desigur de văzut dacă acest document redă exact punctele ce par a fi fost formulate într-o proclamație a lui Tudor, din aprilie, în momentul când se mai afla lângă București, în fruntea „Adunării Norodului” și exercita efectiv funcțiuni de guvernator — un fel de „Oberkneaz al Sârbilor”, cum îl califică unul din istoricii săi recent⁴. Dar chiar dacă raportul ne-ar fi transmis, fără modificări esențiale, expresiunea gândirii lui Tudor, ea nu ar fi de natură să ne surprindă. Idealul său nu era desființarea Stărilor și a privilegiilor, și nu putea fi, în mediul în care crescuse și prin legăturile ce le avea; el

¹ *Op. cit.*, p. 250—251.

² Cf. D. Bodin, Premizele la un curs despre Tudor Vladimirescu, *Rev. Ist. Română*, XIV (1944), și într-o mai mică măsură și E. Vârtosu, *Tudor Vladimirescu, pagini de revoltă*², p. 41 și urm. Cf. de același: Tudor Vladimirescu, *Rev. Fund. Reg.*, XII, 1945, p. 343 și urm.

³ A. Oțetea, *ibid.*, p. 91.

⁴ Cf. A. Oțetea, *op. cit.*, p. 272—275. Textul în Hurmuzaki-Nistor, *Doc. XX*, p. 592—594.

urmărea reaşezarea lor în făgaşul tradiţional ce îi părea cu drept cuvânt părăsit, restabilirea în drepturile ei vechi a categoriei sociale din care ieşise, aceea a micii slujitorimi, pe care evoluţia nemiloasă a ultimelor decenii ale veacului al XVIII-lea o coborâse la nivelul masei rurale, fără a stinge totuşi în ea deplin conştiinţa rosturilor ei de altă dată. Valul pe care l-a stârnit s-a ridicat însă mai sus, şi a pornit mai din adânc decât crezuse el însuşi, sau socotiseră acei cari îl îndemnau; *dar împăcarea acestor năzuinţe, încă neformulate, ale celeilalte „ţări”, cea lipsită de privilegii, pentru care cuvintele „norod” şi „obşte” aveau alt răsunet, cu structura regimului de Stări, aşa cum o înfăţişa Ţara Românească la sfârşitul perioadei fanariote, era tot atât de zădarnică, pe cât se dovedise integrarea aspiraţiunilor naţiunii româneşti din Ardeal în organizarea de Stări privilegiate a acestei provincii.* În alte forme şi cu elemente diferite, este însă în fond aceeaşi dramă care se desfăşoară, de o parte şi de alta a munţilor; dar putem tot atât de puţin să învinovăţim pe comandantul pandurilor din 1821 de a nu fi adoptat alte principii pentru guvernarea ţării sale — pe cât putem face capete de acuzare episcopilor români, cari au prezentat în cursul unui secol, memoriile pentru recunoaşterea naţiunii lor din Ardeal, de a nu fi privit dincolo de organizarea regimului de Stări, ce stătea la temelia alcătuirii dietelor, şi de a fi încercat încadrarea în această structură medievală, a drepturilor poporului păstorit de ei¹.

Am avut, ce e drept, în 1821, „Adunarea Norodului”, expresiune politică a oştirii strănse sub steagul albastru, cu chipul Sfintei Treimi şi pajura munteană. Dar oricât s-ar fi inspirat de la modelul ce i-l oferea Adunarea sârbească a răsculaţilor lui Karagheorghe, a căror acţiune o continua Miloş Obrenovici, ea n-a ajuns, în scurtul răstimp în care Tudor şi oamenii săi au avut iniţiative politice, să-şi precizeze rosturile şi să devie un corp deliberativ constituit, în locul unei tabere de războinici. Şi aci a fost doar o sămânţă aruncată în furtunile primăverii, din care „grâul curat”, ce îl vestise profeţia lui Tudor în ceasul său din urmă, era să răsară peste ani, peste decenii...

5. PROIECTELE DE REFORMĂ CONSTITUŢIONALĂ, 1821—1822

Zguduirea revoluţionară pe care au trăit-o atunci laolaltă cele două ţări româneşti, tot mai strâns unite în împlinirea unui destin comun, a determinat, încă din timpul grelei ocupaţii turceşti ce a urmat înfrângerii Eteriei, o serie de interesante manifestări politice, în care boierii, factorii de răspundere din ambele Principate, îşi formulează revendicările şi punctul de vedere pentru o nouă aşezare în ţările respective.

Majoritatea acestor proiecte se întemeiază pe regimul Stărilor privilegiate, noţiune pe care unii o înţeleg în conţinutul restrâns, ce o căpătase la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ca o cârmuire de caracter oligarhic — dar a pământenilor — pe când ceilalţi vor să o întindă din nou la toate treptele şi categoriile înzestrate cu privilegii, în spiritul vechii tradiţii. Aceasta se menţinuse mai vie în Moldova, unde partidele se definesc cu mai mare precizie: va fi unul al emigraţiei, care cuprinde, cum a fost cazul în toate pribegiile, clerul înalt şi boierimea mare, mai în măsură de a îndura greutăţile unui refugiu prelungit

¹ V. *Sfatul domnesc şi Adunarea Stărilor*, IV.

în țară străină — și altul al celor rămași să sufere năpastele Eteriei și ale ocupației turcești, alcătuit din oameni de bun neam, adesea nu mai puțin „blagorodnici” decât protipendada fugită, dar lipsiți de mijloacele ei, sau de o boierie mai proaspătă: sunt „ciocoi”, cum vor fi porecliți în deriziune, sau „cârvunarii” suspectați de a împărtăși ideile subversive de libertate și egalitate ale revoluțiilor apusene.

Această din urmă învinuire pare a avea mai mult temei în Muntenia, unde adresele și apelurile cari, circulau pe sub mână, au într-adevăr accente cari cu toată dușmănia împotriva grecilor, par a se inspira din idealul de revoluție politică și socială al Eteriei și predică desființarea deosebirilor de Stare. Dar generalizările trebuiesc evitate, deoarece în celălalt Principat, nota este cu totul deosebită: cu prea rare excepții, nici unul din proiectele cari circulau atunci în Moldova, nu prevede desființarea privilegiilor și nu concepe viața politică a statului în alt cadru, decât acel pe care i-l definește împărțirea societății în Stările, ce a cârmuit-o din cele mai vechi vremuri. Antinomia nu e aci o deosebire de regim, cel mult una de grad în cuprinsul și aplicarea lui.

Până acum câțiva ani se spunea același lucru despre activitatea paralelă a boierimii muntene, în contrast cu așa-zisul „carbonarism” al proiectelor moldovene. Acestuia, căruia i se exagera tendința democratică, i se opunea atitudinea mai rezervată și prudentă a cercurilor politice din Țara Românească: „în Muntenia, scrie în introducerea sa la o prețioasă colecție de documente privitoare la anii 1821 — 1822 (printre cari și o serie de proiecte ale boierilor munteni) Dl. E. Vărtosu, floarea aceasta albastră a spiritului novator va fi extrem de rară și timidă”¹. Dar analiza făcută în același timp, a acestor texte și a altora, în comparație cu acele datorite moldovenilor, ducea pe I. C. Filitti la alte concluzii. „Adevărul este, scria el, că dacă spiritul novator în Moldova se compară cu o floare albastră, cel din Muntenia trebuie asemănat cu o floare roșie”². Cercetarea sa nu confirmă definiția D-lui Vărtosu, pe care am fi mai degrabă îndemnați să o aplicăm proiectelor moldovenești: „Pretutindeni aproape apare opoziția: boeri-boiernași (și cinovnici), adică opoziția între clasa avută nobilă și clasa mijlocie, burghezia, atunci la noi în epoca de formație și de avânt. Cuvântul și noțiunea de privilegiu se întâlnesc foarte des, și destule texte nu cer decât o mutație, o mai justă repartizare a privilegiilor sau o considerare a lor. În orice caz nimeni nu cere ca această noțiune și cuvântul ce o simbolizează să fie șterse din analele patriei, în speță din analele viitorului”³. Filitti subliniază tocmai, analizând un pamflet muntean, că aci „spre deosebire de scrierile din Moldova, se ridică și alt glas: *acel al colaborării tuturor claselor sociale, înlăturând deosebirile întemeiate pe naștere*”⁴, deci în directă opunere cu baza însăși a regimului de Stări. El respinge cu hotărâre părerea „că în Valahia anilor 1821 — 1822, cugetarea politică, frământarea spirituală a unei generații, pentru a izvedi o nouă formulă de viață națională, a fost absentă, sau concedând, a ființat timidă și ineficace, preocupare livrescă doar, a câtorva personalități, alese, dedate

¹ 1821. *Date și fapte noi* (Așez. I. C. Brătianu, XVII), București, 1932, p. XVIII. Părerii asemănătoare la A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice*, I, p. 118, 130.

² I. C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele române*, p. 124.

³ E. Vărtosu, *op. cit.*, p. XXXI.

⁴ *Ibid.*, p. 114.

speculațiilor politice și sociale“¹. O scurtă recapitulare a scrierilor în cauză, sau măcar a celor mai importante —, e cu atât mai necesară, pentru a lămuri această controversă fundamentală.

Într-adevăr, și din alte motive expunerea acestei faze a procesului de evoluție politică în Țările Românești nu este ușoară; printre greutățile pe cari le întâmpinăm, este fără îndoială și cea ridicată de elementul subiectiv și pasional în aprecierea oamenilor și a evenimentelor. A fost vorba nu demult, de cultul întreținut în jurul persoanei și a faptelor lui Tudor Vladimirescu, ce a constituit o piedică serioasă la înțelegerea lor deplină, în lumina unei cercetări obiective². Aceeași atmosferă o vom regăsi în jurul revoluției de la 1848, de excesivă preamărire la unii iar, prin reacțiune, de exagerată scădere la alții. În fine, și „cărvunarii“ de la 1822 și-au găsit apologia în evocarea, plină de evlavie și de entuziasm a D-lui D. V. Barnoschi, căreia au venit pe urmă să-i taie aripele considerațiunile critice ale lui Ion C. Filitti³. Și din acest punct de vedere, o examinare a problemei, în cadrul nu numai al aportului ideilor nouă și a legăturilor, reale sau presupuse, cu mișcările și curentele revoluționare străine, dar în continuitatea regimului de Stări ce se manifestă în aceste scrieri, ne pare bine venită pentru a le pătrunde rosturile și a restabili un echilibru al judecății istorice.

Dezavuarea Eteriei de către guvernul din Petersburg și perspectiva intrării armatelor turcești, a determinat în sferele de conducere ale ambelor țări reacțiuni asemănătoare față de o problemă identică. Trebuia cu orice preț ruptă legătura cu revoluția grecească, foarte aparentă în Moldova, unde voievodul însuși și mitropolitul luaseră inițiativa sprijinirii ei, ceva mai acoperită în Muntenia, unde situația impusese mai multă rezervă. Este evident că spre sfârșitul primăverii anului 1821, noțiunea de „eterist“ comporta consecințe nu mai puțin primejdioase, decât denumirile desemnând anumite ideologii politice, la sfârșitul celui de al doilea război mondial. O „lepădare de Satana“ revoluției grecești era indicată de cel mai elementar simț al realității; ea era ușurată de excesele inevitabile ale oastei de strânsură, ce se adunase în jurul lui Ipsilanti și a locotenenților săi, care deșteptase vechea xenofobie a pământenilor împotriva „veneticilor“ în general și a grecilor în special. S-a încercat să se canalizeze acest sentiment, gata să izbucnească în manifestări violente, și să i se dea aspectul politic al unei ridicări a „țării“ împotriva răsculaților, a unei apărări a vechilor legături de lealitate față de Poartă, de la care urmau însă a se obține, cu acest prilej, renunțarea la abuzurile din ultimul timp și restaurarea privilegiilor, cerută cu atâta stăruință în cursul jumătății de secol după tratatul de la Kuciuk Kainargi.

Astfel se lămuresc, de o parte, noua îndrumare ce s-a dat mișcării lui Tudor, din momentul în care au devenit oficiale legăturile conducătorului ei cu vremelnica cârmuire a boierilor din București, — de alta încercările paralele, de a provoca în Moldova o reacțiune populară împotriva Eteriei. În urma sugestiei făcute de Pașa din Brăila unei delegații de boieri moldoveni, spătarul Sturdza, ispravnic al județului Neamț, semnează

¹ I. C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele române*, p. 124.

² Cf. A. Oțetea, *op. cit.*, p. 9 și urm.

³ D. V. Barnoschi, *Originele democrației române*, Iași 1922. Cf. I. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele române*, p. 100 și *Originele democrației române*, *Viața Românească*, XIV (1922) și XV (1923).

la 30 aprilie 1821 un apel „către toți de obște neguțătorii și locuitorii Moldovei“, în care îi îndeamnă să se înarmeze „cu orice armă aveți: pușcă, coasă, lance, topor [...] să izgonim numai decât pe tâlharii aceștia din pământul nostru“. De la Zvoriștea, la marginea Bucovinei, căminarul Ștefanachi Gherghel și paharnicul Gavril Istrati ridică vreo trei mii de săteni, cu cari ajung până la Botoșani, de unde locuitorii alungă pe ispravnicul pus de eteriști și așează în locul lui pe românul Vârnăv. Dar aci se oprește mișcarea: speriați de cetele strânse în jurul unor steaguri roșii, „semn de război și de moarte“ dar nu mai puțin și de răzvrătire, conducătorii le părăsesc, socotind de bună seamă că remediul putea fi mai periculos decât boala; lipsiți de îndrumări și de hrană, țăranii s-au împrăștiat de la sine¹.

Cu oprirea acestei încercări și lichidarea acțiunii lui Tudor Vladimirescu, o dată cu sfârșitul „Zaverii“ și faptul împlinit al ocupației turcești, deosebit de asupritoare și de grele în Moldova, acțiunea boierimii de diferite nuanțe reia forma tradițională a revendicărilor și memoriilor justificative — arzuri către Poartă, adrese către Rusia —, la cari se adaugă însă acum, tot mai numeroase, proiectele de reorganizare administrativă și constituțională, menite să înlăture repetarea, în viitor, a unei asemenea crize. Ele se împart în grupuri deosebite, după ideile pe cari le dezvoltă și „Tarafurile“, a căror gândire politică o exprimă. O primă categorie o constituie acele ale emigraților.

Boierii munteni refugiați la Brașov au redactat, probabil încă din primele zile ale exilului lor, o petiție către împăratul Aleksandru, în care, amintind vechile privilegii ale țării, invocau „sufletul generos al nemuritoarei Ecaterina a II-a, de slăvită memorie“, pentru a-i cere „să ia țara noastră sub stăpânirea dulcelui și părintescului“ său sceptru. „Aceste formule [...], observă Filitti, pe care le mai întâlnim și la boierii delegați la Petersburg la 1772, nu trebuie judecate însă după litera lor“. Ele însemnau și atunci și acum, că în loc de suzeranitate turcească părea preferabilă cea rusească, dar tot respectându-se „starea cea neclintită a pronomiilor vechi“². De altfel lipsesc, la mijlocul textului, una sau două foi cari s-au pierdut³; e probabil că ele vor fi învederat părerile pribegilor în privința acestor privilegii, cari nu vor fi fost prea deosebite de acele expuse în redactările ulterioare.

Demersul a fost repetat în decembrie 1821, sau cel mai târziu, în ianuarie 1822⁴, de astă dată însă fără a mai aminti încorporarea, sub nici o formă, în stăpânirile țarului. Era acum vorba de a cere sprijinul Rusiei, în virtutea dreptului ei de protecțiune, pentru a obține toate drepturile de pe vremea faimosului privilegiu al lui „Mehmed IV dela leat 1641“, pe când nu începuse încă apăsarea jugului grecesc asupra patriei.

Grecii sunt încărcăți în acest document cu toate păcatele, începând chiar cu despărțirea biserici răsăritene de cea apuseană, argument care ar putea dovedi influența propagandei catolice în cercurile boierilor emigrați. Textul a fost de mai multe ori

¹ M. Drăghici, *Ist. Moldovei*, II, p. 119—121; cf. A. Oțetea, *op. cit.*, p. 192—193.

² I. C. Filitti, *Frământările politice și sociale*, p. 63—64. Expresiunea de la urmă din prefața Mitropolitului Moldovei Gavril din 1773, la traducerea decretului Ecaterinei a II-a pentru o nouă legislație în Rusia.

³ Hurmuzaki-Iorga, *Doc. X*, Apendice, XXXI, p. 576 n. 3.

⁴ Filitti, *op. cit.*, p. 83.

publicat¹ și comentat², așa că o nouă analiză amănunțită ar fi de prisos. Dar nu s-au observat îndeajuns potrivirile între unele din dispozițiunile sale, cu planul republicii „aristo-dimocraticești“, atribuit lui Dimitrie Sturdza, poate pentru că se socotea că acesta era mai nou. Dacă îl considerăm însă, așa cum rezultă din cercetările recente, ca mai vechiu cu aproape două decenii³, nu se poate să nu fim izbiți de unele asemănări, dintre cari cea mai de seamă este lipsa Domnului, înlocuit de o „întocmire“ — divanul dintâi, alcătuit din mitropolit, episcopii de Buzău și Argeș, patru boieri mari și un legist, având puterea executivă, un al doilea divan de opt boieri mari având atribuții judecătorești, cu trei „departamente“ subordonate, și „sfatul de obște al pământenilor să chibzuiască în toate chestiunile“⁴. Din acest sfat, un deputat al județelor urma să facă parte din „comisia vistieriei“, împreună cu un boier mare și doi mai mici. Se prevedea un divan deosebit pentru Craiova, în frunte cu episcopul de Râmnic și un boier mare trimis de la București. Se mai cerea o miliție de ostași pământeni și libertatea negoțului, o dată cu restituirea raielelor dunărene, ocupate de turci. Dar întreaga structură a proiectului, ca și aceea a modelului său presupus, este aceea a regimului de Stări: privilegiile nobilimii se mențin, ca și superioritatea treptei celei dintâi asupra celorlalte: se insistă pentru menținerea scutirilor de bir, și chiar pentru sporirea zilelor de clacă ale locuitorilor de pe moșii, de la 12 la 24, ca urmare a unui proces economic general, ce atingea atunci și țările noastre.

Cam aceleași păreri, scrie Filitti, sunt cuprinse în actul intitulat „Îndreptarea țării (după cele) ce a pătimit țara la 1821 de la străini“⁵. Și aci se cere îndepărtarea grecilor și străinilor din slujbe, desființarea corpului arnăuților, cei cu meserii intrând în „isnafurile“ (breslele) țării, și restabilirea vechilor unități ale slujitorimii românești. Și aci, „un divan compus din mitropolit și 4 boieri mari să aibă toată puterea săvârșitoare“, un al doilea divan să fie compus din episcopi, boieri mari și un *nomiós* (legist), iar de fiecare județ, câte doi ispravnici cu atribuțiuni deosebite, să stea sub orânduirea divanului celui dintâi, sub care să funcționeze și departamentele de judecăți.

În sfârșit, încheind această serie datorită emigrației muntene, un al treilea proiect, multă vreme atribuit lui Grigore Brâncoveanu, se dovedește în realitate a fi opera lui Alexandru Vilară, printre hârtiile căruia se află, o dată cu scrisoarea consulului rus Pini, care adevărește primirea unui alt exemplar, la 11 — 23 martie 1822. Deosebirea principală față de celelalte două este că se revine la necesitatea unui Domn pe care îl vrea însă „de țară“ și pe viață. Și aci se prevede o adunare, alcătuită din mitropolit, episcop, boierii din

¹ Complet în E. Vărtosu, 1821, no XXXVI, p. 117 și urm.

² Cf. I. Filitti, *Frământările politice și sociale*, p. 84—87 și I. G. Vântu, *Primele proiecte de organizare*, p. 187—191.

³ V. mai sus. Observăm cu acest prilej că textul publicat de Dl. Vărtosu în Anexele documentare la studiul său *Napoleon Bonaparte și proiectul unei republici aristo-democraticești în Moldova la 1802*, ed. a 2-a, p. 32—39, după Academia Română, ms. 409 și 7, are unele „muntenisme“, cum e de pildă „dă“. Nu e de altă parte nici o aluzie la Moldova, decât mențiunea episcopilor din Țara de Sus și Țara de Jos, denumiri administrative folosite și în Muntenia, unde mai era însă și al treilea episcop, acel de Râmnic.

⁴ Filitti, *ibid.*, p. 85; Vărtosu, *op. cit.*, pt. XVIII.

⁵ *Ibid.*, p. 87. Textul în Vărtosu, *op. cit.*, p. 178 și urm.

București și deputați din județe, căreia îi va reveni sarcina alcătuirii bugetului, după trecerea a cinci ani, în care timp țara să rămână scutită de biruri către Poartă. Se cerea de asemenea hotărul Dunării, libertatea negoțului și înființarea unei oști de pământeni¹.

Se văd deci punctele comune tuturor acestor revendicări, stăpânite de spiritul de Stare în înțelesul său cel mai aristocratic, așa cum îl făurise structura socială a nobilimii muntene, în urma reformelor din secolul al XVIII-lea, ce o constituiseră ca un corp închis în privilegiile sale. Încercarea de a înlocui Domnia printr-un sistem de „colegii“, sau de o polisinodie de divanuri, amintește unele sisteme încercate în veacul precedent în Rusia, poate și aiurea². Ea este lămuritoare pentru această concepție, care va provoca vehemente reacțiuni.

Între timp însă, în urma presiunii Puterilor, Poarta se hotărâse să cheme la Constantinopol pe delegații boierimii celor două țări, pentru a pune capăt situației de provizorat și a trage consecințele înlăturării fanarioților. Demersul a fost însă precedat de inițiativele boierilor moldoveni, cari s-au grăbit să-i aducă la cunoștință vederile lor. La 7 octombrie 1821, refugiații de la Cernăuți și din Basarabia, în rândurile cărora se aflau reprezentanții protipendadei — mitropolitul Veniamin la Colincăuți, Grigore Sturdza și fiul său, vornicul Mihail, cel mai activ factor politic al grupării, la Cernăuți — încredințau lui Teodor Balș *arzul* lor către Poartă, în care se respinge solidarizarea cu Eteria, se cerea înlăturarea fanarioților și izgonirea arnăuților, înlocuiți prin paznici pământeni, desființarea veniturilor de la dregătorii, iar aprovizionarea datorită Porții să se facă numai prin negustori pământeni. În ce privește formele constituționale, ei își învederau nevoia de a reveni la domnia pământească, dar deocamdată „din motive de economie, în loc de Domn, să se orânduiască un sfat de boieri pământeni, din care unul baș-boier, care să aibă puterea domnească și să numească pe slujbași“³. Era aceeași formulă de guvern oligarhic, pe care o aflăm și în dorințele emigraților munteni de la Brașov: „ecoul nu prea îndepărtat al vremilor, când Moldova fu administrată de un *divan al Cnejei*, alcătuit din boieri, cu un general rus de președinte“⁴.

La Iași însă, se constituise o altă grupare, a celor cari nu „bejeniseră“, care număra în rândurile ei pe logofătul Ioniță Sturdza, spătarul Drăghici, legistul Andronache Donici, Vasile Miclescu, Gheorghe Cuza, Iordache Catargiu, episcopul Meletie al Hușilor⁵. Dar și din rândul protipendadei se desfăcea un „taraf“ deosebit, al „rusofililor democrați“, cum i-a definit Nicolae Iorga, în jurul vistierului Iordache Roznovanu, care voiau un domn pământean ales de „obștea boierilor“, fără deosebire de trepte. Boierii de starea a II-a constituiseră între ei o ligă, semnând „un act de înfrățire“, în care se legau prin mari jurăminte, la susținere reciprocă în cadrul unei acțiuni comune, stabilite în prealabil prin

¹ Filitti, *op. cit.*, p. 89—90.

² Cf. „Consiliul suprem“ de influență suedeză, încercat în Rusia la 1730: Milioukov, *Hist. de Russie*, II, p. 447—48 și charta Ecaterinei a II-a din 1785, *ibid.*, p. 590 și urm.

³ Filitti, *ibid.*, p. 78.

⁴ Gh. Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, X, p. LXXIX.

⁵ I. G. Vântu, *op. cit.*, p. 194—195. Cf. N. Iorga, Prefață la Hurmuzaki, *Doc. X*, p. LXVI.

consensul tuturor¹. Se urmărea astfel întoarcerea la tradiția consultării tuturor categoriilor privilegiate, nu numai a câtorva din fruntea ierarhiei.

Când Balș sosi la Iași, cu arzul pribegilor din Cernăuți, pentru a-l duce, cum i se încredințase, pașei de la Silistra, caimacamul Vogoride, instalat de ocupanții turci pentru a gira treburile țării, după fuga lui Mihail Suțu — și care nutrea ambiții personale de Domnie, trimise o dată cu el, din partea grupării ieșene, pe serdarul Iancu Stavăr, purtător al unui arz deosebit al boierilor din țară, pe care îl recomanda în termeni călduroși pașei, spre a fi înaintat Înaltei Porți. În el se cerea: „restabilirea pronomiilor vechi, stricate din cauza Domnilor greci; înapoierea mănăstirilor țării pe seama pământurilor; întocmirea de pravile în limba țării și a unui cadastru al moșiilor; alegerea unui Domn pământean de către obște [se înțelege a boierimii]; încredințarea dregătoriilor țării numai la români [...]”². În fața celor două texte, seraskierul Siri-Mahmud, urmărind indicațiile lui Vogoride, se hotărî pentru al doilea, dând a înțelege lui Balș că documentul pe care îl adusese nu avea nici o șansă de a fi primit; de altfel, delegații se opriă la Silistra și numai cererea lor urma să ajungă la Țarigrad. Despre deosebirea dintre cele două versiuni se răspândiseră unele zvonuri în public: le-a însemnat în cronica sa rimată despre „jalnica tragedie“, Alexandru Beldiman:

„Vr-o deosebire mare în magzaruri n-am văzut,
Fiește-care interesul păzia cum îi de crezut.
Cei de-aici cereau Domnia, ceilalți decemvirat,
Un Divan s-alcătuiască între ei neapărat
Ca iarăși ei să ia cârma și ei a povățui...”³

În realitate se auzise de altceva, de un proiect mult mai complex de așezare constituțională, la care lucrau novatorii și „cărvunarii” din Moldova; scrisori ale vornicului Negel către fratele său, mitropolitul Veniamin, din aprilie 1822, dovedesc că aflase de această îngrijorătoare noutate⁴. Dar el confunda acest text, care era să apară ceva mai târziu, cu arzul trimis la Poartă, în care de fapt nota distinctivă era doar cererea alegerii imediate a Domnului pământean. Aflând în sfârșit mai exact despre acest din urmă document, tot Negel scria că „nu-l găsim rău fără cale, numai că pe Domnul moldovean zic să se aleagă de toată obștea; nu mă dumeresc cum se va alege fără vărsare de sânge [...]”⁵. În aceste condiții, Balș nu mai înaintă arzul emigraților și iscăli și el pe acel al „stării a doua” de la Iași — „trădare” pe care i-au reproșat-o mandanții săi, dar, judecând împrejurările, singura soluție pozitivă, care răspundea interesului general. Desigur nu se poate subscrie la termenii de preamărire a „Slăvirei sale Baluș”, cu care îl încarcă până la

¹ Filitti, *op. cit.*, p. 79.

² *Tragedia în Let.*² II, p. 418, v. 3599—3603.

³ Filitti, *op. cit.*, p. 96.

⁴ *Ibid.*, p. 83.

⁵ *Ibid.*

ridicol o versiune a „Tragodiei“ comandată de el¹, dar nu i se poate tăgădui, cel puțin în acel moment, un oarecare sentiment de răspundere politică.

În posesiunea deci, a acestei cereri mai vechi, și în cunoștința revendicărilor pe cari i le transmiteau și reprezentanții Puterilor, Poarta a chemat la înaltul ei prag pe trimișii boierilor din ambele țări; în lipsa pribegilor, cari stăruiau în refugiul lor, plecau din Moldova numai reprezentanții curentului „cărvunar“, în frunte cu Ioniță Sturdza, pe care caimacamul îl ridicase la demnitatea de mare logofăt. „Ponturile“ lor, întocmite mai de mult, accentuau mai ales îndepărtarea grecilor și primatul băștinașilor. Muntenii, surprinși de drumul la Constantinopol, când nu se așteptau să meargă decât la Silistra, au redactat și ei „ponturile“ lor, cari au căpătat pe urmă o formă definitivă în timpul tratativelor cu demnitarul Porții²; în fruntea delegației se aflau banul Grigore Ghica, banul Barbu Văcărescu și vornicul Nicolae Golescu. Din „jurnalele“ ținute de ambele delegațiuni — și cu mai multe amănunte și interes din acel al moldovenilor³, — știm cum au decurs convorbirile cu reprezentanții otomani și cum s-a ajuns la numirea celor doi domni pământeni: Grigore Ghica pentru Țara Românească și Ioniță Sturdza pentru Moldova. Cu acesta din urmă mai ales, „cărvunarii“ se credeau la putere, și însemnau o nouă izbândă asupra „reacțiunii“ pribegilor. Lupta între cele două curente se dezvoltă acum în alte împrejurări, până o vor încheia pentru un timp evenimentele internaționale din anii 1828 — 29, și întocmirea Regulamentului Organic. Trecem astfel la altă categorie de proiecte.

Și în această fază, contrastul pe care îl înfățișau mai de mult structurile sociale și politice ale Stărilor celor două Principate — opunere ce se poate deduce și din comparația numerică a privilegiatilor din ambele țări — apare și în manifestările lor politice. În Țara Românească, acordul între boierimea pribegită, care reprezintă de altfel o covârșitoare majoritate, și acei rămași în țară, relativ puțini la număr din tagma lor, s-a putut face asupra unui program comun de acțiune și a revendicărilor înfățișate de delegații cari au mers la Constantinopol. Dar înțelegerea sau „veșnica unire statornică“ la care au convenit Mitropolitul, episcopii și veliții boieri la 1822, nu depășea cuprinsul acestei sfere restrânse, lăsând ca și mai înainte la o parte, treptele boierimii mărunte, fără a mai vorbi de vechea slujitorime, ale cărei năzuințe căpătaseră un nou imbold prin isprava lui Tudor Vladimirescu.

Este tocmai ceea ce îi aduce ca învinovățire, o întâmpinare făcută în numele tuturor celorlalte clase sociale: „[...] *Arătăm dar și noi, toată partea boierească de al doilea și al treilea treaptă, dimpreună și cu cei de stările de mai de jos frați ai noștri compatrioți, locuitori din toate orașele și județele țării*, că am primit cu bucurie această bună vestire [...] Dar fiind că unirea numai între P.S. lor și între d-lor nu poate fi nici desăvârșită, nici temeinică, până ce nu va fi înclinată cu unirea noastră a tot trupul neamului [...] [Iar] împotrivă, se cunoaște și aceasta ca o osebite de totimea trupului compatrioților și cu o de sineși alegere de câteva obraze ce s-au norocit a fi în trepte mari și a se numi nobilită a țării [...]“ În concluzie, sfatul veliților boieri nu are calitatea de a hotărî, până ce nu „se

¹ Cf. N. Iorga, *Ist. literaturii române în secolul al XVIII-lea*, II, p. 98—99.

² Cf. Filitti, *op. cit.*, p. 32 și urm.; I. G. Vântu, *op. cit.*, p. 202 și urm.

³ *Let.*², III, p. 345 și urm.

vor întreba și alți frați patrioți din fiecare județ. De aceea, de trebuință este ca din toate județele țării să se strângă [...] câte un deputat, ales de obștea județului¹. Iar la pravila ce se va întocmi „pentru tot neamul românesc“, vor da ascultare toți „de toată starea fără osebite“¹.

Un alt pamflet, îndreptat cu deosebire împotriva grecilor, cărora le opune gloria străvechii Dacii, vede și el salvarea într-un efort pentru „a alcătui totimea trupului românesc întru întregimea sa cea dintâi“. Nu numai copiii de blagorodnici trebuie să se bucure de școală și învățătură, dar și ceilalți: „Românilor! aveți frați din maica voastră, cari destoinici sunt a sluji în ocolul țării. Nu-i mai dați la spate... Dați-le rând. Fiți dar uniți într-o glăsuire și statornici întru toate spre folosul patriei, că voi sunteți patria“².

Această idee revine în toate scrierile de acest gen ce ni s-au păstrat din același an, și al cărui număr și consens sunt deopotrivă de semnificative pentru puterea acestui radicalism muntean, prefață a acțiunii revoluționare de la 1848, a cărei nuanță o prevestește. Tot astfel se rostește „cugetul adevăratului român către frații săi români, sau păreri cari, dacă vor fi ale tuturor românilor de obște, punându-se în lucrare, vor fi spre obștesc folos“. Printre cele șapte puncte, este și acel că „unire spre folos obștesc nu poate a se face decât de cei mai mulți, dacă nu de toți de obște“. Așa dar, autorul preconizează adunări obștești, în care hotărârile să se ia cu majoritate³.

La fel, un alt apel „pentru unire“, în care se spune limpede ca „toată țaria s-o aibă glasurile cele mai multe, iar nu cele mai puține“ în „oglanda anului 1821“.

O altă versiune e și mai accentuată: „Acei puțini cari cu nedreptăți se slujesc de patrie, nu pot fi patria, iar glotışul tot, ce prin silnicie se află supuși la cei puțini, aceia și firește și pravilnicește sunt patria“⁴. În fine, un document datat din 20 iunie 1822 atacă privilegiul de naștere al boierimii și justifică răscoala lui Tudor, „acești blagorodnici nesocotind că cea adevărată blagorodie își are în ființa sa nu în părerile bunătăților trupești, ci întru îmbunătățirile cele sufletești [...] Osebindu-să blagorodnicii din trupul patrioților și călcând cu picerile pă frații lor, nici ei n-au rămas fericiți [...]. De aceea dar, vă îndreptați, ca nu cumvaș obida dăznădăjduirea neamului să nască alți Theodori!“⁵. Leacul este deci ca „să fie drumul deschis tuturor patrioților, de orice treaptă sau stare va fi, ca fieșcare cu învățătura, cu silința și cu vrednicia sa, folosind obștea, să dobândească de la patrie cea după cuviință cinste și înălțare stării lui [...] Din toate județele țării să se trimită la scaunul stăpânirii câte doi deputați, aleși de obștea județelor, cari, ca niște epitropi ai simpatrioților lor, să se afle față de toate sfaturile obștești, dându-și și ei cuvântul și părerea pentru cele ce folosesc județelor lor“⁵.

Are deci dreptate Ion C. Filitti, în lumina acestor texte categorice, să afirme că, mai mult decât în Moldova, „curentul ostil boierimii și privilegiilor a continuat neîntrerupt în Muntenia“ și în consecință „altul a fost aspectul revoluției muntene (din 1848) decât al

¹ Filitti, *op. cit.*, p. 121—122; Vărtosu, *op. cit.*, p. 205—210.

² Filitti, *op. cit.*, p. 117.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*, p. 119.

⁵ *Ibid.*, p. 122; Vărtosu, *op. cit.*, p. 161 și urm.

celei moldovenești¹. Că nu avem a face numai cu o literatură de memorii tănuite, cari au rămas înmormântate în arhivele din cari le-a scos cercetarea modernă, o dovedesc însemnări de genul aceleia, care însoțește unul din textele în chestiune — cel mai moderat de altfel: „făcut de aga Alecache Vilară și neprimit de nimeni“². Ele erau deci supuse discuției și „primite“ sau „neprimite“, de gruparea căreia i se înfățișau; de altfel cuvintele înseși de „frați“ și „patrioți“, cari ne întâmpină atât de des în aceste apeluri și adrese, amintesc asociațiile revoluționare din aceeași vreme, a căror acțiune paralelă se desfășura în alte țări ale Europei, sub semnul aceluiași idei de libertate și egalitate.

Trebuie să de altă parte avute în vedere și unele mișcări, al căror aspect de dezordine sau chiar de haiducie la drumul mare acopere totuși un substrat politic. Isprăvile lui Jianu, despre cari se găsesc însemnări în rapoartele consulare prusiene din București în 1823, sunt puse în legătură cu mișcarea lui Tudor, care lăsase urme în lumea celor nemulțumiți și dornici de răfuială³. Ceva mai târziu, în 1826, răscoala altor foști panduri, Simion și Ghiță Cuțuiu Olteanul, e privită de asemenea ca o continuare a vechii mișcări. Ei par a fi încercat lovitura lor, la îndemnul lui Toma Brătianu, eterist refugiat în Ardeal; prinși la Topolnița, judecătorii „criminalionului“ îi condamnă pentru conspirație⁴. Consulul prusian scrie la 14 decembrie 1822: „la București, totul e politică, totul e diplomație“. Această stare de spirit a început din timpul Revoluției franceze și a fost întărită de contactul cu ofițerii ruși, în vremea ocupației: „Dacă în sfârșit, încheie el, revoluția care a întins asupra noastră efectele ei binefăcătoare, a dus această știință adâncă până la cel mai înalt grad, astfel că chiar rindeaua lemnarului și foarfecele croitorului par a fi fost la școala nobilimii din țară și a mai multor străini de seamă“⁵. Izolarea îndelungată în demnitățile ei exclusive, a protipendadei muntene, a provocat aci o fierbere a spiritelor, care nu se va potoli, până nu va sparge îngrădirile devenite prea strâmte, ale regimului de Stări. Se vor mai adăuga firește la toate acestea mai târziu, și impresiile acelor cari ajung să călătorească prin țări străine, de unde aduc altceva decât amintirile plăcute ale vieții de societate la băi și stațiuni termale ale lui Știrbei: boieri mari ca Dinicu Golescu, tineri bursieri ca Eufrosin Poteca, sau studenți ca Constantin Brăiloiu, care descopere, prin prisma „virtuoasei Elveții [...] neajunsurile și viciile organizării noastre sociale [...]“⁶.

Altfel se prezintă lucrurile în Moldova. Aci se elabora încă din primăvara anului 1822 o Constituție în 77 de „ponturi“, al cărei exemplar, descoperit de A. D. Xenopol în arhiva Consulatului rusesc de la Iași, unde l-a copiat, e datat din 13 septembrie al aceluiași an. Acest document a fost de mai multe ori publicat și a fost comentat în cele mai mici amănunte, atât de istorici cât și de juriști; va fi de-ajuns să trimitem, pentru mai multe

¹ Filitti, *op. cit.*, p. 124. V. și proiectul, tot radical, al lui Naum Râmniceanu, analizat de C. Erbiceanu, *Naum Râmniceanu. 1822. Tratat important, Biserica Ortodoxă Română*, XXVII, 1903, p. 11—14.

² *Ibid.*, p. 120.

³ Cf. Hurmuzaki-Iorga, *Doc. X*, no CCXCV și CCXCVI, p. 222—223, 225.

⁴ *Ibid.*, no CCCCXXXV, p. 361—62, CCCCL și CCCCLI, p. 371—72; E. Vărtosu, 1821, no LV, p. 222 și urm.

⁵ Hurmuzaki-Iorga, *Doc. X*, no CCLXIX, p. 198.

⁶ *Ibid.* Apendice LXII, p. 621—22.

lămuriri, la lucrările respective¹. Încă de la întâia sa editare de către Xenopol, acum cincizeci de ani, dar mai ales de la centenarul acestor împrejurări în 1922, și studiul apologetic al D-lui D. V. Barnoschi, părerile în privința acestui text constituțional, de altfel deosebit de interesant, s-au împărțit și s-au înfruntat pe poziții categoric adverse.

Nici în privința autorului nu s-a putut ajunge la un acord. În scrierile sale, Alecu Russo dă în vileag numele tânărului inginer, comisul Ionică Tăutu, dintr-o veche familie boierească, dar nemaifăcând parte din protipendadă, ca autorul proiectului, vrednic de așezat, prin gândirea sa și scrisul său, alături de fapta lui Tudor Vladimirescu; talentul lui de scriitor l-ar asemui cu vestitul polemist Paul Louis Courier².

Nicolae Iorga, pe temeiul unor informații consulare, socotea pe spătarul Drăghici printre oamenii de condei ai „novatorilor”³, iar Dl. Andrei Rădulescu credea că partea cea mai importantă în alcătuirea „ponturilor” revine juristului Andronache Donici, cel mai indicat prin competența sa recunoscută⁴. Se lua în general drept un fapt dovedit asentimentul voievodului, el însuși „cărvar”⁵. De fapt, textul destul de încurcat al unora din articole lasă, în orice caz, să se presupună compromisul mai multor formulări.

Publicarea de curând, de către Dl. I. Nistor, a rapoartelor consulare austriace din țările noastre ne obligă însă să revizuiem toate aceste ipoteze⁶. „Din raportul agenției austriace din Iași de la 30 septembrie 1822, aflăm că proiectul de constituție cuprindea 79 de articole, între cari primul și cel mai însemnat era articolul prin care prevedea constituirea unui parlament compus din 48 deputați, aleși pe ținuturi din rândurile boierilor celor trei clase sau ranguri, și ale cărui hotărâri să fie executorii pentru principe și pentru divan. Proiectul purta semnăturile vistiernicului Petrachi Sturdza, a vornicului Ștefanachi Roset și ale membrilor divanului Miclescu, Epureanu și Ion Tăutul (bătrânul, unchiul lui Ionică). Vornicul Teodor Balș a refuzat semnătura, cu motivarea că dânsul, în calitatea sa de caimacam domnesc, nu-și poate da asentimentul la un proiect care este în contradicție cu vechiul obicei al pământului. A mai refuzat semnătura și vornicul Andronachi Donici, cu motivarea că un asemenea proiect de constituție nu poate porni decât de la domnul țării. Cu aceeași motivare refuzară semnătura lor, împreună cu Dragachi Roset, și mai mulți boieri de rangul întâi. Boierii de clasa a II-a au aderat în marea lor majoritate, iar cei de clasa a III-a au aderat cu toții la noul proiect de constituție, care fusese redactat în trei exemplare: un exemplar pentru principe, altul pentru membrii divanului, iar al treilea exemplar urma să circule prin județe pentru adunarea semnăturilor. Din raportul agentului

¹ A. D. Xenopol, *Primul proiect de Constituție din 1822*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Sect. Ist., s. 2-a, XX, 1898, p. 13 și urm.; D. V. Barnoschi, *Originele democrației române*, „Carvânarii”, Iași, 1922; I. C. Filitti, *Originele democrației române*, *Viața Românească*, XIV, 1922 și *Frământările politice și sociale*, p. 36 și urm.; I. G. Vântu, *op. cit.*, p. 221 și urm.

² *Scrieri*, ed. Haneș, Acad. Română, p. 112.

³ Cf. *Ist. Constituției românești*, p. 21. Prefață la Hurmuzaki, *Doc. X*, p. LXXI, și *Gesch. des Rum. Volkes*, II, p. 248. Cf. și D. V. Barnoschi, *op. cit.*, p. 117.

⁴ *Juristul Andronache Donici*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Sect. Ist., s. 3-a, XI, 1930, p. 220.

⁵ I. Nistor, *Clasele boierești din Moldova și privilegiile lor*, *Anal. Acad. Rom.*, *ibid.*, XXVI, 1944, p. 522–23, după rapoartele consulare austriace publicate în Hurmuzaki-Nistor, *Doc. XX*, 2, p. 753 și urm.

Lippa, din 4 octombrie 1822, aflăm că *principele Ioan Sandu Sturdza ar fi dezaprobat proiectul*, care nu putea fi aprobat de Poartă și nesocotea stipulațiunile din Tratat¹.

Rezultă deci din aceste informații foarte interesante, cari așează într-o nouă lumină procesul de elaborare al constituției „cărvunarilor“, că în cursul discuțiilor ce îi pregătiră redactarea, se desfășurase unirea dintre boierii de rangul întâi, rămași în țară, și cei din starea a doua, legați prin angajamentul lor solemn de „înfrățire“, de la începutul anului. Unele din noutățile introduse în proiect speriaseră atât pe voievod, a cărui reputație de revoluționar se dovedește astfel exagerată, cât și pe juristul Donici, a cărui colaborare se va fi oprit la un punct, ce rămâne de determinat. Vor fi avut o influență și întâmpinările energice ale emigraților cari rămăneau la Cernăuți, și foloseau atunci pana încercată a lui Mihail Sturdza. Căci mai aflăm din același izvor, că „proiectul de constituție primi, după raportul agenției din 7 februarie 1823, apostila domnească că principele nu se consideră autorizat de a abroga vechea rânduială, și de a introduce o nouă constituție; cu o cerere de acest fel solicitanții să se adreseze direct Porții otomane“².

De aceea exemplarul descoperit de Xenopol în arhiva Consulatului rusesc din Iași (dar care n-are decât 77 de articole), este intitulat: *Cererile cele mai însemnătoare ce se fac din partea obștei Moldovei în atocmire cu cele cuprinse în obșteasca jalba sa, trimisă către prea înaltul Devleat [...]*. O comisiune de zece boieri urma să reia fiecare din „ponturi“ și să se pronunțe asupra admisibilității lor, soluțiune de temporizare, aprobată și de domnitor³. Se vede că între timp se produsese „deșteptarea priincioasă, dar amenințătoare, care încremeni pierzătoarele lui năzuinți“, la care făcea aluzie o scrisoare de la Iași⁴, presiune ce se presupune a fi venit din partea Rusiei.

S-a insistat într-adevăr asupra potrivirii unora din principiile Constituției cu acele ale Declarației Drepturilor Omului, pentru a scoate în evidență laturea liberală și progresistă a concepției autorilor ei; știm de altă parte că se comentaseră în Moldova proiectele contemporane din Spania și de la Neapole⁵. Pe temeiul dispozițiilor cari prevăd respectul proprietății (art. 3 și 58), libertatea individuală (art. 6 și 8), libertatea muncii și a comerțului (art. 13), garantarea onoarei (art. 18) și egalitatea înaintea legilor, s-a considerat opera legiuitorilor moldoveni ca o integrare în spiritul vremii, și un pas însemnat spre modernizarea vieții publice. S-a tras concluzia, din precumpănirea Sfatului obștesc asupra voinței Domnului, în cazul unor păreri divergente, că „ideea unui asemenea sistem de ocârmuire a fost rostită întâia oară în țările române“⁶. Majoritatea asigurată boierimii de Starea a II-a și a III-a făcea să decadă protipendada din hegemonia ei. Într-o minuțioasă analiză, Dl. D. V. Barnoschi, preamărind opera cărvunarilor, socotește nu numai că datorim regenerarea noastră ciocoilor din Moldova, dar că reforma lor era mai

¹ I. Nistor, *ibid.*, p. 523.

² I. Nistor, *op. cit.*, p. 523; Hurmuzaki-Nistor, *Doc. XX*, 2, p. 800 și urm.

³ *Ibid.*, p. 850.

⁴ Xenopol, *Ist. partidelor politice*, I, p. 105; Hurmuzaki, *Doc. Supl. I*, IV, p. 29.

⁵ Hurmuzaki-Nistor, *Doc. XX*, 2, *ibid.*

⁶ Xenopol, *op. cit.*, p. 87.

temeinică decât cea a „bonjuriștilor“ și „pașoptiștilor“, deoarece așeza principiile înnoitoare pe fundamentele sănătoase ale vechilor tradiții politice¹.

Alții însă, n-au considerat cu aceeași admirație Constituția din 1822, în care au văzut numai interesul de clasă al boierimi mijlocii, opus celui al marii boierimi. „Prin urmare, scrie în tratatul său de drept constituțional Paul Negulescu, boiernașii voiau să formeze clasa dominantă împreună cu marii boieri, un fel de egalitate numai cu cei mari, întocmai ca în fabula lui Grigore Alexandrescu“². S-a observat că proiectul „nu desființa nici privilegiile boierești [...] păstra scutelnicii și poslușnicii, iar ceea ce prevedea despre raporturile dintre proprietari și săteni echivala cu drept cuvânt, chiar pentru Alecu Russo, cu o tăcere“³. El reprezenta reacțiunea „șleahtei“ împotriva magnaților: Starea a doua și a treia a boierimii „avea să participe nu numai la alegerea Domnului (în întregimea ei), nu numai în adunarea reprezentativă sau sfat obștesc (prin câte un reprezentant al ținuturilor și prin divanele din care putea face parte), dar și în divane și departamente, afară de divanul întâi, care *singur* era rezervat boierimii mari. Așa dar, constituția ciocoilor moldoveni acorda boierimii mărunte un rol mult mai important decât programele contemporane din Muntenia“⁴.

O idee mai exactă despre proiect și valoarea sa, ne putem face numai privindu-l în întreaga perspectivă a împrejurărilor cari l-au pregătit, și a altor încercări contemporane. Avem din aceeași vreme un „shedion de reformăluirea stăpânirii Moldaviei“ în 30 de articole, în care Domnul, ales pe viață, era asistat de un sfat din cele 6 sau 8 „familii din cele dintâi ale pământului“. Era vorba să se anuleze toate boieriiile date după domnia lui Calimah, și „alți netrebncici și de neam prost și fără moșie sau altă stare să nu fie primiți în nici o funcție“. Mai avem „pontul popilor“ în 25 de articole, în care iarăși Domnul apare asistat de o „gherusie“ de opt boieri din cei dintâi, cari se vor reînnoi la fiecare trei ani. Grecii vor fi excluși din slujbe, cimirile de la Mihai Suțu se vor anula, privilegiile boierești rămân în ființă și boierii nu vor plăti nici o dare⁵. Un contrast cu aceste vederi, de un vădit caracter oligarhic în înțelesul protipendadei, îl constituie „închipuirea“ de reforme datorită vistiernicului Roznovanu, care, el însuși mare boier, cere totuși desființarea scutirilor de bir, socotind că „obșteasca legătură în contribuție va face legătura națională“⁶.

Între aceste tendințe oarecum extreme, de dreapta și de stânga, constituția celor 77 de „ponturi“ ține mijlocul, reprezentând aspirațiunile acelor categorii inferioare de privilegiați, boiernași și mazili, cari fuseseră lipsiți de mai puțin timp în Moldova de prerogativa lor politică, și își păstrasereă întreaga conștiință a drepturilor. Sentimentul de Stare este încă puternic în această categorie socială, al cărei număr era din cele mai respectabile, și a cărei tradiție politică se menținuse vie.

Pamfletul scris tot de Ionică Tăutu, intitulat „Strigarea norodului Moldovei, către boierii mari și împotriva arhiepiscopului și mitropolitului chir Veniamin, compus la

¹ D. V. Barnovschi, *op. cit.*, p. 306 și urm.

² *Op. cit.*, p. 176; cf. I. G. Vântu, *op. cit.*, p. 218, n. 280.

³ Filitti, *Frământările politice și sociale*, p. 102; A. Russo, *Scrieri*, p. 121.

⁴ Filitti, *ibid.*, p. 102.

⁵ *Ibid.*, p. 108 și urm.

⁶ *Ibid.*, p. 112.

Suceava de către boierii de clasa II-a și III-a¹, e încă o dovadă a acestei conștiințe și a afirmării ei pe tărâmul constituțional. El preamărește trecutul Moldovei înainte de fanarioți, laudă vechile legături cu Poarta, așa cum le stabilise „Bogdan Vodă” și osândește cu asprime pe boierii mari, cari au pactizat cu Eteria. „Cuvântul unui țăran către boieri” de același, e de asemenea un prilej de a cânta „vremile cele de aur” ale boierimii de altă dată, înainte de uzurpările grecilor¹. Aceste scrieri, ca și proiectul de Constituție, păstrează pecetea aceleiași mentalități, care este aceea de Stare, în înțelesul ei tradițional, cu toate calitățile și defectele ei. Ea vădește același complex de preocupări și influențe.

O influență, de pildă, care trebuie ținută în seamă, în ce privește alcătuirea proiectelor de reformă în Moldova, a fost fără îndoială aceea a organizării autonome din Basarabia, după anexarea ei la Imperiul rusc. Împăratul Aleksandru I, urmând și aci aceeași politică pe care o aplica în Finlanda și în Polonia, unde căuta să respecte particularismul instituțiilor locale, instituisă la 1818 „Așezământul organizării oblastiei Basarabiei”. Vechiul Divan al Moldovei era înlocuit de „Sfatul Înalt” care cuprindea unsprezece membri, cinci numiți de guvern și șase de nobilimea basarabeană. Cum bine observă Leon Casso în lucrarea sa despre „Dreptul bizantin în Basarabia”: „nu era un lucru nou participarea localnicilor în acest Înalt Sfat, fiindcă și mai înainte boierii locali erau membri ai Departamentelor administrației provinciale. Deosebirea consta în faptul că majoritatea voturilor era asigurată de elementul local”². Prin această instituție care depindea direct de autoritatea imperială, Basarabia, după părerea lui Ph. Viguel, care a făcut parte din administrația ei, avea un statut asemănător cu acel al regatului Poloniei și al Marelui ducat al Finlandei, ale căror coroane le întrunise țarul Aleksandru. Dar mai importantă era deosebirea de categorii sociale pe care o statornicise același așezământ: „Se deosebeau: dvorenini, adică boieri, toți acei cari avuseseră în Moldova o boierie până la șetrar; erau scutiți de dări; obștea lor se întrunea pentru a alege cinovnicii; însușirea lor de boier era ereditară; veniau apoi boiernașii, cari avuseseră în Moldova ranguri mai mici; li se recunoștea numai noblețea personală, erau scutiți numai parțial de dări, iar urmașii lor intrau în categoria mazălilor; în sfârșit oricine, din orice categorie socială, putea intra în slujba împărătească: dacă ajungea la anume cinuri, putea deveni dvorenin, fie cu nobleță moștenitoare, fie numai personală. Este clar, adaugă Filitti, că acest așezământ a avut o influență hotărâtoare asupra Constituției de la 1822 a cărvunilor moldoveni, după cum constată de altfel și vornicul Negel”³. Într-o scrisoare a acestuia din aprilie 1822 către fratele său, Mitropolitul Veniamin, despre un proiect al boierimii secundare la care s-ar fi raliat, din protipendadă, și marele vistier Iordache Rosetti Roznovanu, se spunea într-adevăr: „de vor fi aleși de glasurile obștești, să se rânduiască, și putere și drept la toate să fie deopotrivă cât a unui logofăt mare atâta și a unui șătrar, decât a glasurilor celor mai multe să se urmeze hotărârea la orice, se vede precum este aici în Basarabia”⁴. Introducerea sistemului majoritar în regimul de Stări era în sine începutul unei revoluții;

¹ *Ibid.*, p. 105 și urm.

² Cf. trad. românească de St. Berechet, cu introd. de I. Popescu-Spineni, Iași, 1940, p. 11—12.

³ *Frământările politice și sociale în Principatele române*, p. 104. Cf. M. Costea (C. Stere) în *Viața Românească*, iunie, 1906, p. 123.

⁴ *Ibid.*, p. 96. Cf. Originele democrației române, *Viața Românească*, XV, p. 19—20.

am văzut că aproape simultan, aceeași transformare se îndeplinea în modul de a delibera și a hotărî al dietelor ungurești¹. Cu aceste supraviețuiri ale regimului de Stări, pe cari încep să le transforme curente nouă ale secolului, trebuiesc deci făcute comparațiile și apropiările, spre a căpăta o înțelegere deplină a gândirii reformatorilor moldoveni, ce se deosebește de tendințele radicale și revoluționare, cari inspiră pe „frații patrioți” din Muntenia. Constatarea făcută odinioară de Dl. Vârtosu cu privire la atitudinile lor respective, ar trebui mai degrabă inversată: nuanța de conservatism în reformă aparține Moldovei, mai mult decât Țării Românești.

Xenopol a văzut totuși în lupta ce începe acum între „cărvunarii” de la Iași și emigrații rămași în afară de hotarul țării, o prefață a antagonismului între partidul liberal și partidul conservator, ale căror origini le află în această opunere de principii și de păreri. Într-o scrisoare din 1 februarie 1823 a vornicului Mihail Sturdza (viitorul Domn), găsim într-adevăr expresiunea: „principiile conservatoare ale boierilor emigrați”, în opoziție cu „dispozițiile răuvoitoare ale novatorilor”². Făcând legătura între ideile acestora din urmă, și scrierile anonime cari provocaseră anafura divanului lui Alexandru Moruzi din 1804, istoricul partidelor noastre politice vede în ele o manifestare a tendinței liberale, care, în interpretarea sa, ia astfel naștere tot în Moldova. „Originele partidului liberal sunt de căutat deci tot în sânul boierimii, și s-a alcătuit din acei boieri cari aveau alte idei și alte interese decât partidul boierilor conservatori; după aceea s-a lărgit tot mai mult spre alte elemente [...] În sânul acestei clase însă se făcuse o ruptură, de când cu boierii titrate, între vechii boieri, acei ce se întemeiau pe o stăpânire de stat îndelungată, și boierimea cea nouă, ieșită din miluirea, adeseori cumpărată, a oblăduitorilor pământului [...] Această boierime nouă ieșită din poporul de rând reprezenta și ea un fel de burghezime față cu nobilimea veche, o burghezime ce trebuia să îmbrace haina nobleții, spre a putea însemna ceva. Ea dorea să se folosească de situația ei, spre a juca un rol în conducerea daraverilor publice. Ea întâlnea în cale-i pe boierimea cea mare care, alcătuind Divanul de la logofăt până la ban, monopolizase această conducere și singură se folosea și economicște și politicște de situația ei privilegiată. Contra acestei cetăți a boierimii mari, boierimea cea mică începu a da asalturi”³. În această expunere, procesul politic este descris cu destulă precizie, dar nu se ține seamă decât de elementele de boierie proaspătă, cari justifică denumirea de „ciocoi” ce se aplica întregii grupări; de la ele veneau desigur ambițiile și mijloacele de a le realiza. Dar conștiința dreptului de Stare nu putea veni de la oameni fără tradiție; ea se menținea însă în toată puterea ei în rândurile familiilor de veche obârșie, dar decăzute și sărăcite, cari nu se mai numărau în protipendadă, dar păstrau cu atât mai multă dârzenie amintirea gloriei trecute⁴. Din rândurile lor — cum arată scrierile lui Ionică Tăutu, sau acele ale lui Alecu Russo din generația următoare — veneau pornirea împotriva grecilor,

¹ Cf. *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor*, IV.

² Hurmuzaki, *Doc. Supl. I*, IV, no IV, p. 6. Cf. de altfel *ibid.*, no VII, p. 17, scrisoarea lui Minciaky către Mihail Sturdza din 12 februarie 1823, în care e vorba despre aceleași „*principes conservateurs et salutaires*” ale împăratului Aleksandru I.

³ *Ist. partidelor politice din România*, I, p. 100—101.

⁴ Această latură e bine pusă în evidență de D. V. Barnoschi, *Originele democrației române*, p. 299 și urm.

cari stricaseră vechile obiceiuri, și îndemnul de a reveni la tradiționalul sfat de obște al întregii boierimi, de toate treptele. Revoluția „cărvunurilor“ moldoveni este o restaurație în ochii multora dintre ei, ceea ce constituie de asemenea o trăsătură specifică unei organizări de Stări, căreia prin definiție nu-i convin formulele de absolută noutate, fără reazem în trecut. Cred deci că trebuie dat alt înțeles termenului folosit de Mihail Sturdza: spirit politic iscusit și bine orientat asupra împrejurărilor europene, el nu putea înfățișa mai favorabil în ochii Puterilor Sfintei Alianțe și a Rusiei, teza pe care o susținea, decât dându-i înțelesul unei apărări a ordinii stabilite, împotriva tendințelor de răsturnare și de înnoire, pe cari acest sistem politic le combătea pretutindeni; experiența anului zaverii era încă proaspătă. De aceea, amintește „principiile conservatoare“ opuse „novatorilor“, termeni ce trebuiau să fie bine primiți de cancelariile Puterilor, a doua zi după Congresul din Verona. El avea tot interesul să identifice dorințele marii boierimi, în numele căreia vorbea, cu „așezămintele consfințite prin legitimitate și cărora succesiunea veacurilor le-a întipărit un caracter neschimbător“, și să prezinte pe adversarii săi ca doritori de schimbări, ce puteau zdruncina tratatele și „vechile întocmiri“¹. În realitate însă, novatorii erau tot atât de tradiționaliști ca și el, dar invocau o tradiție mai veche, însă mai puțin deslușită, care nu se putea întemeia pe hățișerifurile mai recente și mai bine cunoscute ale Porții: este opoziția între două concepții ale regimului de Stări, cea oligarhică și cea care cuprinde toate treptele sale; nu e încă, cum vrea să deducă Xenopol, lupta între partidul liberal și partidul conservator, în înțelesul modern al acestor termeni politici. Numai principiul majoritar pe care vor să-l introducă „ciocoi“, constituie cu adevărat un element nou, de natură să modifice structura regimului; din acest punct de vedere, tradiția era de partea protipendadei. E toată deosebirea între sistemul de a număra voturile, și acel de a le „cântări“ după greutatea politică și socială a acelor cari le exprimă.

Tot astfel trebuie interpretat și gestul, care s-a comentat atunci cu aprindere, al episcopului Meletie al Hușilor, care ținând locul Mitropolitului la Iași, a atins cu sfântul potir, la slujba de Crăciun, pe cei îngenuncheați în fața catapetesmei, fără a ține seamă de ierarhia rangurilor boierești². E de presupus că acest principiu egalitar, după regula credinței creștine, se va fi aplicat tot în cadrul Stării boierești, căci e puțin probabil ca în primele rânduri ale credincioșilor, în clipa în care episcopul ieșea din altar, să fi fost alții decât boieri, printre cari însă puteau fi și de treapta a doua și a treia, nu numai marii demnitari³. Nu trebuie să uităm că această diviziune a societății era considerată firească; ea constituia o ordine naturală. De aceea „tăcerea“ reformatoților moldoveni în privința țărânimii nu ne poate surprinde; scrisorile boierului Mălin-⁴ sau Malinovschi din 1804, cari sunt singurele texte ce fac aluzie la nevoile ei și propun soluții de împrumut, cari să țină seamă de muncitorii ogoarelor, constituie pentru această vreme o asemenea excepție, încât ele au putut fi considerate cu oarecare temei ca mai recente, datarea lor de către V. A. Urechiă, care le-a publicat, fiind prea puțin sigură, și autorul lor neidentificat, cel

¹ Cf. Hurmuzaki, *Doc. Supl.* I, IV, no V, p. 7. Cf. Filitti, *op. cit.*, p. 152.

² Xenopol, *op. cit.*, I, p. 102.

³ Cf. D. V. Barnoschi, *op. cit.*, p. 263.

puțin în generația de atunci¹. Ne întrebăm dacă nu cumva poate fi și o confuzie de nume cu fostul consul rus Malignovski, de a cărui acțiune se plângea Alexandru Vodă Moruzi la 1804, atribuindu-i agitația în rândurile boierimii mărunte din Moldova². De o misiune la Petersburg a unui boier Mălinescu, nu pare a fi nici o altă dovadă la acea dată.

Oricum însă, nici în Apus, ideologia revoluționară nu părăsise încă tărâmul politic; ea se va întinde mai târziu în domeniul social. Împărțirea în Stări era în spiritul timpului, în foarte multe țări ale Europei; puterea ei reiese și la noi din cele mai variate mărturii. Când Beldiman descrie exacțiunile lui Vogoride, el afirma firesc că

„Din stările țării una, neglobită n-au rămas“³.

Tot astfel citim în memoriile lui Ștefan Dăscălescu, prețios izvor de informație pentru istoria noastră din prima jumătate a veacului al XIX-lea, care ar trebui publicat în întregime: „Pe vremea aceea locuitorii acestor țări, în stare primitivă, ignoranți, erau împărțiți în trei clase: boieri, neguțători și popor, cu toții povățuiți numai de bunul simț, pentru că încă nu străbătuse în țară străbălatele și falsele idei de civilizație, și luxul desfrânat care, în loc să lumineze, a corupt nația. Boierii cei bătrâni dau sfaturile și purtau cărma societății. Boierii cei tineri ascultau și respectau pe cei bătrâni; neguțătorii și poporul ascultau și urmau boierilor, în cât la prilejuri grele, la nevoi, toți deveneau o masă compactă, și boierii cei bătrâni cu sfaturile, boierii cei tineri cu conducerea și poporul cu brațele făceau minuni de înțelepciune și bravură“⁴. Este aproape diviziunea medievală a societății, așa cum o defineau în țările germane deosebirea de rosturi între *Lehrstand*, *Wehrstand* și *Nährstand*. Starea învățată, cea războinică și cea hrănitore (prin munca ' rațelor)⁵. Că realitatea nu era în totul conformă acestei descrieri ideale, și că între boierii Moldovei, chiar peste deosebirile de vârstă, erau mari antagonisme în materie politică și constituțională, o dovedește opoziția dâră pe care Ioniță Sturdza și „novatorii“ din jurul său o întâlneau din partea emigraților; stăruie totuși în ambele tabere imaginea acestei structuri sociale, de a cărei ierarhie naturală, mintea contemporanilor nu se putea despărți. Rămâne deci neatinsă judecata unui studiu recent asupra Constituției de la 1822, care încheie, pentru autorul său, seria primelor proiecte de organizare în țările noastre: „Proiectul este numai în parte original și [...] cuprinde în special repetarea doleanțelor manifestate constant în memoriile anterioare, înaintate fie Turciei, fie Rusiei, direct sau prin agenții diplomatici [...] proiectul cărvunarilor este mai puțin un act revoluționar și mai mult un act menit să consfințească vechile drepturi și tradițiuni ale țării, cerute neconținut prin memorii și proiecte“⁶. El se menține în cadrul concepției politice a regimului de Stări, așa cum era încă în vigoare în cea mai mare parte a Europei Centrale la acea dată.

¹ V. A. Urechia, *Ist. Românilor*, XI, p. 24—27. Cf. Xenopol, *Ist. partidelor politice*, I, p. 39—40, 98, unde se revelă aluziile la „pasquelurile“ sau pamfletele menționate de anaforaia Divanului Moldovei în 1804; N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VIII, p. 332; I. G. Vântu, *Primele proiecte de organizare în Principatele române*, op. cit., p. 172 și urm. Filitti însă (*Frământările politice și sociale*, p. 29, no. 8) se îndoieste „că data acestor scrisori ar putea fi 1804“, socotindu-le mai târzii, și în ce privește conținutul, și formularea.

² Cf. mai sus; Hurmuzaki-Nistor, *Doc. XIX*, 2, p. 203—204.

³ *Tragodia*, Let. 2, III, p. 401, v. 2838.

⁴ N. Iorga, Un cugetător politic moldovean, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, XIII, p. 9.

⁵ Cf. memoriul nostru I, Liniile generale ale problemei, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, XXVII, p. 22.

⁶ I. G. Vântu, op. cit., p. 219—220.

Constituția „cărvunarilor“ era menită să rămână în stare de proiect; după cum am amintit, voievodul însuși nu o considera oportună, iar împotriva susținătorilor ei de Starea a doua și a treia, emigrații, încurajați de atitudinea guvernului rusesc, duceau o acțiune îndârjită. Desigur, privită în perspectiva ce o aveau istoricii cari trăiseră proclamarea Independenței României, această luptă pentru păstrarea privilegiilor unei pături restrânse, sub oblăduirea unei puteri străine, și-a atras judecăți severe și, cel puțin în parte, îndreptățite. Nu trebuie însă să pierdem din vedere faptul că în ochii pribegilor, regimul din Moldova acumulasе abuzuri și încălcări de drepturi, și că se întemeia el însuși pe prezența prelungită și împovăraătoare a trupelor turcești de ocupație, la a căror protecțiune nu înțelegea să renunțe. Lupta „conservatorilor“ împotriva „novatorilor“ trebuie deci privită așa cum se arăta în realitate, ca o latură a rivalității între Puteri, în perioada în care relațiile diplomatice între Rusia și Poartă erau întrerupte, și un nou acord între ele, ducând în mod firesc la soluții de compromis, amenința interesele aceloră, ce trăseseră folos din situația tulbură, provocată de tensiunea internațională. De altă parte, nu erau chiar lipsite de orice temei nici protestele boierimii mari: când reprezentanții ei de la Cernăuți, înțelegeți cu acei întorși în Moldova, învinuiau la 29 ianuarie 1824 pe Ioniță Sturdza de a fi căftănit peste „patru sute de indivizi“¹, ei aveau în vedere și scutelnicii la cari aceștia aveau dreptul. „Era dreaptă, socotește Filitti, observația lui M. Sturdza, că numărul privilegiaților sporind, sporiau și sarcinile dijmarilor rămași“², așa că intrarea „ciocoimii“ în rândurile tagmei privilegiate, apăsa în cele din urmă tot asupra birmicilor de rând, a căror impunere se mărea cu o cotă corespunzătoare noilor scutiri. „Decât anularea boierilor acordate de Mihail Suțu, de Vogoridi și de Ioniță Vodă Sturdza, adaugă istoricul, leacul ar fi fost mai degrabă desființarea privilegiilor, la care însă, spre deosebire de un Dinicu Golescu, conservatorii nu se gândiau, după cum n-o cereau nici pretenții carvunari“³. Ea nu intra în concepțiile lor, după cum nu intra nici în acele cari inspirau Puterile ce îi sprijineau, și de la cari își luau îndrumările.

Întâia fază a conflictului, fără a duce la recunoașterea Constituției din 1822, părea totuși a înclina cumpăna politică în favoarea novatorilor și a Domnitorului, care, vrând nevrând, se întemeia tot pe ei, în lipsa boierilor mari, ce îi arătau dușmănie și neîncredere⁴. De la începutul anului 1824, Poarta se arăta dispusă să evacueze Principatele, cerând însă o serie de chezașii că nu se vor mai întâmpla neorânduilele trecute și că supușii ei vor fi la adăpostul exceselor, de cari suferiseră în vremea Eteriei⁵. S-a strâns atunci la Iași o „obștească adunare“, în cea mai mare parte a boierilor de Țara a doua și a treia, care a întocmit un răspuns la cererile „înalțului Devleat“, ce nu e lipsit de dibăcie și strecoară

¹ Hurmuzaki, *Doc. Supl.* I, IV, no XLV, p. 59—61; X, no CCCXLIX, p. 269; Iorga, *Acte și Fragmente*, II, p. 699.

² Filitti, *op. cit.*, p. 162.

³ *Ibid.*

⁴ V. declarația făcută în Divan, în raportul consular francez din 9 noiembrie 1823, Hurmuzaki, *Doc.* XVI, p. 1122.

⁵ Cf. Xenopol, *Ist. partidelor politice*, I, p. 109 și urm.

sub forma garanțiilor cerute, o bună parte a programului înnoitor, care nu putuse fi aprobat în „ponturile“ proiectului de Constituție. În special, unul din considerentele acestui text trebuie reprodus, deoarece sintetizează cât se poate de lămurit întreaga tendință și dă în același timp o apreciere temeinică, și de valoare contemporană, a situației așezămintelor constituționale, atât în lumina tradiției cât și a nevoilor ce se iviseră în ultimii ani.

„La alte Statuti, înseamnă memoriul care ni s-a păstrat, este câte un Sănat; (poate o aluzie la Senatul imperial al Rusiei) mădulările lui, rânduite pentru totdeauna și în număr hotărât, înfățoșază nația, adică țin locul ei [...] a fi și la noi așa-menea nu este o iznoavă nouă, căci am avut și avem opșiască adunare, care înfățoșază nația, ține locul ei și luciază din partea sa; dar răul și nerânduiala este: I-u, că numărul mădulărilor și care are anume trebuie să alcătuiască opșiasca adunare, nu este hotărât; de acolo curge că se dau atâtea țidule opștești și rămân fără lucrare, de acolo curge îngăimarea la punerea la cale a trebilor, și mulțime de neorânduiești; 2-le, că mădulările nu sînt supusă nici-unui fel de răspundere, și de acolo curge puțină băgare de seamă la adevăratele interesuri ale țării; 3-le, că giudecătorii nu trebuie să-și lase slujba lor pentru ca să caute trebi opștești, căci aceasta este a face ei sânguri pravile, și ei sânguri a giudeca după dănsese; acest fel nu este pe aiurea, ce opșiasca adunare trebuie să fie un trup osăbit; 4-le, că opșiasca adunare la noi nu are canțelăria ei; de aceia nici avem arhiva țării, nici știm lucrările; 5-le, că hotărârile nu sînt după glasurile cele mai multe; aicea stă cheia și methodul unirei. Toate aceste sunt de luat aminte și de întocmit, dacă este a ne feri de zădăririi, de tulburări“¹.

Aceste observații și propuneri, cu data de 18 iunie 1824, sunt de un neprețuit ajutor pentru a înțelege întregul mecanism reprezentativ al regimului de Stări în țările noastre. Ele adâncesc deosebirea, ce se făcea mai de mult, între divanul domnesc, ajuns să țină locul unui consiliu restrâns de stat, dar permanent, și obșteasca adunare în care „erau reprezentate stările privilegiate ale țării“², dar convocate neregulat, numai în împrejurări de o însemnată deosebită. Lipsa unui criteriu precis în chemarea membrilor („mădulărilor“) ei, altul decât acel al categoriei sociale din care făceau parte, și absența unei continuități în compunerea și lucrările ei, constituie într-adevăr distincțiunea esențială dintre dietele de Stări ale țărilor vecine, și adunările similare din Principatele noastre, în decursul vremii. Dar la nevoia unei sistematizări în privința alcătuirii și a dezbaterilor unui asemenea corp, se adaugă „cheia și methodul“ votului majoritar, destinat a asigura precumpănirea boierimii mărunte, al cărei număr ar fi covârșit în mod firesc, dacă s-ar fi adoptat acest sistem. Are deci dreptate Xenopol să susțină, împotriva altor păreri, că acest act a pornit „din tabăra novatorilor, iar nu din partea reprezentanților tineri ai oligarhiei vechi“³.

Simțindu-se astfel susținut, Ioan Sandu Sturdza Voievod apăsă mai puternic nota de autoritate pe care înțelegea s-o înfățișeze, mergând până a porunci baterea la tălpi a unui

¹ Textul în Hurmuzaki, *Doc. X*, Apendice, XL, p. 593—94.

² Definiția lui I. C. Filitti, Un proiect de constituție inedit al lui Cuza Vodă dela 1863, Univ. din Cluj, *Anuarul Inst. de Ist. Națională*, V, 1929, p. 370. V. de același, Originele democrației române, *Viața Românească*, XV, 1923, p. 13—17.

³ *Op. cit.*, I, p. 110, n. 51.

boier din cei mai mici, care se încumetase să îmbrâncească pe vornicul de aprozi¹. Aşa a fi venea rândul să se răfuiască cu cei mari, cari îl nelinişteau prin jalbele lor neîntrerupte la Poartă sau la Petersburg. Manolache Drăghici ne-a păstrat cuvântarea, de modă patriarhală, pe care Domnul ar fi rostit-o în aceeaşi obştească Adunare de la Iaşi, în iunie 1824. Deşi stilizarea poate fi a lui Tăutu², accentele ei corespund foarte lămurit închipuirii ce ne-o facem a bătrânului, exasperat de contestarea continuă a stăpânirii lui, din partea „neamurilor“ cari îl considerau şi pe el drept un parvenit! „Că Sturdza era, scrie în *Amintirile* sale Ştefan Dăscălescu (boierit de el), dar nu ca Săndulachi şi ca Grigore Sturdza, şi Domnia îi venise tocmai ca lui Saul din Biblie [...]“ Era doar „un om crescut şi trăit în ţară, fără nici o învăţare, fără măcar educaţia fanariotă a magnaţilor ţării!... Cu toate acestea bunul simţ nu-i lipsia şi câteodată le brodia bine [...]“ dar prea era „încunjurat de netrebnici şi duşmănit şi despreţuit de ceilalţi aristocraţi“³. Aceste sentimente le exprimă cuvintele, prin cari răspundea învinuirilor, de la înălţimea treptei înalte, la care Pronia îl ridicase: „[...] Bunătatea mea v-a făcut a vă uita datoriile ce vă supun scaunului acestuia, pe care şed astăzi. Aduceţi-vă aminte că noi l-am pierdut, prin intrigile noastre şi prin goana unui asupra altuia, de l-au stăpânit străinii atâţia ani şi Dumnezeu s-a milostivit a ni-l dăru iarăş precum l-am avut. Ce voiţi acum să mai faceţi? Să-l pierdeţi, ca să ajungem mai rău poate de cum am fost, în mâinile a cine ştie căror străini din lume? Fanarioţii, acei ce vă plăceau unora din d-voastre, nu mai sunt, nici pot să fie. Drept aceea vom lua măsuri domneşti, întrebuiţând topuzul şi sabia, semnele împărăteşti ce ni le-a dat sultanul spre înfrânarea celor neînţelepţi şi veţi cunoaşte de azi înainte că are cine a vă stăpâni“⁴. „Măsurile domneşti“ urmară de îndată: delegaţii boierilor nemulţumiţi au fost închişi în porturile de la Dunăre, alţii arestaţi la casele sau moşiile lor, până şi logofeteasa văduvă, Maria Ghica, alţii în sfârşit surghiuniţi la mănăstiri. Un vânt de teroare trecu peste Moldova; simţindu-se ameninţat în averea şi poate chiar în viaţa sa, Mihail Sturdza, principalul opozant, se văzu nevoit să ceară de la Cernăuţi supuşenia rusească, ce pare a o fi căpătat⁵, deşi în aprilie 1825, scria agentului austriac că „patria îmi este şi trebuie să-mi fie tot atât de mare ca Austria pentru austriaci, sau Rusia pentru ruşi“⁶.

Dar în anul următor, evenimentele luau altă înfăţişare. Prin convenţia zisă de la Akkerman (7 octombrie 1826) Rusia şi Turcia ajungeau la o nouă înţelegere, din care un „act separat“ privea Principatele Moldovei şi Valahiei. Domnii urmau a se alege pe şapte ani de Divanul ţărilor, iar boierii pribegi din Moldova se puteau întoarce „în plină şi întreagă bucurare a drepturilor, prerogativelor, bunurilor şi proprietăţilor lor“. Se prevedea ca „gospodarii“ împreună cu divanurile lor, să lucreze la un regulament, menit să înlăture

¹ Xenopol, *ibid.*, p. 108; cf. Hurmuzaki, *Doc. X*, no CCXC, p. 218.

² *Ist. Moldovei II*, p. 167—68. Cf. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VIII, p. 355.

³ N. Iorga, *Un cugetător politic moldovean, ibid.*, p. 31. Numele lui se găseşte în prima listă a celor boieriţi de Ioniţă Sturdza: Gh. Ghibănescu, *Surete şi Izvoade*, X, p. 263, cu rangul de căminar.

⁴ Textul e reproduş de cei mai mulţi istorici: Filitti, *Frământările...* p. 157; Xenopol, *op. cit.*, I, p. 107.

⁵ Hurmuzaki, *Doc. Supl. I*, IV, no XXIII, p. 33.

⁶ *Ibid.*, no XLIX, p. 83. V. Iorga, *Prefaţă la Hurmuzaki, Doc. X*, p. LXXV, n. 1 şi Filitti, *op. cit.*, p. 162.

neorânduiala pricinuită de tulburările din timpul crizei¹. Un hatiserif venea în curând să întărească aceste dispozițiuni.

În această nouă conjunctură, drumul era deschis conservatorilor, în jurul cărora pare a se fi raliat acum majoritatea boierimii, impresionată de sprijinul ce li-l dăduse Rusia, dar și de perspectivele, cari se întrevedeau, ale unui nou conflict ruso-turc, urmat de o ocupație mai lungă a Principatelor, așa cum de altfel s-a și întâmplat. Politica Rusiei în Orient, sub impulsunea energetică a lui Nicolae I, era să ia altă direcție, decât în ultimii ani ai misticului și visătorului Aleksandru.

În împrejurările interne ale Moldovei, noua situație se caracterizează prin legături înnoite între boieri: una din ele, prin cari ei se constituiau, împreună cu mitropolitul, *en corps d'Etat*, țintea „că nici un sfat, nici o lucrare pentru ale pământului, să nu priimim a să face, fie în obștia, fie în particular, fără de noi toți, prin în scris chemare [...]”². Dar se adaugă la copia documentului că „această hârtie s-au făcut între tineri, după venire hătișărifului, și nu s-au unit a se iscăli”. În schimb pare a fi fost iscălită o altă legătură, care stipula categoric ca „dreptățile stărilor să fie fără de nici o osebite de la obraz la obraz, păzite în fiecare stare”, iar Domnul ce urma a se alege să arăte „o oarbă supunere la pravilele și obiceiurile pământești”, boierimea fiind un „trup al statului”, iar alegerea Domnului făcându-se de „obștescul divan, după vechiul obicei”³. Cum se înțelegea acest obicei, o arată tânguirea boierimii mărunte, care stăruia să se respecte admiterea în această adunare, a celor cinstiți cu caftan de la vel logofăt la vel șetrar⁴; ei se șocoteau din nou înlăturați în folosul marilor privilegiați.

Din toate aceste discuții și frământări, a ieșit însă la 12 aprilie 1827 „anaforaua pentru pronomiile Moldovei”, iscălită de cinci fețe bisericești, în frunte cu mitropolitul Veniamin, și 66 de boieri ai țării printre cari se găsesc reprezentate toate nuanțele ce împărțiseră până atunci Starea lor în grupuri și partide adverse, de la „Mihalachi Sturdza Vornic” la „Andronake Donici Logofăt”, Vasile Miclescu Vornic, Iordachi Catargiu Vistiernic, sau Alecu Grecianu, Ioan Neculce și Iordache Rășcanu⁵. Ion Sandu Sturdza Voievod o întărea prin hrisovul său. Această anafora este replica la Constituția din 1822; dacă aceasta din urmă, cu toate elementele ei de tradiție și de conservatism, mai făcea totuși concesii votului majoritar și traducea principii ale Declarației Drepturilor Omului din 1789, anaforaua din 1827 se inspiră direct din Charta nobilimii rusești a Ecaterinei a II-a, din 1785⁶. Ca și aceasta, ea crea boierimii o situație excepțională, „menită nu numai să confirme privilegiile de cari [...] se bucurase de fapt, dar să li și dea o extindere pe care n-o avuseseră niciodată”⁷. Se preciza într-adevăr că „lăcuiitorii [...] sunt datori a da birul lor cel legiuit în țeară și pentru țeară, dar și mazilii, ruțașii, rupele și celelalte trepte sunt

¹ Gh. Petrescu și D. A. Sturdza, *Acte și doc.*, I, p. 314—17

² Hurmuzaki, *Doc. X*, Apendice LI, p. 607.

³ *Ibid.*, p. 605. Cf. Filitti, *op. cit.*, p. 165.

⁴ *Ibid.*, p. 166.

⁵ Textul în *Uricariul*, II², p. 119 și urm. (Referințele în Filitti, *op. cit.*, p. 166, n. 4 și Xenopol, *Ist. partidelor politice*, I, p. 114, n. 57 sunt greșite).

⁶ Cf. A. Kizevett, în Milioukov, *Hist. de Russie*, II, p. 590—91.

⁷ Filitti, *ibid.*, p. 167. Cf. Xenopol, *op. cit.*, I, p. 113.

datoare a păzi legiuitele lor dăjdii [...] iar neamul boieresc și toți boierii, după dreptul [...] de la început legiuite [...] în veci vor rămâne supt acest pronomion, de a nu fi niciodată supărați, cu nici un fieliu de dare, și îndatorire supt orice cuvânt, nume și închipuire, căci nu numai persoanele lor sunt slobode de toate dările, dar încă și casele lor, și dobitoacele lor toate, și viile și livezile cu pomăt, nu au să dea cârmuirei nimică, nici supuse la nici un fel de plată [...]” Moșiile boierești și mănăstirești erau scutite de orice fel de dare; nimeni nu putea lua de pe ele „măcar un paiu fără voia stăpânului moșiei“, după cum nimeni nu era volnic „a tăia un lemn măcar“ din pădurile, dumbrăvile sau luncile ce vor fi pe moșiile stăpânilor. Subsolul le aparținea fără rezervă. Nimeni nu se putea atinge de venitul fabricilor ce ar fi apucat a ridica pe aceste moșii, nici de dijmele cuvenite acestor stăpâni, sau de vama și horilca velnițelor. Monopolul băuturilor pe moșie era confirmat; breslașii, slugile și poslușnicii, „precum și dritul scutelnicilor“ urmau a se păzi în veci, iar averile nu se puteau „confiscari“, chiar în cazul unei învinovățiri „criminalicească de cap [...] fiindcă confiscăția nici nu au avut, nici are loc lucrarea ei în pământul nostru supt nici un fel de cuvânt“, într-un asemenea caz, bunurile treceau asupra moștenitorilor. Casele din oraș erau „slobode de sarcina conacelor“. Li se mai asigura libertatea negoțului de vite peste hotar și îndatorirea locuitorilor de pe moșii, de a nu le părăsi fără voia stăpânului. Străini nu se puteau orându-i în slujbe „până și zapcii și ocolașii“, iar de la privilegiați nu se puteau cere nici oameni de război „obștești“¹.

Nu e lipsit de interes de a așeza alături de aceste articole ale anaforelei, prevederile Chartei hărăzite la 1785 de Ecaterina a II-a nobilimii rusești, care a rămas statutul ei, timp de decenii: „Charta enumeră mai întâi privilegiile nobililor: scutire de serviciu obligator, de dări, de pedeapsă corporală, de obligațiunea de a primi soldați în gazdă; liberă dispoziție a moșiilor lor, a subsolului și a tuturor acareturilor; dreptul de a întemeia pe moșii uzine și fabrici, de a face negoțul produselor agricole ale moșiilor, de a exporta în străinătate produsele ogoarelor, pășunelor, pădurilor, fabricelor și uzinelor, de a organiza pe proprietățile lor târguri și iarmaroace, de a poseda imobile în oraș [...] drept al nobilului de a nu fi judecat decât de un tribunal alcătuit din semenii săi, și de-a nu putea fi lovit în onoarea, viața sau bunurile sale, fără judecată prealabilă“².

Dacă libertatea negoțului pentru boierimea Moldovei privea numai vitele, aceasta se lămurea prin faptul că nu se ridicase încă monopolul turcesc al „capanului“ pentru aprovizionarea Constantinopolului, a cărui desființare nu va fi hotărâtă decât prin tratatul de la Adrianopol; dar în afară de această deosebire, dictată de împrejurările locale, toate celelalte privilegii sunt aproape identice. Această potrivire nu poate fi întâmplătoare; ea este desigur opera emigraților, dormici de a aduce situația boierimii din Moldova la același nivel cu acel al nobilimii din Împărăția protectoare. Dar ea arată în același timp și evoluția politicii rusești, în sfertul de veac ce desparte aceste împrejurări de intervențiile, ce se atribuiau consulilor ei, în frământările boierimii secundare de la începutul veacului³. Atunci, ea păru-se a sprijini agitația acelor „nevăzuți“, cari „îngrozeau“ cârmuirea cu duhul

¹ *Uricariul*, II², *ibid*.

² Cf. Kizevter, *op. cit.*, p. 590.

³ V. mai sus. Lămuririle date de Alexandru Moruzi agentului austriac, în 1804, după Hurmuzaki-Nistor, *Doc. XIX*, 2, p. 203—204.

nesupunerii; acum se întemeia dimpotrivă pe reprezentanții cei mai autentici ai oligarhiei privilegiate¹. Trecuse însă în acest interval încercarea neizbutită de revoluție a Decabriștilor, care lăsase lui Nicolae I impresii puternice, ce erau să-l stăpânească până la sfârșitul domniei. Hotărârea lui de a sprijini pretutindeni ideea de ierarhie și de autoritate împotriva frământărilor revoluționare, se va face simțită și în așezămintele constituționale și administrative ale Principatelor sub egida Rusiei, care va caracteriza perioada Regulamentului Organic. De altfel, schimbarea de Domnie în Moldova era acum sigură. La 11 martie 1827, agentul consular prusian scria la Iași: „Boierii de mai bine de o săptămână, se întrunesc în chip de Divan la Mitropolie, pentru a discuta despre socoteli, veniturile și cheltuielile țării, de la numirea principelui până acum. După aceasta se vede că domnia acestui principe nu va fi aprobată de Rusia, deoarece, ca stăpân, n-ar avea de dat socoteală [...]”². Ocupația rusească din primăvara viitoare, era să grăbească evoluția începută.

În Muntenia, situația se înfățișa într-o lumină deosebită. Părerile mult mai radicale pe cari le întâlnim în literatura de memorii și proiecte, izbucnesc în acțiuni de răzvrătire izolate, sau se infiltrează în cugetul generației tinere a boierimii, din care se recrutează cei dintâi „bonjuriști”, apuseni după modă și concepție. Dar acest radicalism care inspiră scrierea unui mare boier ca Dinicu Golescu, sau proiectele unui tânăr fără Stare, întors de la studii străine, ca Eufrosin Poteca, și îi îndeamnă la susținerea unor reforme de natură să modifice însăși structura socială prin suprimarea privilegiilor³, n-a ajuns încă să se concretizeze în programul unui partid constituit, și deplin conștient de doctrina și acțiunea sa. Mișcarea nu avea în spatele ei interesul unei categorii sociale definite, care putea invoca o tradiție în sprijinul ei, cum era aceea a boierimii mărunte din Moldova. E mai mult, în acei câțiva ani ai celei dintâi domnii pământene, o fierbere continuă a spiritelor, în care se frământă fermentii cei mai deosebiți de nemulțumire. Grigore Vodă Ghica, a cărui personalitate era în general respectată, exagerase însă locul familiei în împărțirea slujbelor și demnităților (*si jeune... et déjà Ghika!*). Și aici dăinuia un conflict cu emigrații din Ardeal, mult mai numeroși, în proporție, față de numărul total al Stării boierești, decât acei ieșiți din Moldova. Arestarea fraților Racoviță și a lui Alexandru Vilară la înapoierea lor în țară, jignea Austria și Rusia, fără a servi în chip deosebit interesele Porții, cărora Domnul le rămânea credincios⁴. Un alt mare boier, Iordache Golescu, își vărsa necazul, scriind satire ca „Barbu Văcărescu, vânzătorul țării” sau împărțind pe contemporanii săi boieri în „patrioți” dornici de reforme, printre cari număra pe Bălăceanu, pe Filipești, Golești și episcopul de Buzău, Gherasim Rătescu, — și în „patrihoți” opuși oricărei schimbări, ca Barbu Văcărescu, Krețuleștii, Matei Racoviță, Ștefan Belu, Filip Lenș și Trăsnea⁵. Pe aceștia din urmă, un alt pamflet îi descria în cele mai negre culori, ca o camarilă a Domnitorului, pe când altul, cu comparații nu prea măgulitoare de iepe și

¹ Cee ce nu o va împiedica însă, în vremea alcătuirii Regulamentului Organic, să intervie pentru o limitare a acestor privilegii. Cf. I. C. Filitti, *Originele democrației române*, op. cit., XV, p. 21.

² Hurmuzaki, *Doc. X*, no CCCXC VII, p. 414.

³ Cf. Filitti, op. cit., p. 141 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 129—130.

⁵ Cf. N. Bănescu, *Viața și scrierile Marelui Vornic Iordache Golescu*, p. 161 și urm.

surugii, se lega de reputația „damelor” din înalta societate¹. Agitația nu ieșea dintr-un cerc relativ închis²; convenția de la Akkerman, prevedea desemnarea unei comisii pentru alcătuirea unui nou regulament al administrației în care au și fost numiți la 20 mai 1827, Grigore Brâncoveanu, Grigore Băleanu, Alexandru Filipescu (Vulpe), Iordache Filipescu, Ștefan Bălăceanu, Alecu Vilară și Constantin Câmpineanu. Se știe însă prea puțin despre activitatea ei; a rămas chiar impresia că în vederea evenimentelor apropiate, Rusia nu avea prea mare interes ca lucrările să progreseze prea repede³.

Persistă deci și în această perioadă deosebirea între regimul de Stări din Țara Românească și acel din Moldova; ea se lămurește însă și acum prin alcătuirea și coeficientul numeric, dacă putem folosi acest termen, al organizațiilor și categoriilor sociale respective. Întâmplarea ne pune, pentru această vreme, la dispoziție date statistice mai precise, din cari, cu unele aproximații inevitabile, putem trage concluzii destul de sigure. Anticipând asupra fazei următoare, în care s-a alcătuit Regulamentul Organic, e locul să arătăm că s-au pregătit lucrări sistematice pentru strângerea tuturor datelor, de cari putea fi nevoie pentru cunoașterea țărilor, a tuturor resurselor și posibilităților ce le ofereau.

Ne interesează în special aci pentru Muntenia, în afară de statistica proiectată de consulul prusian la București, baronul de Kreuchely, în septembrie 1824⁴, și datele culese zece ani mai târziu de francezul Bois-le-Comte⁵, „catagrafia oficială de toți boerii Țării Românești la 1829”⁶, cu adăugirile ce i s-au făcut la 1831.

Planul lucrării lui Kreuchely e foarte complex și făcut, pe cât i-a fost posibil, după criterii științifice; el încearcă a reconstitui situația demografică, pe județe, înainte de turburările din 1821, și definește diferitele categorii sociale pe cari le menționează⁷.

Între paragrafele pe cari le prevedea, la secțiunea a IV-a privitoare la prerogativele politice ale Domitorului, sunt de notat următoarele:

203. *Droit du prince de convoquer les états.*

204. *Le haut clergé et les vélitshis forment les états.*

205. *Quels autres boyards prennent encore place parmi les vélitshis.*

206. *Objets à traiter par les vélitshis.*

207. *Droits des états ou vélitshis.*

208. *Droits des prélats en qualité d'états.*

Printre definiții, trebuie notată acea a „*neamurilor*”: „individus originairement issus de la première et seconde classe des boyars; mais depuis, ce privilège fut accordé aussi à

¹ Xenopol, *op. cit.*, I, p. 134—135.

² Amenințarea cu „ciomegele [...] a șapte mii de conjurați” dintr-o scrisoare anonimă din 1825 (Hurmuzaki, *Doc. X*, no CCCLXXXVIII, p. 322) trebuie luată sub oarecare beneficiu de inventar.

³ Filitti, *op. cit.*, p. 140.

⁴ Hurmuzaki, *Doc. X*, no CCCLXXXIII, p. 294 și urm.

⁵ Hurmuzaki, *Doc. XVII*, p. 335 și urm. Cf. I. C. Filitti, *Principatele române dela 1828 la 1834*, p. 148.

⁶ Publicată de I. C. Filitti (cu acest titlu), București, 1929.

⁷ Hurmuzaki, *Doc. X*, p. 295—296, 300.

d'autres individus, qui payent pour obtenir ce rang, par un espèce de brevet, et sont réputés nobles; ils sont exempts du tribut ordinaire. On peut placer ces individus au rang des bourgeois en Europe, sans que pourtant ce caractère puisse les garantir de la *falanga*, en cas échéant". *Mazilii* sunt coborători din nobili și boieri, cari trăiesc ca simpli cultivatori, dar plătesc o dare mai mică decât ceilalți țărani; *ruptașii* își varsă contribuția la vistierie; se definesc de asemenea *companiștii*, negustori cari plătesc în tovărășie vistieriei, *scutelnicii* și *poslușnicii* de pe moșii. Din totalul de 165 773 de familii, neamurile reprezintă 778, mazilii și ruptașii respectiv 1 707 și 4 075. Calificativul de „Stări” (*Etats*) în sens politic nu se aplică însă decât înaltelor fețe bisericești și veliților boieri, cari reprezintă o minoritate foarte redusă. Și într-adevăr, catagrafia întocmită la 1829, cu o amănunțită înșirare a tuturor îndreptățiților, din Capitală și din toate județele, enumerați personal, fiecare cu vârsta și averea sa, nu se ridică la mai mult de:

„70 boieri mari, adică boieri cu ranguri de clasa I, de la vel ban până la vel cămăraș și anume: 6 mari bani; 22 mari vornici de diferite nuanțe (de țara de sus, de țara de jos, de poliție, al treilea, al patrulea); 15 mari logofeți de diferite nuanțe (de țara de sus, de țara de jos, de obiceiuri, de străini); 1 mare vistier; 1 mare spătar; 3 mari postelnici; 11 hatmani; 9 agi; 2 mari cămărași.

576 boieri, cu ranguri de clasa II (de la mare clucer la comis) și de clasa III (de la serdar la clucer za arie) și anume: 19 mari cluceri; 39 căminari; 39 paharnici; 50 stolnici; 15 comiși; 108 serdari; 96 medelniceri; 88 slugeri; 56 pitari; 26 șetrari; 42 cluceri za arie.

În total 642 boieri la o populație de circa 800 000 locuitori, adică 0,80 la 1 000, o proporție care arată cât este de neîntemeiată învinuirea adusă ultimelor domnii fanariote că ar fi distribuit boeriile cu nemiluita. Alta este chestiunea că boeriile se vor fi dat și cui n-ar fi trebuit și că nu se vor fi dat tuturor aceloră căroră s-ar fi convenit“.

Complectând aceste date cu acele din 1832, relative la familiile cu drept de despăgubire pentru scutelnici, și spicuind și din arhondologia lui Grigore Ghica Vodă, Filitti mai găsește „108 nume de familii de boieri în viață [...] un total de 566 familii boierești, față de o populație de circa 165 000 de familii, adică 3,50 la 1 000“.

Cât privește pe boiernași, avem 228 în catagrafiile publicate mai sus și încă 152 în catagrafia de la 1832, în total 380. Ei sunt în bună parte membri tineri, sau urmași scăzuți ai familiilor boierești. Ca familii de boiernași propriu-zisi, avem vreo 200. În sfârșit, catagrafiile ce am publicat, ne arată 283 feciori de boieri și boiernași, în viață la 1830.

În total: 70 boieri mari, 576 boieri, 380 boiernași și 283 feciori de boieri și boiernași, sau 1 311 indivizi la o populație de circa 800 000 locuitori, adică 1,70 la 1 000.

Iar ca familii: 566 familii boierești și vreo 200 familii de boiernași, în total vreo 765 familii față de circa 165 000 de familii ale țării, adică 4,65 la 1 000.

Aceasta era toată „țara legală” acum 100 de ani, însemna editorul „catagrafiei” în 1929. Proporția era mult mai mare în Occident. În Franța, la 1787, în ajunul prăbușirii vechiului regim, erau cel puțin 360 000 nobili la o populație de 26 milioane, adică 13,85 la 1 000¹. Alte date dau însă pentru Franța la 1788, un total de 320 000 de familii, după

¹ *Catagrafie oficială*, ed. I. C. Filitti, p. 69—70. De comparat cu datele din raportul consulului francez Tançoigne din 11 nov. 1822, Hurmuzaki, *Doc.* XVI, p. 1078—79. Totalul e tot de 165 000 de familii, dar Bucureștii cuprind 1 000 de familii de boieri de toate treptele, dintr-un total al populației de 10 500 familii.

cum în Ungaria veacului al XVIII-lea (fără Transilvania) numărul familiilor nobile era de 75 000¹. Diferența apare astfel încă mult mai accentuată².

Se vede astfel cât de strict se păstrasera în Țara Românească directivele esențiale ale reformei lui Constantin Mavrocordat. Despărțirea între boierimea de slujbe privilegiată și „neamurile“ ei de o parte — și categoriile inferioare ale vechii slujitorimi, de alta, se aplicase în întreaga ei rigoare. Această situație lămurește și de ce nu se puteau constitui, în cadrul grupului restrâns al celor dintâi, partide de o importanță numerică apreciabilă, dar și starea de nemulțumire generalizată, care izbucnise la 1821, și se manifesta în tendințele de reforme radicale, cărora de altfel se arătau câștigate spiritele generoase ale unora dintre boieri, mai ales ale acelor din generațiile tinere. „Catagrafia“ ilustrează și explică în același timp, prin datele ei statistice, o concepție politică și o stare de spirit.

În Moldova, socoteala efectuată cam în același timp, duce la rezultate deosebite. În memoriul întocmit de agentul diplomatic al Austriei la Iași, Wallenburg, la 26 noiembrie 1837, cu ajutorul cancelarului agenției, mazilul moldovean Gheorghe Zotta, se face următoarea declarație caracteristică:

„Dacă se consideră cu atenție instituțiile nobilimii în Moldova, se observă că acestea diferă sensibil de cea a statelor austriace, deoarece nobilimea moldovenească constituie un amestec al nobilimii de naștere și de serviciu și cele mai înalte trepte ale slujbelor dau precăderea. În aceste trepte de serviciu, slujbele de la Stat și de la Curte sunt întretesute, iar amândouă deodată alcătuiesc scara ierarhică a întregii nobilimi.

Aproape o treime a indigenilor Moldovei se pot socoti ca nobili, dacă cuprindem în ei și treapta cea mai de jos a nobilimii, cea a mazililor. După aceasta nobilimea moldovenească ar fi de deosebit în trei trepte principale:

Cea dintâi treaptă sau cea mai înaltă, așa-zisa stare a seniorilor (*Herrenstand*) o alcătuiesc acei cari sunt cunoscuți sub numele de boieri mari (*Weliczi bojeri*) și cari, înainte de a adopta hainele nemțești, erau îndreptățiți a purta barbă. De aceștia țin:

- a) Marele Logofăt (Cancelar și ministru de Justiție);
- b) Mare Vistiernic (Tezaurar și ministru de Finanțe);
- c) Vornic al Țării de Sus și de Jos (Membru al Divanului);
- d) Hatman (General en chef);
- e) Postelnic (Secretar de Stat, Ministru al Afacerilor Străine).

După aceștia vin:

- f) Aga (Directorul Poliției Capitalei);
- g) Vornic de Aprozi (*sic*) (cărui îi incumbă executarea sentințelor). În fine:
- h) Spătar (Mare purtător de spadă) și
- i) Ban (titlu și demnitate din vremuri trecute, din cari mai sunt urme în Ungaria).

¹ V. pentru aceste date memoriul IV, *Adunările de Stări în țările Europei de Răsărit dunărene*.

² Bois-le-Comte, la 1834, după ce populația a sporit considerabil, dă, după criteriile stabilite ale *Regulamentului Organic* pentru Muntenia: 1 098 familii de boieri, 3 415 de neamuri și 780 de postelnici. Cf. Filitti, *Principatele Române dela 1828 la 1834*, p. 148. E însă de notat că *Regulamentul* a cuprins și pe postelnicele ca ultimă treaptă a Stării nobiliare a Țării Românești (*ibid.*, p. 160), având tendința de a mai lărgi numărul acelor admiși în categoria privilegiată.

A doua treaptă sau mijlocie o alcătuiesc acei nobili, cărora le revine numele de boier. Acestea sunt felurite titluri cari privesc serviciul de Curte, dar cari nu mai subzistă decât ca titulatură.

Acești boieri sunt în parte proprietari de moșii mai mari sau mai mici, în parte fără proprietăți. La aceștia aparțin: Comisul, Căminarul, Paharnicul, Sărdarul, Stolnicul, Medelnicerul, Clucerul, Slugerul, Pitarul, Jitnicerul și Șătrarul.

În fine: a treia și cea mai de jos treaptă o alcătuiesc mazilii, cari sunt de așezat alături de ungurul *bocskoros nemes* (nobil cu opinci) sau de *drobna szlachta* (mica nobilime) polonă. Aceștia sunt sau mici proprietari de părți (răzăși) sau fii de preoți. Ei trăiesc fie pe părțile lor, sau când acestea nu ajung ca să-i hrănească, pe moșiile unor proprietari mai mari, în care caz sunt îndatorați la clăci, ca și ceilalți țărani. De aceștia țin:

Porucinicul, Căpitanul, Polcovnicul, Postelnicele, Vtori și treti vistiernic și treti Postelnic. Cele trei dintâi titluri se referă la însărcinări militare din vremurile vechi, porucinic însemnând în slavonește locotenent, Capitan *Hauptmann* și Polcovnic, colonel (*Obrister*)¹.

Într-un al doilea capitol al lucrării, se arată că în vechime, treptele ierarhice ale boierimii erau respectate și cei mai tineri, din cele mai mari familii, începeau prin a fi simpli șătrari, înaintând cu încetul la marile demnități. „Din timpul însă, în care amândouă Principatele (Moldova și Muntenia) treceau celui care oferea mai mult, ca un domeniu arendat, domnii numiți încercau a se despăgubi în modul cel mai variat, chiar prin vânzarea de boierii (titluri). Acest abuz sporea din timp în timp, iar sub Ioan Sandu Sturdza Voievod circulau chiar samsari evrei și vindeau primului venit asemenea pitace (diplome) gata făcute, cu numele în alb, ce avea numai să fie complectat. Aceasta a dat loc dispozițiunei din Regulamentul anului 1829, art. 6 lit. b, că numai acei pot fi aleși deputați ai ținuturilor, ale căror documente de boierie au fost recunoscute îndreptățite de Alexandru Moruzi în 1792, de unde se constată că obținerea gradului mai înalt de boierie (demnitate) nu se mai făcea treptat, și că se puteau sări nu numai cele 11 trepte mai de jos (ale treptei a 2-a), ci și mai multe din treptele mai înalte, dacă situația de avere era conformă.

Din ce s-a spus până acum, rezultă că nobilimea în Moldova are în realitate numai două grade: mazilul de jos și cel de sus numit boier, iar că deosebirea în nobilimea mai înaltă o constituie doar diferitele trepte ale rangurilor de serviciu. De unde (se deduce) că în măsura în care se înțelege prin nobilime o clasă deosebită, privilegiată, de cetățeni ai statului, aceasta este *ereditară* în Moldova, cum rezultă din art. 3 al Regulamentului, lit. b, c, unde e vorba de dreptul de vot și alegerea deputaților, arătându-se drept o *conditio sine qua non*, că numai acei sunt îndreptățiți la vot și alegere, cari sunt ei înșiși boieri sau fii de boieri, ceea ce în mod natural presupune moștenirea nobilimii de către descendenți. Treptele de ranguri dimpotrivă sunt un drept personal, care nu trece asupra moștenitorului, dar *caeteris paribus* dă acestuia totdeauna o prioritate².

¹ Publicat de I. Nistor, *Clasele boierești din Moldova și privilegiile lor*, Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist., s. 3-a, XXVI, p. 543 și urm.

² *Ibid.*, p. 544—45.

Dacă aplicăm acum aceste criterii, definite foarte limpede și într-un înțeles larg, datelor statistice culese aproape simultan de Bois-le-Comte, nu ajungem desigur la „o treime din populația băstinașe a Moldovei”¹, dar găsim totuși în Moldova 821 familii de boieri și 4 487 de mazili, la cari, după clasificarea de mai sus, trebuie să adăugăm 1 781 de familii de ruțași, 7 384 de ruțe și 3 808 de preoți, deci un total de 18 281 de familii, față de 166 462 ale băstinașilor, cari nu intră în aceste categorii, lăsând la o parte breslașii străini, evreii, sudiiții, țigani particulari și de stat². Față de datele catagrafiei muntene, este o masă numerică mai impunătoare. Nu trebuie desigur să socotim pe toți acei cari intrau în aceste categorii, a căror proporție tot nu atingea cea din Ungaria sau din Polonia, ca deplin îndreptății la privilegiile Stării nobiliare. Regulamentul Organic, după cum arată memoriul însuși, s-a străduit să introducă alte criterii, mai strict limitative, și chiar mai înainte, obiceiul ajunsese să restrângă folosirea prerogativelor și scutirilor legate de calitatea boieriei. O dovadă este acuzarea îndreptată împotriva lui Ioniță Sturdza, de a fi boierit, numai în cei dintâi doi ani de domnie, „mai mult de 400 de indivizi, acțiune ne auzită și fără exemplu de la întemeierea Principatului Moldovei”³. De fapt, lista boieriilor hărăzite de acest Domnitor de la 21 noiembrie 1822 la 27 ianuarie 1824, păstrată în copie în hârtiile familiei Râșcanu, unul din membrii ei fiind printre căpăteniile opozanților, se întindește cu alta până la februarie 1828, totalul fiind de 871 de boierii în timpul domniei, ceea ce este desigur un număr destul de respectabil⁴. Observațiile D-lui D. V. Barnoschi, în care voievodul a găsit un înflăcărat apărător, reduc, ce e drept, temeiul acestei învinovățiri, scoțând mai ales în evidență faptul că mulți din cei învestiți cu demnități nu erau oameni noi, ci născuți din familii vechi, dar decăzute de la strălucirea lor de odinioară. Aceștia nu meritau numele de „ciocoi”, prin care protipendada încerca să-i confunde cu parvenitii fără trecut, ce ajungeau uneori să ocupe slujbe boierești. „Barnoschi, scrie I. C. Filitti, în observațiile sale critice asupra studiului său, a arătat că Ioniță Vodă a urmărit refacerea unei boierimi conștiente de rolul ei social. Pentru aceasta trebuia înfrânată atotputernicia protipendadei. În acest scop domnul cărvunar a înălțat sistematic pe urmașii decăzuți ai vechilor neamuri ale Moldovei, pentru că aceștia, pe de o parte, nu puteau fi decât progresiști, iar de altă parte aveau autoritatea morală pentru a se impune, care lipsea firește celorlalte categorii ale boierimii mărunte”⁵.

Aceste împrejurări ne confirmă în părerea că în Moldova, *conștiința de a aparține unei Stări deosebite* stăruia în rândurile mazililor sărăciți, sau chiar ale răzășimii, care nu se mai deosebea acum, prin traiul ei, de locuitorii satelor. „Cărvunărismul” atât de răspândit în boierimea mijlocie și mărunță, se întemeia deci pe o proporție numerică a

¹ Traducerea D-lui Nistor, *ibid.*, p. 531.

² Cf. Filitti, *Principatele române dela 1828 la 1834*, după Hurmuzaki, *Doc.* XVII, p. 359—60. Trebuie însă ținut seamă de faptul că în intervalul dintre 1829 la 1834, folosind starea de pace și prosperitate crescândă, populația se înmulțise, într-o măsură și prin întoarcerea celor fugiți.

³ N. Iorga, *Acte și Fragmente*, II, p. 688.

⁴ Gh. Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, X, no CXLV, p. 263 și urm.

⁵ D. V. Barnoschi, *op. cit.*, p. 294 și urm., 307. Cf. I. C. Filitti, *Originele democrației române, Viața Românească*, XIV, 1922, p. 189. V. însă evoluția politică a lui Iordache Râșcanu, care trece în opoziție, din cauza noilor boieri, descrisă de Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. CIV și urm.

privilegiaților deosebită de cea a Țării Românești. De aceea și soluțiile politice pe care le propun moldovenii, nu ajung la radicalismul nivelator al unora din proiectele muntene. În acestea din urmă se manifestă aspirațiunile unei mulțimi, exclusă din ordinea restrânsă de Stări privilegiate; neavând nici o nădejde de a se integra în ea, remediul apare în desființarea totală a privilegiilor, în conformitate cu principiul revoluționar că „glotișul tot, ce prin silnicie se află supuși la cei puțini, aceia și firește, și pravilnicește sunt patria“. Însuși acest din urmă termen, venit din Apus prin mijlocirea „patridei“ eteriste, cântate de Rigas, arată că dincolo de „țara legală“, de un cuprins mărginit, se frământă cealaltă, cea „reală“, deocamdată reprezentată de vechile categorii slujitorești, sărăcite și decăzute, și de orășenii, din mijlocul cărora încep a răsări primele elemente ale unei burghezii în spiritul secolului. Massa populației rurale este încă neorganică și în stare de pasivitate, din care izbucnesc doar rare licăriri de răzvrătire.

În Moldova, sunt însă numeroase pături sociale care păstrează vie amintirea unei situații mai bune, a vremii în care „adunarea de obște“ cuprindea neapărat reprezentanți ai mazililor și ruptașilor. Obiceiul se mai observase până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, precumpănirea protipendadei fiind aci un fenomen mai recent, și contestat. Năzuința era deci alta: de recăștigare a dreptului pierdut, de lărgire a Stării privilegiate, dar nu de desființare a ei. Mazilul și ruptașul nu înțelegeau să se confunde cu acei cari plăteau „birul țării“. Nu era o tendință de înlăturare a Stărilor și a regimului lor, ci cea de a le extinde caracterizările distinctive, de ordin social și politic, la un mai mare număr care se socotea îndreptățit a se împărtăși din ele. Regulamentul Organic și domniile care l-au aplicat, au avut rolul de a atenua în această privință deosebirea de structură și de aspirațiuni ale Stărilor din Țara Românească și din Moldova.

DE LA REGIMUL DE STĂRI LA PARLAMENTARISMUL MODERN (1829—1858)

*Organizarea regimului de Stări prin Regulamentul Organic.
Reformele constituționale ale Revoluției din 1848.
Desființarea privilegiilor și a reprezentării Stărilor.*

Această ultimă perioadă, în care se desăvârșește tranziția spre formele moderne ale vieții de Stat, este desigur și cea mai bine cunoscută. A reface istoria ei din punct de vedere politic, ori chiar social, după atâtea lucrări cari au urmărit același obiectiv, și în momentul în care comemorarea centenarului revoluției din 1848 o așază din nou în centrul preocupărilor, ar depăși cadrul acestor cercetări, fără folosul unei contribuții deosebite. Este de altfel un subiect care, mai mult încă decât altele, cere a fi examinat într-o atmosferă de liniște și seninătate, fără ca împrejurările actualității să-i determine interpretarea și înțelesul, într-o direcție sau în alta. Ne vom mărgini deci, spre a împlini scopul acestei expuneri, să amintim trăsăturile principale ale regimului de Stări privilegiate, mecanismul funcționării sale în perioada regulamentară, precum și dezvoltarea tendințelor ce au dus în cele din urmă la desăvârșita sa înlocuire. Toate datele problemei sunt cunoscute; nouă poate fi doar integrarea ei în procesul general de decădere și dispariție a Stărilor, în era parlamentarismului liberal ce stăpânește Europa în secolul al XIX-lea.

1. ORGANIZAREA REGIMULUI DE STĂRI PRIN REGULAMENTUL ORGANIC

Despre Regulamentul Organic și regimul instituit de el, întâlnim, atât la contimporani cât și la istoricii mai recentți ai acestei epoci, păreri deosebite.

„Nu s-ar putea contesta, scrie în memoriile sale economistul Nicolae Suțu, beizadeaua care adaugă la bogatele sale cunoștințe o temeinică experiență administrativă, că tratatul din Adrianopol și Regulamentul Organic au deschis Principatelor o eră de prosperitate: primul, înapoiindu-le o mare parte din neatârnamarea pe care o pierduseră, înconjurând industria și comerțul cu garanții cari le fac să prospere și distrugând piedicele ce le țineau încătușate; celălalt, organizând administrația interioară a țării pe baze regulate și legale.

În adevăr, înaintea păcii de la Adrianopol, principatele, considerate ca grânarele Porții, erau obligate să procure Constantinopolului, cu preț fix, adică sub valoarea lor, produsele agriculturii, ca grâul, mieii, lemnele. Comerțul liber era aproape inexistent, cultura pământului rămânea staționară, mărginită la satisfacerea consumației interne. Valoarea pământului și a moșiilor, calculată pe venitul lor, reprezintă de abia jumătate și, în unele localități, a treia și chiar a patra parte din valoarea lor actuală. Cultivatorul, ce

putea fi impus la discreție, era supus unui sistem de dări complicat și la toate umilirile guvernământului, ispravnicului, subadministratorului și proprietarului. Ca să scape de ele, prefera să intre în categoria «scutelnicilor» sau a «breslașilor», dăruind boierilor sau mănăstirilor, ceea ce îl obliga față de proprietar la o redevență sau la un spor de muncă, până la 30 sau 40 de zile pe an. Țăranul era în, de, obște sărac și trăia în mizerie, și ca toți acei cari nu sunt siguri de a se folosi de munca lor, se deosebea prin lene și beție.

Regulamentul schimbă dintr-o dată acest regim ticălos; agricultura luă un avânt progresiv și comerțul de export se dezvoltă proporțional [...] Cultivatorul putea, de atunci să respire și să lucreze pentru el; veniturile statului s-au îndoit în mai puțin de 15 ani, și acele ale particularilor crescuseră într-un mod și mai surprinzător. Sistemul guvernamental își schimbă în același timp înfățișarea. Un consiliu administrativ, un corp legiuitor, instanțe judecătorești, o miliție națională regulată, un corp de jandarmi, o carantină, municipalități, în sfârșit toate mijloacele unei administrații legale și progresive înlocuiră la 1 ianuarie 1832 haosul care exista până la 21 decembrie 1831¹.

Nu mai puțin entuziast se arată în una din scrierile sale economistul de școală liberală Alexandru Moruzi, și el nepot de Domnitor, dar părtaș al mișcării revoluționare de la 1848 în Moldova: „Ești izbit de uriașa dezvoltare a instituțiilor noastre, în scurtul răstimp ce desparte tratatul din Paris de acel din Adrianopol. Această dezvoltare, orice s-ar spune, o datorim dispozițiilor cuprinse în Regulamentul Organic de la 1832. Cu toate concesiunile făcute spiritului vremii, obiceiurilor și situației țării, Regulamentul nu a fost mai puțin binefăcător pentru noi. El pune capăt cârmuirii *bunului plac*; așeza o administrație regulată; statornicea contribuțiile; garanta egalitatea în fața legii în materie civilă. Dar cea mai mare binefacere a sa, aceea care după treizeci de ani, ne-a făcut să atingem un grad de prosperitate așa ca să fim judecați vrednici de a primi o Constituție întemeiată pe principiile unei perfecte egalități, cuprinzând aceeași sumă de libertate ca statele cele mai înaintate: *este libertatea comerțului*”².

Până și Ștefan Dăscălescu, puțin favorabil epocii și oamenilor pe cari îi descrie în însemnările sale, socotind Regulamentul de „vițios, ba foarte vițios, că împărția țara în două, în privilegiați și neprivilegiați”, totuși crede „că pe atunci era de lipsă să fie ceva, să înlocuiască haosul și anarhia: și Regulamentul a prins bun loc, zică orice vor zice utopiștii veniți în urmă”³.

Ce au crezut acești „utopiști”, ne-o spune în primul rând fapta lor: arderea pe rug a Regulamentului și a Arhondologiei, după ce Mitropolitul Neofit „împreună cu prea credinciosul popor al Capitalei” a afurisit și anatematizat „atât Regulamentul, cât și pe aceia cari vor voi să-l mai așeze sau să cârmuiască țara după legiuirile acelui Regulament”, la 6 septembrie 1848⁴. Încă din august a aceluiași an, memoriul lui A. G. Goleșcu formula un adevărat rechizitoriu împotriva așezământului, care răpise țării autonomia, aruncase tot greu birurilor asupra claselor sărace ale societății, oprise libera mutare a țăranilor,

¹ *Mémoires du prince Nicolas Soutzo*, ed. P. Rizos, Viena, 1899, p. 65, 97.

² *L'abolition des monopoles et l'amélioration de l'état du paysan en Moldavie*, republ. în V. Slăvescu, *Vieața și opera economistului Alexandru D. Moruzi*, Acad. Română, Studii și Cercetări, L, p. 109.

³ N. Iorga, *Un cugetător politic moldovean*, *ibid.*, p. 34.

⁴ *Anul 1848 în Principatele Române*, IV, p. 220—21.

restrânsese puterea politică la cercul strâmt al unei aristocrații privilegiate și corupte, „într-un cuvânt, se poate spune că acest Regulament a contribuit puternic să coboare nivelul moralei publice și că a împiedicat cu desăvârșire dezvoltarea prosperității țării”¹.

Istoricii, cari au avut de examinat mai târziu aceste împrejurări, n-au reținut această din urmă învinuire, ce se dovedește de altfel cu totul neîntemeiată; în lumina evenimentelor ce au urmat, ei stăruiesc însă asupra laturii de neegalitate care desparte formal, și mai radical decât chiar în trecut, categoria privilegiată de ceilalți locuitori ai țării. „Nu se poate tăgădui, scrie în capitolul respectiv al *Istoriei Românilor* A. D. Xenopol, că regulamentul organic constituie un progres simțitor asupra stărei haotice de mai înainte [...] în chip absolut el rămânea cu mult în urma unei legiuiri, ce ar fi ținut seama de aspirațiile și nevoile omenești. El nu recunoștea principiul cel mare al libertății și mai mult încă nici pe acel al egalității proclamate de revoluția franceză, și urma înainte a trata omenirea ca și când ar fi isvorât din două soiuri de sânge deosebit, acel al nobililor și acel al țăranilor [...]”². „Regulamentul, adăuga el mai târziu, avu mai ales un mare efect asupra ideilor egalitare și deci și de libertate, prin ascuțirea tocmai a regimului privilegiului care își înfipse mai adânc pironul în sufletul poporului român”³. Desigur nu trebuie să ne așteptăm la o judecată mai puțin severă din partea lui Septimiu Albini, în „Introducerea” sa la Colecția „Anului 1848 în Principatele Române”: recunoscând „că față de anarhia și volnicia de mai înainte, Regulamentul Organic constituia un oarecare progres”, el îi aducea trei capete principale de acuzare: „starea revoltătoare creată prin Regulament țăranilor”, *sistemul electoral*, „care făcea din Obșteasca Adunare o parodie parlamentară” și „*măntinerea rangurilor și privilegiilor*”⁴. Pentru Filitti, care a făcut o amănunțită analiză a tuturor dispozițiilor regulamentare⁵, progresul față de trecut e neîndoielnic⁶, motivele de nemulțumire fiind mai mult de ordin politic. Iar Nicolae Iorga care, după cum se va vedea, a mai avut și alte păreri, socotește opera îndeplinită ca instalarea „unei administrații birocratice destul de complicate [...] Un mare volum de regulamente în înțelesul strict al cuvântului înlocuia legile ce trebuiau votate — a căror originalitate și independență se găseau astfel împiedicate — și se substituiau conținutului de principiu simplu și logic, al unei adevărate Constituții, așa cum se formase în mintea acelor cari alcătuiseră propunerile”⁷. Toate aceste aprecieri se întemeiază pe date, cuprinse în textul însuși al acestei legiuiri și în manifestările deosebite la care a dat loc aplicarea ei: după cum se insistă asupra laturii naționale, sau a celei politice și morale, se pot găsi îndreptățiri atât pentru părerile favorabile, cât și pentru criticele ce i s-au adus. Ni se pare însă că judecățile mai vechi au avut prea mult în vedere „absolutul”, și nu au ținut seamă îndeajuns de posibilitățile reale ce erau atunci în Principate, de a introduce o Constituție, măcar în spiritul Chartei revizuite pe care se întemeia domnia regelui francezilor, Ludovic Filip, în

¹ *Ibid.*, p. 43 și urm.

² *Op. cit.*, VI, p. 101 — 102.

³ *Ist. partidelor politice*, I, p. 159.

⁴ *Anul 1848*, VI, p. XXXVI.

⁵ *Principatele române dela 1828 la 1834*, p. 101 — 102.

⁶ Viața politică a Țării Românești și a Moldovei, *Enciclopedia României*, I, p. 828.

⁷ *Hist. des Roumains*, VIII, p. 404.

urma revoluției de la 1830. Sub regimul de îndoită suzeranitate și protecțiune a Imperiului Otoman și a Rusiei învingătoare a lui Nicolae I, cu răsunetul imediat al insurecției polone și a înfrângerii ei din 1831, ce sistem politic se putea institui în țările românești, altul decât al ăcelor Stări privilegiate, cari se afirmaseră până atunci ca factorii constituționali nediscutabili, și statornici ai cârmuirii lor? În țările germane și austriace, aceasta era încă formula stăpânitoare a vieții de stat: spiritul lui Metternich veghea la menținerea ei. Speculații în abstract se pot face la infinit; valoare istorică au însă considerațiunile, ce se pot sprijini pe relativitatea inexorabilă a împrejurărilor politice și sociale, cari se impun unei anumite epoci și unei anumite situații geografice. Privite în această lumină, dispozițiunile Regulamentelor Organice ale Țării Românești și Moldovei capătă altă înfățișare; nu li se poate contesta în orice caz că, în întregimea lor, alcătuiesc totuși o „adevărată Constituție a țării [...] realizarea, potrivit cu interesul boierilor mari, a programului sprijinit de boierimea de toate treptele, și mai ales de boierii cei mici, începând din secolul al XVIII-lea“¹.

Într-adevăr, prin faptul însuși al „menținerii privilegiilor și rangurilor“, de care unii îl învinovătesc, noul așezământ păstrează caracterul specific al organizării de Stări, fără de cunoașterea căreia nici nu poate fi înțeles. El reprezintă de altă parte un compromis între năzuințele marii boierimi — protipendada perioadei precedente — și vederile mai înaintate și progresive, pe tărâmul politic și social, ale generalului Kisselev, chemat să prezideze adunările de revizuire și să întocmească textul definitiv al Regulamentului. Aceste deosebiri de păreri se întâlnesc în foarte multe direcții: ele determină în scrisul generalului accente, ce merg până la exasperare: „Je suis depuis quinze jours à batailler avec les barbus moldaves, scrie el la 30 octombrie 1832, qui sont assurément les plus turbulents intrigailleurs de tous les hommes à barbe qui pullulent sous la calotte du ciel“, și urmează, acuzând adunarea boierilor de la Iași de a „încălca drepturile claselor inferioare“ și de a se constitui judecătore în propria ei cauză, îngreindu cu deosebire situația sătenilor, prin sporirea îndatoririlor de clasă și micșorarea suprafețelor pe cari proprietarii de moșii erau ținuți să le lase la dispoziția lor².

Este aci urmarea unui vechiu proces de revendicare din partea marii proprietăți, care se poate de asemenea reconstitui, în diferitele sale etape, din dorințele exprimate de reprezentanții boierimii încă din veacul al XVIII-lea; el căpătase în parte satisfacție prin urbaniul lui Alexandru Moruzi din 1805, și îngrădirile aduse drepturilor de folosință în pădurile boierești³. Încă mai de mult, Alexandru Xenopol atrăsese atenția asupra cauzelor economice ale acestei acțiuni, în care își găsește originea întreaga dezvoltare a chestiunii agrare, în faza modernă a istoriei noastre. „Ce împrejurări împinseseră pe boieri a spori pe de o parte munca țăranului, pe de alta a-i reduce în chip așa de simțitor întinderea pământului de hrană? Răspunsul ni-l dă schimbarea daraverilor comerciale din Marea Neagră, și deci din porturile dunărene în urma tractatului de Adrianopol din 1829“⁴.

¹ N. Iorga, *Ist. Constituției Românești*, p. 23.

² Cf. A. D. Xenopol, *Ist. Românilor*, VI, p. 127.

³ I. C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele române*, p. 226 și urm.

⁴ *Ist. partidelor politice*, I, p. 155.

Transformarea economică, pe care a descris-o în toate consecințele ei Ștefan Zeletin, ca un element de bază în alcătuirea burgheziei românești¹, a fost mai de curând rezumată, cu o deosebită pătrundere, de un cercetător străin, regretatul specialist al istoriei sociale care a fost Marc Bloch, în darea de seamă pe care a făcut-o cărții D-lui Marcel Emerit despre „Țăranii români dela Tratatul din Adrianopol până la împământenire”: „Tradusă în termeni occidentali, istoria pe care o descrie Dl. Emerit e, într-o măsură, aceea a unei reacțiuni senioriale. Ca aproape toate fenomenele de același ordin, mișcarea a avut aci la obârșie o prefacere economică de tipul cel mai clasic. Deschiderea Strămtorilor, coincidând cu nevoile crescânde ale unei Europe, aflată pe calea suprapopularii și industrializării progresive, fac din ce în ce mai aducătoare de câștig, în România veacului al XIX-lea, marea cultură, și cu deosebire aceea a cerealelor. De aci la «stăpânii pământului» — boierii — un efort susținut pentru a păstra neatinsă sau chiar a spori întinderea rezervelor lor, și în același timp, a impune oamenilor în dependență, cu o rigoare crescută, sarcinile lor: fie dijma, care — ținând acolo locul censului apusean — se adăuga la produsele domeniului, fie mai ales claca, ce singură îngăduia o punere în valoare mai intensivă. Comparați [cu aceste împrejurări] opera junkerilor prusieni sau a nobilimii polone, din clipa în care a luat naștere negoțul al grâului baltic; sau în Franța, pe ducii de Rohan, cerând de la țăranii lor căratul gratuit al recoltelor domaniale, până la porturile Breitaniei”². Atingem aci substratul economic al hegemoniei marii boierimi în principate, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale celui următor: năzuințele ei senioriale își găsesc realizarea în dispozițiunile Regulamentului Organic, cu toată opunerea lui Kisselev.

În schimb, din punct de vedere politic, se aduc însemnate concesiuni dorințelor treptelor inferioare ale ordinului privilegiat, așa cum rostiseră în numeroasele proiecte și întâmpinări din anii 1821—1822. Chiar instrucțiunile rusești, elaborate încă din timpul războiului, zise de la „Varșovia” — la cari ar fi lucrat Minciaky, Capodistria și Alexandru Sturdza din Basarabia — făceau loc în Adunările Obștești boierimii din județe, spre a cumpăni astfel hegemonia protipendadei, ridicând în fața puterii domnești stavila unor adunări mai numeroase, constituite pe baza unor criterii statornice, cerute tocmai de boierimea de a doua și a treia treaptă. Această latură a instrucțiunilor determina mai târziu admirația lui St. Marc Girardin, care le citise în cursul călătoriei sale de la 1836: „Je croyais lire quelques-uns de ces grands et solennels rapports que faisaient à l’Assemblée constituante les Dupont, les Lally Tollendal, les Barnave. Ce sont les mêmes idées, les mêmes vues...”³.

În realitate, de este să se caute aiurea un izvor de inspirație și o asemănare, se poate invoca precedentul Constituției Statului liber din Cracovia, așa cum rezultase în 1815 din acordul celor trei Puteri: Austria, Rusia și Prusia. Era și acolo o dietă de Stări, într-un înțeles mai larg și mai liberal chiar decât Adunările noastre Obștești, cuprinzând pe proprietari, pe negustori, clerul, profesorii și „artiștii de frunte”. Aceasta însemna

¹ St. Zeletin, *Burghezia Română*, p. 36 și urm.

² La Roumanie au XIXe siècle, *Annales d'histoire sociale*, I, 1939, p. 432—33. E vorba de cartea lui M. Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Andrinople jusqu'à la libération des Turcs*, Paris, 1937.

³ I. C. Filitti, *Des origines du régime représentatif en Roumanie*, p. 5.

nobilimea, orașenii mai bogați și „inteligenția“ — în totul numai câteva sute de familii¹. Se știe de altfel că vecinătatea mișcărilor revoluționare din Polonia a dus în cele din urmă la desființarea acestei ultime rămășițe a independenței și la anexarea Cracoviei la Austria.

În țările noastre, influența rusească e mai accentuată. În Regulament „trebuiau deosebite *cinurile* funcționarești, cu caracter personal, de titlurile nobiliare, cari puteau fi personale sau ereditare. Era sistemul preconizat de cărvunarii moldoveni, după modelul aceluia din Basarabia“².

Lucrările comisiunilor de redactare, începute sub generalul Jeltuhin, au fost desăvârșite sub îndrumarea lui Kisselev, ale cărui merite s-au bucurat de o recunoaștere unanimă. Revizuite la Petersburg, unde au fost înfățișate de delegații comisiunilor, lucrările au căpătat formă definitivă în adunările extraordinare de revizuire din 1831, care ele înseși sunt expresiunea aceleiași organizări de Stări, așa cum o găsisse în funcțiune puterea protectoare. Adunarea Țării Românești cuprindea, sub președinția lui Kisselev, ajutat de Minciaky, trei episcopi (mitropolitul Grigorie fiind în surghiun) și treizeci de boieri, „mădulare“ ale divanurilor săvârșitor, judecătorească și domnesc, precum și opt supleanți ai lor, trei egumeni și zece deputați ai boierimii județelor. Deși desemnați să ia parte la Adunare, Iancu Văcărescu și Dincă Brătianu au fost îndepărtați, ca opozanți prea dărzi: astfel „epurată“, Adunarea a lucrat repede și și-a încheiat ședințele la 22 mai³. În Moldova, lucrările s-au prelungit până în octombrie, cu toată alcătuirea asemănătoare a Adunării (mitropolitul Veniamin, cei doi episcopi și 30 de boieri membri ai divanurilor, trei arhierii, 6 supleanți și 10 deputați ai ținuturilor)⁴. E adevărat că epidemia de holeră e răspunzătoare pentru întreruperea și prelungirea ședințelor. Cu toată superioritatea în aceste Adunări a boierimii mari, alcătuirea acelor ce urmau să ființeze în viitor, obișnuite și legiuitoare, sau extraordinare pentru alegerea Domnului, stabilea un nou echilibru al categoriilor politice și sociale, ce caracterizează întreaga epocă a Regulamentului Organic.

Iată într-adevăr cum se compunea, în conformitate cu noile dispozițiuni, adunarea obișnuită în ambele principate: „Președinția adunării era atribuită de drept mitropolitului. Membri erau: 1) episcopii; 2) 20 de boieri de treapta I-a în Muntenia și 16 de treapta I-a, sau a II-a, în Moldova, în vârstă de 30 de ani, pământeni sau împământeniți după vechiul obicei și aleși, numai în capitală, de semenii lor; 3) 19 deputați ai județelor în Muntenia (câte unul de județ și unul al Craiovei), 16 în Moldova, boieri proprietari, feciori de boieri, în vârstă de cel puțin 30 de ani. Alegători ai deputaților de județe erau boierii și feciorii de boieri, în vârstă de 25 de ani cel puțin, proprietari de moșie și domiciliați în județul respectiv.

În total dar, adunarea legiuitoare număra 43 de membri în Muntenia și 35 în Moldova, toți boieri. Coalizați cu episcopatul, boierii mari formau majoritatea, cel puțin în Muntenia. În amândouă principatele, față cu numărul de boieri mari și de boieri

¹ Cf. St. Kieniewicz, The Free State of Cracow, 1815—1846, *The Slavonic and East-European Review*, XXVI, 1947, p. 70.

² I. C. Filitti, *Principatele române dela 1828 la 1834*, p. 38.

³ *Ibid.*, p. 83 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 94 și urm.

secundari, reprezentarea nu era proporțională”¹. Era totuși, considerând exclusivismul privilegiaților din clasa întâia, o puțință și pentru boierimea mai mărunță de a-și spune cuvântul; e însă de observat că și acum, acea din Moldova are mai multă greutate decât categoria corespunzătoare din principatul vecin.

Schimbarea cea mai importantă era însă în alcătuirea adunării, căreia îi revenea vechiul privilegiu de alegere a Domnitorului, așa cum fusese cerut în toate memoriile și arzurile, înfățișate de la Kuciuk Kainargi. „Alegerea Domnului era încredințată unei adunări extraordinare, compuse din mitropolit (președinte); episcopi (trei în Muntenia, doi în Moldova); 50 de boieri de rangul I în Muntenia, 45 în Moldova, luați din arhondologie în ordinea ierarhică, de la vel cămăraș inclusiv dincoace de Milcov, de la vel logofăt la agă exclusiv dincolo, *născuți români* și locuitori în țară; 73 boieri de a 2-a treaptă, de la clucer la comis în Muntenia, 30 de la agă la ban, în Moldova, feciori de boieri și proprietari de moșii; 36 deputați ai județelor — boieri proprietari — în Muntenia, 32 — boieri proprietari, feciori de boieri — în Moldova; 27 de deputați ai isnafurilor orășenești în Muntenia, 21 în Moldova [...] Boierii de a 2-a treaptă, pentru a alege pe reprezentanții lor în adunarea electivă, erau convocați în capitală și procedau prin tragere la sorți. Deputații corporațiilor trebuiau să fie *născuți români* și nesupuși vreunei protecții străine. În Moldova, li se mai cerea să aibă un imobil în valoare de cel puțin 5 000 lei vechi în capitală, de 3 000 lei în târgurile mai mici. Numărul lor, de 27 deputați în Muntenia, se forma din 9 ai capitalei, 3 de la Craiova, câte doi de la Ploiești, Roșii de Vede și Râmnicul Vâlci, câte unul de la Focșani, Buzău, Târgoviște, Pitești, Câmpulung, Slatina, Târgul Jiului, Caracal și Cerneți.

În Moldova, cei 21 deputați ai corporațiilor erau 3 din Iași, câte 2 din Botoșani, Bârlad, Galați și Focșani, câte unul din Hârlău, Târgu Frumos, Dorohoi, Fălciu, Huși, Vaslui, Tecuci, Bacău, Roman, Neamț, Piatra, Fălțiceni și Herța². Aceste detalii își au însemnătatea prin aceea că arată ierarhia de importanță a târgurilor noastre pe atunci. Alegerea deputaților corporațiilor se făcea prin îngrijirea starostelui. Deputații județelor, câte doi, se alegeau de un colegiu compus din: 1) boierii de a doua și a treia treaptă și feciorii de boieri, proprietari funciari, chiar și acei cari nu aveau calitate de a fi aleși; 2) neamurile, postelnicii (în Muntenia) și mazălii, proprietari rurali, *delegați* de treptele lor, câte doi de treaptă și de plasă. Boierii toți, delegații neamurilor, postelniceilor și mazăliilor, alegeau fiecare câte doi deputați. Din opt deputați astfel aleși, se trăgeau doi la sorți, afară numai dacă se stabilea înțelegere între alegători. În Moldova, mai făcea parte din adunarea electivă și un deputat «ales de trupul academicilor». Deci în total, adunarea electivă număra 190 membri în Țara Românească și 132 în Moldova, din cari numai 27 într-o parte și 21 în alta, nu aparțineau clasei boierești. Oricum, colegiul era lărgit. Nu se dădea însă satisfacție cărvunarilor moldoveni, cari voiseră ca Domnul să fie ales de obștea boierilor, și mai puțin dorințelor și mai democratice exprimate în Muntenia”³.

¹ *Ibid.*, p. 104.

² Totalul e greșit în socoteala lui Filitti; după aceste indicațiuni ar fi 24.

³ *Ibid.*, p. 102—103.

Nu e însă mai puțin adevărat că două rezultate importante se impun atenției cercetătorului: superioritatea numerică (în adunările electivă) a boierimii de treapta a doua și din categoriile inferioare asupra celei de rangul I, care pretindea dreptul exclusiv de a desemna pe Domnitor, și apariția „Stării a Treia“, sub forma deputaților aleși de corporațiile orașenești. Această din urmă reformă se lămurește prin rosturile mai însemnate ale orașelor și populației lor în viața economică, încă înainte de a intra în vigoare clauzele tratatului din Adrianopol. Se observă chiar sub ultimele domnii fanariote, la 1818 la Iași, sub Vodă Caragea la Ploiești și București, mișcări ale negustorimii împotriva abuzurilor comise de funcționarii domnești, în dauna negoțului pe care îl stânjeneau. N-au lipsit manifestații violente, cari arată o conștiință sporită a acestei categorii sociale, în urma intensificării legăturilor comerciale cu țările vecine, pe cât le îngăduia monopolul turcesc¹.

În gospodăria orașelor, colaborarea dintre delegații Stărilor, reprezentând toate corpurile constituite, e o formulă ce ne întâmpină înainte de epoca regulamentară. Sub Ioniță Sturdza, din martie 1825, aflăm că la Botoșani, „făcându-se adunare în casa dum. Spat. Aleco Ralet, simpatizantului nostru, s-au făcut și alegire de epitropi buni, din negustori cinstiți, siguri și raele, cu unul din boeri precedent, dumnealui Spat. Costache Roset [...]“². Vornicia Botoșanilor făcea de altfel deosebită mențiune, printre „privileghiurile târgului după luminatele hrisoave“, de împuternicirea „târgoveților vechi de a-și rândui epitropi dintre dâșii pe acia ce obștia îi va alege, din negustori cinstiți cu haractir, cu durere pentru târg și cu stare [...] necutezând mai mulți din boierii de aice, ce sânt șezători de puțână vreme, a se amesteca la iraturile târgului și la epitropie“³. Totuși, la 14 ianuarie 1827, „prea cinstiții dumnealor boeri și dumnealor neguțători și toți lăcuiitorii botoșăneni de toată nația“ sunt chemați a îngriji de așezarea unei a doua spîterii, pentru târgul care a sporit la peste 12 000 de suflete⁴. Nevoile orașului mai cer osebă pază împotriva focului, prin grabnica întocmire a „tulumbelor“ unui serviciu de pompieri.

Toate aceste nevoi lămuresc alegerea, prin obștească adunare, a epitropilor în următoarea ordine: un boier, ca povățuitor, doi negustori — „taxildari banilor iratului și îiitori documenturilor și a socotelii târgului“ — doi „lucrători“ și doi „ostenitori la trebuințele târgului“⁵. O „ecstrucție de închipuire epitropii acestui târg“ din 15 noiembrie 1827, prevede de altfel că „alegire epitropilor ari să fie în cuprinderea hrisovului, adică doi din boerii pământeni și cu lăcuințele aice, doi din neguțitorii moldoveni și greci, doi din neguțitorii armeni, și doi din neguțitorii jidovi; cari în adunare obștească să vor alege de cătră toată obște, pentru un an de zile“⁶. La 7 martie 1828, însuși Ioan Vodă Sturdza

¹ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, II, p. 131 și urm. V. și *Prefață* la Hurmuzaki, *Doc. X*, p. XXV și urm. În 1822, breslele din Iași intervin pe lângă Ioniță Sturdza pentru readucerea în țară a Mitropolitului Veniamin. Cf. E. Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, p. 431.

² N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 266.

³ *Ibid.*, p. 268.

⁴ *Ibid.*, p. 269. Pentru organizarea și rosturile locale ale corporațiilor, cf. E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 143 și urm.

⁵ *Studii și Doc.*, V, p. 268.

⁶ *Ibid.*, p. 273.

atrăgea atenția asupra respectării întocmai a celor legiuite, cu deosebire asupra „pontului hotărâtoriu pentru epitropie, ca din toate stările să-și aleagă pe fisticare an câte doi, precum din boieri, din neguțătorii creștini și neguțătorii jidovi“, iar dintre boieri să se aleagă „oameni cunoscuți între bunile cugetări“, nu din acei cu faimă rea pentru vechi abuzuri, cum se pare că era cazul¹.

Și aceste amănunte își au însemnătatea, deoarece întrezărim din aceste precedente ale administrației municipale, în cadrul mai modest al gospodăriei de târg, izvorul de inspirație al introducerii delegaților de „isnafuri“, dacă nu în Obșteasca Adunare obișnuită, dar în acea chemată să aleagă persoana însăși a Domnitorului; exemplele de aiurea vor fi avut și ele influența lor — dovadă e deputatul „academicilor“ moldoveni, al cărui model îl aflăm în reprezentarea Universităților din unele adunări de Stări germane². Dar avem la originea acestei însemnate reforme și împrejurări de ordin local; în noua situație creată de tratat, economia urbană câștigă în importanță, și chiar Kisselev va instala la Brăila, în 1830, primul sfat orășenesc³. Consiliul comunal ia numele de „maghistrat“, iar membrii sfatului erau aleși de deputați orășenești, aleși ei înșiși de „obștea mahalalelor“⁴. Credem că s-a ținut seamă de aceste fapte verificate și cunoscute, mai degrabă decât de tradiții, ce ar fi arătat prezența negustoriei la unele alegeri domnești, dar în împrejurări prea puțin deslușite. Aci nu poate fi însă nici o îndoială asupra dreptului de a lua parte la vot, ca o adevărată Stare: e desigur numai un început, dar care poate fi pus alături de apariția deputaților „Comunelor“ în parlamentele feudale ale Angliei din veacul al XIII-lea⁵. Într-o proporție încă foarte redusă, delegații corporațiilor stau totuși laolaltă cu acei ai nobilimii și ai clerului. Proporția se lămurește însă și prin valoarea numerică foarte relativă a acestor elemente orășenești: negustorii erau puțini. „În Muntenia, după statisticile unui observator documentat, Bois-le-Comte, erau la 1834, nouă mii patentari, reprezentând 45 000 suflete la o populație de două milioane locuitori. Din venitul impozitului patentelor putem deduce, de altă parte, pentru anul 1835, un număr numai de vreo 6 300 de patentari. Așa dar, cam doi la sută. Cât privește Moldova, nici Bois-le-Comte, nici învățatul beizadea N. Suțu, nu menționează pe patentari în statisticile lor, dar din cifra impozitului patentelor, la 1832 reiese că erau în Moldova aproape două mii patentari, însumând 10 000 suflete, la o populație de 1 300 000 locuitori, adică 0,80 la sută. Proporția este foarte slabă și într-o țară și în cealaltă“, conchide I. C. Filitti⁶. Pentru a se forma o burghezie, în înțelesul mai deplin al cuvântului, vor trebui să intre în rândurile ei elemente mai numeroase ale funcționării și micii boierimi cu tendințe intelectuale, din care se vor recruta conducătorii și oamenii de acțiune ai revoluției de la 1848.

Dacă însă Regulamentul Organic deschidea astfel unele perspective de viitor Stării orășenești, ținând seamă de noile împrejurări economice, el reduce la cea mai simplă

¹ *Ibid.*, p. 281—82.

² Cf. Mem. III, *Adunările de Stări în țările Europei centrale*, op. cit., p. 195.

³ I. Filitti, op. cit., p. 67.

⁴ I. Filitti, *Organizarea Brăilei după eliberarea de sub Turci*, Brăila 1930, p. 16.

⁵ Cf. Mem. II, *Consiliul feudal și Adunarea Stărilor în țările Europei apusene*, op. cit., p. 320 și urm. Și Universitatea din Cracovia era reprezentată de Senatul Statului liber din 1815.

⁶ Originele democrației române, *Viața Românească*, XV, p. 23.

expresiune reprezentarea clerului. Dacă președinția Adunărilor, conform tradiției, e lăsată Mitropolitului, numai el și episcopii își mai iau locul în rândurile lor; nici măcar egumenii, dintre cari unii mai figurau în adunările de revizuire de la 1831, nu mai iau parte la acele prevăzute de articolele Regulamentelor. În timpul domnilor acestei perioade, va stăpâni de altfel tendința de a afirma, în spiritul modern, superioritatea puterii laice în stat asupra bisericii. Averile imobiliare ale mitropoliei și episcopilor urmau a fi arendate prin licitație în fața obșteștii Adunări; în Muntenia se instituisse încă din timpul adunării de revizie, un departament al treburilor bisericești, al cărui logofăt a fost Barbu Știrbei. „Regulamentul Moldovei preciza că o parte din venitul eparhiilor va servi la întreținerea seminarului de la Socola și că în zece ani datoriile mitropoliei și episcopilor vor urma să fie plătite”¹. Averile mănăstirilor se aflau de asemenea sub supravegherea marelui logofăt, care mai avea raportul său de făcut asupra hirotonisirilor și judecăților de preoți. S-a pus și problema mănăstirilor închinat, ce trebuiau să contribuie la cheltuielile publice, fără a se ajunge însă la deplina ei rezolvare.

În ambele principate, înaltele fețe bisericești au încercat să se împotrivească la aceste încălcări ale vechilor privilegii. În Muntenia, mitropolitul Neofit se strădui să provoace intervenția generalului Kisselev. De fapt, „Regulamentul Organic începuse opera de secularizare, Ghica o continuase, Bibescu voia s-o desăvârșească”. Neofit întocmi, la 1846, un memoriu în chestie, poate destinat guvernului din Petersburg și în care scria că „după drepturile și prerogativele de cari prelații români se bucură, din timpuri străvechi, ei nu pot fi socotiți ca simpli cărmuitori ai eparhiei lor, revocabili după voință, ca egumenii mănăstirilor”². Strădanie zădarnică, căci la 1847 Obșteasca Adunare vota noua lege a clerului, fără alt protest al mitropolitului decât părăsirea ostentativă a ședinței.

În Moldova, unde autoritatea lui Mihai Sturdza era mai mare, conflictul cu mitropolitul Veniamin s-a încheiat încă de la 1842, prin demisiunea înaltului chiriarh, care se retrase la mănăstirea Slatina, după o despărțire dramatică de credincioșii săi. Cu tot marele său prestigiu și venerațiunea de care era înconjurat, nici el nu reușise să stăvilească amestecul administrației laice în gospodăria bunurilor bisericești³. Se poate deci preciza că regimul reprezentativ de Stări al Regulamentului Organic se reduce în fapt la ordinul nobilimii, organizat acum după criterii stabile, cu o participare mai mult onorifică a chiriarhilor bisericii, și un început de satisfacție ce se dădea aspirațiunilor unei „a treia Stări” cea a corporațiilor orășenești.

În realitate, delegații acestora și-au exercitat dreptul o singură dată în Muntenia, cu prilejul alegerii lui Gheorghe Bibescu, în 1843; se știe că la început, în 1834, Alexandru Ghica și Mihai Sturdza au fost numiți, prin acordul Turciei și al Rusiei; în Moldova, Mihai Sturdza s-a menținut în scaun până la sfârșitul regimului regulamentar, și numai mazilirea lui Alexandru Ghica în Țara Românească a dat loc convocării unei Adunări Obștești extraordinare, în conformitate cu dispozițiunile Regulamentului.

¹ I. Filitti, *Principatele române dela 1828 la 1834*, p. 163 și urm.

² I. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834—1848*, p. 341.

³ *Ibid.*, p. 517 și urm.

Rămâne deci ca factor principal politic, reprezentând țara față de persoana Domnului și de puterile, suzerană și protectoare, prin organul Adunării Obștești obișnuite — boierimea de toate treptele, care se înregistrează însă prin catagrafii și condiți, după criterii anume prevăzute. Se face acum în Principate operațiunea statistică, pe care administrația austriacă o îndeplinise după anexarea Bucovinei, și cea rusească după aceea a Basarabiei. Se trage o linie de despărțire între cinuri sau funcțiuni și calitatea nobiliară, între cari se crease o confuzie voită, în ultimele decenii ale stăpânirii fanariote și sub primele domnii pământene. „Pe viitor“, glăsuia art. 400 al Regulamentului Moldovei, „nimeni nu va putea câștiga drepturi și nobilitate prin singura lucrare a vericărei dregătorii“¹. Nu se desființau însă boierii hărăzite în ultimul timp, cum ceruseră memoriile protipendadei, dar urmașii „ciocoilor“ nu se puteau socoti în nobile, decât dacă „s-ar cinsti și ei cu un rang până la vel șetrar“. În condica „evgheniei“ din Moldova intrau toate familiile ce puteau dovedi un șir neîntrerupt de demnități, timp de optzeci de ani, dar și acele ale boierilor „a căror părinți au avut cinul a oricăreia boierii până la vel șetrar“². „Nobilitatea“ — termen nou, care arată și influența străină — se putea conferi însă oricărui român „ce se va deosebi prin slujbe publice“, dar în acest caz art. 351 al Regulamentului Țării Românești prevedea competența Obșteștii Adunări, la propunerea Domnului. În acest din urmă principat, drepturile „neamurilor“ erau rezervate „numai celor ce coboară a lor neamuri prin strămoși din familii nobile“, postelniciei fiind considerați ca „cea din urmă ramură a nobleții“. Persistau deosebiri de privilegii între diferitele trepte ale boierimii: celei de rangul I, alegătoare de drept a Domnitorului, îi erau rezervate locuri proporțional mai numeroase în Adunări, iar în practică demnitățile cele mai importante. Boierimea mărunță avea în schimb cuvântul ei în cârmuirea ținuturilor, luând parte la alegerea deputaților și desemnarea subcârmuitorilor. Toată boierimea rămânea scutită de impozitul funciar și de patentă pentru negoț, privilegiu de o deosebită însemnătate în noua perioadă de expansiune a economiei dunărene. Se desființau însă, în schimbul unei despăgubiri bănești, scutelnicii și poslușnicii, scutirile de vamă, arenda rusumaturilor, incompatibilă cu dregătoriile, și faimoasele „havaeturi“ sau venituri legate de unele slujbe, a căror suprimare o ceruseră chiar unele din memoriile marii boierimi.

Toată această organizare poartă pecetea caracteristică a regimului de Stări privilegiate, așa cum mai trăia încă, alături de dezvoltarea aparatului de stat modern, în țările ce nu fuseseră atrase în cercul de acțiune al revoluției liberale. Este aceeași tendință de a menține structura seniorială, adaptând-o însă cerințelor administrative ale noilor împrejurări, și îngrădind prin reguli precise și statornice, accesul la ordinea nobiliară. În această perspectivă, epoca regulamentară din Principate se încadrează într-un proces istoric mult mai larg, care se desfășoară paralel, între 1830 și 1848, în toată Europa Centrală și Răsăriteană³. Dar ca și în celelalte țări, în cari Friedrich Gentz deosebea încă, la 1820, „constituția de Stări“ (*landständische*) de cea reprezentativă, curente nouă se

¹ I. Filitti, *Principatele române dela 1828 la 1834*, p. 158.

² *Ibid.*, p. 159 și urm.

³ O corespondență din Iași către *Allgemeine Zeitung* din Augsburg din 30 martie 1848 numește Obșteasca Adunare a Moldovei: „Eine Akt von Ständeversammlung“. *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 197.

vor dovedi mai puternice decât toate barierele și vor lucra la transformarea regimului, în cadrul însuși al instituțiilor orânduite de Regulament. Căci a fost soarta acestui așezământ, ca și a atâtor altora în cursul istoriei constituționale, de a fi aplicat într-un spirit deosebit de acela în care fusese conceput.

Deosebirea între boierie și funcțiuni, atât de categoric formulată, n-a putut fi menținută; e interesantă din acest punct de vedere, concluzia lui Filitti la studiul său despre Catagrafia boierilor Țării Românești din 1829:

„De la Regulamentul organic încoace, lucrurile s-au schimbat. De atunci, cum observa Alecu Russo, există numai cinuri, dar boerii nu¹. În loc de boerii cu caftan, care înnobilau, cinuri personale, conferite cu brevete (pitace), în care fiecare putea, pentru merite reale sau închipuite, să fie înaintat, dar numai din treaptă în treaptă, până la cele mai înalte, cum s-ar înainta azi de pildă, în corpul tehnic, în cel diplomatic, sau gradele decorațiilor“. Tabloul comparativ al boierilor în viață la 1830 față de acel din 1858, anul în care s-au desființat privilegiile, arată într-adevăr în acest interval un spor de la un total de 1 311, la unul de 3 167, în care, ce e drept, „pitarii și conțipiștii“ reprezintă majoritatea (2 134). „De fapt, adaugă însă Filitti, și în vremea regulamentară, în Muntenia, aproape tot numai membrii familiilor din protipendada de la 1830, au înaintat până la cinurile cele mai mari [cu excepția coloneilor Odobescu, Haralamb și Solomon, și a lui Dimitrie Ioanid]; vreo 23 indivizi din celelalte familii s-au putut ridica până la rangul de agă (mai ales prin înaintare în oștile ale cărei grade, pentru a atrage ofițeri, erau favorabil asimilate cu rangurile civile: sublocotenent (praporgic) cu pitar, locotenent (porucic) cu serdar, căpitan cu păharnic, maior cu clucer, colonel (polcovic) cu agă]. În schimb, numărul titularilor cinurilor mai modeste a sporit simțitor. Dacă este foarte exagerată, pentru trebuințele rimei, observația lui Cesar Bolliac că ajunseseră «serdarii ca măgarii», tot exagerat este și că se înmulțiseră «pitarii ca țânțarii». Trebuie ținut seamă că și populația se urcase la vreo 2 130 000 de locuitori, probabil chiar ceva mai mult, reprezentând vreo 426 000 familii² față de abia 800 000 și circa 165 000 de familii, după pustiirile războiului, ale ciumei și holerii din anii cari precedau epoca regulamentară. În afară însă de aceste considerațiuni statistice, nevoia practică a asigurării numărului de alegători pentru obșteștile Adunări a dus la înmulțirea logică a acelor, cari, în virtutea unui privilegiu, puteau fi îndreptățiți să voteze. Când Kisselev, sub regimul ocupației rusești prelungite, convocă la 1832 primele alegeri după litera Regulamentelor, au fost chemați în Țara Românească „circa 800 de alegători, din cari nu s-au prezintat la vot decât 367“; „în Moldova, abia în oct. 1832 se dau ordinele pentru alegerile de deputați, după pilda celor urmate în Țara Românească. Din circa 800 boeri au participat la vot 366“³.

Și aci, ca și în principatul vecin, mai era însă nevoia ce o resimțea Domnul, de a spori numărul acelor înzestrați cu titluri, nu numai, cum spuneau gurile rele, pentru a-și asigura avantaje bănești, dar spre a precumpăni asupra opoziției îndărătnice pe care i-o făceau, în Adunare și în afară de ea, reprezentanții marii boierimi, ce se considerau

¹ Cf. și R. Dragnea, *Mihail Kogălniceanu*, p. 158—159.

² I. Filitti, *Catagrafie oficială de toți boerii Țării Românești*, p. 71—72.

³ I. Filitti, *Principatele române dela 1828 la 1834*, p. 238, 245.

deopotrivă cu acel, pe care norocul îl ridicase în scaunul domnesc. O tânguire de la 1835 a fruntașilor acelui grup de familii moldovene, ce ar fi constituit altă dată protipendada, îndrepta împotriva Voievodului, între alte acuzații, acea de a fi îngroșat rândurile boierimii „cu persoane *nesimandicoase*. Iată, adaugă Xenopol, adevărata cauză a nemulțumirii boierilor, și este în destul de curios de constatat că Mihai Sturdza, care fusese organul tânguirii boierilor pribegi în contra lui Ioan Sandu Sturdza, pentru ridicarea claselor de jos în rândul privilegiaților, este nevoit să recurgă la același mijloc spre a se susține în contra boierimii celiî mari¹. Cum se întâmplă adesea, experiența guvernării modificase concepțiile sale de opozant, și „dacă Regulamentul Organic i-ar fi îngăduit-o, ar fi lovit, oligarhul de altă dată, în oligarhie“. Se găsea acum înfruntat de un corp politic în care dominau rivalii săi, tănuți sau declarați, și dorința lui ar fi fost să se sprijine pe o a „treia Stare“², ce era însă departe de a fi constituită în Moldova. Dacă putea împăca vanitatea lui Teodor Balș prin titlul sonor, dar fără semnificație reală, de „baș-boier“, alții erau mai îndârjiți în opoziția lor. Astfel, în timpul în care au putut fi aplicate, prevederile regulamentare pentru a deosebi Starea nobiliară și a îngădi accesul la privilegiile ei, au început a fi înfrânte de autoritatea domnească, cel puțin în spiritul lor. Era de altfel în atmosfera vremii ca marile averi, valoarea personală, dovedită în slujbe, și mai ales capacitățile intelectuale, tot mai mult prețuite, să-și facă loc în rândurile privilegiaților, sau să lucreze la dărâmarea privilegiilor. În această alternativă se cuprinde tot procesul istoric al evoluției sociale din epoca Regulamentului, până la frământările revoluționare cari au încheiat-o.

Ar fi fost însă greșit să considerăm împotrivirea ce s-a manifestat în Obșteștile Adunări ale Principatelor, și care a făcut să izbucnească serioase crize în Țara Românească, numai în lumina rivalității între cei doi factori ai echilibrului politic: Domnitorul și Starea nobiliară. Conflictul constituțional era mărginit, prin faptul că miniștrii, capii departamentelor, nu erau membri ai Adunării, deși puteau apare în fața ei și lua cuvântul pentru a-și susține vederile; ei depindeau însă — cel puțin teoretic — numai de Domn. Adunarea avea însă de cercetat și de votat bugetul, care i se înfățișa în fiecare an cu toate amănunțele sale; ea se rostea asupra proiectelor de legi, a căror inițiativă o avea Domnul; dar legile treceau printr-o serioasă discuție, în comisuni și pe urmă în ședință plenară. I se întâmpla să le respingă, cum a fost cazul de mai multe ori în Muntenia, sau să primească amendamente; și Domnitorul putea prezenta pe ale sale, cari dădeau loc atunci la noui discuții, uneori și la schimburi de adrese între Adunare și Domn, prea adesea lipsite de menajamente, de o parte sau de alta. Din dezbaterile ce ni s-au păstrat, rezultă însă o impresie de examinare serioasă, de lucru amănunțit și temeinic în cercetarea proiectelor aduse în discuție, ce am fi bucuroși să le regăsim măcar în aceeași măsură, în activitatea parlamentelor mai recente, cari n-au mai fost expresiunea Stărilor, ci a voinței naționale³.

¹ Ist. Românilor, VI, p. 217—18.

² I. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic*, p. 647.

³ Cf. un rezumat folositor în I. Filitti, *Des origines du régime représentatif en Roumanie*, Documents franco-roumains, 3—4, 1931, p. 6 și urm.

Dar spiritul de opoziție care se manifestă atât de caracteristic, uneori chiar vehement, în lucrările Obșteștilor Adunări, nu era produsul mentalității de Stare, de „nobleță ereditară cu privilegii exorbitante“, cum o definește cu amărăciune Ștefan Scarlat Dăscălescu¹. Chestiunile cari provocau, în special în Muntenia, opunerea Adunării, erau de un interes mai general și mai înalt: iar împotrivirea ce o determinau era însuflețită de un sentiment viu și puternic, de apărare a autonomiei câștigate prin noua situație internațională a țării, de menținere a ceea ce se considera acum dreptul național. De acest mod de a vedea și mai ales de a simți, clasa conducătoare nu fusese lipsită nici în timpuri mai vechi: realizările Regulamentului Organic erau doar ele înseși rezultatul străduințelor ei. Acum însă, generația mai tânără, crescută la școala Apusului și a revoluțiilor sale, găsea noi argumente și temeuri pentru a revendica o și mai completă libertate, o îndepărtare a amestecului continuu al Puterilor, suzerane și protectoare, în cele mai mici amănunte ale gospodăriei noastre lăuntrice. Ostilitatea împotriva Domnului depășea astfel persoana lui, și ținea măsuri pe cari el era nevoit să le susțină, prin poziția sa însăși, chiar dacă în fundul inimii nutrea alte sentimente.

Aceste tendințe se găseau întărite de mișcarea de renaștere națională în domeniul literaturii și al artei, care și-a întipărit atât de puternic pecetea celei dintâi jumătăți a veacului al XIX-lea, cu deosebire în părțile de Centru și de Răsărit ale continentului nostru. În același timp și deopotrivă cu dezvoltarea literaturii naționale în Ungaria și în Polonia, sub îndoița impulsune a ideilor de libertate ale Revoluției franceze și a tradiției de limbă și istorie a naționalismului german, năzuințe asemănătoare își făceau loc în societatea de la București și Iași, care mai de mult își începuse procesul de prefacere și occidentalizare. Întâmplarea ne-a păstrat despre Obșteștile Adunări ale Țării Românești, două imagini contemporane; una localnică, mai stângace și naivă, înfățișând acea de revizuire din 1831, sub președinția lui Kisselev; cealaltă, datorită măestriei unui desenator încercat, ca Raffet, care însoțea prin țările noastre, în 1837, pe principele rus Anatol de Demidoff, un protector al științei și al artelor. În Adunarea de la 1831, în jurul mesei în formă de potcoavă, în capul căreia stau fețele bisericești în jurul guvernatorului, mai domină încă portul oriental, cu lungile caftane care împodobesc pe bărboșii membri ai protipendadei. Dar șase ani mai târziu, ișlicele și giubelele s-au împuținat; în jurul mitropolitului, care prezidează, sunt mai mulți deputați cari îmbracă fie uniforma miliției, după modelul rusesc, fie redingote de croială „nemțească“; părul și barba au prins undulația romantică a timpului, și nu mai reprezintă doar semnele exterioare ale unei ierarhii². Dar o dată cu haina, și mai degrabă decât ea, s-a modificat conștiința acelor cari iau parte la dezbateri. Purta încă ișlic de modă veche Marele Logofăt al Dreptății, Iordache Golescu (fratele călătorului Dinicu), dar în anaforaua către Prea cinstita Obșteasca Adunare din 1831, știa să scrie despre „cele după vremi îmtâmpalte în țara noastră, care pe vremea Romanilor, ce prin strămutare au trecut de la Roma într-această țară (de la cari ș-au și numire de români) și pe vremea Domnului celui nemuritor cu numele său, către patriia sa, acelui Domn, zic, Mihai-Vodă cel viteaz, pociu zice fără îndoială că pe aceste două vremi era această țară în veacul ei cel de aur“³.

¹ *Op. cit.*, p. 34.

² [Autorul vroia să fie reproduse aici respectivele imagini.]

³ N. Bănescu, *Viața și scrierile marelui Vornic Iordache Golescu*, p. 306.

Doisprezece ani mai târziu, urcându-se în scaunul țării, Domnitorul Gheorghe Bibescu, ales, după Regulament, de Adunarea Stărilor, va îmbrăca și el căciula și mantia lui Mihai Vodă, iar unul din drumurile sale va fi de închinare, la locul unde capul voievodului întregitor odihnește în Mănăstirea Dealului. Zeflemeaua, care nu lipsește niciodată din mintea românului, va găsi și atunci prilej de înțepătură, închipuind în versuri satirice, protestul umbrei lui Mihai către egumenul mănăstirii:

„Părinte Paladă
Tămâie groapa mea,
Căci piatra-mi cea curată
Fu astăzi sărutată
D-un drac împelițat“¹.

Rămâne însă impresia unei legături mai trainice cu trecutul depărtat în care noul sentiment național își caută reazemul și temeiul. Vedem iarăși renăscând în Țara Românească, sub forme înnoite, vechiul antagonism al slujitorimii militare și al marii boierimi. „Discipolul școlilor noastre, scria consulul francez Nion despre Vodă Bibescu, oaspele saloanelor noastre, lasă să se ghicească ușor, sub acest înveliș străin, fiul vechilor panduri cu mâinile înăsprite de mânerul sabiei și de coarnele plugului, totdeauna gata de răscoală sau de luptă împotriva părtașilor lui Mahomet. De acolo vine desigur antipatia reciprocă între el și casta aristocratică și mai ales partea din această castă compusă din rămășițele sistemului fanariot“². Alegerea unui Domn pământean, în care factorii de răspundere ai țării și-au putut rosti liber voința lor, a fost sărbătorită ca un eveniment de mare răsunet și deosebită însemnătate. Pe patul său de suferință, modestul slujbaş care era Grigore Andronescu, înseamnă la 1 ianuarie 1843: „Când la Ghenar în 11 împlinesc ani ai vârstei mele 65, zic m-am învrednicit să văz lucruri vechi și strămoșești, alegere de domnie care și adevărat s-au lucrat frumos și întru curățenie, căci am avut înțelept mitropolit“³.

În sentimentul acesta de mândrie crescândă a unei națiuni, până atunci de atâtea ori asuprită și umilită, se strânge o comunitate între generații, cari se întâlnesc în cultul trecutului și chiar în unele năzuințe de viitor. Alcătuirea Adunării, și sistemul politic al cărei expresiune era, reprezintă fără îndoială formule proprii regimului de Stări privilegiate, așa cum îl constituiseră în țările noastre vicisitudinile istoriei; spiritul care însuflețea dezbaterile și determina inițiativele deputaților, era însă al vremurilor noi, ce ridica deasupra deosebirilor de clasă și de Stări o unitate mai mare, aceea a țării, în înțelesul ei mai larg, depășind categoriile și privilegiile lor.

Oamenii începură de altfel să se adune în afară de cadrul oficial al instituțiilor regulamentare. Astfel luase ființă la București o societate filarmonică, înăuntrul căreia se alcătuia în curând o asociație secretă, cu scopuri politice: „surparea protectoratului

¹ I. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic*, p. 322.

² *Ibid.*, p. 345.

³ Ed. I. Corfus, p. 98.

exclusiv [...] și înlocuirea lui prin garanția colectivă a Puterilor; egalitatea înaintea legii; dezrobirea Țiganilor; răspunderea ministerială; egalitatea înaintea dărilor; libertatea tiparului; respectarea tratatelor cu Turcia; instrucția generală și gratuită; emanciparea mănăstirilor închinată“. Printre susținătorii acestui program înaintat se află Eliade, I. Câmpineanu, Gr. Cantacuzino, Voinescu II, I. Văcărescu, I. Filipescu, I. Roset și Bălăcianu¹.

Se simte influența acestor grupări, ale căror vederi continuă acțiunea autorilor de memorii radicale din anul Eteriei, în greutățile pe cari le ridică Obșteasca Adunare faimosului articol adițional al Regulamentului, care lărgea, peste prevederile cunoscute, dreptul de intervenție al celor două Puteri în toate modificările ulterioare ce s-ar introduce în textul ce fusese aprobat. În jurul acestei chestiuni, s-a dus o opoziție îndârjită în sânul Adunării în 1836 și 1837, având ca exponenți principali pe Gheorghe Bibescu și pe Ioan Câmpineanu. Acesta din urmă, însoțind la Paris pe publicistul francez Félix Colson, inspira o întreagă campanie de presă și broșuri, ce era să ducă în urmă la arestarea și deținerea sa la Mărgineni. Toată această acțiune, a cărei dezvoltare se poate urmări în lucrările ce s-au ocupat mai de aproape cu evenimentele², are un pronunțat caracter național, împotriva ingerințelor din afară, pentru înfăptuirea unui program ce depășește vădit regimul de Stări. În complotul de la 1840, pentru care militează Bălcescu, au fost găsiți amestecați boieri de trepte mai mărunte, la cari francezul Vaillant constată „patriotism, idei liberale, simț de demnitate“. Din același an e *Marsilieza Românilor* a lui Bolliac, al cărei refren:

„Frați, aideți la Mărgineanu
Să scăpăm pe Câmpineanu“

prevestește accentele revoluționare din iunie 1848.

E locul să amintim că un proces asemănător se desfășura în aceiași ani, în lăuntru dietei ungurești, devenită, în mijlocul atâtor schimbări, o expresiune clasică a regimului de Stări.

Și acolo însă, prin formele tradiționale, de la sfârșitul Evului Mediu, străbătuse un suflu nou, care se manifestă nu numai pe tărâmul politic, dar și pe cel economic și intelectual. El inspiră declarațiile contelui Széchenyi, care socotea că toți oamenii, creați după chipul lui Dumnezeu, trebuie să se împărtășească de aceleași drepturi și de aceleași sarcini. El se manifestă pe urmă prin pana de polemist a lui Kossuth, dar îmbracă repede haina naționalismului maghiar intransigent; el e acela care determină înflorirea literară și științifică a vremii³. E un vădit paralelism între întemeierea Academiei maghiare și lucrările ei, și cea a „Asociației literare a României“, care ia ființă la București în 1845. Un an mai târziu se constituie Societatea studenților români la Paris, care va avea un rol

¹ I. Filitti, *op. cit.*, p. 112.

² V. în special Xenopol, *Ist. Românilor*, VI, p. 134 și urm. și *Ist. partidelor politice*, I, p. 140 și urm.; N. Iorga, *Hist. des Roumains*, VIII, p. 445 și urm. și IX, p. 7 și urm.; mai amănunțit: I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic*.

³ Cf. Mem. IV, *Adunările de Stări în țările Europei de Răsărit dunărene*.

însemnat în pregătirea revoluției și a conducătorilor ei, dar ai cărei fruntași: Ion Ghica, C. A. Rosetti, Dimitrie Brătianu, aparțin unor familii ale boierimii, mari și mici. Aceasta nu-i împiedică de a face în 1847, o memorabilă manifestație lui Edgar Quinet, care, în răspunsul său, subliniază „sufletul care trăiește în vorbele ce ai rostit [...] spiritul național și eroic“. Sunt atâtea indicii cari arată limpede că, a dată cu statornicirea sa prin textul Regulamentului, care înseamnă un punct culminant al lungii sale dezvoltări, regimul de Stări al țărilor românești își transformă ființa, pregătindu-se să facă loc altor forme politice și sociale.

În Moldova au fost în acest timp mai puține zguduiri. Nu avem de semnalat acolo nici opoziția fățișă și neînduplecată, care a făcut imposibilă domnia lui Alexandru Ghica, prins între năzuințele naționale ale Adunării și presiunea consulară — nici chiar criza, de natura și proporțiile aceleia care a determinat pe Gheorghe Bibescu să dizolve Adunarea Obștească și să guverneze doi ani prin decrete-legi. Cu toate greutățile ce le-a întâmpinat Mihai Sturdza, mai ales din partea marii boierimi, dibăcia lui, care nu se încurca în prea multe scrupule, s-a dovedit superioară: alegerile și sesiunile Obșteștii Adunări moldovene, în tot timpul lungii sale domnii, au decurs în general după voința lui¹, scoțând în evidență meritele necontestate ale inițiativelor sale administrative și economice. E de considerat desigur și faptul că în acest principat, Regulamentul Organic satisfăcea mai deplin aspirațiunile unei Stări boierești mai numeroase, dând și treptelor ei inferioare măcar o parte a rosturilor la cari năzuiau. E atât de reală această particularitate, specifică situației politice din Moldova, că, spre deosebire de ce se va petrece în țara vecină, revoluționarii de la Iași din 1848 nu vor cere desființarea Regulamentului, ci aplicarea sa într-o cât mai desăvârșită conformitate cu litera și spiritul său. Nu dispozițiile regulamentare, dar abuzurile administrative erau acolo principalul motiv de frământare a spiritelor. De altfel Stările privilegiate se bucurau din plin de foloasele avântului economic, al unei vremi de pace și de belșug. În *Amintirile* sale, în care a cules multe impresii și informații de la contemporani, Radu Rosetti descrie viața de atunci a boierului moldovean, care „avea nu numai necesarul, dar și prisosul, făcea parte din cele vreo două sute de privilegiați bucurându-se de o vază excepțională întru toate și pentru toate, putând aspira la toate situațiile din țară, chiar la domnie [...] Și să nu se creadă, adaugă el, că celelalte clase sociale, afară de țigani, duceau o viață din cale afară de nenorocită. Acea a boierinașului stăpân de moșie era, în mic, aceeași ca a boierului celui mare, iar privilegiatul fără moșie știa și putea, prin ocrotirea vreunui boier mare, să ducă, fără muncă grea, o viață care nu cunoștea lipsa. Traiul era doară așa de ieftin și găseai cu atâta înlesnire cine să te găzduiască și să te hrănească, numărul știutorilor de carte era așa de mic și nouăle posturi relativ numeroase, fără a mai vorbi de sinecurele bisericești și de cele particulare! Țăranul era ținut să muncească din greu pentru boier în cursul verii, mai greu decât fusese soarta părinților lui, deși i se luase mai bine de trei pătrimi din pământul de care se folosisese înainte de Regulament. Dar munca asta, pe nedrept impusă, nu era excesivă și puținul

¹ Cf. *Colecție de ofisuri domnești către Obșteasca Obic. Adunare a Moldovei și adresele acestia de la anul 1834 până la 1848* (cu trad. franceză), Iași, Tip. Institutul Albinei, 1848. Anaforaua de răspuns a Adunării din 1841 (cf. *ibid.*, p. 226) îi conferă „dritul a purta numele de binefăcătoriu și *Părinte a Moldovei*“.

pământ ce-i rămăsese, dată fiind rodnicia lui, putea, împreună cu un prisos de muncă nu excesiv, să-l puie în stare să-și procure cele trebuincioase pentru el și pentru familia lui. În fond nu se simțea nenorocit, căci trebuințele lui erau puține și era în sfârșit liniște în țară...¹. Acest autor nu păcătuiește desigur printr-un exces de indulgență cu privire la clasa socială, din care își trăgea obârșia, mai ales în chestiunea „sătenilor, stăpânilor și a pământului în Moldova“. El recunoaște totuși că în revendicarea dreptului lor de „proprietate absolută și sfântă“ asupra întregii suprafețe cultivate a moșiilor, boierii generației din vremea Regulamentului erau de bună credință, deoarece procesul istoric de formațiune al marilor proprietari nu mai era cunoscut², și se considerau numai interesele de moment ale exploatării agricole, în împrejurările create de tratatul de la Adrianopol, pe cari le-am amintit mai sus. Cum foarte bine se exprimă Filitti „îndărătnicia ce cu drept cuvânt li se poate imputa față cu situația clăcașilor, nu izvora însă dintr-un spirit de clasă și, în această privință, noii veniți aveau să fie, măcar de fapt, de acord cu vechea pătură conducătoare. Nu se împotriva acestei reforme sociale sufletul *boieresc*, ci sufletul *proprietarului, boier ori nu*, preocupat de starea sa materială, în urma transformărilor economice“³. Prin această nouă mentalitate a „ciocoilor“, se preciza evoluția spre capitalism a vechii noastre organizări senioriale⁴, începută mai de mult, de la precumpănirea factorului monetar în economia principatelor, dar accentuată prin libertatea comerțului pe Dunăre și în Marea Neagră, ce îi deschisese nouă perspective. Dar metodele capitaliste sunt prin esență în contradicție cu organizarea de Stări; era o prevestire că viața patriarhală din veacurile trecute, mărginită la curți boierești și mănăstiri, târguri și sate, cu obiceiurile și datinele ei, era aproape de încheiere.

Dar nu numai pe laturea prăfacerilor economice, dar și pe aceea a mișcării intelectuale, se arătau semnele vremurilor. Nouile manifestări ale sentimentului național în societatea românească, nu erau mai puțin vii și puternice în Moldova decât în Țara Românească. Curentul pentru cultivarea limbii românești și pentru instituții de cultură superioară, fusese încurajat de oficialitate. Deschizând, ca domnitor, Academia Mihăileană, la 1835, Mihai Sturdza nu făcea decât să continue activitatea ce o desfășurase în eforia școalelor, alături de Gheorghe Asachi. Ce focar de răspândire a ideii naționale devenise acest așezământ, ne-o arată strălucitul cuvânt de deschidere al lui Mihail Kogălniceanu, la cursul său de istorie națională, din 24 noiembrie 1843, și diferitele publicații periodice încercate de el, pentru a ajuta dezvoltarea literaturii, precum și începuturile teatrului românesc la Iași. Sunt fapte și împrejurări prea cunoscute pentru a mai fi nevoie de a le aminti în chip deosebit, după cum ar fi de prisos de a stăruia asupra greutăților ce s-au ridicat în calea acestor începuturi de viață științifică, literară și artistică, în graiul țării și în spiritul secolului. Dar piedicile nenumărate, pe cari regimul de protectorat le punea acestei activități, îndârjiau spiritele și le îndreptau spre acei cari

¹ R. Rosetti, *Amintiri*, Iași, 1923, I, p. 214.

² *Ibid.*, p. 172—173.

³ *Domniile române sub Regulamentul Organic*, p. 263; cf. de același, *Proprietatea solului în Principatele române*, p. 255.

⁴ Care nu trebuie confundată, cum se face adesea, cu feudalismul în întregimea înțelesului și cuprinsului său, ea fiind numai unul din aspectele societății feudale, acela care în fapt i-a supraviețuit cel mai mult.

susțineau necesitatea unei prefaceri mai radicale a sistemului politic, îndată ce împrejurările internaționale i s-ar arăta prielnice.

Totuși, în Moldova, unde nu lipsesc comploturile, chiar dacă nu au constituit pentru cârmuirea lui Mihai Sturdza amenințarea ce o reprezentau acele îndreptate împotriva Domnitorului muntean, năzuințele de reformă nu depășesc încă vechiul cadru aristocratic al Stărilor. Proiectul găsit la comisul Leonte Radu, în 1839, cerea înlocuirea protectoratului unic printr-o garanție colectivă a Puterilor, și intrarea Moldovei într-o confederație cu principatul vecin și cu Serbia, acum autonomă, după modelul confederației germane. Domnul urma să fie ales „de arhieriei, deputați ai treptelor și ai locuitorilor și de burgmeistri” — deci o obștească Adunare mai largă decât cea a Regulamentului. Boierimea trebuia să fie ereditară, cu titluri de nobleță, și să dispară orice deosebire între treptele ei; se revenea astfel la ideea „cărvunarilor” de la 1822. Un Senat de 12, aleși de boierime, trebuia să lucreze cu Domnul; modelul era poate tot acel al Republicii din Cracovia¹. De inspirație polonă era în orice caz *Seimul* întregii nobilimi, care urma să aleagă pe deputații obșteștii adunări legiuitoare; e ciudat cum acest termen reapare în viața constituțională a Moldovei, după patru veacuri!² Clerul era însă înlăturat cu totul din treburile publice, Adunarea fiind prezidată de un „baș-boier” sau „patrițiu”.

Locuitorii (săteni) aveau drept de alegere pentru comisarii, chemați să ajute pe ispravnicii de ținuturi, și membrii aleși ai judecătoriilor. Funcțiile statului urmau de asemenea să fie deschise tuturor. Se mai cerea dezrobirea țăganilor, libertatea gândirii și a tiparului, revizuirea raporturilor dintre proprietari și săteni, prin dezbateri în cari ambele părți să fie reprezentate de vechilii lor³.

Multe din aceste puncte nu erau străine nici de gândirea lui Mihai Sturdza, nici de vederile unei părți însemnate a boierimii. E vădit, dacă s-a atribuit acestor planuri calificarea de complot și de răzvrătire, căutându-se legătura cu elementele nemulțumite din boierime, că s-a ținut seamă mai mult de dorințele cari ținteau la schimbarea poziției internaționale a Principatului. Aceasta era problema care determina intervenția consulară. Ideile acestor „răzvrățiți” în ce privește reformele interne, păstrau însă aceeași notă de moderațiune și de conservatism, care a fost subliniată și în manifestările anterioare ale moldovenilor, și oglindește de fapt structura socială a Stării nobiliare din țara lor. Această caracteristică va stăruia până și în expresiunea politică și programatică a mișcării revoluționare de la 1848.

2. REFORMELE CONSTITUȚIONALE ALE REVOLUȚIEI DIN 1848

Într-adevăr, când s-a ținut la Iași, la 28 martie 1848, adunarea de la Hotelul Petersburg care deschide seria manifestărilor revoluționare în țările noastre, inițiatorii ei, toți boieri din cele mai autentice neamuri, aparținând generației tinere, au cerut întâi

¹ Cf. St. Kieniewicz, *The Free State of Cracow*, *The Slavonic and East European Review*, XXVI, p. 70 și urm.

² V. mai sus.

³ Textul în Hurmuzaki, *Doc. Supl. I*, VI, p. 38—41. Cf. I. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic*, p. 507 și urm. și N. Iorga, *Ist. Constituției Românești*, p. 23. Se pare că adevăratul autor al proiectului era „răposatul agă Alecu Roset”.

consimțământul Domnului; ba chiar „la adunare, la care a luat parte cine a voit, boieri și popor, tineri și bătrâni, ba chiar și supuși străini, a asistat însuși șeful Departamentului din lăuntru St. Catargiu, în numele Guvernului și al Principelui, și numeroși funcționari publici de toate categoriile”¹. Adunarea era desigur tumultuoasă și pitorească în amestecul ei, elementul popular fiind reprezentat nu numai de breslași, a căror prezență era acum mai obișnuită, dar chiar prin birjarii oarei și sacagii, atrași de curiozitatea de a auzi discutându-se, în fața oricui, năzuințele de reformă expuse de tinerii boieri². Dar totul s-a mărginit la alegerea unei comisii care a înfățișat Domnitorului, în 35 de puncte, dorințe care n-aveau nimic revoluționar: cel dintâi era doar „Sfânta păzire a Regulamentului, în tot cuprinsul său și fără nici o răstălmăcire”³. Că se aveau în vedere abuzurile cărmuirii, și nu împărțirea în Stări privilegiate ce constituia principalul temei al acestui așezământ, o arătau punctele 2 („Secarea corupției prin pravile înadins făcute”) și mai ales 6: „Mazilii, rușaii, ruștele Vistieriei și *celelalte clasuri privilegiate* să fie ocrotiți, potrivit Regulamentului, și să nu mai fie întrebuințați în treburile particulare”⁴. Numai cererea de publicitate pentru „seanțele” Obșteștii Adunări, dorința de nouă alegeri „fără nici o înrăurire asupra alegătorilor din partea cărmuirii” (de câte ori nu era să se repete acest deziderat în cursul secolului care a urmat!), „ridicarea censurii” și „informarea grabnică a unei garde cetățenești prin toate târgurile țării” depășeau prevederile regulamentare. Se pare de altfel că asupra acestor din urmă năzuințe s-a produs conflictul cu Mihai Vodă, care le-a opus un fine de neprimire, tocmai din acest motiv. Ce a urmat, e greu de deslușit în contrazicerea mărturiilor: mișcare propriu-zisă n-a fost, doar tinerii boieri au continuat să se adune în case cunoscute, unde s-au rostit de unii cuvinte înflăcărâte, ce purtau ecoul frământărilor de la Paris, Viena și Berlin; era chiar vorba să se meargă „asupra baionetelor tiranului”, fără însă a se învedera cu cine și cu ce. „Tiranul” între timp, își luase măsurile, și amatorii de revoluție s-au pomenit ridicați de miliția comandată de beizadele și expediți, cu destiul brutalitate, în surghiun peste graniță. Lista lor, care începea cu Alexandru Moruzi și Alexandru Cuza (viitorul Domn) era de 13 persoane. Zelul administrativ mergea până a porunci să-l aducă „mort sau viu” și pe Costachi Moruzi, care era bănuat că ar putea încerca să elibereze pe fratele său⁵. Scrisoarea lui Gheorghe Sion către Gheorghe Bariț despre întâmplările din Moldova e limpede în ce privește răsunetul mișcării: „De odată aud sgomotul îndoit: «La arme!... Soldații omoară pe boieri!» Dar în zadar zece oameni strigau astfel, căci nu era cine să-i asculte. Din nenorocire noi nu avem popor; noi nu avem decât câțiva nobili ce știau ce vrea să zică dreptul omenirii: simțirile poporului de jos sânt amorțite sub jugul despotismului și al împilărilor guvernului”⁶. În realitate, cum spune și N. Suțu în memoriile sale, „nimic în dezideratele șefilor nu era de natură a le asigura concursul

¹ S. Albini, *Introducere, Anul 1848*, VI, p. XL.

² N. Iorga, *Hist. des Roumains*, IX, p. 146; cf. și *Despre revoluția dela 1848 în Moldova*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, XX, 1938, p. 10 și urm.

³ *Anul 1848*, I, p. 177—179.

⁴ *Ibid.*, p. 187.

⁵ *Ibid.*, I, p. 226.

masselor. Burghezimea era compusă din jidovi și negustori străini. Inițiatorii mișcării știau bine aceasta; de aci nehotărârea lor¹.

Această reținere a frunțașilor mișcării moldovene a făcut obiectul a numeroase comentarii, în contrast cu atitudinea mai radicală a revoluției muntene. S-a invocat, pentru a o lămuri, conservatismul boierimii din Moldova, care unea tendințele capitaliste în exploatarea moșiilor, cu „feudalismul“ raporturilor cu muncitorii pământului². E desigur aceeași confuzie de termeni, care se poate constata la mulți autori români, între regimul *seniorial* sau *domanial*, care este numai substructura feudalismului, și instituțiile ce reprezintă laturea într-adevăr caracteristică a acestui regim: acele ale vasalității și ale legăturilor ei reciproce de omagiu și ajutor³. În înțelesul însă de supraviețuire a sistemului *seniorial* pentru cultivarea domeniilor, observația este exactă pentru Moldova, după cum exactă este și pentru celelalte țări ale Europei Centrale, unde se producea, la aceeași dată, aceeași întâlnire de tendințe și de interese (Prusia, între altele).

Credem totuși că trebuie ținut seama mai mult de unele împrejurări, care au precedat cu puțin „pseudo-revoluția“ din Moldova, cum a fost denumită de unii istorici⁴; ele contribuiesc a lămuri strania moderațiune a revoluționarilor, altfel decât prin strălucirea baionetelor armatei țarului, și a focurilor de bivuac, ce se puteau zări peste Prut. Cu doi ani mai de vreme, în 1846, izbucnise în Galiția o mișcare pentru instaurarea unui guvern național polon, la Cracovia (care era încă un stat liber) și pe urmă la Tarnow, pe teritoriul Austriei. Împotriva insurgenților, cari aparțineau mediului micii burghezii intelectuale și al nobilimii polone, au fost ridicați atunci de prefectul austriac, țăranii din satele vecine, sub conducerea agitatorului Iakub Szela. Pe lângă diferendele de ordin social, s-a folosit și deosebirea de limbă și de religie: țăranii erau în mare parte ruteni ortodocși. Rezultatul a fost devastarea castelelor și moșiilor din districtul Tarnow și măcelul a aproape 2 000 de oameni, cu sau fără legături cu mișcarea de insurecție: o „jacquerie“ caracteristică, ce îndreptătea prevederile revoluționarilor poloni din veacul al XVIII-lea⁵. Efectul de teroare pe care îl urmăreau austriacii a fost însă realizat, iar indignarea nobilimii polone și-a găsit expresiunea în faimoasa *Lettre d'un gentilhomme polonais sur les massacres de Galicie*, trimisă de Marchizul Wielopolski Principelui de Metternich⁶.

Răsunetul acestor tragice evenimente, în nemijlocită apropiere de pământul Bucovinei și de granițele Moldovei, a fost foarte puternic în principatul cârmuit de Mihai Vodă Sturdza, unde începuseră să se manifeste nemulțumiri împotriva fiscului. Nu știm ce relațiune se poate stabili între revolta din Galiția și demonstrațiile pe cari le-au făcut în Moldova, în martie 1846, breslele de la Iași și țăranii din Bacău și Putna. Ele au neliniștit

¹ I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic*, p. 637—638.

² R. Dragnea, *Mihail Kogălniceanu*², p. 196.

³ Mă refer la definițiile lucrărilor de consultare curentă asupra „Societății feudale“, ale lui J. Calmette și Marc Bloch. Ce să mai spunem de autorii cari vorbesc de „absolutismul feudal“?

⁴ I. C. Filitti, *op. cit.* Titlul IV, cap. IX.

⁵ V. mai sus.

⁶ Cf. W. T. Rose, Wielopolski to Metternich, April 1846, *The Slavonic and East European Review*, XXVI, 1947, p. 95 și urm.

cârmuirea, care s-a grăbit să le dea unele satisfacții¹. Amintirea acestor întâmplări era încă vie în primăvara anului 1848; zvonuri, culese de consulul francez de la Iași, vesteau o nouă mișcare, iar mai târziu erau să atribuie rușilor intenția de a ridica pe aceiași țărani împotriva seniorilor². E deci ușor de înțeles de ce năzuințele reformatorilor moldoveni s-au menținut în cadrul stabilit de Regulament și s-au ferit de a răscoli satele: câteva incidente izolate, la Bălțătești sau la Bozieni, nu sunt decât excepții cari confirmă regula³. Exemplul Galiției era prea apropiat; totdeodată existența privilegiilor, de cari se împărtășeau categorii mai numeroase, era o stavilă la aspirațiuni prea radicale. Numai după represiunea de la 29 martie, dar mai ales în urma evenimentelor din Ardeal și din Muntenia, apar și la refugiații moldoveni din Bucovina, tendințe de reformă mai accentuate, cari pun în discuție temeliile înseși ale regimului de Stări și garanția sa, Regulamentul Organic.

Polemica de broșuri și pamflete ce se desfășoară atunci este interesantă de urmărit, în toate aspectele ei; ea trece vădit prin două faze distincte. Voievodul, atacat cu vigoare de emigrați, ripostează inspirând publicații îndreptate împotriva „aristocraților“, arătați ca veșnici tulburători ai țării, prin ambițiile și intrigile lor. Astfel la apelul din mai „în numele Moldovei, a omenirii și a lui Dumnezeu“ al lui Vasile Alecsandri, răspundea în iunie „Căința încrederii în boerii aristocrați și sfânta hotărâre de a nu-i mai crede“, ce culege din cel mai depărtat trecut al Moldovei dovezile uneltirilor boierimii⁴. Dar în afară de nota de dușmănie și de protest împotriva Domnitorului, nici apelul lui Alecsandri, nici proclamația din iunie a „partidului național din Moldova către Români“, nici lungul și amănunțitul memoriu prezentat de mitropolit și boieri, la trecerea sa prin Iași, Comisarului Înaltei Porți, Talaat Efendi, nu trec dincolo de programul celor 35 de puncte de la sfârșitul lui martie⁵. În acest timp însă în Muntenia broșura anonimă, care, după formula cunoscută a lui Siéyès, înalță „Meseriașii“, — ei sunt „tot“, n-au fost până acum „nimic“ dar cer astăzi să fie „ceva“ — înscrie în capul revendicărilor ei cererea „a nu mai fi ranguri și privilegii, și fiecare să contribuieze la ale patriei, potrivit cu venitul său“. E adevărat că înțelesul ce îl capătă aci „meseriașul“ este foarte larg, și răspunde mai degrabă concepției „Stării a treia“ în întregimea ei: „orice om face ceva, orice om lucrează, are o meserie: meserie de arendaș... de plugar... de cismar... de bogasier... de autor...“⁶. Este un pas spre o tăgăduire a tradiționalei împărțiri în Stări privilegiate.

Pasul hotărâtor va fi făcut în Moldova, sub directă influență a revoluției românești din Ardeal. Ea nu intră decât indirect în cadrul de preocupări al acestui studiu; dar este vădit că mișcarea ce însușește cuvântul lui Simion Bărnuțiu în Câmpia Libertății a avut un răsunet imediat în Principate; erau doar de față și refugiați moldoveni. Nici acolo de

¹ *Anul 1848*, I, p. 15—16.

² *Ibid.*, I, p. 140; II, p. 402.

³ *Ibid.*, p. 233, 325.

⁴ *Ibid.*, p. 414 și urm.; p. 447 și urm. Această din urmă broșură era semnată M.K. și N.I. (Mihail Kogălniceanu și N. Istrati), dar Kogălniceanu a protestat energic împotriva acestei insinuări.

⁵ Cf. R. Dragnea, *op. cit.*, p. 174 și urm.

⁶ *Anul 1848*, I, p. 460 și urm. N. Iorga, *Hist. des Roumains*, IX, p. 179, recunoaște în această scriere ideile lui Ion Ghica.

altfel, chestiunea revendicărilor sociale nu a ocupat primul loc. Cum ne-o spune un studiu recent în care s-au analizat din nou ideile conducătoare ale lui Bărnuțiu, „din argumentația sa reiese clar că revendicarea eliberării țaranului o subordonează ideii naționale“. E aici o caracteristică a întregii mișcări din anul 1848. Cu toate acestea Bărnuțiu consideră suprimarea iobăgiei ca un lucru minunat „de care și morții încă vor sălta de bucurie în morminte“¹.

Era deci firesc ca în declarația ce o semnau puțin mai târziu la Brașov, surghiuniții moldoveni să prevadă și ei desființarea boierescului și a oricăror alte dări către proprietari, împrumutarea locuitorilor — „fără răscumpărare din partea lor“, într-o versiune, „cu despăgubire din partea Statului“, în alta — nimicirea tuturor privilegiilor, întemeierea instituțiilor țării pe principiile de libertate, egalitate și frățietate, în fine „Unirea Moldovei și a Valahiei într-un singur Stat român“². Pe temeiul acestor principii și al proclamației de la Islaz, ce apăruse între timp, și-a redactat Mihai Kogălniceanu, în Bucovina, „Dorințele partidei naționale din Moldova“.

Aci în sfârșit se ia atitudine împotriva Regulamentului, care „în loc de a regula [...] după spiritul timpului vechile instituții ale Moldovei, a dărâmat și desființat toate legiurile țării: ne-a tăiat toată relația cu trecutul, fără a ne întemeia prezentul“. Istoricul, care în Kogălniceanu nu părăsește niciodată pe omul politic, descopere mișcării, căreia manifestul îi dă expresiune, temeuri în trecutul cel mai depărtat; dincolo de epoca regulamentară, cu restrângerea ei a ordinii privilegiate, și de vremurile de hegemonie ale protipendadei, el cere întoarcerea la vechile tradiții, cari, după el, cuprindeau „egalitatea drepturilor civile și politice“ și o adunare obștească „compusă de reprezentanții tuturor stărilor societății“. Ca exemplu, poate invoca acel al obșteștii Adunări pentru desființarea veciniei din 1749, al cărei hrisov îl publicase el însuși în *Arhiva Românească*. Ea „dovedește destul de mult ce aveau toate stările, adică toate interesele țării, de a fi reprezentate în Adunare. Prin urmare, Adunarea Obștească de astăzi (chiar nefiind înrăuită de guvern), neînfrățită decât interesele unei stări, adică a boierilor, trebuie modificată într-astfel, ca să fie reprezentate în ea cele de competență interese ale țării, adică *proprietatea, comerțul, slujbele făcute Statului, capacitatea și agricultura*“³.

Ca și în Muntenia, asistăm la o modificare fundamentală a conceptului politic de Stare. Cuvântul își păstrează semnificația de categorie socială și economică, ce trebuie să-și afle rostul și în cârmuirea țării, dar le cuprinde acum pe *toate*, fără deosebire de scutiri sau privilegii. Spre a face să fie primită mai ușor această reformă democratică, susținătorii ei o întăresc prin invocarea unei tradiții mai vechi, părăsite în epoca fanariotă cea de tristă memorie, și regulamentară. După cele ce se pot vedea din cercetarea întregii evoluții a Adunărilor de Stări în țările noastre, afirmațiunea lor cuprindea desigur și o parte de adevăr: e de netăgăduit că epoca târzie, mai deplin în Țara Românească, unde procesul a

¹ Cf. S. Dragomir, *Studii și Doc. privitoare la Revoluția Românilor din Transilvania în anii 1848—49*, publ. de Acad. Română, V, Cluj, 1946, p. 182 și urm.

² R. Dragnea, *op. cit.*, p. 175.

³ *Anul 1848*, IV, p. 96—98. Pentru împrejurările istorice, v. I. V. Gruia, *Dorințele partidei naționale din Moldova din 1848*, Acad. de Șt. morale și politice, Disc. de recepție, București, 1944.

început mai de vreme, dar apoi și în Moldova, a însemnat o restrângere treptată a dreptului de a-și spune cuvântul în treburile obștești, la un număr tot mai redus de demnitari bisericești și laici, reprezentând și cea mai mare proprietate. Citirea iscăliturilor hrisovului din 1749, unde apar, pe lângă chiriarhii și marii boieri, nume din mica slujitorime, fără nici un aspect nobiliar, putea de asemenea provoca nedumeriri¹. Se putea crede că adunarea lui Constantin Mavrocordat fusese convocată pe temeiul unor principii democratice, de reprezentare a „obștei” întregi, fără a se ține în seamă că atunci ca și în trecutul mai depărtat, „obștea” sau „țara” nu era o comunitate în înțelesul democrațiilor moderne, ci cel mult o „democrație de privilegiați”, ca de altfel pretutindeni în Evul Mediu. Nu era deci, în sensul strict istoric, o revenire la tradiție pe care o cer „Dorințele” redactate de Kogălniceanu, sau lămuririle ce le dau în aceeași vreme revoluționarii munteni, sub inspirația neîndoielnică a lui Bălcescu; ar fi o eroare de-a considera revendicările lor în aceeași lumină, ca acele ale baronilor englezi, cari au impus regelui Ioan *Magna Charta*². Era o revenire la trecutul *pe care îl vedeau ei*, istoricii epocii romantice a veacului al XIX-lea, sub inspirația lui Thierry și a lui Michelet; la o tradiție, a cărei firmă acoperea acum cu totul alt conținut, mult mai larg, în spiritul principiilor Marii Revoluții, cari se afirmau din nou mai puternic în frământările „primăverii națiunilor” din 1848. Aceste păreri erau nu numai firești, dar cu totul conforme ideologiei contemporane; ele au contribuit nu mai puțin să dezorienteze multă vreme cercetarea istorică asupra adevăratelor rosturi și margini ale Stărilor vechiului regim în țările românești. Se poate spune că noțiunea lor ne-a ajuns prin perspectiva unei îndoite deformări: aceea a vremii ultimilor fanarioți și a Regulamentului Organic, care a strâmtat-o și a redus-o la grupuri mărunte de privilegiați, și aceea a revoluționarilor din epoca Renașterii noastre naționale, care a lărgit-o și a întins-o, cuprinzând în ea toate categoriile sociale, „de la Vlădică la opincă”. Examinarea critică a izvoarelor va trebui să ție seama, în examinarea acestei mari și încurcate probleme, de laturea excesivă pe care o cuprind ambele aceste interpretări.

Era deci natural ca noul înțeles ce se dădea reprezentării Stărilor, în înțelesul lor de profesioniști și categorii ale societății, în totalitatea lor, să comporte, printre principalele revendicări, „a se oborî orice ranguri și privileghii personale sau de naștere”, a se desființa robia de pe pământul românesc, „a se oborî boerescul și a se face proprietari pe toți gospodarii săteni, dându-se însă o dreaptă despăgubire vechilor stăpâni ai pământului”³. Se dezvoltă aci programul reformelor agrare, cari vor stăpâni cursul istoriei moderne a României, menite însă a pregăti realizarea de căpetenie, „cheia bolței” în scrisul lui Kogălniceanu: „Unirea Moldovei cu Țara Românească”, care ascundea însă, de atunci, gândul unei uniri mai mari, ce va să vie, a tuturor românilor. Sub îndoita presiune a sentimentului național și a ideilor liberale ale vremii, mișcarea moldovenilor părăsește fgașul conservatismului prudent al revendicărilor formulate la Iași, și se integrează în

¹ Cf. G. I. Brătianu, *Două veacuri dela reforma lui Constantin Mavrocordat*, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț. Ist., s. 3-a, XXIX, p. 424.

² Cf. Mem. II, *Consiliul feudal și adunarea stărilor în țările Europei apusene*, op. cit., p. 317. Aceleași vederi la S. Painter, *Magna Carta*, *American Hist. Review*, LIII, 1947, p. 42 și urm.

³ *Anul 1848*, IV, p. 105 și urm.

curentul general al acțiunii contemporane¹, desigur cu unele rezerve, de cari n-a fost străin spiritul ponderat și realist al redactorului „Dorințelor”. Dar deocamdată cel puțin, aceste „dorințe” ale moldovenilor erau sortite să rămână în domeniul manifestărilor teoretice. Fapta era să fie a revoluției din Țara Românească.

*
* *

Spre deosebire de încercarea nereușită din țara vecină, revoluția munteană apare de la început cu un program cuprinzând aproape toate revendicările ei, și cu o putere de acțiune care arată pregătirea mai îndelungată a spiritelor și propaganda asociațiilor organizate. În București în special, acțiunea societății Dreptate-Frăție, în mediul negustoresc și al meseriașilor, era să dea rezultate importante. În ce privește regimul de Stări și privilegiile, poziția e limpede de la început; începând cu lozinca: „respect către proprietate, respect către persoane”, proclamația de la Islaz consideră că „tot Românul e un atom al întregii suveranități a popoului: sătean, meseriaș, neguțător, preot, soldat, student, boer, Domn, e fiu al patriei...”. Poporul român, bizuindu-se pe vechile „tractaturi” (descoperire a generației de la Kuciuk Kainargi), „leapădă un Regulament care este în potriva drepturilor sale legislative și în potriva tractatelor ce-i recunosc autonomia”; el „decretă contribuție generală după venitul fiecăruia”, desființând scutițiile, și „dă înapoi la toate stările dreptul cel vechiu de a avea reprezentanți la Generala Adunare”². Și aci deci, e aceeași întoarcere la o tradiție părăsită, pe care o va invoca și memoriul lui Kogălniceanu; și aci, noțiunea de „stare” se va aplica tuturor categoriilor sociale, fără deosebire între privilegiați și neprivilegiați, între scutiți și birnici. Principiul stăpânitor este acel al libertății, concretizat în frumoasa definiție: „Nu se cuvine a pierde pe cei mai mulți pentru cei mai puțini, căci este nedrept; nu se cuvine iarăși a pierde pe cei mai puțini pentru cei mai mulți, căci este silnic”. De aceea Domnul trebuie căutat „după vechile drepturi [...] în toate stările soțieiții, în toată nația, iar nu într-un număr mărginit de oameni”. El trebuie ales pe cinci ani „spre a se tăia rivalitățile și urile îndelungate și spre a se pune o emulație între cetățeni”. Se revenea astfel la hătișeriful din 1802, care hotărâse durata de șapte ani pentru domnie, termen ce va fi reluat de convenția de la Balta-Liman³; de fapt, însă, prin sistemul alegerii și această limitare, se institua o adevărată republică, Domnul nefiind mai mult decât președintele ei. În fine, mai puțin influențați de împrejurările din Galiția și desigur sub impulsivitatea măsurilor aclamate de întrunirea din Câmpia Libertății de la Blaj⁴, autorii proclamației făceau loc revendicărilor țărânimii, desființând claca, „infama iobăgie” și lucrul la drumuri, și prevăzând pentru sătenii plugari „o părțică de pământ îndestulă pentru hrana familiei și vitelor sale”. Este vorba însă să se despăgubească fiecare proprietar, pentru a nu știrbi principiul înscris în fruntea proclamației, după cum, în partea finală, după enumerarea celor 21 de articole ale noii

¹ Cf. R. Dragnea, *op. cit.*, p. 184 și urm.

² *Anul 1848*, I, p. 490 și urm.

³ Cf. *Acte și Doc. priv. la Renașterea României*, I, p. 260.

⁴ Guvernul provizoriu decretează la 16 iunie schimbarea denumirii „Câmpului Filaretului” (unde a avut loc marea întrunire de la 15) în cea de „Câmpul Libertății”, *Anul 1848*, I, p. 617.

Constituții, autorii ei se adresau fiecărei categorii sociale în parte, începând cu Domnul și cu boierii, cari „n-au nici un cuvânt a nu primi, pentru că nu pierd nimic, și mai vârtos că, prin învoirea lor, vor da lumii o dovadă pe frumosul suflet ce caracteriză totdeauna pe cei mai mari ai țării”¹. Apelul constituia o nouă dovadă că pe latura reformei sociale, concepută de altfel în termeni moderați, revoluția munteană nu era numai tributară mișcării românilor ardeleni, care își însușise formule ce deveneau curente în monarhia habsburgică. În acest punct de program își arăta influența vederile lui Bălcescu, manifestate cu doi ani mai de vreme, în studiul său „despre starea soțială a muncitorilor plugari”, și sentimentele ce într-adevăr însuflețeau spiritele generoase din chiar rândurile boierimii. „Din cele 21 de articole ale proclamației noastre, scria mai târziu Alexandru C. Golescu-Albul, cel mai cu miez, cel mai însemnat din toate, singurul cu adevărat social, național și democratic, cel care recomandă mai mult revoluția noastră prețuirii și admirației lumii intelectuale [...] este articolul 13, care face pe țăran proprietar adică îl duce la bună stare, la fericire, pentru ca apoi să ajungă un cetățean, un soldat al patriei [...] Dar cui datorăm înscrierea acestui articol în proclamația noastră și făgăduiala că se va da fiecărui țăran câte 9 pogoane?” continuă A. C. Golescu-Albul. „Nu oare lui Ion D. Ghica, Al. G. Golescu-Arăpila și Nicolae Bălcescu?”². Cum s-a observat cu drept cuvânt, la Alexandru Golescu-Albul, mai mult decât la frații săi, se simte legătura cu gândirea și sentimentele tatălui său, vornicul Dinicu Golescu, ale cărui *Însemnări* de călătorie deschid cu două decenii mai de vreme, atâtea probleme de reformă socială și chiar politică³.

Desigur chestiunea era mai ușoară de formulat decât de rezolvat. Desbaterile comisiunii mixte, în care s-au manifestat cu atâta vioiciune revendicările delegaților sătești, n-au dus la nici un rezultat precis; nedumerirea era generală, și între „sfințenia” proprietății și a muncii, nu se găsisese termenul potrivit, pentru a realiza acordul și a înfăptui reforma necesară⁴. Nici comisiunea de la Luxembourg, la Paris, nu a reușit de altfel să soluționeze problemele muncitorești în mod satisfăcător. Nu e mai puțin adevărat că la noi timpul a lipsit unei examinări mai complete și mai atente a problemei; nu trebuie să uităm că în cele trei luni cât a durat regimul revoluționar, de la adunarea de la Islaz la 9 iunie, până la 13 septembrie când armata turcească a ocupat Bucureștii, conducătorii săi au lucrat sub presiunea continuă a împrejurărilor externe și a amenințării ocupației turco-ruse, care în cele din urmă i-a pus capăt. De altfel ideile cari însuflețeau pe revoluționari nu avuseră posibilitatea să pătrundă în conștiința masselor; în afară de acțiunea dusă la București, în cercul negustorilor și al meseriașilor, care lămurește sprijinul ce l-au dat manifestărilor revoluției, în special îndemnul lui Ion Brătianu, înlăturând încercarea de reacțiune a coloneilor Odobescu și Solomon, la 19 iunie, — acțiune interesantă, care nu e însă nici ea singură „adevăratul 1848” — nu se vede acea ridicare generală a unui popor, deplin conștient de drepturile sale, pe care o voiau cei mai înaintați și mai hotărâți dintre membrii guvernului provizoriu. Ei înșiși, deși mult mai lămurii asupra telurilor ce le

¹ *Anul 1848*, I, p. 497.

² G. Fotino, *Boierii Golești*, I, p. 67.

³ *Ibid.*, p. 23 și urm.

⁴ V. dezbaterile în *Anul 1848*, vol. II și III. Cf. M. Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Andrinople*, p. 297 și urm. și I. C. Filitti, *Proprietatea solului*, p. 263 și urm.

urmăreau, decât contemporanii și prietenii lor moldoveni, nu erau de acord asupra mijloacelor: ca în toate revoluțiile, o aripă extremistă lupta împotriva alteia moderate. Nu e locul de a reface aci povestirea evenimentelor ce sunt cunoscute și a numeroaselor greutăți pe cari le-a înfruntat revoluția, între începutul ei entuziast și sfârșitul, impus de intervenția baionetelor străine¹. Împotriva ei era în primul rând însăși situația geografică a țării, departe de marile centre unde se înălțase steagul libertății, și în imediată vecinătate a două imperii, din care unul era chiar principalul campion al reacțiunii. Asupra năzuințelor românești apăseau atunci aceleași greutăți, pe cari le descria opiniei publice engleze un scriitor astăzi uitat, Henningsen, care definea astfel situația Europei Centrale și Răsăritene în anul revoluției: „O privire asupra hărții rudimentare ce însoțește această lucrare va aminti cetitorului că, pe când jumătatea apuseană a Europei cuprinde aproape toate statele ei, cârmuite după principii constituționale (cari sunt în atingere teritorială și se află așezate pe temeiul larg al unei populații naționale omogene), toată porțiunea de Răsărit a continentului e împărțită între patru despotisme, a căror domnie e stabilită peste rase eterogene, aproape totdeauna stăpânite de o minoritate și cârmuite printr-un sistem de înșelăciune și teroare, care până acum a folosit geloziile, neștiința și înjosirea (acestor popoare), guvernele voind a perpetua, pentru scopurile lor egoiste, asemenea metode, printre mai bine de jumătate a populației sferului celui mai civilizat al globului”².

Sosiți de la Paris, unde unii din ei luptaseră chiar pe baricadele din februarie, și înfățișaseră Republicii eliberatoare colorile unei naționalități prigonite, tinerele căpetenii ale mișcării din Țara Românească aduceau cu ele tot avântul înflăcărat al generației lor, dar și toate iluziile ei. „Spiritul lor era idealist, liric, romantic; se adânceau în vise; zburau din răspuțeri spre viitor. Tonul lor pare emfatic, declamator. Sub vorbe, ardeau adeseori pasiuni sincere. Niciodată, de la un capăt al Europei la altul, nu izbucnise un avânt mai universal al sufletelor și al inimilor. Spiritul de la 1848 e umanitar, fraternitar, egalitar. Omul crede în perfectibilitatea neamului omenesc [...] Se nasc asociațiuni frățești și chiar o asociațiune frățască și solidară a tuturor asociațiunilor. Se visează unirea tuturor claselor”³.

S-a putut obiecta că la începutul aceleiași an apărea „Manifestul comunist” al lui Marx și Engels, redactat încă de la sfârșitul lui 1847, care accentua atât de viguros lupta de clasă și îi expunea dezvoltarea într-o puternică sinteză istorică. El a fost citit de capii revoluției românești și a lăsat urme și în scrisul lor⁴. Dar influența acestui program, ce era să sporească atât de mult în veacul următor, era de abia la începutul ei, chiar în țările unde

¹ Cf. S. Albini, *Introducere, Anul 1848*, vol. VI; Xenopol, *Ist. Românilor*, VI, p. 388 și urm.; N. Iorga, *Hist. des Roumains*, IX, p. 172 și urm.; I. C. Filitti, *Domniile românești sub Regulamentul Organic*, p. 405 și urm.

² Citat de B. G. Iványi, *The working classes of Britain and Eastern European Revolutions*, *The Slavonic and East European Review*, XXVI, p. 120—121.

³ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 441.

⁴ Dl. G. Zane, Marx și Bălcescu, *Viața Românească*, XIX, 1927, p. 48 și urm., a semnalat influențe în scrisul lui Bălcescu. Dar și în studiul lui I. C. Brătianu, de altfel potrivnic „comunismului monahal”, despre „Naționalitate”, publicat în 1853, definiția despre clase: „trecem apoi la robi și oameni liberi, la servi și domni, și ajungem astfel în burghezie și proletariat”, poate avea același izvor. *Lui I. C. Brătianu*, p. 128. Cf. și p. 137: cele trei faze, sclavie, servagiu, proletariat.

dezvoltarea industrială crease reale și însemnate probleme muncitorești. Este deci nelogic să se aducă revoluționarilor din țările noastre o învinuire de a fi nesocotit o tactică de luptă, ce nu era încă în spiritul vremii, și nu ajunsese a fi aplicată într-o acțiune, ce își propunea în primul rând eliberarea națiunilor¹. Nu trebuie pierdută din vedere această latură esențială: pentru întreaga mișcare patruzecioptistă din România și toți exponenții ei, cu firești deosebiri de nuanțe și temperamente, reformele politice și sociale erau mijloace pentru a atinge scopul final: unitatea și libertatea națională.

Problema unirii Principatelor, pe care chiar Regulamentul Organic o amintise, făcuse un pas înainte prin uniunea vamală între Țara Românească și Moldova, votată de Obșteștile Adunări ale celor două țări, după pilda mai veche a Zollvereinului german². Lupta românilor din Ardeal și contactul dintre ei și conducătorii revoluției din Principate, trecuți peste Carpați, deschidea alte perspective, pe cari Kogălniceanu le întrevăzuse încă de la cuvântul său de deschidere la Academia Mihăileană. Ion C. Brătianu preciza chiar mai târziu că problema țărănească fusese ridicată în timpul revoluției, spre a se lua orice posibilitate unei intervenții străine, ce ar fi putut, prin aceleași mijloace ca în Galiția, zădărnici năzuințele naționale³. „Voesc, scria el în studiul său despre «naționalitate», a convinge pe frații mei români că naționalitatea fiind cea dintâi condițiune a libertății, ea nu se poate dobândi nici dezvolta sub steagul despotismului și de aceea steagul naționalității, al libertății și al democrației trebuie să fie unul”⁴.

În lumina acestor considerațiuni, atitudinea revoluției muntene față de regimul Sărilor își găsește lămurirea. „Unirea tuturor claselor” sub steagul tricolor, ce purta lozinca: „Dreptate și Frăție”, cerea desființarea privilegiilor: ea a fost înscrisă în proclamația de la Islaz și înfăptuită prin decretul din 14 iunie, prin care „toate rangurile civile se desființează pentru totdeauna”⁵. Suprimând însă scutirile și privilegiile clasei conducătoare, noul regim înțelegea totuși să rămână o expresiune a stărilor sociale, ale căror interese trebuiau reprezentate, potrivit importanței lor economice și politice.

„Patruzecioptiștii munteni, scrie I. C. Filitti, au redactat succesiv trei proiecte electorale, tot mai democratice. În primul proiect, proprietarii de pământ, patentarii de întâia clasă și profesiile liberale (capacitățile) aveau să formeze fiecare câte o treime a adunării.

În al doilea proiect, de la 28 iunie, pentru întrunirea Constituantei, se prevede că o treime o vor forma proprietarii; altă treime, patentarii de întâia clasă și profesiile liberale; altă treime, deputații satelor aleși astfel: câte patru delegați ai fiecărui sat formează colegiile județene, care aleg câte un deputat pentru 3 400 familii. Această restrângere la principiul votului universal este motivată prin „neprezentarea [sic] sătenilor la exercițiul unui asemenea drept, precum și pentru evitarea a orice fel de neorânduiri [...] prin adunări numeroase”.

¹ Cf. L. Pătrășcanu, *Un veac de frământări sociale*, p. 161 și urm.

² V. I. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic*, p. 376 și urm. și R. Dragnea, *op. cit.*, p. 195—196.

³ I. Filitti, *Originele democrației române, Viața Românească*, XV, p. 192.

⁴ *Lui Ion C. Brătianu*, p. 124.

⁵ *Anul 1848*, I, p. 567.

Primul proiect este chiar mai restrâns decât al lui Kogălniceanu; al doilea se deosebește de acesta întrucât satele aleg patru delegați, în loc de doi anume desemnați¹. Acest al doilea proiect muntean amintește pe al logofătului Sturdza². Un articol din „Popolul Suveran” aduce unele precizii: cei 300 de deputați urmau a fi împărțiți în trei „elemente”: proprietatea cu 100 de reprezentanți, 50 din București, 16 din Craiova și 34 de județe, câte doi de fiecare; se simte amintirea sistemului electoral al Regulamentului Organic, pentru reprezentarea Stării boierești și a diferitelor ei trepte. Elementul al doilea, comerțul, primea 40 de locuri, din cari un sfert pentru Capitală; 40 primea industria, și 20 erau rezervate pentru „capacitatea sau inteligența”. Sub această numire, adăuga articolul, „înțelegem pe medici, profesori, avocați cei cu diplome, autori, artiști și spițeri, având calitățile cerute la art. al treilea pentru eligibili³; aceștia se vor aduna din toată țeara în Capitală și vor fi aleși cu majoritatea absolută”. Deputații săteni, tot în număr de 100, se repartizau între cele 17 județe, Doljul și Ilfovul fiind în fruntea listei, în ordinea numerică, cu câte 10 și 19 reprezentanți⁴.

„În sfârșit, încheie Filitti, al treilea proiect muntean, din 14 iulie, când revoluția se simțea amenințată, prevede un singur colegiu, dar votul indirect «atât [...] pentru [...] a nu se afla [...] adunări prea numeroase de popul, cât și pentru că o parte din români nu sânt încă preparați cu cunoștința alegerilor». Revoluția munteană nu trebuie judecată după acest ultim punct, care reprezintă triumful curentului extremist, sub presiunea fricii de reacțiune. Până la votul direct n-a mers decât N. Bălcescu, din cauza înaltei păreri ce avea despre însușirile și înțelepciunea țăranului, în care vedea mai ales pe urmașii moșnenilor deposedați⁵.

Cu această excepție, revoluționarii munteni rămân deci, ca și Kogălniceanu, la ideea unei reprezentări corporative a profesiunilor și intereselor principale, care înlocuiește pentru ei adunarea de Stări privilegiate. Este formula de tranziție de la vechiul regim spre sistemul democratic de alegere, căruia îi va trebui însă vreme îndelungată pentru a ajunge la votul universal și direct, așa cum îl dorise Bălcescu; va urma mai întâi etapa sistemului cenșitar, aceeași care a caracterizat și evoluția parlamentarismului apusean. Cu tot eșecul ei imediat, revoluția de la 1848 înseamnă totuși un moment hotărâtor în istoria regimului de Stări: ea îi încheie de fapt existența în principatele române, înscriind în fruntea revendicărilor ei desființarea rangurilor și privilegiilor, ultimă supraviețuire a ordinii feudale, o dată cu acea a obligațiunilor de dijmă și de clacă ale exploatării agricole senioriale. Acțiunea nu s-a desfășurat însă în același ritm în ambele țări și arată în însăși dezvoltarea ei urmele unei structuri sociale și economice deosebite. Se menține, cel puțin

¹ Kogălniceanu propunea să fie admiși la vot vornicul și întâiul paznic din fiecare sat, ca o categorie deosebită, pe lângă proprietarii de la 100 de fâlcii în sus, patentarii de clasa I-a, slujbașii statului și capacitățile.

² I. C. Filitti, *Originele democrației române, Viața Românească*, XV, p. 184.

³ Vârsta de 25 de ani și o conduită nedefăimată prin act public.

⁴ *Anul 1848*, II, p. 167—169.

⁵ I. C. Filitti, *op.cit.*, p. 185. Cf. și G. Zane, N. Bălcescu, precursor al democrației române, *Rev. Fundațiilor Reg.*, XIII, 1946, p. 725 și urm.

E de relevant că și în Franța „à la veille des journées de février, bien peu nombreux étaient les hommes qui croyaient à la possibilité immédiate du suffrage universel”. H. Sée, *Evolution et révolutions*, p. 214.

în faza inițială a mișcării revoluționare, aceeași nuanță de conservatism a moldovenilor și de radicalism a muntenilor, pe care am constatat-o, cu prea rare excepții, și în proiectele de reformă constituțională din anii 1821 — 1822. Este meritul lui Ion Filitti¹ de a fi stăruit asupra acestui aspect al evoluției gândirii, în materie constituțională, și de a fi pus în adevărata lor lumină antecedentele acestor atitudini, la început divergente: moldovenii menținându-se pe linia „cărvunării” de la 1822, și păstrând caracterele esențiale ale sistemului de Stări privilegiate; muntenii, dimpotrivă, pornind *ab initio* la desființarea privilegiilor, mai în conformitate deci cu crezul democratic al vremii. Numai prin „Dorințele”, în redactarea de la sfârșitul lui august 1848 a lui Kogălniceanu, emigrații moldoveni se alătură programului susținut de revoluția din Țara Românească. O pagină a studiului mai vechiu al lui Filitti își găsește locul aci, pentru că definește în termeni potriviți tendințele, pe cari le manifestă Kogălniceanu și patruzecioptiștii munteni, aceștia din urmă dându-le și un început de înfăptuire:

Aceștia fac o adevărată revoluție liberală, prin aceia că voesc desființarea privilegiilor. Mai fac o revoluție socială, pentru că cer împrăștierea sătenilor și desființarea boerescului. În sens democratic însă, nu sunt tot atât de novatori.

Ei cheamă la viața politică pe intelectuali: profesori, medici, ingineri, avocați. Dar Regulamentul Organic nu sta în calea intelectualilor decât prin dispozițiunile cari cereau, pentru unele situațiuni, nu numai însușirea de boieri, ci și pe acea de fiu de boier. Aceasta era piedica principală pentru cei „ce aveau ambiția de a juca un rol în stat”. Încolo, toți intelectualii — revoluționari de la 48 erau și ei cinovnici, deci boieri, regulamentari. Cealaltă plângere a lor că pentru a ajunge, trebuia să te pui sub patronajul unui puternic al zilei, nu este lipsită de orice temei nici în vremuri mai democratice. Intelectualii din amândouă principatele se îndesau cu atât mai mult spre viață politică și spre funcții cu cât, în organizarea economică de pe atunci, alte debușuri nici nu prea aveau. În nerăbdarea lor de a izbuti în lupta contra „trântorilor” cari ocupau locurile la cari râvneau, apelau la concursul celorlalți „meseriași”. O boierime generoasă le sprijinea aspirațiile. Dar glasul lor se auzise, măcar în Muntenia, încă de la 1821, încât drepturile ce li se recunoșteau la 1848 nu se pot socoti hărăzite lor, ci câștigate de ei.

Kogălniceanu și patruzecioptiștii munteni mai făceau părtași la drepturile politice pe negustori și meseriași. Regulamentul Organic făcuse primul pas în această privință. Kogălniceanu dă drept de vot patentarilor de clasa I-a. Patruzecioptiștii munteni, în două proiecte electorale, dau drept de vot tot numai patentarilor de primă treaptă; în broșura „Ce sunt meseriași” îl întind la toți patentarii. Proporția față de numărul deputaților de adunare, este când de o treime pentru patentari, când de o treime pentru patentari împreună cu profesiile libere.

Nu știm ca negustorii și meseriași să fi revendicat mai înainte de 48 drepturi politice. Vedem numai, din vechi timpuri, negustori frunzași intrând individual în rândurile boierimii. Astfel aceste drepturi par într-adevăr că le sunt concesate, iar nu cucerite de ei².

¹ *Frământările politice și sociale în Principatele române dela 1821 la 1828*, p. 124.

² I. C. Filitti, *Originele democrației române*, *ibid.*, p. 191—192.

Dezvoltarea însăși a acestei expuneri arată îndeajuns, în ce măsură nu putem fi de acord cu această ultimă afirmațiune a regretatului istoric al claselor noastre sociale. O dată cu însemnătatea sporită a economiei de schimb, încă din vremea ultimelor domnii fanariote, elementul negustoresc și breslaș își ia locul în gospodăria orașelor și își spune cuvântul, uneori chiar răspicat, împotriva exceselor fiscalității. Însemnătatea negoțului în viața de stat era recunoscută în cele mai diverse cercuri ale societății. Este, credem, mai mult decât o simplă întâmplare, de a afla sub iscălitura a doi oameni din medii deosebite: Ion C. Brătianu, fiu de boiernaș, muntean din munții Argeșului și Alexandru Moruzi, fiu de beizadea de ascendență fanariotă, dar amândoi luptători ai anului 1848, aproape aceleași accente de slăvire a negoțului și a negustorilor, ca factori de progres în dezvoltarea națiunii și a omenirii. Despre comercianți scria I. C. Brătianu, într-un memoriu prezentat lui Cuza Vodă în februarie 1859, că clasa lor produce „toate bogățiile ce nu izvorăsc din agricultură și chiar acestora le dă un preț ce nu l-ar avea fără dânsa; ea posedă toate calitățile de energie și de moralitate ce caracterizează această clasă în toate societățile europene; ea posedă [...] amorul libertății și al patriotismului [...] că deși în comerțul de sus se află mulți străini, însă fiind toți de ritul bisericii noastre naționale și fiind toți veniți din țările supuse turcilor, România a fost adevăratul pământ al făgăduinții pentru dânsii [...] Meseriașii sunt toți români, cu simțiminte de moralitate și de patriotism [...] În sânul clasei comerciale [...] se află mai cu osebire în sămânță civilizația română”¹.

Iar scrierea lui Alexandru Moruzi pentru „abolirea monopolurilor”, publicată la Galați în 1860, cuprinde aceeași preamărire a negoțului și a legăturilor ce le întinde între state și popoare: „Comerțul luminează, înalță, înnobilează neamurile ce îl practică, le obișnuiește cu stăruința, le ușurează greutățile, le înzestrează cu o energie, o putere de voință atât de mari, încât ele câștigă și păstrează asupra popoarelor izolate, deci staționare, un ascendent considerabil, de neînvins; astfel am văzut în zilele noastre o mână de europeni dictând legi unui imperiu de peste trei sute milioane de suflete, în capitala însăși a acestui imperiu”².

Însemnătatea negoțului, a negustorilor — și prin extindere, a „meseriașilor” — pătrunsese în conștiința publică și era acum o formulă comună și obișnuită a gândirii și expresiunii politice. Se poate deci susține, cu mai mult temei că drepturile ce le-au fost recunoscute au fost impuse de spiritul însuși al timpului.

„În fine, urmează Filitti, Kogălniceanu și patruzecioptiștii munteni dau un început de drepturi politice sătenilor, cu multe rezerve. Proiectele lor nu sunt mai democratice, în această privință, decât ale marelui logofăt Sturdza la 1822³. Un singur proiect electoral muntean acordă, am spus în ce împrejurări, votul universal, dar nu direct, ci colegiul unic. Toate celelalte proiecte, trebuie reținut, sunt întemeiate pe reprezentarea stărilor, a intereselor, a profesiunilor”⁴.

¹ Citat de Filitti, *op. cit.*, p. 193. Textul în *Lui Ion C. Brătianu, 1821—1921*, p. 339.

² În ediția lui V. Slăvescu, *Vieța și opera economistului Alexandru D. Moruzi*, p. 147. Aluzia privește expediția anglo-franceză în China, din același an 1860.

³ Data trebuie acum corectată în 1802, după studiul recent al D-lui E. Vărtosu. V. mai sus.

⁴ *Op. cit.*, p. 192.

Aceasta e de fapt latura gândirii și acțiunii de la 1848, care intră mai deplin în raza de cercetare și de preocupări a acestui studiu. Dar o altă chestiune își impunea întâietatea. În evoluția pe care am avut prilejul să o urmărim din veacurile Evului Mediu, întâlnirea asupra aceluiași program de năzuințe și realizări, a viitorilor conducători ai României moderne, înseamnă totdeauna etapa hotărâtoare în înfăptuirea Unirii. Ea intrase mai de mult în prevederile și aspirațiunile elementelor de conducere, la Iași ca și la București, o dată cu ivirea literaturii în limba română. Un regim aproape uniform de cârmuire, prin desele schimbări de domnie de la un principat la altul, în epoca fanariotă, îi netezise drumul. Regimul libertății comerciale, instituit de tratatul din Adrianopol și apropierea de interese, subliniată de convenția de uniune vamală între Moldova și Țara Românească, înlăturaseră substratul economic al deosebirilor. Programul comun, adoptat în 1848 de pribegii revoluției moldovene, și proclamat de revoluționarii munteni în răstimpul în care au deținut răspunderile cârmuirii, venea acum să desăvârșească procesul de nivelare și de unificare socială. Nu vor fi, în anii următori, deosebirile din trecut între principiile de ordin politic și constituțional, pe cari le-am văzut întemeiate pe diferența de structură socială între Stările privilegiate ale Moldovei și ale Munteniei. Mai târziu se va ivi în Moldova curentul de reacțiune, ce și-a găsit expresiunea filosofică și literară în cercul Junimii, înainte de a pătrunde în viața politică activă a Regatului român; este aci, cum s-a recunoscut de alți cercetători, o moștenire autentică și mai directă a vechiului „cărvinăris” din primul sfert al secolului al XIX-lea¹. Dar aceste împrejurări depășesc cadrul cercetării noastre și aparțin altei epoci. Ea s-ar putea opri, în ce privește trăsăturile ei esențiale, la evenimentele anului 1848, care înscrie printre principalele sale realizări, proclamarea oficială, de către un guvern constituit al uneia din țările noastre și de reprezentanții generației ce va îndruma viitorul celeilalte, a desființării privilegiilor de Stare. Au mai trecut însă zece ani, până ce această reformă fundamentală a fost definitiv câștigată și a dobândit ratificarea unei convenții internaționale. Acest deceniu constituie astfel epilogul acestei lungi dezvoltări istorice, care purcede aproape din zilele descălecatului Voievodatelor românești, și se încheie, printr-o semnificativă coincidență, o dată cu ființa deosebită a celor două state ale Munteniei și Moldovei, în preajma Unirii de la 1859.

3. DESFIINȚAREA PRIVILEGIILOR ȘI A REPREZINTĂRII STĂRILOR

Prin înăbușirea revoluției muntene, ocuparea ambelor principate de armatele Rusiei și Turciei și o dată cu surghiunirea conducătorilor mișcării peste hotare, unde erau să înceapă, ca emigrați, acțiunea lor de propagandă atât de rodnică pentru cauza țării lor, se restabielea în principate regimul Regulamentului Organic. Dar în ce privește dispozițiunile sale constituționale, nici acestea nu mai inspirau destulă încredere puterilor suzerane și protectoare, după o atât de gravă zguduire. Domnii ce urmau a fi din nou numiți prin acordul Porții și al Rusiei, pe termen de șapte ani, nu aveau nevoie pentru a guverna, de consultarea Obșteștii Adunări, chiar în marginile restrânse și cu reprezentarea redusă, ce

¹ Cf. R. Dragnea, *op. cit.*, p. 201 și urm.

îl îngăduia Regulamentul. Nu au mai putut ființa deci, sub Barbu Știrbei în Țara Românească, și Grigore Ghica în Moldova, decât „divanuri, alcătuite din boierii cei mai de frunte orânduți de Domn, care să se îndeletnicească cu revizuirea legilor [...] și schimbările făcute de ele să intre în lucrare după ce vor fi fost încuviințate de ambele curți”¹. Aceasta din punct de vedere politic; din punct de vedere social se revenea la aplicarea dispozițiilor regulamentare, aducându-se doar, la 1851, o dată cu evacuarea teritoriului de către armatele de ocupație, unele ușoare modificări în favoarea țărânimii, prin legile privitoare la învoielile agricole, elaborate în același timp în ambele țări. Rămânea însă în vigoare împărțirea în Stări: boierimea de clasa I-a și cea de clasa a II-a, cu privilegiile lor respective; corporațiile și patentarii; „inteligenția”, mult sporită ca număr — și sub ele, singurele categorii îndreptățite, teoretic, să-și spună cuvântul în treburile obștești, masa frământată a sătenilor care întrezărise alte năzuințe în lumina tulbure a zilelor de revoluție, și se regăsea acum în vechea ei situație, simțind însă mult mai dureros greutățile ei economice. Dacă însă, din punct de vedere formal, se revenise la vechiul regim, spiritul public era acum altul.

Erau deci puțin prevăzătoare, adresele semnate de acei dintre boieri cari se bucurau de păstrarea privilegiilor, înaintate autorităților de ocupație, turcești sau rusești, spre a le mulțumi de a-i „fi adus la cea dintâi fericire”, salvându-i din „prăpastia” în care îi aruncase „un mic număr de revoluționari”². Bucuria lor, ce se manifesta prin serbări și baluri în cinstea oaspeților veniți să restabilească ordinea consfințită³, era să se dovedească vremelnică. Domnitorii înșiși, desemnați în urma convenției de la Balta-Liman, nu se arătau convinși de împlinirea misiunii ce le revenea: cu deosebire în Moldova, Grigore Ghica, spirit liberal, se înconjură de la început cu oameni de vederi progresiste și era să devie unul din cei mai activi luptători pentru Unirea Principatelor, într-un frumos gest de dezinteresare patriotică.

În Țara Românească, Barbu Știrbei se arată mai conservator și își îndruma cărmuirea spre realizările prudente și practice ale unei foarte bune administrații⁴. Dar aceasta nu-l împiedica, în proiectul de constituție ce l-a elaborat la 1857, să înlăture cu totul regimul Stărilor, și să prevadă pentru Adunarea Generală un sistem de alegere pur cenșitar, în care urmau a fi alegători toți acei ce trecuseră de vârsta de 25 de ani și plăteau o contribuție de 250 de piaștri; pentru eligibili se cerea vârsta de 30 de ani și o contribuție de 1 000 de piaștri. Un consiliu de stat de 16 membri trebuia să examineze legile, propuse de miniștri și să le trimită pe urmă Adunării, inițiativa legilor rămânând Domnitorului, care își rezerva dreptul de-a numi președintele și vicepreședintele Adunării, și s-o dizolve, sub rezerva convocării unei alteia, în termen de șase luni. Era un sistem ponderat, care păstra autoritatea puterii domnești, lăsând totuși o destul de largă reprezentare unei „națiuni”

¹ Xenopol, *Ist. Românilor*, VI, p. 415.

² Cf. *Anul 1848*, V, p. 24: „locuitorii notabili” din Râmnic către Fuad Efendi; p. 48—50, boierii din Craiova, Râmnicul Vâlcii și Tg. Jiu către generalul rus Hasford; VI, p. 78, răspunsul Marelui Vizir la adresa de recunoștință „a tuturor boierilor Valachiei”.

³ Cf. *Ibid.*, V, p. 109—110, pregătiri pentru balul Căimăcămiei.

⁴ Cf. G. Fotino, *Boierii Golești*, I, p. 152 și urm. care îl arată favorabil unirii.

concepute în întregimea ei, fără împărțire în categorii sociale sau profesionale. Proiectul a rămas însă în hârtiile lui Știrbei Vodă¹.

Între timp, evenimentele își grăbeau ritmul. Din locurile lor de pribegie, revoluționarii exilați desfășurau acțiunea intensă de propagandă și lămurire a cauzei românești, care rămâne unul din cele mai frumoase titluri ale generației lor. Noul complicațiuni politice și diplomatice apăreau la orizont: de abia se retrăsese la 1851 armatele de ocupație, de abia începuseră a se umple visteriile, golite de trecerea și de exigențele lor, și primejdia unui nou război amenința răsăritul Europei. Încercător în puterea armatelor sale, cari înăbușiseră revoluția din Ungaria și aplecaseră cumpăna în folosul monarhiei autoritare în Austria și în Prusia, țarul Nicolae se gândea acum să împartă moștenirea „omului bolnav” care era Imperiul Otoman, fără să-i mai aștepte decesul. În iulie 1853, trupele rusești treceau din nou hotarul Principatelor, deschizând ceea ce se credea a fi capitolul final al chestiunii Orientului.

Dar de rândul acesta Poarta nu se mai găsea izolată în fața vechiului ei vrăjmaș. În ajutorul ei și al echilibrului european amenințat, Anglia și Franța, aliate după veacuri de adversitate, își trimiteau escadrele și armatele în Orient, iar Austria „uimind lumea prin nerecunoștința ei”, lua o poziție amenințătoare în coasta armatelor țarului din Principate, pe cari le și ocupa după retragerea rușilor. O coaliție se înjgheba împotriva precumpănirii unui singur imperiu; războiul Crimeei se încheia prin Congresul de la Paris, unde era să se hotărască noul statut internațional al țărilor românești, substituindu-se garanția colectivă a puterilor Europei, regimului de protectorat al Regulamentului. Din toate dispozițiunile ce au fost consfințite atunci prin tratatul din 1856, îndrumând spre noi destine așezămintele celor două țări, menite contopirii într-un singur stat, ne interesează aci în deosebi cea care, rupând cu obiceiul de a impune deciziile suveranilor, hotărâ o consultare a dorințelor moldo-valahilor, prin alegerea așa-ziselor „Divanuri ad-hoc”, organizate în realitate ca Obștești Adunări. Va fi ultimul prilej de manifestare al unui sistem politic de Stări, măcar în concepția acelor cari au determinat modalitățile de convocare ale corpului electoral.

Într-adevăr, totul era acum stăpânit de ideea Unirii Principatelor. Cu izbânda puterilor apusene, cari susțineau principiile democratice în viața internațională, voința poporului devenea factorul determinant; curentul pentru Unire, ce se afirmase cu tărie în timpul revoluției de la 1848, devenea covârșitor, acum când exilații se puteau întoarce și relua acțiunea lor în lăuntrul hotarelor. Dar asupra acestei mari probleme, puterile se împărțeau, regroupându-se. Franța lui Napoleon al III-lea, credincioasă ideii naționalităților, susținea cu stăruință și energie cauza, pe care emigranți români o făcuseră atât de bine cunoscută la Paris prin numeroasele lor scrieri și intervențiuni, pe lângă împărat și personalitățile conducătoare, Rusia, reprezentată la Paris prin bătrânul Kisselev, care avea toată experiența propriilor sale înfăptuiri din vremea Regulamentului Organic, căuta o apropiere de Franța și nu era deci opusă unei formule, pe care ea însăși o socotise utilă, în diferite împrejurări. Se opuneau însă cu îndârjire la unirea celor două țări

¹ N. Iorga, *Correspondența lui Știrbei Vodă*, I, p. 323. Cf. I. C. Filitti, *Des origines du régime représentatif en Roumanie*, p. 13.

românești Austria, care vedea ridicându-se o primejdie „ce o amenința până în măduva oaselor“, după expresiunea internunțului ei la Constantinopol, Prokesch-Osten, și, cu mai puțină vehemență în formă, dar tot atâta hotărâre în fond, Turcia, puterea suzerană, ce urma să emită sub autoritatea sa, firmanul pentru alegerea Divanurilor. Între aceste vederi contradictorii, Anglia lua o atitudine mai mult favorabilă Turciei, a cărei integritate constituia o dogmă a politicii ei; iar pentru reprezentanții erei nouă a Tanzimatului, Principatele dunărene erau provincii ale împărăției, cu unele drepturi de autonomie locală: astfel se rosteau firmele de investire ale caimacailor, cari înlocuiau pe Domnii de la Balta-Liman, al căror mandat de șapte ani expira tocmai în același an de orânduire nouă a Congresului din Paris. În Moldova Toderiță Balaș, în Muntenia fostul Domnitor al vremii Regulamentului, Alexandru Ghica, nu erau mai mult decât demnitari ai Porții, desemnați din înalta ei voință.

În astfel de condiții, trebuia găsit un sistem electoral, care să păstreze preponderența categoriilor privilegiate, în al căror spirit reacționar se putea găsi un sprijin împotriva tendinței de unire, ce speriașe guvernele de la Constantinopol și de la Viena. Zvonuri despre aceste intenții se înregistrau zilnic. Încă înainte de a fi părăsit scaunul Moldovei, Grigore Ghica primea o întâmpinare, subscrisă de un mare număr de fruntași politici, cari rezumau astfel, la 28 februarie 1856, informațiile ce le pricinuiseră îngrijorare: „După știrile de curând sosite și pre cari, în încrederea ce avem în dreptatea Europei și în generoasele ei sentimente pentru Principate, noi nu le putem încă privi ca temeinice, nouă legislație, de care țara în cale de progres are neapărată nevoie, nu are a se face în țară și prin țară. Viitoare Constituție ar avea a se elabora afară din Principate, în Constantinople, și sub privegherea înaltei Porți. Adunarea Generală, aceea care în toți secolii mai mult sau mai puțin a reprezentat țara și a fost singura putere legislativă, în loc de a se îmbunătăți ca să reprezinte toate elementele vieții nației, proprietatea, meritul, comerțul, industria — se desființează — și în locul ei se instituează un Senat, necompatibil cu legile, cu deprinderile, cu caracterul nației noastre. Domnul n-ar avea mai mult de a se alege de către țară ca șeful ei, ci ca simplu funcționar al Turciei, se va orânduiri de către Înalta Poartă dintr-un număr de candidați pământeni“. Se cunoaște în această întâmpinare influența ideilor lui Kogălniceanu, care de altfel era printre semnatori, mai ales în ce privește reprezentarea stărilor sociale, în înțeles de profesii, dar fără îngrădirea categoriilor privilegiate. Totuși, atât de mare se arăta puterea obiceiului, încât până și acei cari iscăleau adresa către Domnitor, o făceau în următorii termeni: „În lipsa unui organ legal al țării, care este Adunarea Obștească, noi dar subscrișii — *cler, boierime și corporații* — împlinim o sfântă și neapărată datorie“ etc¹. Se reproducea astfel clasificarea Regulamentului Organic, care, din punct de vedere formal, era de altfel încă în vigoare; printre semnături nu apar însă acele ale unor fețe bisericești, figurând doar rangurile de boierie ale subscriitorilor, de la logofeți și vornici la comis și paharnic, și încheind cu „domnii“ fără titulatură².

¹ D. A. Sturdza, *Însemnătatea Divanurilor Ad-hoc din Iași și București*, II, *Anal. Acad. Rom.*, Mem. Secț., Ist., s. 2-a, XXXIII, 1911, p. 306—307.

² Printre semnatori acestui document, favorabil ideii de Unire, se găsește și Nicolae Istrati, care va fi pe urmă cel mai văjnic separatist.

Era logic ca în realizarea intențiilor ei, Poarta să pornească de la aceleași baze, căutând a adânci cât mai mult deosebirea între diferitele categorii. Într-adevăr, textul firmanului, așa cum a apărut în prima sa redactare la 20 octombrie, înlătura în parte aceste temeri, dar în schimb înăsprea peste prevederi, condițiile de reprezentare și de deliberare. Textul său merită a fi reprodus, fiind și cea din urmă expresiune, într-un act oficial, a regimului de Stări în Principatele Române. El cuprindea următoarele dispozițiuni:

„*Compunerea Divanurilor. Fiecare Divan se compune din cinci comitete separate:*

1. *Comitetul episcopilor*, prezidat de mitropolit. Li se vor alătura trei preoți și trei administratori ai averilor bisericii.

2. *Comitetul boierilor de întâia clasă*, care se va compune din 17 membri, aleși de semenii lor, întruniți în capitala principatului. *Noblețea reprezentanților*, ce au a se alege de către boieri, va trebui să meargă cel puțin până la a doua generație.

3. *Comitetul boierilor de celelalte clase și ale proprietarilor funciari în genere*. — Toți cei ce posedă, în fiecare județ, 500 de culaci de pământ liber de ipotecă și de alte sarcini, și cari își au domiciliul și reședința fixă în capitala județului, se vor întruni și vor alege câte un deputat de județ. În total 17 membri.

4. *Comitetul meșteșugarilor, membri ai corporațiilor și meseriași*. Va avea de asemenea 17 membri pentru capitala Principatului, 6 membri pentru două orașe de mână a doua și 6 membri pentru orașe de mână a treia.

5. *Comitetul țăranilor*. Țăranii cari posedă într-o comună de județ un venit de 350 piaștri sau sunt embaticari de pământuri situate în diferite localități, și acei cari neposedând pământuri cu un asemenea venit vor fi embaticari de pământuri, cari aduc venitul cel mai ridicat sub acesta, vor alege în fiecare județ câte cinci indivizi, cari se vor întruni în capitala județului pentru a alege la rândul lor un reprezentant de județ. În total 17 membri.

Condițiuni pentru a fi eligibil. — Membrii celor două Divanuri vor trebui să fie în vârstă de 30 de ani și să se bucure de întregimea drepturilor civile.

Modul de deliberare. — Fiecare comitet se va întruni separat în localul Divanului obștesc și va putea delibera asupra regulamentelor interioare comune întregului Principat sau asupra nevoilor particulare clasei ce reprezintă, cu condițiunea ca pe urmă să supună rezultatul discuțiunilor sale și părerile celor cinci comitete întrunite în adunare generală. Aceste comitete se vor mărgini a-și exprima dorințele lor, supunându-le Adunării Generale a Divanului. Aceste dorinți vor fi apoi cercetate, întâia oară în sânul Comisiunii Europene, în care va lua parte și un reprezentant al Porții, iar în al doilea rând vor deveni obiectul deliberațiunilor ulterioare între aceasta și Puterile aliate.

Părerea Divanurilor, neputând avea deci nici un caracter definitiv, părerile admise atât de comitetele cari vor delibera în particular, cât și de Adunarea generală a Divanurilor, vor fi redactate în scris, separat, sub formă de proiecte și supuse Comisiunii. Este oprit membrilor Divanului să aducă la cunoștință în mod individual părerile lor membrilor Comisiunii Europene, și pentru aceasta proiectele de cari este vorba vor fi predate președintelui Divanului, care le va transmite președintelui Comisiunii Europene (care va fi comisarul otoman). Fiecare comitet își va alege președintele cu majoritatea voturilor, dintre membrii ce-l compun. Președintele și secretarul Divanului general vor fi numiți de caimacamul Principatului.

Dispozițiuni finale și cominatorii. — Dacă, contra așteptării, membrii acestor Adunări își vor permite a discuta chestiuni contrarii drepturilor Porții și vechilor privilegii ale Principatelor, reprezentantul Porții va anunța despre aceasta Comisiunea și va face în această privință comunicarea necesară Locotenenței domnești. Dacă s-ar întâmpla ca Divanurile să aibă o purtare nepotrivită cu starea de lucruri existentă, se vor lua măsuri pentru a o reprimă¹.

La Constantinopol, discuțiile dintre ambasadorii Puterilor au adus însă unele modificări economiei proiectului: după sugestia ambasadorului francez, Thouvenel, a fost redus numărul reprezentanților clerului „pentru a scădea înrăurirea preoților, a căror lipsă de cultură i-ar fi împiedicat să-și păstreze independența”. Și numărul țăranilor eligibili a fost micșorat, pentru aceleași motive. În fine, după cum se constată, asemănând textul de la 20 octombrie 1856 cu forma definitivă a firmanului din 13 ianuarie 1857, numai marii proprietari alcătuiau o categorie separată, „în vreme ce descendenții mai săraci ai aristocrației aveau să-și găsească loc printre celelalte grupuri”. Împotriva părerii trimisului britanic, Stratford, era încă o concesiune făcută lui Thouvenel, care susținuse, în lămuririle ce le dădea lui Walewski, ministrul său de Externe, că „nu e boier, de orice rang ar fi el, decât acela care ocupă o funcțiune căpătată mulțumită hatârului, capriciului sau chiar venalității Domnitorului”².

Astfel noul regim electoral se înfățișa într-un îndoit aspect. Pe de o parte, interpretând art. 24 al Tratatului de la Paris („un divan ad-hoc, alcătuit în modul de a constitui reprezentarea cea mai exactă a intereselor tuturor claselor societății”) firmanul făcea un pas însemnat pe calea democrației, cuprinzând și categoria socială a țăranimii, ce nu figurase până atunci decât în proiectele de reformă constituțională ale fruntașilor politici cu vederi înaintate. Dispozițiunile urmau acum a fi astfel aplicate:

„În colegiul proprietarilor, toți boierii și fiii de boieri de orice rang, proprietari de cel puțin 150 ha erau alegători direcți. Proprietarii de întinderi mai mici, dar de cel puțin 15 ha alegeau în locurile de reședință ale plășilor, cinci delegați cari se întruneau în capitala județului, la un loc cu alegătorii direcți, pentru a alege doi deputați, printre boieri și fiii de boieri, proprietari de cel puțin 450 de ha.

În colegiul orașelor, toți alegătorii erau direcți. Erau: proprietarii de case în valoare de 20 000 de piaștri în Capitală, de 8 000 de piaștri în celelalte orașe; profesiunile libere; negustori patentari de trei clase; stareții și trei delegați ai breslelor. Capitala alegea 4 deputați, două orașe mai importante doi, celelalte câte unul.

În colegiul țăranesc votul era de trei grade. Doi delegați ai fiecărui sat, întruniți în reședința plășii, desemnau doi alegători, cari, în capitala județului, alegeau un deputat.

Numărul alegătorilor astfel convocați a fost alcătuit în Moldova de 507 mari proprietari, 261 mici proprietari, 1 153 proprietari urbani și capacități, 896 negustori și meșteșugari, 137 țărani. În total 2 954 alegători. Divanul cuprindea, în afară de cler, 77 deputați, din cari 28 mari și 14 mici proprietari, 20 reprezentanți ai orașelor și 15 țărani.

¹ D. A. Sturdza, *lucrarea cit.*, p. 393—394.

² *Acte și Doc.*, III, no 730. Cf. T. W. Riker, *The making of Roumania* — folosim ediția românească: *Cum s-a înfăptuit România* (trad. Alice Bădescu, București, f.d.), p. 109.

În Muntenia, fără a socoti pe țărani, erau 10 141 alegători, dintre cari 810 mari și 6 308 mici proprietari funciari, 1 257 proprietari urbani, 116 capacități, 1 498 negustori și 152 meseriași. În divan, din 95 de deputați, 34 erau mari și 17 mici proprietari, 21 reprezentanți ai orașelor și 17 țărani¹. Comparând cu proporțiile stabilite de Regulamentul Organic, Filitti adaugă că „era totuși un mare progres față de regimul precedent: de șapte ori mai mulți alegători în Moldova, de douăzeci de ori mai mulți în Muntenia, și toate categoriile sociale reprezentate în Adunare. Din cauza condițiilor de cens, mai mulți boieri își văzură restrânse drepturile politice. De altă parte, prezența țăranilor, chiar în minoritate în Adunare, nu era fără a neliniști pe proprietari”¹.

Dar, dacă se considerau îngrădirile aduse deliberărilor, și împărțirea în „comitete” ce urmau a lucra despărțit pentru fiecare Stare, nu se putea ascunde impresia că „proiectul se deosebea și mai mult de Regulament; iar această orânduire amintește oarecum istoricele adunări feudale”². Acest sentiment îl exprima memoriul lui Ion C. Brătianu din 1857 „asupra situațiunii Moldo-Valahiei după tratatul din Paris”, când arăta că firmanul „țărcește pe locuitorii țărilor române în cinci clase și nu mai convoacă în consecință, *Adunări naționale*, cari să reprezinte interesele naturale, legitime, acelea ale țării însăși, ci doară niște *State generale* cari reprezintă interesele castelor create de turci [...] Pentru ce oare, se întreba el, acest regim feudal pe care nu l-am avut niciodată și pe care pururea nu l-am putut suferi, ni s-ar impune, astăzi când Europa întreagă l-a părăsit în mod definitiv?”³.

Era firească uimirea revoluționarului de la 1848, care în lumina istoriei mai recente nu-și putea închipui că trecutul mai depărtat cunoscuse cu adevărat, și în țările noastre, Adunări de Stări, de origine feudală. Este însă tot atât de evident că nici autorii firmanului nu se întemeiau pe asemenea precedente istorice, pe cari nici ei nu le cunoșteau. Cum au ajuns tocmai turcii, cari niciodată n-au practicat în țările de sub stăpânirea lor nemijlocită, nimic care să semene chiar de departe cu regimul Stărilor, să reproducă atât de exact trăsăturile caracteristice ale sistemului reprezentativ din Evul Mediu, al țărilor din Europa Apuseană și Centrală? Este probabil că vor fi avut în această privință indicații de la diplomații austriaci, mai buni cunoscători ai regimului, ce fusese și era încă în vigoare în provincii întregi ale Imperiului Habsburgic, unde adunările de Stări se împărțeau în *curii*, după diferitele „Ordine” ce luau parte la ele. Ei erau în măsură să dea demnitarilor otomani, de cari îi legau acum interese comune, noțiunile ce erau străine acestora, dar puteau fi folosite spre a institui un sistem politic, de natură a îngreuija năzuințele în favoarea Unirii țărilor românești. De altfel, cu toate modificările aduse, structura generală rămânea aceea a unei adunări de Stări, cu o situație deosebită a păturii privilegiate; un alt memoriu contemporan, acel al lui Vasile Boerescu „se plânga că boierilor li se îngăduiseră de două ori mai mulți deputați decât celorlalte colegii și că însăși această masă

¹ I. C. Filitti, *Des origines du régime représentatif en Roumanie*, p. 11—12. V. și Regimul parlamentar în România, *Enciclopedia României*, I, p. 248.

² T. W. Riker, *op. cit.*, p. 109.

³ *Lui Ion C. Brătianu, 1821—1921*, p. 260—261.

compactă a lor va da puțină să se atragă de partea lor pe unii din ceilalți reprezentanți și să joace astfel un rol însemnat în Adunare¹.

Dar toate aceste temeri și prevederi erau să fie înlăturate de desfășurarea evenimentelor, care dovedea odată mai mult, că fără a tăgădui însemnătatea formei într-o dispozițiune legală, factorul determinant e totuși spiritul în care e adusă la îndeplinire. Puteau fi scoase la lumină, din arsenalul juridic și legislativ al unor vremuri apuse, cele mai stricte și subtile distincțiuni între Stări și curii, ca piesele unor armuri medievale din sala unui castel gotic; suflul nouilor aspirațiuni naționale era prea puternic, pentru a mai fi oprit de asemenea stavile. Mai mult încă decât în epoca Regulamentului, viața politică și socială își crease alte centre, cu alte posibilități de exprimare. La 6 iunie 1857 se constituia în Moldova Comitetul „pentru unire sub un prinț străin dintr-o dinastie europeană”; o comisiune alcătuită din Constantin Hurmuzaki, Kogălniceanu, Ralet, Rolla și Nicolae Suțu lucra la redactarea unui memoriu; Alecsandri pleca în solie în Muntenia. „Cei dintâi cari s-au înscris au fost, alături de acei pe cari i-am amintit, bătrânul Ștefan Catargiu, a cărui viață ar merita un studiu, pentru partea ce a luat-o la treburile publice, Petre Mavrogheni, pe urmă, dintre Ghiculești, mai vârstnici sau mai tineri: Leon, Constantin, Ion și Alexandru pe urmă Alexandru Catargiu, Negri și, prin scrisoare, Gheorghe Sturdza [...] De îndată, din toate colțurile țării, sosiră adeziunile, cuprinzând acele ale reprezentanților marilor familii: Cantacuzini, Mavrocordătești, Rosetești, intelectuali ca înțeleptul gânditor Ștefan Dăscălescu din Focșani, Gusti, Alexandru Papadopol [...] poetul Sion, Ion V. Adrian, ofițeri, chiar sub steag ca Scheletii și Casimir, în fine Bojincă și traducătorul lui Regnault, Doctorul Fătu [...] Ceea ce este interesant în toate aceste manifestări, este apariția nu a unei burghezii de afaceri ce nu se formase încă, dar a unei clase de modești intelectuali, produs al nouălor școli ale Regulamentului Organic. Acești fii din părinți mai mult săraci, cei mai mulți fără rang, vor fi, sub conducerea unor oameni de spirit puternic, acei ce vor făuri Unirea prin jertfa generoasă a moldovenilor. Acestora se alătură mai toată boierimea din provincie. Vedem chiar adăugându-se sub conducerea egumenului literat, Dionisie, și pe călugării de la Neamț, cu profesorii școalei”². Așa cum era să se întâmple un deceniu mai târziu, în Ungaria lui Déak și Eötvös, o mare mișcare în serviciul unui interes general amesteca toate Stările și categoriile sociale, călăuzindu-le spre scopul suprem al unității naționale.

Centrul luptei se strămutase acum în Moldova; era singura regiune, unde se credea că va putea fi ridicată împotriva unirii piedica intereselor locale, mai ales temerea de a vedea Iașul, capitala țării, ajungând oraș de ținut, „ca un al doilea Hârlău”.

Aci, cele două puteri interesate în zădărnicierea năzuințelor românești și-au concentrat toate eforturile; după moartea neprevăzută a lui Toderiță Balș, urmașul său în căimăcămie, Nicolae Vogoride, se arăta un instrument tot atât de ascultător al directivelor de la Viena și Constantinopol. Statistica alegătorilor, cu prilejul alcătuirii listelor electorale, ducea de altfel la rezultate cu totul diferite de acele, pe cari le aveau în vedere

¹ *Le Firman turc pour la convocation des divans ad-hoc dans les principautés du Danube*. Cf. T. W. Riker, *op. cit.*, p. 110.

² N. Iorga, *Hist. des Roumains*, IX, p. 149—150. Cf. Xenopol, *Ist. partidelor politice*, II, p. 333 și urm.

autorii firmanului: cei îndreptățiți să voteze se arătau a fi mult mai numeroși, cu deosebire în categoriile claselor mijlocii, decât se socotise la început. Lui Vogoride îi revenea sarcina de a readuce realitatea în făgașul prevederilor celor două puteri, adversare ale Unirii. El se achita de ea cu un zel ce era să-i depășească scopul. După trecerea aproape a unui secol, în cursul căruia s-au înmulțit exemplele de ingerințe în materie electorală, indignarea contimporanilor față de presiunile, manevrele, amenințările și samavolniciile practicate de administrația caimacamului de la Iași, par doar expresiunea naivă a nedumeririi unor oameni neîncercați, ce nu posedau experiența noastră, incomparabil mai deplină și mai bogată. Scuza lor e desigur că atunci aceste metode constituiau încă o noutate relativă. E de altfel ciudat că, probabil din aceeași lipsă de experiență, administrația lui Vogoride, aleasă cum s-ar zice pe sprânceană, a mai socotit necesar să opereze arestări și să procedeze, prin organele ei inferioare, la intimidarea alegătorilor din provincie, când dispunea de un mijloc mult mai simplu și mai eficace: „corectarea“ listelor electorale. În această privință a dovedit o netăgăduită măiestrie, și ele au fost alcătuite astfel ca să satisfacă cerințele patronilor ei diplomatici. „Din 2 000 de proprietari mari ai Moldovei, înseamnă Xenopol, numai 350 au fost primiți în ele; din mai mult de 20 000 de proprietari mici, numai 2 264. Pentru alegătorii orășenești, s-au înscris numai 11 persoane exercitând profesiunile liberale [...] dintre neguțători și meșteri, în număr de cel puțin 11 000, fură înscrși numai 1 190. În total, listele se alcătuiau din 4 658 de alegători din clasele superioare, în loc de 40 000 ce ar fi trebuit să conțină. Se face, nu e vorba, mare paradă cu trecerea celor 167 922 de țărani, care însă, față de modul cum au văzut că li se lua votul, nu puteau avea absolut nici un rol în rezultatul alegerilor“¹. Printr-un procedeu, devenit pe urmă deopotrivă de banal, efectuarea votului indirect avea loc prin liste, în care, o dată cu numele alegătorilor, administrația conștiințioasă trecea și numele candidaților pentru cari erau socotiți să-și exprime voința. Se vede însă din cifrele indicate, ce mare nepotrivire era în ce privește numărul corpului electoral, între aplicarea dispozițiilor și prevederile lor. Vogoride calculase bine, reducând pe cât putea coeficientul alegătorilor îndrituiți să voteze direct, deci stăpâni în oarecare măsură pe votul lor, și sporind dimpotrivă pe acel al țăranilor, de a căror buletine se putea folosi, așa cum îi dicta interesul.

Ceea ce însă a lipsit tehnicii sale — lacună ce a fost și ea împlinită de urmașii săi întru contabilitate electorală — a fost aranjarea nu numai a numărului înscrșilor, ci și al celui al votanților. Căci aci, rezultatul pregătit cu atâta grijă a fost un adevărat dezastru. Clerul se abținu aproape în întregime, la îndemnul Mitropolitului Sofronie, dar chiar acele categorii reduse la „oamenii siguri“, ce urmau să voteze împotriva Unirii, au refuzat să se rostească în aceste condiții. „În Iași, din 40 de mari proprietari înscrși, pe când în realitate erau 700, numai 17 se prezintă la vot; în Bacău tot 17 din 57; în Botoșani 12 din 40, în Suceava din 35 minoritatea de 17 [...] Din 193 de clerici înscrși (pe când erau în realitate 3 263) numai tot fatalul număr de 17 iau parte la vot“².

De altfel reacțiunea opiniei publice siluite se produsese din vreme. Din toate părțile curgeau protestele și întâmpinările sprijinite de consulul francez, Victor Place; cea mai

¹ Xenopol, *Ist. Românilor*, VI, p. 595.

² *Ibid.*, p. 603—604.

răsunătoare a fost fără îndoială demisiunea, motivată de atâtea abuzuri, denunțate cu precizie neiertătoare, a lui Alexandru Cuza, pe care Vogoride se străduise să-l câștige, înaintându-l în armată și numindu-l pârălab de Galați¹. Mai direct și mai dureros îl atingea pe caimacam somațiunea pe care i-o făcea însăși soția sa, fiica marelui boier Costache Conachi; crescută în sentimentele de iubire de țară ale părintelui ei — unul din cei dintâi poeți ai literaturii noastre din veacul al XIX-lea — ea îl amenința cu despărțirea, în cazul în care ar menține la Departamentul din Lăuntru pe Costin Catargiu, care declarase că lasă să i se radă mustața, dacă iese un singur unionist. Scrisoarea ce o adresa lui Vogoride, în numele ei, Alexandru Moruzi, este un document al vremii: „Ați sosit de câțiva ani în Moldova, neavând nimic: n-aveți altă avere decât zestrea pe care v-a adus-o fiica lui Konaki. Ea v-a iertat purtările trecute și risipa ce ați făcut-o a unei părți a acestei imense averi, dar ea nu vă va ierta o trădare față de țara ei, ce ar fi trebuit să devie a voastră. Astfel nu posedați astăzi decât ceea ce vă vine de la ea, și poate, printr-un divorț, să vă reazeze pe pazele, de pe cari v-a luat. Vedeți dar, dacă voiti a vă expune la acest risc, pentru a alerga după speranțele ce vi le-au înfățișat turcii”². Costin Catargiu fu într-adevăr înlocuit, în urma acestui demers, de logofătul Vasile Ghica, care urmă însă să-i aplice metodele, cu rezultatele ce se cunosc.

Alegerile din Moldova deveniră astfel, prin protestele adresate Comisiunii Europene și delegaților ei de la București, o problemă internațională. Pe această chestiune, era aproape să se producă o rupere a legăturilor diplomatice dintre Franța și Poartă, un grup de Puteri cerând revizuirea, împotriva Turciei și Austriei cari se opuneau, și Angliei care le sprijinea până la un punct împotrivirea. Întrevederea de la Osborne, între Napoleon al III-lea și regina Victoria, îngădui aflarea unui compromis: Franța renunța de fapt la Unirea imediată a Principatelor, încredințând unei nouă Conferințe internaționale elaborarea unui statut artificial și complicat, ce era să ducă totuși, pe căi ocolite, la același țel. În schimb, Anglia renunța și ea la opunerea ei, și faimoasele alegeri din Moldova se găsiră anulate. Prin această revizuire, se înconjurase însă în asemenea măsură ideea Unirii, încât ea n-a mai putut fi oprită în mersul ei: patrioții români ai timpului au înțeles, cu o perspicacitate vrednică de admirat, această latură a împrejurărilor ce constituia pentru ei în primul rând o mare biruință morală³.

Astfel tot Vogoride, rămas în căimăcămia lui spre a evita alte complicații, dar primind acum instrucțiuni deosebite, avu prilejul să arate cea mai desăvârșită nepărtinire față de noul scrutin electoral ce îl impunea voința Europei. Poate va fi fost și el bucuros că scăpase de alte consecințe, și că aventura sa se isprăvea în zeflemea, mai degrabă decât în dramă. Contemporanii într-adevăr nu l-au cruțat, și versuri ironice îi însoțeau schimbarea la față:

„[...] Me pusesem pe dumonii,
Fațem iama-n visterii

¹ T. W. Riker, *op. cit.*, p. 149.

² V. Slăvescu, *Economistul Alexandru Moruzi*, p. 18.

³ V. pentru toate aceste împrejurări Riker, *op. cit.*, p. 170 și urm.

Si-nalțam la boerie
Pan si Kine din adzie!
Sef d-etă eram frațico!
S-avem chiar o politica
Ma skosmos țe politica
C-am asunso di nimica!¹

E îndeosebi interesantă învinuirea ce i se aduce, de a fi încercat să câștige partizani, distribuind ranguri boierești, ca altă dată voievozii din neamul Sturdza. Dacă pentru aceștia sporirea numărului privilegiaților putea fi încă socotită o tactică politică, în epoca în care alte influențe se făceau simțite în viața Principatului, în zilele lui Vogoride ea era hotărât depășită de evenimente. Oricum, rămâne o caracteristică a personalității caimacamului, că a fost ultimul care a încercat să cârmuiască în Moldova prin sistemul privilegiilor; eșecul său prevestea și sfârșitul regimului.

În Muntenia, unde era mai puțin interes din partea Puterilor pentru rezultatul electoral, și nici nu erau motive de opunere la Unire, care nu putea aduce decât foloase, alegerile au decurs în liniște, trimițând în Divanul ad-hoc o impunătoare majoritate a oamenilor câștigați ideilor nouă. Cele două Adunări și-au putut deschide sesiunile, la 4 octombrie 1857 în Moldova și la 11 ale aceleiași luni în Țara Românească.

Un tablou ne-a păstrat aspectul deschiderii acesteia din urmă: în jurul preoților în odăjdii, se văd în primele rânduri cojoacele și țăarii deputaților țărani, iar după ei, în straie „nemțești“, aleșii celorlalte categorii, printre cari se disting figurile principalilor fruntași ai revoluției din 1848, cari pătrundeau acum, pe calea pașnică a unei alegeri, în Adunarea menită să hotărască destinele viitoare ale României. Alături de ei, fuseseră însă aleși și foștii domnitori, Bibescu și Știrbei, și chiar căpetenia reacțiunii din iunie 1848, colonelul Solomon.

În Moldova, o fotografie ne arată grupul deputaților „pontași“ ai țăranimii, cu căciulile și sumanele lor lungi, cari îi deosebeau de „surtucarii“ altor clase. Dintre ei, chipul lui moș Ioan Roată era să pătrundă în legendă și chiar în literatură.

Această distincțiune vestimentară simboliza singura care mai rămânea între stările sociale. Dintre toate problemele cari frământau spiritele, cea agrară, nerezolvată, putea ridica discuții și provoca diviziuni. Divanul ad-hoc al Munteniei a înțeles atât de bine aceste împrejurări și necesitatea primatului unor realizări de ordin național, încât citirea unei întâmpinări din partea țăranimii, care amintea greutățile ce o apăsau și necesitatea de a le înlătura, nu a provocat întinderea discuției. Divanul s-a mărginit să se declare pentru aprobarea revendicărilor, pe cari în același timp Kogălniceanu le formulă în Moldova: recunoașterea autonomiei, unirea Principatelor într-un singur stat sub numele de „România“, principe străin ereditar, ales dintr-o dinastie a Europei, ai cărui moștenitori să fie crescuți în religia țării, neutralitate și inviolabilitate a noului stat, guvern constituțional reprezentativ cu o singură Adunare, care să cuprindă toate interesele, și în

¹ Publicate în revista *Teodor Codrescu*, I, Iași, 1916, p. 155—156, după un ms. de la 1858.

sfârșit garanția colectivă a Puterilor¹. La aceasta se mărginea rostul imediat al adunării, subliniat și de Ion C. Brătianu când propunea să fie întrebată Comisiunea Europeană „asupra căreia stări a întrebărilor din lăuntru dorește ea ca noi să ne manifestăm părerile? Să avem în vedere Principatele întrunite sub un cap ereditar și străin, bucurându-se de toată neatârmaarea asigurată nouă prin capitulațiile noastre și cu un guvern reprezentativ; sau pe această țară în parte, cu drepturile sale violate, cu regimul voievozilor și cu nimica sigur pentru a doua zi? Cum am putea noi revizui legile și statutele în ființă, înainte de a cunoaște statul pentru care aceste legi și statute ar fi desființate”². Logica însăși dicta această atitudine, dar e o frumoasă dovadă de patriotism ce a găsit înțelegerea unanimă.

Divanul Moldovei, care ieșise dintr-o luptă mai îndârjită, după o mai vie frământare a spiritelor și a pasiunilor, nu s-a oprit însă aci. El vota la 29 octombrie o serie de măsuri menite a cere în țara unită, aparatul de stat modern. Printre ele era *egalitatea desăvârșită între toți cetățenii și impozitul proporțional după venit*, care însemna desființarea definitivă a privilegiilor și scutirilor. Cu drept cuvânt, articolul din *Times* denumea această hotărâre o „noapte de 4 august românească”³. Mai înainte încă, mișcarea lui Kogălniceanu pentru Unire fusese adoptată cu 81 de voturi contra numai a două; atâtă rămăsese din urgia dezlănțuită împotriva sentimentului unei națiuni întregi! Firește, memoriul înfățișat de deputații țărani asupra nevoilor lor, la 16 decembrie, scoțând în evidență nedreptățile săvârșite în paguba lor de Regulament și nevoia de a le îndrepta, a dat loc unei discuții mai aprinse, în jurul principiului de proprietate, adoptat de toți, dar înțeles în moduri deosebite, după interesele în cauză. Ea n-a dus la urmă la nici un rezultat, altul decât recunoașterea că nu trebuia intrat în dezbateră mai amănunțită a chestiunii, înainte de a fi atins și consolidat obiectivul ce raliase în jurul său toate conștiințele: Unirea.

Asupra „dorințelor” celor două Divanuri, cari luaseră forma unor mișcări ce nu lăsau nici o îndoială asupra voinței populației din cele două țări, urma să se rostească conferința adunată la Paris. Convenția din 19 august 1858 a elaborat un statut din cele mai complicate, menținând, sub egida „Principatelor Unite ale Moldovei și Valahiei”, doi Domni, două Adunări, două armate, dar instituind și o Comisiune Centrală, alcătuită din reprezentanți ai ambelor țări: sistem hibrid și neviabil, ca toate creațiunile ce țin seama numai de compromisul formalist al tratatelor dintre diplomați, și nu de realitățile unor probleme naționale. N-au trecut șase luni, și inițiativa îndoitei alegeri a lui Cuza Vodă a făcut din Unire faptul îndeplinit, pe care în cele din urmă l-au recunoscut și Puterile.

Un punct era însă chiar de acum câștigat: convenția ratifica desființarea privilegiilor și institua, pentru ambele țări, un nou sistem electoral. Prevederile ei erau în linie generală, următoarele:

„Mitropolitul era președintele Adunării: episcopii erau membri de drept. Iar în ce privește deputații, ei urmau a fi aleși după normele anexate la Convenție.

¹ Cf. Fr. Damé, *Hist. de la Roumanie contemporaine*, p. 105 și pentru Muntenia, *Lui Ion C. Brătianu*, p. 288—289.

² Xenopol, *Ist. Românilor*, VI, p. 611—612; v. textul mai complet în *Lui Ion C. Brătianu*, p. 295.

³ Iorga, *Hist. des Roumains*, IX, p. 391.

Nu sistemul reprezentării «staturilor», propus de Divanurile Ad-hoc a fost admis, ci sistemul censitar la care se oprișe, într-un proiect contemporan de constituție, și fostul Domn al Munteniei, Barbu Știrbei.

Alegători primari erau proprietarii cari se bucurau de un venit de cel puțin 100 ducăți. Ei desemnau în fiecare plasă trei delegați. Toți aceștia adunați în capitala județului alegeau un deputat.

Alegători direcți erau: la țară aceia cari dispuneau de un venit funciar de 1 000 ducăți; la orașe, posesorii unui capital funciar, industrial sau comercial de 6 000 ducăți. Ei alegeau doi deputați de județ. Puteau fi aleși cetățeni în vârstă de 30 ani, bucurându-se de un venit de 400 ducăți. Era, constată Filitti, un mare regres față de regimul electoral din 1857. Nu se mai aflau decât 1 724 de alegători în Moldova. Într-unul din județe, Izmail, nu era decât unul singur. În Muntenia numărul lor fusese redus la 2 072¹.

Printr-o paradoxală întorsătură a împrejurărilor, sistemul electoral adoptat în urma desființării privilegiilor și a reprezentării Stărilor, era astfel, în fapt, mai puțin democratic decât acel care se mai întemeia pe deosebirea de stări sociale, cu o reprezentare deosebită pentru fiecare din ele! Este cuprins poate, în această ironie a soartei, și învățământul că nu sunt numai forma și denumirea ce caracterizează un regim politic, ci structura și tendințele sale reale. Dar zarurile fuseseră aruncate: pentru mai bine de jumătate de secol, evoluția politică a României, în perioada întregirii sale, de la o unire la cealaltă, va fi determinată de lărgirea treptată a regimului censitar, până la realizarea deplină a sufragiului universal. Ea se dezvoltă deci sub imperiul unei alte ordini constituționale, fundamental deosebite de acea a organizării de Stări. Regimul acesteia își încheie astfel durata de aproape jumătate de mileniu, o dată cu privilegiile ce îi întemeiau împărțirea în categorii diferite, și cu ființa de stat deosebită a celor două principate ale Țării Românești și ale Moldovei.

¹ Cf. *Enciclopedia României*, I, p. 250: *Des origines du régime représentatif en Roumanie*, p. 14.

Nu e însă desigur fără interes, la capătul acestei lungi expuneri, de a sublinia că ideea unui regim întemeiat pe diviziunea în Stări, în înțelesul său de reprezentare a unor categorii profesionale și păături sociale distincte — lipsind chiar noțiunea privilegiului — n-a fost respinsă de întemeietorii României moderne, cari au formulat-o chiar îndeajuns de limpede, în programele lor de reforme, din 1848 până în preajma Unirii. De altfel, din punct de vedere corporativ, vechile bresle au mai dăinuit până la 1873.

Divanul Ad-hoc al Moldovei se rostise în unanimitate împotriva înființării unui Senat, care nu-și avea rostul în ochii săi, după desființarea privilegiilor boierimii; dar toate marile interese trebuiau să fie reprezentate într-o singură Adunare Generală. Senatul, de care se temeau atunci îndrumătorii regimului democratic, ca de o „înviere neînțeleasă a privilegiilor de clasă“, nu va reapare decât în proiectul de Constituție, pe urmă în Statutul lui Cuza Vodă¹, pentru a fi introdus în constituția de model belgian din 1866.

„În tradiția țării, scrie în această privință Filitti, nu era un corp ponderator, ca în statutul lui Cuza Vodă, decât dacă-l comparăm cu divanul domnesc. Vechiul sfat obștesc era compus din toată «elita» vremurilor trecute. Kogălniceanu la 48, divanul ad-hoc al Moldovei, voiesc o adunare care să reprezinte toate stările, interesele, profesiunile. În acest sens și sunt compuse adunarea și senatul de la 1866. Este însă tot atât de adevărat că în tradiția țării nu este o singură adunare aleasă prin colegiu unic și vot universal, fără nici un fel de distincție de capacitate, cens sau experiență. Cine voiește să împace tradiția țării cu exigențele democratice moderne, trebuie să admită, alături de adunarea populară care reprezintă națiunea sub aspectul ei de indivizi cari conviețuiesc, o altă adunare, care să cuprindă diferitele «stări», profesioni și interese, și care să reprezinte iarăși națiunea, sub alt aspect al ei, tot atât de real”². E de altfel ce a încercat Constituția din 1923, prin reprezentarea ce a asigurat-o în Senat, Camerilor profesionale de Agricultură, Comerț și Industrie, și Muncă, pe lângă locurile rezervate clerului de toate confesiunile, căpeteniilor armatei și altor corpuri constituite, printre cari Academia și Universitățile continuau o tradiție instituită chiar de Regulamentul Organic. Dar în această organizare a reprezentării naționale își fac loc preocupări, ce arată influența ideilor corporatiste, atât de răspândite în întâia jumătate a veacului nostru, cari au determinat structuri constituționale ce au fost,

¹ I. C. Filitti, *Un proiect de constituție inedit al lui Cuza Vodă din 1863*, *ibid.*, p. 371.

² Originele democrației române, *Viața Românească*, XV, p. 197—198.

sau sunt încă în vigoare, în unele țări ale Europei. Ele se desemnau mai precis în constituția autoritară din februarie 1938, care prevedea o împărțire chiar a mandatelor Adunării Deputaților, între „agricultura și munca manuală, comerțul și industria, și ocupațiunile intelectuale“. Până și în împrejurări mai recente, nu lipsește tendința unei diviziuni fundamentale a corpului electoral între muncitorime, agricultură și intelectualitate.

Ar fi însă o eroare de concepție de a privi aceste formule ale timpului nostru, ca o supraviețuire sau o înviere a vechiului regim al Stărilor, chiar dacă ideea privilegiului, părăsită de secolul liberalismului, manifestă uneori intenția de a reveni în actualitate, desigur în alte forme și privind cu totul alte categorii, decât în epocile mai depărtate ale istoriei. Deosebirea esențială între vechiul sistem de Stări, și constituțiile moderne, cari amintesc unele din aspectele sale, este prezența *partidului*, ca factor determinant al vieții politice și al tehnicii electorale. Stările vechiului regim înfățișau doar unitatea, ce o creează între oameni de firi și temperamente deosebite, comunitatea aceleiași pături sociale sau interesele aceleiași profesii. Nu i se suprapunea disciplina rigidă a unei atitudini, dictate de voința unor foruri, de altă natură decât cea a vieții și activității parlamentare. Aceasta nu înseamnă că reprezentantul de Stare avea, în vederile ce le exprima, independența deputaților sufragiului popular, socotiți a înfățișa voința națională; el era legat de voința mandanților săi, cari îi puteau retrage încrederea lor, dacă nu dădea expresiune conformă dorințelor ce îl însărcinară a le formula și aduce la îndeplinire; din acest punct de vedere, unele inovațiuni recente în materie electorală, cari fac să depindă durata mandatului unui deputat de încrederea alegătorilor, ce poate să-i fie retrasă, se întorc, poate chiar fără să o știe, la tradiții mult mai vechi ale regimului de Stări. Atât rămâne de adevărat că nu e nimic nou sub soare. Dar motorul care pune în mișcare întregul aparat electoral și determină aproape exclusiv alcătuirea reprezentării parlamentare în vremurile mai noi, este cu totul altul, și nu are nimic comun cu organizările politice și sociale ale regimului vechiu, ce constituie obiectul acestor studii.

Nu trebuie să se înțeleagă prin aceasta că partidele, în sensul unor grupări, legate prin aceleași opinii asupra uneia sau mai multor probleme, au lipsit cu totul în epoca adunărilor de Stări. Expunerea noastră însăși arată că, în jurul unei chestiuni de mare răsunet sau a unor personalități puternice, se puteau alătura păreri și oamenii, atunci ca și în alte vremuri. Dar aceste înghetări nu aveau caracterul permanent ce l-au dobândit partidele în viața politică a unor timpuri mai apropiate, nici nu înfățișau mecanismul de organizare și propagandă, care a putut fi calificat cu drept cuvânt o „mașinărie“ ce se adaugă la atâtea altele, în era revoluției industriale. Unele aspecte ale acțiunii politice din această epocă, par a justifica paradoxul literar al unor scriitori de la sfârșitul secolului trecut, cari au descris viziunea apocaliptică a triumfului mașinii, dezvoltând o voință proprie, asupra creatorului ei, omul — copleșit de forțele pe cari imprudentul său spirit de născocire le-a dezlănțuit. Regimul de Stări și activitatea politică și parlamentară ce le-au cunoscut adunările sale, sunt, firește, cu totul străine de asemenea manifestări și de consecințele lor.

Dar aceste considerațiuni ne îndepărtează de la concluzia, ce încheie cercetarea adunărilor de Stări în istoria Principatelor române. Însăși alcătuirea și întinderea acestei lucrări confirmă însemnătatea lor; expunerea noastră nu își revendică de altfel alt titlu,

decât acel de a nu mai fi considerat aceste instituții ale trecutului românesc ca fenomene specifice și izolate, ci de a le fi integrat în istoria generală a Stărilor și a adunărilor lor, așa cum a definit-o și o studiază istoriografia contemporană.

Astfel considerate, atâtea fapte și împrejurări cunoscute ale istoriei țărilor românești capătă alt relief și altă culoare, după cum descoperi alte trăsături celei mai banale dintre privilegii, când proiectezi asupra ei resfrângerea unui focar de lumină. Cu deosebire, sinteza dintre Apus și Răsărit, ce o prezintă țările noastre, în viața și cultura lor, din cele mai vechi timpuri, se vădește și în domeniul instituțiilor și al ordinii constituționale. Ne apare mai limpede distincțiunea, pe care cei vechi o făceau, între *sfatul domnesc* și *adunarea obștească*. Cel dintâi, organ mai restrâns dar permanent, va fi fost la început, după descălecare, consiliul feudal obișnuit în jurul Domnului, înconjurat de principalii săi vasali. Cu întărirea influenței slavo-bizantine la sfârșitul Evului Mediu, el tinde a deveni *divanul* marilor dregători, care poate fi o moștenire a senatului sau „sinclitului“ bizantin, în forma lui târzie de consiliu al înalților demnitari civili și eclesiastici, întruniți la chemarea împăratului. Din acest punct de vedere, termenii folosiți de unii cronicari ai veacului al XVI-lea nu sunt *numai* pasișări anacronice ale modelului lor bizantin, ci reprezintă în oarecare măsură, spiritul în care domneștii lor patroni înțelegeau instituția. Această transformare se așază pe linia aceleiași evoluții, care dă precădere, în ordinea boieriei, *funcțiunii* asupra *proprietății*, așezând tot mai mult cea din urmă în dependența celei dintâi¹.

Adunarea obștească, în schimb, sau *seimul* (cum i s-a spus uneori în Moldova) cuprindea în teorie pe chiriarhii bisericii și nobilii privilegiați din toate categoriile „mari și mici“, cari puteau invoca temeiul social al acestei situații și rosturile ce decurgeau din ea. Alcătuirea ei și modul său de convocare o dovedesc a fi, la noi ca și în centrul și apusul Europei, un produs al feudalității a cărei existență în trecutul nostru nu mai poate fi pusă la îndoială. Numele însuși de „adunare obștească, sfat obștesc“ traduc pe acel de *Commune consilium* al ordinii feudale cunoscute în Apus.

Acest regim înfățișează în mod firesc alte aspecte, decât acel care a stăpânit Evul Mediu occidental; numai unele din instituțiile sale ajung să se dezvolte. Ierarhia omagiilor nu și-a construit aci piramida de suzeranități și vasalități, după aceleași reguli pe cari le aflăm în țările franceze, engleze, spaniole sau germane. Tot astfel nici regimul de Stări, care își trage obârșia din aceleași obligațiuni de „sfat și ajutor“ ale vasalului față de senior, nu a ajuns să îmbrace aceleași forme consacrate în țările românești. Ca și în Polonia sau în Ungaria, de unde li s-au transmis aceste influențe, nu apare aproape deloc alt „ordin“, decât acele ale clerului și nobilimii, printre factorii politici și constituționali ai celor două principate. Influențată de modele străine și de legăturile cu țările ce ni le împrumută, instituția trece prin momente de intensă manifestare, urmate prea adesea de lungi eclipse. Nici o regularitate în ordinea convocărilor și în stabilirea dreptului de reprezentare nu s-a putut menține. Cu drept cuvânt, „socotința“ alcătuită de boierii moldoveni la 18 iunie 1824 arată greutățile ce le întâmpină lucrările unui corp deliberativ: „Am avut și avem opștiască

¹ Am dezvoltat acest punct de vedere în comunicarea „*Les Assemblées d'Etats en Europe orientale au Moyen Age et l'influence du régime politique byzantin*“ destinată Congresului VI—VII Internațional al Studiilor bizantine. [Cf. Cuvânt înainte al editorului, *supra* p. 8].

adunare, care înfățișează națiia, ține locul ei și lucraza din partea sa; dar răul și nerânduiala la noi este: că numărul mădulărilor și care anume trebuie să alcătuiască opștiască adunare, nu este hotărât; [...] că mădulările nu sunt numite pentru totdeauna, ci la fiește care pricină [...] că giudecătorii nu trebuie să-și lase slujba lor pentru ca să caute trebi opșești, căci aceasta este a face ei singuri pravili, și ei singuri a giudeca după dânsule [...] că opștiască adunare la noi nu are canțaleria ei, de aceea nici avem arhiva țării, nici știm lucrările [...]”¹. Nu e de altfel singura adunare de Stări, care să ofere cercetătorului această lipsă de precizie; se poate compara cu această constatare, definiția ce o dă, ce e drept pentru o perioadă mai veche, un specialist al istoriei constituționale germane: „Reichstagul veacului al XV-lea este caracteristic, prin alcătuirea sa șubredă, pentru nesiguranța împrejurărilor constituționale din Germania în general. El s-a constituit cu vremea ca o organizare a nouălor puteri teritoriale în Imperiu; dar drepturile și datoriile sale, alcătuirea, competența și procedura sa n-au fost niciodată ferm definite. Astfel nu putem răspunde întrebărilor, pe cari în mod firesc, un spirit sistematizator le-ar pune, cu privire la un asemenea organism. Nu știm limpede, nici cine era îndreptățit în veacul al XV-lea să apară, nici dacă pe lângă dreptul de a veni, mai era și o datorie de a lua parte, dacă regele era obligat să convoace pe toți îndreptățiții, sau dacă era liber să invite numai pe acei, a căror participare o socotea de dorit [...]”².

Tot astfel, deși am putut adesea constata rivalitatea între boierimea mare și cea mică, sau între marii proprietari ai perioadei moderne și vechea slujitorime ce își apăra încă rosturile militare, nu s-a ajuns la o despărțire în „case” sau „tabule” deosebite, care să opună o Stare a seniorilor acelei a cavalerilor, sau să deosebească în constituirea adunărilor pe „magnați” de „șleahță”. Aceste împrejurări au rămas în țările noastre situații de fapt, fără a se concretiza în așezăminte constituționale; tradiția s-a menținut a unei singure adunări, de proporții și alcătuire variabilă. Va trebui să vină Regulamentul Organic pentru a stabili circumscripții electorale și a preciza drepturile de vot și eligibilitate, după criteriile rangurilor și privilegiilor.

În timpurile mai vechi, adunările au de multe ori un caracter întâmplător și seamănă foarte mult cu acele pe cari Stările din Ardeal le țineau „în tabără” în vremuri de război, sau acele din Polonia în „confederațiile” lor, cu acei seniori ce se aflau prezenți sub arme, în acel moment; în special, adunările din Țara Românească în veacul al XVII-lea, care înseamnă epoca de cea mai mare dezvoltare a instituției în acest principat, oferă într-o mare măsură acest aspect militar, care a putut induce în eroare pe unii istorici asupra adevăratelor lor rosturi.

În Moldova, observăm de la început mult mai dese mențiuni ale unei organizări de Stări, și întruniri mai dese ale adunărilor lor. Privilegiile derivând din ordinea feudală sunt împărțite de categorii mai numeroase, cari păstrează conștiința și chiar exercițiul drepturilor lor, până într-o epocă târzie, spre deosebire de decadența politică și socială a acelorași „trepte” inferioare din Muntenia, răpuse de prefacerile economice, ce le-a determinat apăsarea fiscală a birului, cerut de Poartă. Cu tot efectul de unificare pe care îl

¹ Hurmuzaki, *Doc.*, X, p. 593—594. V. și mai sus.

² H. Hartung, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, p. 6. Cf. și N. Kareev, *Statul seniorie și Monarhie reprezentativă în Evul Mediu* (în l. rusă), St. Petersburg, 1913, p. 283 și urm.

produc cu trecerea vremii în ambele țări, aceiași factori: precumpănirea puterii domnești ca mandatară a Înalțului Devlet, hegemonia protipendadei, ca singura forță ce i se mai opune, și în sfârșit dispozițiunile aproape identice ale Regulamentului Organic — stăruiesc totuși între Țara Românească și Moldova, în ce privește numărul și structura Stărilor privilegiate, deosebiri ce își arată consecințele, atât în redactarea proiectelor de reformă constituțională, la sfârșitul domniilor fanariote, cât și în dezvoltarea însăși a mișcării revoluționare de la 1848. Numai în urma acestei zguduiri generale și a legăturii mai strânse ce a creat-o, între exponenții politici ai generației Renașterii naționale, din toate țările românești, s-au putut șterge urmele acestor diferențieri, și a devenit posibil să se elaboreze programul comun de „dorințe“, din a cărui izbândă s-a născut România modernă.

Istoricul obișnuit cu problemele generale ale dezvoltării Stărilor, regăsește și în acea a Principatelor române, trăsătura caracteristică a adversității față de străini care se manifestă atât de puternic în lupta împotriva grecilor, dusă de Stările boierești în veacul al XVII-lea. Purcezând, ca pretutindeni, din nevoia de a apăra privilegiile și mai ales slujbele împotriva concurenței „veneticilor“, dar și în preocuparea de a menține vechile așezări împotriva urgiei fiscale, dezlănțuite de poruncile Porții, xenofobia Stărilor creează atmosfera în care se dezvoltă literatura în limba vorbită a țării; ea este și aci expresiunea reacțiunii păturii aristocratice împotriva puterii suverane, ce folosește instrumente străine pentru scopurile ei. Conștiința de a fi „de țară“, însufletește astfel pe aceiași oameni pe cari îi întrunesc interesele de Stare.

Pentru concepția generală a istoricului acestor instituții, e de asemenea de un netăgăduit interes, interpretarea pe care generația ce a văzut sfârșitul vechiului regim în țările noastre a dat-o categoriilor sociale și rosturilor lor de reprezentare politică. Aceste idei ale oamenilor de stat de la jumătatea secolului trecut, cari rămăneau convingși de folosul breslelor în economia țării, cu tradiționala lor gospodărie, confirmă teoria *corporatistă* a originii Stărilor, ce și-a făcut pretutindeni în ultimul timp un loc atât de însemnat în lucrările consacrate acestor chestiuni. Putem astfel defini mai bine noua contribuție pe care o aduce trecutul nostru și acestui capitol al istoriei generale a Europei.

Desigur cercetări, ca aceasta, nu au și nu pot avea altă menire decât de a deschide drumul; rămâne ca studii mai amănunțite să reia fiecare din datele problemei, să adâncească, mai mult decât am putut-o face, izvoarele — mai ales cele documentare —, să verifice și să îndrepte concluziile. Dar încă de acum, putem, fără a purta grija unei prea categorice dezmințiri, să desprindem una din laturile ce ni le înfățișează istoria românească, privită sub unghiul acestor preocupări.

Din frământările și suferințele de veacuri, prea lesne uitate de generațiile trecute, dar pe cari destinul necruțător ni le amintește zilnic, se desprinde totuși, în ordinea vechilor noastre așezăminte constituționale, noțiunea unui echilibru de puteri în viața de stat, ce s-a zămislit o dată cu începuturile ei și stăruiește prin vicisitudinile istoriei.

Prin nourii grei și tulburi ai împrejurărilor vrăjmașe și vitregi, străbat din acele timpuri depărtate razele acelorași libertăți, de cari s-a bucurat și aiurea lumea medievală și modernă. Patrimoniu exclusiv al Stărilor privilegiate, ele vor spori însă și se vor întruni la urmă într-un singur mănușiu: acel al libertății, fără de care viața omenirii și a națiunilor nu ar merita să fie trăită.

REZUMAT CRONOLOGIC

I ȚARA ROMÂNEASCĂ

- 20 ianuarie 1368 Privilegiul lui Vladislav I pentru brașoveni, adresat oamenilor „oricării stări constituite în țara noastră transalpină”.
- 25 august 1413 Privilegiul lui Mircea pentru brașoveni „cu asentimentul multor baroni și cavaleri ce erau de față”.
- 2 martie 1460 Obligațiunea lui Dan Voievod către brașoveni „*una cum baronibus nostris et nobilibus pocioribus corpus dictarum parcium nostrarum representantibus*”.
- cca 1500 Soborul ținut de Patriarhul Nifon „cu Domnul și cu toți boierii, cu preoții și cu miranii”, menționat de „Viața” scrisă de protul Gavril de la Athos.
- 1593 Sfatul lui Mihai Viteazul cu „toți boierii mari și mici, din toată țara”, înainte de răscoala împotriva turcilor.
- 20 mai 1595^{*} *Pacta et conventa* încheiate de delegații clerului și boierimii muntene cu Sigismund Báthory.
- 1599 Sfatul lui Mihai Viteazul „cu toți boierii” înainte de expediția din Ardeal.
- (1599—1600) (Diete ardeleni sub Mihai Viteazul.)
- 1601 Alegerea lui Radu Vodă Șerban în tabăra boierimii de la Cristieniști.
- 1611 Jurământul de credință către Radu Mihnea, făcut de „toți boierii și toți roșii și toți slujitorii”.
- 1618 Răscoala boierimii sub Lupul Paharnicul din Mehedinți.
- 1623 Răscoala călărașilor din Prahova și Teleorman.
- 23 iulie 1631 Hrisovul lui Leon Vodă, după adunarea ținută la București, cu „toată țara, boiarii mari și mici, și roșii și mazâli, și toți slujitorii”.
- 21 august 1631 Marele sfat al lui Leon Vodă „cu boiarii și cu slujitorii”.
- 1632 Alegerea lui Matei Basarab de către „boiarii și roșii și toată țara cătă era preste Olt”. Plecarea Domnului la Constantinopol cu o delegație de episcopi, boieri mari și mici, „și Roșii, și Călărașii și Dorobanții și popii”.

- 24 iulie 1635 Jurământul de credință către Gheorghe I Rákóczi și Matei Basarab făcut de „toți slujitorii Țării Românești“.
- 27 noiembrie 1641 „Adunare a toată țara cu Sfatul și cu voia a tot Soborului“ pentru mănăstirile închinat.
- Mitropolitul Ștefan, cu episcopii, egumenii și boieri (60 de iscălituri) cercetează gestiunea vistieriei.
- 1654 Răscoala seimenilor și dorobanților împotriva lui Matei Vodă. Alegerea lui Constantin Șerban.
- 1655 Războiul boierimii, ajutate de ardeleni, împotriva dorobanților conduși de Hrizica.
- 1666 Carte de judecată împotriva lui Stroe Leurdeanu (Mitropolitul, clerici și boieri; 38 de iscălituri).
- 1669 A doua carte de judecată în același proces (24 clerici „cu toți boiarii țării mari și mici“).
- 9 decembrie 1669 Hrisovul lui Radu Leon după sfatul „cu toată țara, boieri mari și mici, roșii și mazili și toți slujitorii“.
- 1672 Domnia lui Duca Vodă aduce sporirea puterii domnești.
- 1678—1688 Domnia autoritară a lui Șerban Cantacuzino.
- 1685 Mențiune a Stărilor din Țara Românească în proiectul de alianță cu Imperiul, întocmit de iezuitul Antide Dunod.
- 1688 Alegerea lui Constantin Brâncoveanu de către boieri și slujitori. Sunt de față și „toți neguțătorii“.
- 1694, 1700 Delegații de boieri la Poartă pentru ușurarea dărilor.
- 1714 Adunare, sub Ștefan Cantacuzino, cu „toată nobilimea, clerul mănăstiresc și de mir și tot poporul“ pentru desființarea văcăritului.
- 23 septembrie 1718 „Boierii și țara“ cheamă în ajutor pe Eugeniu de Savoia.
- 27 mai 1718 Memoriul trimis Consiliului de Război de la Viena cere convocarea Stărilor.
- 1719—1738 Organizare de Stări sub austriaci în Oltenia.
- 1724 Nicolae Mavrocordat verifică bugetul, de față cu „toată boierimea“.
- 1730 Alegerea lui Constantin Mavrocordat.
- 7 februarie 1740 „Constituția“ lui Mavrocordat, aprobată de o adunare de 82 de clerici și 51 de boieri, actuali și foști dregători.
- 1 martie 1746 Adunare „obștească“ pentru dezrobirea „rumânilor“ pribegiți: 47 de iscălituri, clerici și boieri.
- 5 august 1746 Adunare pentru dezrobirea tuturor rumânilor: 65 de iscălituri, clerici și boieri.
- mai 1753 Mitropolitul Neofit se pune în fruntea mișcării boierilor pământeni și a „norodului“ din București împotriva „miniștrilor“ greci.
- 1755 Boierii refugiați la Adrianopol impun Domnitorului condiții mărginind dările către Poartă.

- 1764 Răscoala norodului din București pentru a elibera pe boierii închiși de Ștefan Vodă Racoviță, spre a ușura strângerea dărilor.
- 8 aprilie 1770 Delegații clerului și boierimii muntene se înfățișează Împărătesei Ecaterina la St. Petersburg și prezintă revendicările lor.
- 1772 Boierimea înaintează plenipotențiarilor ruși, austrieci și prusieni, la Focșani, memorii invocând vechile tratate și privilegiile ale țării.
- 1774 Tratatul de la Kuciuk Kainargi garantează privilegiile din timpul Sultanului Mohamed al IV-lea (1649–1687).
- 1790 Jurământul de credință către împăratul Leopold al II-lea în timpul ocupației austriece.
- 10 mai 1791 Memoriul Divanului Țării Românești către curțile imperiale din Viena și St. Petersburg, cerând o adunare a celor trei Stări (boierești) pentru alegerea Domnitorului.
- 1802 Firmanul Porții, confirmând privilegiile Țărilor Române. Ierarhii bisericii și boierii, refugiați la Brașov, trimit o adresă lui Napoleon Bonaparte.
- 1821 „Adunarea Norodului“ în mișcarea lui Tudor Vladimirescu.
- 1821—22 Proiecte de reformă constituțională, unele mergând până la a propune desființarea Stărilor privilegiate.
- 1829 Catagrafia boierimii din Țara Românească.
- 1831 Adunarea de revizuire a Regulamentului Organic, sub președinția generalului Kisselev.
- 1834—1848 Regimul Regulamentului Organic, cu Obșteștile Adunări ordinare și extraordinare. În aceste din urmă sunt și reprezentanți ai corporațiilor orășenești.
- 1843 Obșteasca Adunare extraordinară a Țării Românești alege pe Domnitorul Gheorghe Bibescu.
- 9—15 iunie 1848 Revoluția din Muntenia. Adunările de la Islaz și București proclamă noua Constituție în 21 de articole, decretând contribuția generală după venitul fiecăruia și o Adunare generală, aleasă cu reprezentarea tuturor stărilor, precum și desființarea clăcii și iobăgiei și împrumietărirea sătenilor.
- 14 iunie 1848 Decretul guvernului provizoriu pentru desființarea tuturor rangurilor civile.
- 28 iunie 1848 Al doilea proiect electoral pentru Adunarea generală: o treime din mandate pentru proprietari, o treime pentru patentarii de clasa I și profesii libere, o treime pentru săteni, prin vot indirect.
- 14 iulie 1848 Proiect electoral de colegiu unic, cu vot indirect.
- 1849 Convenția de la Balta Liman între Rusia și Turcia restabilește în Principate regimul Regulamentului Organic, cu Domni numiți pe șapte ani, dar fără Adunări Obștești.

- 1857 Alegerile pentru Divanul Ad-Hoc. Adunarea Țării Românești, constituită pe stări, se rostește pentru „chezășuirea autonomiei, Unirea țărilor România și Moldova într-un singur stat și sub un singur guvern, prinț străin cu moștenirea tronului ales dintr-o dinastie domnitoare din ale Europei, guvern constituțional reprezentativ și, după datinele cele vechi ale țării, o singură Adunare obștească, întocmită pe o bază electorală largă, încât să reprezinte interesele generale ale poporațiunii române“.
- 19 august 1858 Convenția din Paris desființează privilegiile și instituie regimul electoral cenșitar.

II MOLDOVA

- 6 mai 1387 Act de omagiu al Voievodului Petru către regele Vladislav Iagello al Poloniei întărit de boierii cei mari, în numele lor *et aliorum omnium terrigenarum*.
- 6 ianuarie 1395 Boierii pământeni întăresc omagiul lui Ștefan Vodă către regele Poloniei, jurându-i și lui credință.
- 1402 Pan Costea întărește jurământul de credință al lui Alexandru cel Bun.
- 1404 Alexandru cel Bun depune omagiul împreună cu „slujitorii noștri, pani valahi, pământeni moldoveni“.
- 13 decembrie 1421 Act de danie către Cneaghina Ringala, întărit de 51 de boieri toți mari și mici.
- 4 iunie 1433 Act de omagiu al lui Ilie Vodă către Regele Poloniei, întărit de 31 de boieri.
- 19 septembrie 1436 Act de omagiu al lui Ilie „împreună cu întreg sfatul nostru, cu cavaleri, boieri și nobili din cetăți, orașe, cu ținuturile supuse și din fiecare stare sau rang de oameni supuși nouă“.
- 21 iunie 1441 Mențiune a „seimului“ din satul Bulgari.
- 5 iunie 1449 Târgoveții armeni și germani din Suceava, chemați la sfat cu boierii, într-un litigiu privitor la arenda monetăriei.
- 1455 Sfatul lui Petru Aron Vodă cu Mitropolitul și 53 de boieri, în privința plății haraciului către turci.
- 1457 Alegerea lui Ștefan cel Mare în câmpia Direptății de către „boierii țării și mari și mici și altă curte mărunță“ și mitropolitul „cu mulți călugări“.
- 1462 Mitropolitul „cu toți boierii moldoveni, cu duhovnici și cu mireni“ făgăduiesc înnoirea omagiului către regele Poloniei.
- 1476 Mențiune a „boierilor, vitejilor, voinicilor și husarilor“ cu prilejul bătăliei de la Războieni.
- 1481 Întrunire festivă a clerului, a boierilor și oștirii după biruința de la Râmnic.
- 16 septembrie 1485 Omagiul către regele Poloniei, „*cum omnibus terris, baronibus et hominibus*“.

- 1518 Diete locale lângă graniță, menționate de tratatul dintre Ștefan al III-lea Vodă și regele Poloniei.
- 1522 Sfatul Domnului cu boierii, în expunerea lui Luca Cârjă.
- 1523 Răscoala boierilor împotriva lui Ștefăniță, pe care îl ajută „țara“.
- 1527 Alegerea lui Petru Rareș de către „boierii și țara“.
- 1538 Răscoala boierilor împotriva lui Petru Rareș. Adunare a „vlădicilor și boierilor“ la Badeuți.
- 1540 Scrisoarea boierilor, lămurind înlăturarea lui Ștefan Lăcustă.
- 1548 Birul lui Iliaș Vodă Turcitul, asupra boierilor, vătafilor și clerului.
- 1574 Răscoala boierilor împotriva lui Ion Vodă cel Cumplit.
- 8 ianuarie 1579 Privilegiul lui Petru Șchiopul pentru negustorii din Lwów, după consultarea cu „toți negustorii noștri moldoveni și boierii de țară“.
- 3 iunie 1595 *Pacta et conventa* încheiate de delegații clerului și boierimii moldovene cu Sigismund Báthory.
- 27 august 1595 Jurământul de credință al lui Ieremia Movilă și al boierilor către Coroana Poloniei.
- 22 octombrie 1595 Tratatul de la Țuțora; Moldova înnoiește legăturile cu Poarta.
- 1615 Răscoala boierilor împotriva lui Ștefan Tomșa II.
- 1623 — 1627 Ierarhia Stărilor sub Radu Mihnea.
- 16 ianuarie 1628 Adunarea de la Iași, sub Miron Barnovski „cu mitropolitul și cu alți episcopi, și cu egumeni și cu boierii cei mari și al doilea și a treia, și cu mazilii și cu feciorii de boiari de țară și cu slugi domnești voinici dinnainte și cu toată țara“ pentru chestiunea vecinilor fugiți de pe moșii.
- 1633 Răscoala împotriva lui Alexandru Iliaș și a grecilor. Boierii încearcă să impună „legături cu tocmeală“ lui Vasile Lupu, care refuză domnia.
- Miron Barnovski, reales, pleacă la Constantinopol „cu mulțime de boieri și fruntea curții, preuți și călugări“.
- 1634 — 1653 Domnia autoritară a lui Vasile Lupu.
- Regimul de Stări din Polonia și Ardeal, descris în cronica lui Grigore Ureche.
- 1655 Mitropolitul, episcopii și Sfatul Țării Moldovenești garantează restituirea unui împrumut către Gheorghe II Rákóczi.
- 1668 Domnia lui Duca Vodă aduce sporirea puterii domnești.
- 1671 Răscoala lui Hâncu și Durac.
- 1673 Boierii și slujitorii împotriva lui Ștefan Vodă Petriceicu.
- 1681 Urgia fiscală sub Duca Vodă.
- 25 iulie 1684 Boierii moldoveni cer regelui Poloniei Ian Sobieski aceleași libertăți pe cari le au Stările polone.
- 1685 — 1693 Constantin Cantemir se sprijină pe slujitori împotriva boierilor.

- 1693—1695 Reacțiune sub Constantin Duca.
- 1700 Adunare solemnă sub Constantin Duca, pentru desființarea văcăritului și cearacului.
- 1705 Antioh Cantemir confirmă privilegiul fiscal al mănăstirilor.
- 1707 Mihai Racoviță confirmă scutirile Stărilor de „desetină țărănească”.
- 1711 Privilegiile boierilor în proiectul de tratat al lui Dimitrie Cantemir cu rușii.
- 1712 Adunare solemnă sub Nicolae Mavrocordat, pentru scutirile fiscale ale stărilor privilegiate.
Adunare a boierilor pentru verificarea bugetului.
- 1739 Stările Moldovei, prin delegații lor, primesc la Iași pe feldmareșalul Munich.
- 1741 „Constituția” lui Constantin Mavrocordat, aprobată de o adunare de 55 de clerici și 60 de boieri, actuali și foști dregători.
- 6 aprilie 1749 Adunare „obștească” pentru desființarea veciniei: 170 de iscălituri, clerici, boieri și slujitori.
- 1759 Răscoală populară la Iași, pentru a elibera pe boierii pământeni, surghiuniți după indicațiile „miniștrilor” greci.
- 12 august 1766 Hrisovul lui Grigore Ghica „pentru rânduiala neamului boieresc”.
- 8 aprilie 1770 Delegații clerului și boierimii moldovene se înfățișează Împărătesei Ecaterina la St. Petersburg și prezintă revendicările lor.
„Cartea jupăneselor văduve” către Împărăteasă.
- 1772 Boierimea înaintează plenipotențiarilor ruși, austrieci și prusieni la Focșani, memorii invocând vechile tratate și privilegiile ale țării.
- 1774 Tratatul de la Kuciuk Kainargi garantează privilegiile din timpul Sultanului Mohamed al IV-lea (1648—1687).
- 1782 Legământ între boierii Moldovei pentru a păzi „pronomiile statului boieresc”.
- 1785 Sfat obștesc sub Alexandru Mavrocordat, cu Mitropolitul, arhieriei, arhimandriți și egumeni, „și toți de obște D-lor veliți boieri pământeni” în chestiunea daniilor de pământ răzășesc și a ȝiganilor.
- 1802 Firmanul Porții, confirmând privilegiile Țărilor Române.
Proiectul de „oblăduire republiciască aristo-dimocraticească” al Marelui Logofăt Dimitrie Sturdza. Proiect de constituție, într-un memoriu trimis de moldoveni lui Napoleon Bonaparte.
- 29 martie 1804 Anafora Divanului Moldovei împotriva „cugetului nesupunerii franțuzești”.
- 1821—1822 Proiecte de reformă constituțională, ale boierilor emigrați la Cernăuți, cerând o cărmuire oligarhică; ale boierimii de starea a II-a și a III-a, rămasă în Moldova, concretizat în «constituția» de

77 ponturi, înaintată curților rusești și turcești, dar neaprobată de Ioniță Vodă Sturdza.

- 18 iunie 1824 Observații și propuneri ale boierilor moldoveni pentru organizarea Obșteștii Adunări.
- 12 aprilie 1827 Anaforaua pentru pronomiile Moldovei întărește privilegiile boierimii.
- 1831 Adunarea de revizuire a Regulamentului Organic.
- 1834—1849 Regimul Regulamentului Organic, cu Obșteștile Adunări ordinare și extraordinare. În acestea din urmă, sunt și reprezentanți a corporațiilor orășenești.
- 1839 Proiectul atribuit comisului Leonte Radu prevăzând un „Seim“ ales, al întregii nobilimi.
- 28 martie 1848 Adunarea de la Iași propune reforme în 35 de puncte, în cadrul Regulamentului.
- august 1848 Dorințele partidei naționale din Moldova.
- 1849 Convenția de la Balta Liman între Rusia și Turcia restabilește în Principate regimul Regulamentului Organic, cu domni numiți pe șapte ani, dar fără Adunări Obștești.
- 1857 Alegerile pentru Divanul Ad-Hoc, falsificate de administrația caimacamului Vogoride, sunt anulate. Noile alegeri, cu reprezentarea stărilor, dau o majoritate covârșitoare pentru Unirea Principatelor.
- 29 octombrie 1857 Divanul Ad-Hoc al Moldovei votează „egalitatea desăvârșită între toți cetățenii și impozitul proporțional după venit“. După *Times*, e „noaptea de 4 august românească“. Adunarea votează unirea sub principe ereditar, dintr-o dinastie străină.
- 19 august 1858 Convenția de la Paris desființează privilegiile și instituie regimul electoral censitar.

A

- Abaza paşa: 86, 160.
 Abramios, Ioan: 101.
 Adrian, Ion V.: 289.
 Adrianopol: 187, 243, 251, 252, 254, 255, 258, 268, 282.
 Aga, nume: 68.
 Ainali Kavak, convenția de la: 197.
 Akkerman v. Cetatea Albă.
 Alba, ducele de: 139.
 Alba Iulia: 77, 81.
 Albini, Septimiu: 253.
 Albu, vistiernic: 70.
 Alecsandri, Vasile: 272, 289.
 Aleksandru I, țar: 211, 215, 219, 225, 235, 236 n., 242.
 Alexa, stolnic: 128.
 Alexandra, Domnița: 146.
 Alexandrescu, Grigore: 234.
 Alexandru, fiul Doamnei Chiajna: 74.
 Alexandru al II-lea, domn al Țării Românești: 32, 142, 144.
 Alexandru cel Bun: 43, 110, 111, 113, 117, 118, 124, 126, 127.
 Alexandru Coconul: 53, 83, 154, 157.
 Alexandru Cornea: 29, 138.
 Alexandru Iliș: 82, 86, 153-155, 157-159, 163, 166, 167, 188, 218.
 Alexandru Lăpușneanu: 29, 30, 31, 138, 140, 141, 144.
 Alexandru Vodă (1449): 121.
 Alexe Moldaovicz, moldovean amintit într-un doc. din Liov (1334-1335): 111.
 Alexie I Comnenul: 39.
 Aliman, nume: 68.
 America: 211.
 America de Sud: 203 n.
 Amiens: 212.
 Anastasie, egumen la mănăstirea Galata: 146.
 Anastasie, episcop de Roman: 140.
 Anatol de Demidoff, prinț rus: 264.
 Anatolia v. Asia Mică.
 Andrei, boier: 70.
 Andrei al II-lea, rege al Ungariei: 63.
 Andrei din Domabor, nobil polon: 119.
 Andronescu, Grigore: 265.
 Andronescu, Șerban: 192.
 Anglia: 24, 31, 42, 68, 79, 116, 212, 259, 284, 285, 291.
 Anjou, dinastie: 25, 108.
 Antim, mitropolit: 100.
 Antiohia: 162.
 Antohi, hatman: 173.
 Antonie Vodă din Popești: 96.
 Aprozie de Zopus: 66.
 Apus v. Europa Occidentală.
 Aragon: 31.

* Indicele a fost alcătuit de Ovidiu Cristea.

Arakceev, Aleksei Andreevici, general și om politic rus: 219.
 Arbore, familie: 55, 137.
 Arbore, Luca: 18, 132, 134.
 Arburești, familie v. Arbore, familie.
 Ardeal v. Transilvania.
 Areni, sat: 149.
 Argeș, episcopie: 226; mănăstire: 81, 91; munți: 281.
 Argeșiu, Ilarion, episcop: 220.
 Arion, Dinu C.: 40, 42, 109, 110.
 Aron Tiranul: 17, 74, 146, 147, 151, 153.
 Asachi, Gheorghe: 268.
 Asan: 38.
 Asănești: 36, 38.
 Aseni, Constantin: 158.
 Asia Mică: 37, 38, 188.
 Aslan, vornic: 83, 85.
 Athos, munte: 67.
 August de Saxonia: 178.
 Austria: 105, 174, 192, 196, 201, 202, 204, 209, 212 n., 220, 241, 244, 247, 255, 256, 271, 284, 285, 291.
 Avram, postelnic: 148.
 Avram, vistiernic: 128.
 Axinte Uricariul: 172, 176, 177.
 Azarie, cronicar: 138, 140, 142, 143.

B

Bacău, oraș: 257, 271, 290; ținut: 47, 112.
 Bahlui: 159.
 Baia, bătlie: 128; târg: 112, 119, 123, 149.
 Balasache: 95, 96.
 Balcani v. Peninsula Balcanică.
 Balcanică, Peninsula: 20, 39, 43, 217.
 Baldovin, logofăt: 70.
 Baldovin, nume: 68.
 Balș, familie: 55.
 Balș, Iordache, vornic: 180.
 Balș, Lupu: 195 n.
 Balș, Teodor: 227, 228, 232, 263, 285, 289.

Balta-Liman, convenția de la: 283, 285.
 Banat: 68, 101, 203.
 Bantăș, Ion, boier: 180.
 Barbovșchi, boier: 134; familie: 55.
 Bariț, Gheorghe: 270.
 Barko, general: 194 n.
 Barnave: 255.
 Barnoschi, D.V.: 224, 232, 233, 249.
 Barnovșchi, Miron: 49, 51, 154-157.
 Basarab, nume: 68.
 Basarab I (= Marele Basarab): 28, 66.
 Basarab, Laiotă: 71.
 Basarab, Țepeluș: 130.
 Basarabi, dinastie: 25, 30, 31, 66-71, 81, 108, 124.
 Basarabia: 227, 235, 255, 256, 261.
 Bathorești: 145.
 Báthory Andrei: 79-81 n.
 Báthory Gabriel: 81, 82.
 Báthory Sigismund: 32, 74-77, 80, 88, 147-149.
 Báthory Ștefan, voievod și principe: 145 n.
 Báthory Ștefan, comite: 71.
 Batiște Vevelli: 158, 159, 166, 182.
 Bădeuți, sat: 137.
 Băjescu, Iordache, boier: 189.
 Bălăceanu, familie: 56, 244, 266.
 Bălăceanu, Ștefan: 245.
 Bălcescu, Nicolae: 40, 88, 107, 180, 266, 274, 276, 279.
 Băleanu, familie: 56, 98.
 Băleanu, Grigore: 99.
 Băleanu, Grigore (1827): 245.
 Bălinești, biserică: 198.
 Băltățești, localitate: 272.
 Bărboi, vornic: 151.
 Bărcan, stolnic: 82.
 Bărnățiu, Simion: 272, 273.
 Bătrânești, sat: 121.
 Bârlad: 47, 130, 257.
 Bârlă, boier: 116.
 Bârlici v. Stan Bârlici.
 Bârnova, mănăstire: 155.

- Bela al III-lea: 21.
 Bela al IV-lea: 24, 45, 66.
 Beldiman, logofăt: 151.
 Beldiman, Alexandru: 221, 228, 238.
 Belgrad: 104.
 Belu, Ștefan: 244.
 Bengescu, Stoica: 103.
 Bereg: 22.
 Berindei, nume: 68.
 Berlin: 175, 193, 196, 270.
 Bernarea (Bernard), pârclăb: 143.
 Bethlen Gabriel: 82.
 Bibescu, Gheorghe: 65, 260, 265-267, 292.
 Bilăi, vornic: 143.
 Bistrița, oraș: 147; mănăstire: 125, 127, 128, 130; râu: 112.
 Bizantin, Imperiul v. Bizanț.
 Bizanț: 23, 26, 28, 35-39, 43, 50, 57, 73, 125, 160, 206.
 Blaj: 275.
 Bloch, Marc: 255.
 Boerescu, Vasile: 288.
 Bogdan I: 112 n., 114.
 Bogdan al II-lea: 124.
 Bogdan al III-lea: 29, 119, 130-132, 138, 141, 145, 197, 198, 235.
 Bogdan, fiul lui Mykula: 66.
 Bogdan, hatman: 170.
 Bogdan, Damian P.: 121, 122.
 Bogdan, Ioan: 40, 46, 108, 125-128.
 Bogdan Lăpușeanu: 144.
 Bogdan, Manole, vornic: 200.
 Bohemia: 50.
 Bois le Comte: 245, 249, 259.
 Bojincă: 289.
 Boldur, Alexandru: 42, 64, 65, 106, 115, 216, 218.
 Bolliac, Cezar: 262, 266.
 Bonaparte v. Napoleon I.
 Bontici, Sandul: 180.
 Borcea, logofăt: 77.
 Borcilă, Radu: 180.
 Bosfor: 23, 39, 125, 160.
 Bosie: 159.
 Botoșani: 47, 225, 257, 258, 290.
 Boul, vistiernic: 151, 165.
 Boziani, localitate: 272.
 Brandenburg, markgrafiat: 111.
 Brașov: 46 n., 50 n., 128, 211, 225, 227, 273.
 Brat Pilnici, Neculai: 180.
 Bratei, nume: 115.
 Bratul Viteazul: 114, 116.
 Brăiescu, Ștefan, boier: 169.
 Brăila, ținut: 45, 73, 76, 94; oraș: 138, 204, 224, 259.
 Brăiloiu, Constantin: 231.
 Brăiloiu, Dositei: 103.
 Brătianu, Dimitrie: 267.
 Brătianu, Dincă: 256.
 Brătianu, Gheorghe I.: 7, 8.
 Brătianu, Ion C.: 61, 276, 278, 281, 288, 293.
 Brătianu, Toma: 231.
 Brătuleni, bătălie: 163.
 Brâncoveanu, familie: 56, 106, 192.
 Brâncoveanu, Constantin: 91, 98-103, 204.
 Brâncoveanu, Grigore: 218, 226, 245.
 Brâncoveanu, Nicolae: 194.
 Brâncoveanu, Papa: 92.
 Brâncoveanu, Preda: 92, 93.
 Brest: 119.
 Bretania: 25.
 Brucova: 119.
 Brunner, Otto: 23.
 Brutti, postelnic: 143.
 Brutus: 212.
 Brzeski, nobil polon: 48.
 Bucioc, vornic: 153.
 Bucium, boier: 169.
 Bucovina: 55, 103, 112, 113, 200, 203, 225, 261, 271-273.
 Bucșani-Mănești, familie: 56.
 București: 29, 53, 75, 80, 84-86, 100, 101, 105, 106, 152, 154, 178, 186-189, 194, 201-203, 206, 208-210, 217-219, 221, 224, 226, 227, 231, 245, 258, 264-266, 275, 276, 279, 282, 291.

Buda: 31, 73, 146.
 Bug: 115, 169.
 Bugeac: 73, 137, 155, 167, 186, 188, 191.
 Buhăești, localitate: 119.
 Bulgari, sat: 121.
 Bulgaria: 9, 26, 34-39, 115.
 Buzău, episcopie: 226, 244; ținut: 45, 89, 257.
 Buzdugan, căpitan: 82.
 Buzescu, Preda: 79.
 Buzescu, Radu: 75, 77.
 Buzescu, Stroe: 79.
 Buzești, familie: 75, 79-81.
 Buzinca, clucer: 88.

C

Cahul: 142.
 Califatul arab: 206.
 Calimachi, Gavril, mitropolit: 189, 201, 225.
 Calimachi, Grigore: 189.
 Calimachi, Ioan Teodor: 187, 189, 190, 191.
 Calimah, familie: 182.
 Callimachi, Alexandru: 207.
 Callot, Jacques: 90.
 Camenița: 160.
 Campo Formio: 212 n.
 Canta, Ioniță, logofăt: 180.
 Cantacuzini, familie: 89, 94-98, 100, 106, 163, 289.
 Cantacuzino, Constantin: 94, 95, 98.
 Cantacuzino, Dumitrașcu: 168-170.
 Cantacuzino, Gheorghe: 102.
 Cantacuzino, Grigore: 266.
 Cantacuzino, Iordache: 163, 164, 179, 180.
 Cantacuzino, Mihai: 189, 194, 195.
 Cantacuzino, Pârvu: 194.
 Cantacuzino, Șerban: 52, 94, 97, 98, 102, 103, 169.
 Cantacuzino, Ștefan: 52, 100, 101.
 Cantacuzino, Toma: 100.
 Cantacuzino Măgureanu, Ion: 203.
 Cantemir, pașă: 155.

Cantemir, Antioh: 171.
 Cantemir, Constantin: 170, 171, 174, 175.
 Cantemir, Constantin, fiul lui Dimitrie: 179.
 Cantemir, Dimitrie: 13, 14, 24, 27, 40, 48, 51, 53, 55, 63, 108, 113, 161, 166, 171-176, 179, 182, 198.
 Capodistria: 255.
 Caracal: 257.
 Caragea Vodă: 196, 221, 258.
 Carida, vistiernic: 92.
 Carol cel Mare: 21.
 Carol al VI-lea: 102.
 Carol al XII-lea, rege al Suediei: 177.
 Carp, Toader: 180.
 Carpați, munți: 36, 113, 114, 148, 278.
 Cartagiul: 86.
 Casimir, ofițer: 289.
 Casso, Leon: 235.
 Castilia: 31.
 Catargiu, Alexandru: 289.
 Catargiu, Costin: 291.
 Catargiu, Iordache: 227, 242.
 Catargiu, Ștefan: 270, 289.
 Cato cel Bătrân: 212.
 Cazan, boier: 70.
 Cazimir al III-lea, rege al Poloniei: 112.
 Cazimir al IV-lea, rege al Poloniei: 119.
 Călugăreni: 148.
 Căușani, localitate: 186.
 Căineni: 81.
 Câmpia Mierlii: 130.
 Câmpineanu, Constantin: 245.
 Câmpineanu, Ion: 266.
 Câmpul lui Dragoș: 112.
 Câmpulung: 112, 257.
 Câmpulung Moldovenesc: 24, 113, 147, 167.
 Cârjă, Luca: 133.
 Cârlișău: 47.
 Cârșian, boier: 68.
 Cehan, vornic: 157.
 Cernăuți: 47, 227, 228, 233, 239, 241.
 Cerneți: 257.
 Cetatea Albă: 36, 54, 113, 128, 137, 241, 245.

- Cetățuia, mănăstire: 178.
 Champagny, ambasador francez: 211.
 Chesarie, arhimandrit: 194.
 Chiajna, Doamna: 74.
 Chigheaciul, ținut: 50 n.
 Chiprovăț, localitate: 102.
 Chiril: 21.
 Chisar, vornic: 77.
 Chișinău: 214.
 Chodkiewicz: 153.
 Ciceu: 136.
 Cilibiu, boier: 188.
 Ciogolești: 157.
 Ciolpan, Trifan: 137.
 Claudius: 18.
 Clănău, boier: 115.
 Cocorăscu, Radu (I), vistiernic: 87.
 Colacin: 132.
 Colincăuți: 227.
 Colomeea: 120, 129.
 Colson, Felix: 266.
 Coman, boier: 68.
 Comneni, dinastie: 38.
 Conachi, Costache: 291.
 Constantin, postelnic: 89.
 Constantin Căpitanul, cronicar: 54 n., 72, 82, 94, 95, 98 n.
 Constantin Porphyrogenetul: 36.
 Constantin Strâmbanul: 103.
 Constantin Șerban: 91-94.
 Constantinopol: 9, 23, 29, 44, 53, 54, 56, 57, 73, 79, 86 n., 89, 95, 97, 100, 102, 104, 125, 133, 137-139, 142-144, 150, 154, 157-161, 166, 168, 170, 171, 179, 181, 185-189, 191, 198-200, 204, 205, 207-209, 227-229, 243, 251, 285, 287, 289.
 Copou, târgul din ~: 170.
 Cornățeanu, Socol, clucer: 91.
 Cornățeni, familie: 56.
 Cornul lui Sas: 151.
 Costache, Lupu: 195.
 Costăchel, Valeria: 42, 43.
 Costăchescu, Mihai: 27, 112, 126, 135.
 Coste, pârcălab (1449): 121, 122.
 Coste, pârcălab (1523): 134.
 Costea Valahul: 117.
 Costea Viteazul: 114.
 Costin, familie: 55.
 Costin, Miron: 50, 51, 53, 54, 82, 87, 93 n., 150, 153, 154, 157, 158.
 Costin, Nicolae: 18, 32, 172, 173, 176.
 Costin, Velicico: 171.
 Cotic, Timofte: 180.
 Cotroceni: 90, 95, 96, 219.
 Courier, Paul Louis: 232.
 Covurlui: 47.
 Cozia, mănăstire: 45.
 Cozma, popă: 142.
 Cracovia: 119, 122, 255, 256, 269, 271.
 Craiova: 75, 80, 85, 102, 106, 201, 208, 209, 226, 256, 257, 279, 283.
 Craiovescu, Barbu, ban: 71, 73.
 Craiovescu, Pârvu, vornic: 71, 73.
 Craioveștii, familie: 56, 71.
 Crasna, pârâu: 121.
 Cremidi, Ștefanache, medelnicer: 186, 187, 189.
 Crețulescu, familie: 52, 192, 244.
 Crețulescu, Gheorghe: 103.
 Crimeea: 31, 123, 196; Războiul Crimeei: 284.
 Cristienești: 81.
 Cucuteni, localitate: 151.
 Cuhea: 114.
 Cupărești, familie: 166.
 Curlandia: 202.
 Curt Celebi: 86, 157.
 Curtea de Argeș: 44, 62, 63, 67, 71.
 Cutlumuz, mănăstire: 67.
 Cuțuiu, Ghiță: 231.
 Cuza, nume: 214.
 Cuza, Alexandru Ioan: 65, 270, 281, 291, 293, 295.
 Cuza, Gheorghe: 227.
 Cuza, Ioan, spătar: 200.
 Cuza, Ioniță, pitar: 180.
 Czartoryski, Adam: 215.

D

Dabija, vornic: 165.
 Dacia: 20, 230.
 Dajbog: 115.
 Dan, vistiernic: 77.
 Dan, voievod (1460): 70.
 Danchul, boier: 67.
 Danu, familie: 55.
 Dănești, familie: 31.
 Dăscălescu, Ștefan Scarlat: 217, 238, 241, 252, 264, 289.
 Déak: 289.
 Del Chiaro: 99 n., 100 n., 101.
 Despot Vodă: 29, 140, 141, 144, 151, 153.
 Diicul, spătar: 164.
 Dimitrie v. Dumitru din Cepturi
 Dinga, familie: 55.
 Dionisie, egumen: 289.
 Dionisie Ecclesiarhul, cronicar: 201, 205, 206, 208, 211, 216.
 Direptate, câmp: 121, 124, 125, 134.
 Dlugosz, Jan: 21, 41 n., 112, 113.
 Doboka, Bogdan, vornic: 70.
 Dobre, Ion: 180.
 Dolh, boier: 115.
 Dolj, județ: 279.
 Domabor: 118.
 Domăncuș, boier: 115.
 Donici, Andronache, logofăt: 227, 232, 233, 242.
 Dorohoi, ținut: 47, 50 n., 118, 257.
 Dosoftei: 150, 170.
 Drag: 115.
 Dragffy, familie: 114.
 Dragoi Viteazul: 114.
 Dragomir, vornic: 89.
 Dragomirna: 155.
 Dragoș Viteazul: 114.
 Dragoș Vodă: 108, 114, 123; v. și Câmpul lui Dragoș.
 Drăculești, familie: 31.
 Drăghici, spătar: 227, 232.

Drăghici, Manolache: 241.
 Drăguș: 129.
 Drosul, sărdar: 98.
 Dubău, Tudose, spătar: 169.
 Dubrowa: 118.
 Duca, Constantin: 171.
 Duca Gheorghe Vodă: 47, 97, 98, 166-169, 171, 207.
 Dudescu, boier: 187.
 Dudescu, familie: 106.
 Dudescul: 86.
 Duma, boier: 118.
 Dumitru din Cepturi: 77, 80.
 Dunărea: 9, 20, 31, 34-36, 39, 70, 72, 76, 94, 112, 133, 136, 137, 167, 174, 199, 201, 204, 206, 208, 209, 211, 215, 227, 268.
 Dunod, Antide: 97.
 Dupont: 255.
 Durac, sărdar: 166.
 Dzula, capitaneus: 114.

E

Ecaterina a II-a: 104, 186, 193, 194, 196, 200, 225, 242, 243.
 Eck, Alexandre: 42.
 Eduard I: 68.
 Eftimie, cronicar: 138-140.
 Eftimie, mitropolit: 75, 77, 80.
 Egipt: 210, 211.
 Elada v. Grecia.
 Elena Doamna, soția lui Petru Rareș: 135, 141.
 Eliade: 266.
 Elisabeta, regină a Ungariei: 22.
 Elisaveta Doamna, soția lui Ieremia Movilă: 151, 152.
 Elmpt, general: 193, 194.
 Elveția (Confederația Elvețiană): 25, 231.
 Emerit, Marcel: 255.
 Engels, Friedrich: 277.
 Enzenberg, general: 203.

Eötvös: 288.
 Epureanu, boier: 232.
 Epureni, localitate: 167.
 Erngeleith, administrator austriac în Moldova: 202.
 Ețco prisăcarul: 115.
 Eugeniu de Savoia: 101.
 Europa: 7, 9, 62, 63, 97, 103, 107, 109, 214, 220, 231, 238, 251, 255, 277, 284, 285, 288, 291 296, 299.
 — Centrală: 7, 21, 26, 27, 30, 50 n., 57, 61, 70, 202, 238, 261, 264, 271, 277, 288, 297.
 — Occidentală: 7, 15, 16, 21, 24, 26, 27, 31, 43, 53, 55-57, 61, 65, 70, 104, 106, 113, 141, 144, 180, 186, 210, 211, 213, 238, 250, 264, 288, 297.
 — Răsăriteană: 7, 17 n., 21, 26, 28 n., 57, 97 n., 125, 133, 142, 164, 210, 261, 264, 277, 284, 297.
 — Sud-estică: 43, 57, 133, 210.

Eustratie, cronicar: 139.

F

Fanar: 185, 190.
 Farcaș, cneaz: 22.
 Fălcu, ținut: 47, 257.
 Fălcoianu, familie: 56, 192.
 Fălticeni: 257.
 Fărcășanu, Radu: 89.
 Fătu, doctor: 289.
 Ferdinand de Habsburg: 72, 135, 136 n.
 Filaret, arhimandrit: 194.
 Filipescu, familie: 56, 106, 192, 244.
 Filipescu, Alexandru: 245.
 Filipescu, Iordache: 245, 266.
 Filipescu, Matei: 78.
 Filitti, I.C.: 15, 40, 42, 48, 51, 55, 61, 62, 212, 217, 223-226, 230, 235, 239, 249, 253, 259, 262, 268, 278-281, 288, 294, 295.

Finlanda: 235.
 Finta: 90.
 Fliondor, armaș: 170.
 Flondor, Șerban: 180.
 Florescu, G.D.: 73.
 Focșani: 194, 257, 289.
 Forbin-Janson, ambasador francez: 207.
 Fotache: 186.
 Fotino, G.: 40.
 Franța: 16, 26, 42, 79, 173, 205, 210-213, 246, 255, 279 n., 284, 291.
 Frătăuți, localitate: 119.
 Frederic al II-lea de Hohenstaufen: 23.
 Frederic al II-lea, regele Prusiei: 104, 186.
 Frenț, căpitan: 178.
 Frumoasa, localitate: 186.
 Fuad Efendi: 283.

G

Gafencu, Miron, stolnic: 180.
 Gal, boier: 68.
 Galata, mănăstire: 146, 156.
 Galați: 159, 162, 186, 257, 281, 291.
 Galiția: 22, 115, 117, 271, 272, 275, 278.
 Gangur, pârcaș: 129.
 Gavriil, popă: 85 n.
 Gavril de la Athos, preot: 71.
 Gănești, familie: 137.
 Geanet, Iordache: 186, 187.
 Geanoglu, familie: 192.
 Gentz, Friedrich: 261.
 Georgia, regat: 174.
 German, Imperiul v. Germania.
 Germania: 28, 160, 298.
 Ghedeon, mitropolit: 165, 173.
 Gheorgachi, logofăt: 173.
 Gheorghe, cămăraș: 146.
 Gheorghe, mitropolit: 127.
 Gheorghe, vlădică: 142.
 Gheorghe Heregariul: 121, 122.
 Gheorghe Ștefan, voievod: 93, 163-165.

Gherghel, Ștefanache, căminar: 225.
 Gherghița: 83.
 Ghibănescu, Gheorghe: 201.
 Ghica, familie: 192.
 Ghica, Alexandru: 204, 260, 267, 285, 289.
 Ghica, Constantin: 289.
 Ghica, Gheorghe: 89, 94, 98.
 Ghica, Grigore I: 167.
 Ghica, Grigore al II-lea: 170 n., 186.
 Ghica, Grigore al III-lea: 189, 191, 194-196, 200, 207.
 Ghica, Grigore al IV-lea: 218, 229, 244, 246, 283, 285.
 Ghica, Ion D.: 267, 276, 289.
 Ghica, Leon: 289.
 Ghica, Maria: 241.
 Ghica, Matei: 187.
 Ghica, Vasile: 291.
 Ghiorma, mare ban: 85 n., 89, 92.
 Ghiță, Gheorghe: 180.
 Giomă, Ion: 180.
 Giurescu, Constantin: 40, 42, 46, 197, 198.
 Giurescu, Constantin C.: 14, 26, 50.
 Giurgiu: 68, 85, 94, 204.
 Glogoveanu, familie: 192.
 Gnezno: 119, 120.
 Goia, postelnic: 153.
 Golescu, familie: 192, 244.
 Golescu, Albu, clucer: 32.
 Golescu, Dinicu: 231, 239, 244, 276.
 Golescu, Iordache: 244, 264.
 Golescu, Nicolae, vornic: 229.
 Golescu, Radu: 101.
 Golescu-Albul, Alexandru C.: 276.
 Golescu-Arăpîlă, Alexandru G.: 252, 276.
 Golești, localitate: 220.
 Golia, boier: 143.
 Golovkin, ministru rus: 174, 175.
 Gorgan, spătar: 83.
 Górka, Olgierd: 120.
 Grațiani, Gaspar: 153.
 Grădișteanu, familie: 192.
 Greceanu, familie: 56, 106.

Greceanu, Radu: 47 n., 99, 100 n.
 Grecia: 113, 217, 220.
 Grigore, vlădică: 86, 87.
 Grigorie, episcop al Râmnicului: 187.
 Grigorie II, mitropolit al Ungrovlahiei (1760-1787): 194.
 Grigorie, paharnic: 148.
 Grigorie Dascălul, mitropolit (1823-1829/1834): 256.
 Grigorie, Roșca, mitropolit al Moldovei (1546-1551): 140.
 Gritti, Aloiso: 135.
 Grozav, boier: 134.
 Grozea Viteazul: 114.
 Gusti: 289.
 Gwozdziec: 136.

H

Habsburgi: 72.
 Habsburgic, Imperiul: 196, 288.
 Halici: 111, 115.
 Hammer, Joseph von, istoric: 203, 206, 215.
 Hangerli, Constantin: 206, 207.
 Haralamb, colonel: 262.
 Harkov: 175.
 Hasan pașa: 209.
 Hasdeu, B.P.: 141.
 Hasford, general: 283 n.
 Hațeg: 21
 Hăbășescu, hatman: 168.
 Hâncești, familie: 165-167.
 Hâncul, Mihalcea: 165, 166, 218.
 Hâra, boier: 136.
 Hârlău: 18, 47, 54, 116, 132, 134, 154, 257, 289.
 Henningsen, scriitor: 277.
 Henric al III-lea de Valois: 145.
 Heraclizi, dinastie: 37.
 Herța, ținut: 257.
 Hmelnițki, Bogdan: 93, 164.
 Hmelnițki, Timuș: 90, 164.
 Hoarda de Aur: 36, 112.

Horodlo: 120.
 Hotin, cetate: 132, 134, 136, 150, 153-155,
 165, 167, 169, 179; ținut: 47, 50 n.
 Hrisoverghi, cămăraș: 146.
 Hrizea, vornic: 74, 87, 93, 98.
 Hrizica, fiul lui Hrizea: 93, 218.
 Hudici, familie: 55.
 Hudineț, localitate: 119.
 Hurmuzaki, Constantin: 289.
 Huși: 138, 139, 165, 180, 193, 194, 227,
 237, 257.

I

Iacov, mitropolit: 188.
 Iacșa Litavor: 128.
 Iadviga v. Jadwiga
 Ian Albrecht, rege al Poloniei: 127.
 Iancu Sasul: 143, 144, 146.
 Ian din Lihin: 119.
 Iani, comis: 143.
 Iani Hadâmbul: 169.
 Iarant din Brucova, nobil polon: 119.
 Iarcă, boier: 68.
 Iași: 53-55, 100, 105, 140, 152, 155, 156,
 163-166, 170, 174, 176, 179-182,
 186, 188-191, 193, 194, 202, 203,
 207-209, 212, 215, 227, 228, 231-233,
 236, 237, 241, 247, 254, 257, 258,
 264, 267-269, 271, 272, 274, 282,
 289, 290.
 Iedlna: 120.
 Ienicale: 188.
 Ienișer: 96.
 Iernut pe Mureș: 93.
 Ierusalim: 177.
 Ignatie, mitropolit: 93.
 Ilfov, județ: 279.
 Iliăș, boier: 128.
 Iliăș, voievod: 27, 46, 118-121.
 Iliăș Rareș: 29, 138-140.

Indigan, Neculai: 180.
 Inochentie, episcop al Râmnicului: 102.
 Inochentie, episcop de Huși: 193.
 Ioan, cneaz: 22.
 Ioan Botezătorul: 94.
 Ioan Corvin: 123, 130.
 Ioan Fără Țară: 274.
 Ioan Tzimiskes: 37.
 Ioanichie, episcop: 127.
 Ioanidi, Dimitrie: 262.
 Ion Vodă cel Cumplit: 31, 141-143, 146, 153.
 Ionaș Viteazul: 114, 116.
 Iorga, Nicolae: 14, 15, 31, 34, 36, 40, 41, 47,
 48, 62, 63, 67, 70, 72, 87, 91, 104,
 105, 121, 123-125, 128, 141, 148,
 159-161, 175, 178, 186, 187, 194,
 197, 204, 205, 209, 212, 214, 227,
 232, 253.
 Iosif al II-lea: 80, 104, 200, 203.
 Ipsilanti, Alexandru, voievod: 200, 201, 203.
 Ipsilanti, Alexandru, conducătorul Eteriei:
 218-221, 224.
 Ipsilanti, Constantin: 209, 214-216, 221.
 Irod: 94.
 Isabela, soția lui Ioan Zápolya: 73.
 Isaia, mare vornic: 128.
 Isaia de la Baia, boier: 119.
 Isaiev, general: 215.
 Isar, Ioan, vistiernic: 169.
 Isaurieni, dinastie: 37.
 Islan (Aslan), postelnic: 143.
 Islaz: 273, 275, 276.
 Istrati, Gavril, paharnic: 225.
 Isvarna: 85.
 Iuga, boier: 126.
 Iuga, protopop: 118.
 Iuga, vistiernic: 130.
 Iuga Vodă: 128.
 Iurg, boier: 115.
 Ivan cel Groaznic: 73, 135, 141.
 Ivașco, logofăt: 134.
 Ivașcu, fiul lui Petru I: 116.
 Izmail, județ: 294.

J

Jadwiga, regină a Poloniei: 117.
 Jagelloni, dinastie: 131, 144.
 Jeltuhin, general: 256.
 Jianu, haiduc: 231.
 Jicov, Vlad, boier: 121.
 Jiliște pe Râmna: 32.
 Jiul de Jos, județ: 83.
 Joldea: 29, 141.
 Jule, boier: 116.
 Justinian I: 20.

K

Kalisz: 119.
 Kalocsa: 66.
 Kalogheras, Ioan: 147.
 Karagheorghe: 215, 217, 222.
 Karapch, boier: 66.
 Kemény János: 163, 164.
 Kenan, pașă: 90.
 Kiev: 155, 163.
 Kisselev, Pavel: 254-256, 259, 260, 262, 264, 284.
 Kîpciak v. Hoarda de Aur.
 Kliucevski: 65.
 Kogălniceanu, Constantin, clucer: 180, 181.
 Kogălniceanu, Ienachi: 179, 180.
 Kogălniceanu, Mihail: 145, 172 n., 180, 268, 272 n., 273-275, 278-280, 285, 289, 292, 293, 295.
 Königsegg, conte: 103.
 Köprülü, familie: 94, 150.
 Köprülü, Ahmed, mare vizir: 167.
 Korecki, familie: 152.
 Koriatovici, Iurg: 116.
 Kossuth Lajos: 266.
 Kostaki, vornic: 180.
 Kreuchely, baron: 245.
 Kuciuk-Kainargi, pacea de la: 192, 193, 197, 200, 224, 257, 275, 202, 204.

L

Ladislau, boier: 66.
 Ladislau de Bivinis: 66.
 Laiotă Basarab: 197.
 Lally Tollendal: 255.
 Lascarov, consul: 202.
 Laski, Albert: 140 n., 141.
 Latyczew, localitate: 194.
 Laurențiu, comite: 112.
 Laybach: 219.
 Lazăr, Gheorghe: 220.
 Lăpușna: 47.
 Ledihovski: 178.
 Lemberg v. Lwów.
 Lenș, Filip: 244.
 Leon Tomșa: 83, 84 n., 85, 92, 96, 156, 158.
 Leopold I: 97.
 Leopold al II-lea: 203.
 Leurdeanul, Stroe: 89, 95.
 Lilea, boier: 102.
 Lima: 203.
 Lipnic: 119.
 Lisabona: 203.
 Litovoi: 22, 24.
 Lituania: 42, 43, 117, 128, 131, 168.
 Loviște: 67.
 Lubienecki, sol polon: 97.
 Lublin: 145.
 Lubomirski, Gheorghe: 165.
 Luca, episcop: 77.
 Luca, Ștefan, logofăt: 173.
 Ludescu, Stoica: 71, 81, 82, 85 n., 94, 95.
 Ludovic al XIII-lea: 162.
 Ludovic al XIV-lea: 152.
 Ludovic al XVI-lea: 178, 188.
 Ludovic de Anjou: 66, 67, 112.
 Ludovic Filip: 253.
 Lupescu, Gheorghe: 61.
 Lupu, sărdar: 179.
 Lupu, vornic: 174.
 Lupu Dionisie, mitropolit: 220.
 Lupul, paharnic: 82.
 Lwów: 111, 119, 120, 127, 144.

M

Macarie al Antiohiei: 91, 162.
 Macarie, cronicar: 17, 18, 125, 135, 136, 138-140.
 Macedonia: 39, 68 n.
 Machiavelli: 135.
 Mahomet v. Muhammad
 Mailath Ștefan : 136 n.
 Manasses, Constantin: 125.
 Manea, boier: 69.
 Manolachi, spătar: 185, 186.
 Maramureș: 22, 25, 108, 111, 114, 116, 121.
 Marco, logofăt: 88.
 Marea Neagră: 31, 48, 113, 254, 268.
 Margareta-Mușata: 116.
 Marghita, fiica lui Bogdan I: 112 n.
 Maria Costăchioaia: 195.
 Maria Domnița, fiica lui Vasile Lupu: 163.
 Marini Poli, Giovanni: 33, 80, 143.
 Martin, boier: 68.
 Martin din Kalinov: 119.
 Marx, Karl: 277.
 Matei al Mirelor: 82.
 Matei Basarab: 49, 78, 80, 83, 85-87, 89-93, 99, 154, 156, 158, 159, 161, 164, 197, 198.
 Matei Corvin: 128, 131.
 Mavrocordat, familie: 289.
 Mavrocordat, Alexandru: 201.
 Mavrocordat, Alexandru I.: 201.
 Mavrocordat, Constantin: 30 n., 33, 53, 55, 61, 89, 100, 103-106 n., 107, 179, 180, 185, 186, 190, 191, 201, 204, 216, 247, 274.
 Mavrocordat, Ioan: 101, 178, 196.
 Mavrocordat, Nicolae: 101, 103, 108, 172, 176-178, 195, 197, 199, 201.
 Mavrodin, paharnic: 170.
 Mavrogheni, Nicolae: 203.
 Mavrogheni, Petre: 289.
 Maxim, vistiernic: 134.
 Mălinescu, boier: 237, 238.

Mălușcă: 129.
 Mănești: 83.
 Mărgineni, familie: 56.
 Mărgineni, localitate: 266.
 Mehedinți: 55, 80, 82, 83.
 Meletie: 227, 237.
 Metodiu: 21.
 Metternich, Klemens Lothar Wenzel von, cancelar al Austriei: 218, 254, 271.
 Michelet, Jules: 274.
 Miclescu, Vasile: 227, 232, 242.
 Micolai din Mihalov: 119.
 Mihai Viteazul: 32, 33, 41, 48, 49, 61, 63, 74-81, 85, 88, 143, 147, 148, 150, 151, 264, 265.
 Mihail I: 28.
 Mihal, boier: 116.
 Mihalcea, ban: 80.
 Mihnea al III-lea Radu: 93-95.
 Mihnea cel Rău: 72.
 Mihul, hatman: 136-138.
 Mihul, logofăt: 110, 118, 120, 127, 128, 135.
 Milcov, episcopat: 45, 111; râu: 87.
 Minciaky: 255, 256.
 Minea, Ilie: 41.
 Minetti: 157.
 Mircea cel Bătrân: 28, 45, 67, 69, 70, 197.
 Mircea Ciobanul: 31, 73, 74, 141, 142.
 Miroslava: 158.
 Mitrea, pitar: 88.
 Mitrea, vornic: 77.
 Mitrofan: 140.
 Mogâldea, paharnic: 165.
 Moghilă: 115.
 Mohaci: 31, 72, 136.
 Mohamed al II-lea: 198.
 Mohamed al IV-lea: 197, 225.
 Moise voievod: 72.
 Moldova: 9, 13, 15-18, 23, 25, 27-33, 39, 42, 43, 46-55, 57, 62 n., 64, 66, 68-70, 73, 74, 76-78, 80, 83, 86, 87, 92, 93, 97, 101, 103-105, 107-109 (Valahia), 111-133, 135-151, 153, 158-161, 163-172,

- 175-182, 185-187, 189-192, 194, 195,
197-203, 205, 207, 208, 210, 212, 214,
215, 218, 219, 221-226 n., 227-231,
233-236, 238, 239, 241-245, 247-250,
252, 254, 256, 257, 259-263, 267-274,
278, 282, 283, 285, 288-295, 297-299.
- Moldo-Valahia v. Principatele Române.
- Moldovița: 156.
- Molodeț, călugăr: 142.
- Montesquieu: 107.
- Morea: 45.
- Moruzi, Alexandru: 205, 208, 209, 214,
216, 236, 243 n., 248, 252, 254, 270,
281, 291.
- Moruzi, Costachi: 270.
- Moruzi, Constantin: 200, 201.
- Moscova: 9, 25, 125, 136, 155, 173, 174.
- Movilă, Constantin: 151, 155.
- Movilă, Gavriil: 83.
- Movilă, Ieremia: 146, 148-153, 155.
- Movilă, Moise: 157, 160.
- Movilă, Petre: 155, 163.
- Movilă, Simion: 80, 151.
- Movilești, familie: 32, 146, 150-152, 155.
- Muhammad, profetul: 265.
- Mujilo de Buczacz: 120.
- Munich, mareșal: 179.
- Muntenia v. Țara Românească.
- Murad al IV-lea: 160.
- Murgul, vornic: 143.
- Mustafa al III-lea: 186, 190.
- Muste, Nicolae, diac: 176, 177, 180.
- Muzik, Ian din Dubrowa: 119.
- Münster: 145.
- N**
- Nagâtu, Constantin: 180.
- Napoleon I: 209-212, 214.
- Napoleon al III-lea: 284, 291.
- Naum Râmnicăneanu: 214, 231 n.
- Neagoe, boier: 67.
- Neagoe Basarab: 71.
- Neagu (Neagoe) viteazul: 115.
- Neamț, județ: 112, 123, 224, 257, 289.
- Neapole, Regatul de: 233.
- Necker: 178.
- Neculce, Ion, cronicar: 47, 63, 92, 130,
166, 167, 170-174, 176-179.
- Neculce, Ioan, boier: 242.
- Negel, vornic: 228, 235.
- Negoiaș: 180.
- Negri, Costache: 289.
- Negrilă, paharnic: 128.
- Negruț, Enache: 180.
- Negruzzi, Costache: 141.
- Negulescu, Paul: 234.
- Negwa, boier: 66.
- Neicea: 129.
- Nenișori: 90.
- Neofit, mitropolit: 106, 187, 252, 260.
- Nero: 18, 73.
- Nestor, cronică lui: 21, 113.
- Nichid, pârau: 112.
- Nichifor, mitropolit: 180.
- Nickel: 122.
- Nicodim, stareț: 69, 95.
- Nicola, vistiernic: 86.
- Nicola Sofialău: 95, 96.
- Nicolae I, țar: 242, 244, 254, 284.
- Nicolae Alexandru: 28 n., 66, 67.
- Nicolai, boier: 66.
- Nicolaus de Auginas: 66.
- Nicolaus de Remecha: 66.
- Nicopole, bătălie: 69; localitate, 86.
- Niemirow, localitate: 169.
- Nieszawa: 120.
- Nifon, patriarh: 71.
- Nikephor Phocas: 37.
- Nion, consul francez: 265.
- Nipru: 142.
- Nistor, Ion: 232.
- Nistru: 36, 113, 115, 136, 137, 142, 144,
148, 165, 166, 168.
- Nointel, ambasador francez: 207.

Notarul Anonim: 21, 22.

Nour: 140.

O

Obertyn, bălălie: 136.

Obrenovici, Miloș: 222.

Obreskov, general: 202.

Odessa: 180.

Odobescu, colonel: 262, 276.

Olaha: 111.

Olesnicki, Zbigniev, cardinal: 119, 120.

Olt, râu: 22, 66, 86, 103, 192, 220; județ: 83.

Oltenia: 55, 80, 82, 83, 101, 102, 104, 178, 196, 200, 209, 215, 216, 220.

Onciul, Dimitre: 25.

Orhei: 129, 151.

Orientul Apropriat: 200.

Orientul Latin: 7, 26.

Orșova: 76.

Osborne, întâlnirea de la: 291.

Osman al II-lea, sultan: 153.

Otești, sat: 151.

Otoman, Imperiul: 30, 31, 33, 47, 53, 54, 73, 76, 79, 81, 85, 86, 88, 92-95, 97, 99, 100, 102-105, 133, 135, 136, 138, 142-144, 147-153, 155, 157-160, 162, 163, 166, 167, 174, 179, 185-187, 189, 190, 192, 193, 196, 197, 199-202, 204-206, 208, 209, 211, 216, 219, 220, 224, 225, 227-229, 233, 235, 237-239, 241, 244, 251, 254, 260, 266, 282, 284-287, 291, 298, 299.

Oțetea, Andrei: 216, 217.

P

Padeș: 217-219.

Padova: 82.

Palade, Toader, vornic: 169.

Palipoțchi, Ioniță: 180.

Panaiteescu, Petre P.: 16, 42, 69, 76, 78, 111, 113, 117, 159, 215.

Panin, conte: 196.

Papa din Greci, logofăt: 86.

Papadopol Calimah, Alexandru: 180, 289.

Paraschiv, logofăt: 83.

Paris: 33, 61, 252, 266, 270, 276, 277, 284, 285, 287, 288, 293.

Parrant, viceconsul francez: 207.

Passarowitz: 102, 196.

Patavinus: 145.

Paul de Alep: 91, 92, 162, 172.

Pavel I, țar: 62, 209.

Pavlov-Silvanski: 65.

Pazvantoglu, pașă: 206, 208, 209.

Pătrașcu cel Bun: 74.

Pârșcoveanu, Ștefan: 200.

Pârvolescu Ghenadie, arhimandrit: 219.

Pelopones: 113.

Peresvetov, Ivan: 135.

Persia: 151.

Petersburg: 193, 194, 196, 203, 224, 225, 238, 241, 256.

Petis, François, sieur de la Croix: 198.

Petriceicu, vornic: 162.

Petricov, localitate: 145.

Petru, fratele lui Asan (v. și Asănești): 38.

Petru, voievod în nordul Moldovei (1359): 112.

Petru, fratele lui Ștefăniță Vodă: 134.

Petru I, domn al Moldovei: 27, 109, 116, 117.

Petru al II-lea, domn al Moldovei: 122.

Petru, vornic: 119.

Petru cel Mare: 100, 173, 175.

Petru Aron: 110, 123, 127, 198.

Petru Cercel: 29, 74.

Petru Rareș: 17, 18, 29, 125, 135-138, 140, 141.

Petru Șchiopul: 17, 47, 48, 50, 78 n., 138, 142-144, 146, 149, 156.

Pili, Sandu: 180.

Pirenne, Henri: 104.

Pitești: 257.

Place, Victor, consul francez: 290.

Plantagenet, dinastie: 79.

Ploiești: 83, 257, 258.

Plumbuita, mănăstire: 86, 158.

Poarta v. Imperiul Otoman.

Pocuția: 135.

Podolia: 132.

Poieni-Vlașca: 84 n.

Polonia: 9, 16, 26, 27, 29, 30, 41, 43, 50, 57, 69, 105, 112, 116, 117, 119, 120, 122, 124, 127-129 n., 131-136, 142, 144-146, 149, 150, 155, 160, 162-164, 168, 169, 174, 178, 181, 196, 202, 235, 249, 256, 264, 297, 298.

Ponici, boier: 55.

Popescu, Radu: 94, 97, 99, 100, 102.

Portugalia: 203 n.

Porucino, boier: 116.

Poteca, Eufrosin: 231, 244.

Poznanja: 119.

Prahova, județ: 83; râu: 220.

Prăjescu Savin, hatman: 157.

Preda, logofăt: 77.

Preslav: 35.

Prespa: 35.

Pricopie Căpitanul: 173.

Principatele Dunărene v. Principatele Române.

Principatele Române: 7, 13, 28 n., 34, 48, 50, 57, 66, 185, 186, 190-194, 196, 197, 199, 200, 202, 203, 208, 211, 214, 215, 218, 220, 222, 229, 239, 240, 242, 244, 253, 261, 263, 272, 278, 284-288, 293, 296, 299.

Prisicani: 85.

Procopius din Cesarea: 20.

Prokesch-Osten, reprezentant al Austriei la Constantinopol: 285.

Prusia: 196, 211, 255, 271, 284.

Prut: 30 n., 112, 142, 165, 166, 271.

Purice, aprodul: 130.

Putna, ținut: 151, 271

Q

Quinet, Edgar: 267.

R

Racoviță, familie: 182, 192, 244.

Racoviță, Constantin, istoric: 108, 109, 117.

Racoviță, Constantin, voievod: 181, 185, 187.

Racoviță, Matei: 244.

Racoviță, Mihai: 104, 171, 172, 174 n., 178, 181.

Racoviță, Ștefan: 189.

Radu, boier: 69, 70.

Radu, logofăt (1460): 70.

Radu, logofăt (sec. XVII): 89.

Radu, vistiernic: 98.

Radu Calotă, mare vornic: 70.

Radu cel Frumos: 45.

Radu cel Mare: 71-73.

Radu de la Afumați: 72.

Radu din Cepturoaia, postelnic: 77.

Radu Iliș: 86, 158.

Radu Leon: 52, 94-96, 98.

Radu, Leonte, comis: 269.

Radu Mihnea: 53, 54, 80-83, 152-155, 157.

Radu Paisie: 73 n.

Radu Șerban: 78, 80-82, 85.

Radu Vărzaru: 90.

Radziwiłł: 163.

Raffet, desenator: 264.

Raguzinski, ministru rus: 174.

Rákóczi Gheorghe I: 78, 83, 85, 87, 88, 163.

Rákóczi Gheorghe II: 93, 164, 165.

Ralet, Alecu, spătar: 258.

Ralet, Dimitrie: 289.

Razu, boier: 188.

Răcățiu: 151.

Rădăuți: 127, 137, 140, 165.

Rădulescu, Andrei: 40, 232.

Răscanu, lordache: 242.

Rătescu, Gherasim, episcop: 244.

Răusenii: 124.

Răzan, Cozma: 129.

Războieni, bătălie: 123, 124, 128, 129, 136.

Râmnic, localitate: 129, 187, 226; râu: 203; ținut: 45, 89, 106, 283 n.

Râmniceanu, Naum v. Naum Râmniceanu.
 Râmnicul Vâlci: 257, 283 n.
 Râșcanu, familie: 249.
 Regnault: 289.
 Reinhard, consul francez: 215.
 Richelieu: 162.
 Rigas: 218, 250.
 Ringala: 111.
 Roată, Ion: 292.
 Rodofinikin, consilier rus: 215.
 Rogerius: 22.
 Rohan, familie: 255.
 Rolla: 289.
 Roma v. Roman, Imperiul.
 Roma Nouă v. Constantinopol.
 Roman, Imperiul: 18 (Râm), 19, 51.
 Roman, oraș: 127, 134, 135, 140, 155, 165,
 180, 202; ținut: 47, 121, 257.
 Roman I: 116.
 Roman, Herescul, boier: 69.
 Roman Lekapenos: 37.
 Romanăți: 83.
 Romanescu, Marcel: 215.
 România: 44, 185, 186, 220, 239, 255, 274,
 278, 281, 282, 292, 294, 295, 299.
 România Mică v. Oltenia.
 Roset, Alecu: 269 n.
 Roset, Costache: 258.
 Roșet, Dragachi: 232.
 Roset, I.: 266.
 Roset, Ștefanachi: 232.
 Rosetești, familie v. Rosetti, familie.
 Rosetti, boier: 175.
 Rosetti, familie: 106, 166, 289.
 Rosetti, C.A.: 267.
 Rosetti, Iordache: 235.
 Rosetti, Radu: 40, 42, 212, 267.
 Roșii de Vede: 83, 257.
 Rotompan, boier: 55.
 Roznovanu, Iordache, vistiernic: 227, 234,
 235.
 Rudeanu, familie: 56.
 Rudeanu, Teodosie: 75.

Rudolf II de Habsburg: 78, 80.
 Rumianțev, mareșal: 194.
 Ruset, Antonie: 207.
 Ruset, Iordache, vistiernic: 170, 174.
 Rusia: 9, 21, 42, 44, 65, 112, 126, 131, 132,
 142, 156, 166, 174, 175, 192-197, 200-202,
 204, 208, 209, 215, 216, 218, 219, 225,
 227, 233, 235, 237-242, 244, 245, 254,
 255, 260, 282, 284.
 Rusia kieveană: 26.
 Rusia Roșie: 117.
 Russo, Alecu: 232, 234, 236, 262.
 Rusul, Ionașcu, logofăt: 165.
 Rușii de Vede v. Roșii de Vede.
 Ruxanda Doamna, soția lui Alexandru
 Lăpușneanu: 141.
 Ruxanda Domnița, fiica lui Vasile Lupu: 164.

S

Saint Marc Girardin: 255.
 Salustius: 18.
 Sămo: 20.
 Samsun: 188.
 Samurcaș, Constantin, vornic: 215.
 Sandomir: 119.
 Șanislău de Sypprach: 66.
 Sarandino, boier: 68.
 Sarchiz: 122.
 Saul: 241.
 Sava, logofăt: 88.
 Savin, ban: 173.
 Saxonia: 127, 178.
 Săcară, familie: 55.
 Săcele: 78.
 Scărlat: 154.
 Scheleti, ofițer: 289.
 Sculota, boier: 68.
 Scutari: 160.
 Sebeșul săsesc: 68 n.
 Selibor, boier: 67.
 Seneca: 18.

Seneslau: 22, 24.
 Serbia: 9, 34, 35, 39, 42, 217, 269.
 Sibiu: 72, 73.
 Sicinski, Vladislav, nobil polon: 165.
 Sieradz: 119.
 Sieyès: 272.
 Sigismund I, rege al Poloniei: 119.
 Sigismund al III-lea Wasa: 145.
 Sigismund de Luxemburg: 148.
 Silistra: 93, 220, 221, 228, 229.
 Simion, răsculat: 231.
 Simion, țar bulgar: 37.
 Simion Dascălul: 145, 198.
 Simonescu, Dan: 172.
 Sinan pașa: 148.
 Sion, Gheorghe: 270, 289.
 Siret, râu: 116; târg: 111, 112, 116.
 Siri Mahmud, seraskier: 228.
 Siria: 45.
 Skarga, Petre: 165.
 Skender pașa: 83, 152.
 Slatina, mănăstire: 140; oraș: 257, 260.
 Slătineanu, familie: 192.
 Slăvilă, hatman: 143.
 Smaranda, soția lui Costache Lupu: 195.
 Smaranda Doamna: 103.
 Sniatin: 120.
 Sobieski, Ioan: 168-170.
 Socol, boier: 88.
 Socola: 260.
 Sofronie, mitropolit: 290.
 Solca, mănăstire: 154.
 Soliman: 122.
 Soliman Magnificul: 29, 31, 136, 137, 198.
 Solomon, colonel: 262, 276, 292.
 Solomon, vistiernic: 165.
 Soroca, oraș: 169; ținut: 47, 50 n.
 Spanopol, boier: 68.
 Spytek din Târnova: 119.
 Stamati, Sandu: 169.
 Stan Bârlici: 119.
 Stanciu, boier: 130.
 Stanciul, boier: 119.
 Stanislav, boier: 116.
 Stanizlai, boier: 66.
 Stavarache, Iordache, spătar: 181, 182, 185-190.
 Stavăr, Iancu, serdar: 228.
 Stănilă, postelnic: 77.
 Stăniilești: 166.
 Stere, Constantin: 182.
 Stețco: 122.
 Stoykan fiul lui Dragmer: 67.
 Stratford, ambasador englez: 287.
 Stravici: 115.
 Stroici, familie: 55.
 Stroici, Luca: 146, 148.
 Stryiul, râu: 115.
 Sturdza, familie: 55, 292.
 Sturdza, hatman: 151.
 Sturdza, logofăt: 180.
 Sturdza, spătar: 224.
 Sturdza, Chiriac, spătar: 169.
 Sturdza, Dimitrie, logofăt: 212, 226, 279.
 Sturdza, Gheorghe: 289.
 Sturdza, Grigore: 227, 241.
 Sturdza, Ilie: 167.
 Sturdza, Ioniță Sandu: 227, 229, 233, 238-242, 248, 249, 258, 263.
 Sturdza, Mihail: 227, 233, 236, 237, 239, 241, 260, 263, 267-271.
 Sturdza, Petrache, vistiernic: 232.
 Suceava: 29, 47, 122, 131, 137, 138, 147, 149, 290.
 Sucevița: 150, 152.
 Sudivoi din Ostrog: 119.
 Suliman aga: 86.
 Suțu, Alexandru: 216, 219.
 Suțu, Mihai: 209, 219, 228, 234, 239.
 Suțu, Nicolae: 251, 259, 270, 289.
 Suvorov, general: 203.
 Svetoslav: 36.
 Szechenyi, conte: 266.
 Szela, Iakub: 271.

Ș

Șandru, familie: 55.
 Șarpe, Cozma: 132, 134.
 Șendrea: 116.
 Șendrică, boier: 126.
 Șeptelici, hatman: 153.
 Șeptilici, Ilie: 165.
 Șerban, boier: 70.
 Șerpe, familie: 55.
 Șipoteanu, Andrei, vornic: 169.
 Șoimariul, Iordache: 180.
 Șoplea pe Teleajen: 93.
 Ștefan, mitropolit: 89, 163.
 Ștefan, voievod (1359): 112.
 Ștefan I, domn al Moldovei: 116.
 Ștefan al II-lea, domn al Moldovei: 118-122.
 Ștefan cel Mare: 28, 29, 31, 43, 45, 50, 108
 110, 113, 119, 121, 123-133, 135,
 136, 138, 143, 145, 198, 199.
 Ștefan Lăcustă: 29, 137.
 Ștefan Petriceicu: 167-169.
 Ștefan Rareș: 29, 138.
 Ștefan Răzvan: 32, 147-149.
 Ștefan Tomșa I: 30, 141, 151.
 Ștefan Tomșa II: 150-152, 154, 155, 175.
 Ștefănești, localitate: 136.
 Ștefăniță Vodă: 17, 18, 29, 132, 134-136,
 139.
 Știbor din Lanczyz: 119.
 Știrbei, familie: 192, 231.
 Știrbei, Barbu: 260, 283, 284, 292, 294.
 Știrbei, Ilie: 101, 103.

T

Talaat Efendi: 272.
 Tarnow, localitate: 271.
 Tarnowski: 136.
 Tazlău: 112.
 Tănase: 180.
 Tătăreni, localitate: 152.
 Tăut, familie: 55.

Tăutu, logofăt: 130, 132, 198, 199.
 Tăutu, Ionică, comis: 232, 234, 236, 241.
 Tăutul, Ion, boier: 232.
 Tăutul, Lupul: 180.
 Târgoviște: 76, 81, 91, 220, 257.
 Târgu Frumos: 257.
 Târgu Jiu: 257, 283 n.
 Târnova: 35.
 Tecuci: 47, 154, 257.
 Teleorman: 83.
 Teoctist, mitropolit: 28, 110, 122, 123, 127.
 Teodor, cneaz: 130.
 Teodorescu, Anibal: 23, 32.
 Teodosie, ban: 73.
 Teodosie, mitropolit: 89, 95, 96, 98.
 Teofan, mitropolit: 142.
 Teofil, episcop de Râmnic, apoi mitropolit:
 77, 84, 86, 87.
 Teofilact de Ohrida: 39.
 Terra Blacorum: 23.
 Terra Transalpina v. Țara Românească.
 Terterizi, dinastie: 36.
 Thierry: 274.
 Thököly Emeric: 99.
 Thouvenel, ambasador francez: 287.
 Tigheciul: 24, 47, 113.
 Tighina: 54, 73, 137, 177.
 Timoni, agent austriac: 210, 214 n.
 Tirol: 144.
 Tismana: 45, 69, 85, 95.
 Toader, boier: 118.
 Toderașco, logofăt: 163.
 Toma: 122.
 Toma, logofăt: 148.
 Toma, vornic: 163.
 Topolnița, localitate: 231.
 Tracia: 39.
 Transilvania: 7, 16, 17, 21-23, 25, 31, 32, 35,
 36, 66, 68, 73-79, 81-85, 87, 88, 94,
 97, 99, 101-103, 111-113, 120, 136,
 145-147, 158, 164, 168, 209, 220, 222,
 231, 244, 247, 272, 278, 298.
 Trăsnea: 244.

Tricolici, vornic: 130.
 Troțușan, vistiernic: 132, 134, 136-138.
 Tudor, cămăraș: 89.
 Tudor Vladimirescu: 185, 215-222, 224, 225, 229-232.
 Turcia v. Imperiul Otoman.
 Turnu, cetate: 204.
 Tutova: 47.

T

Țamblac: 123.
 Țara Bârsei: 23, 73.
 Țara Făgărașului: 23.
 Țara Oltului: 23.
 Țara Românească: 9, 13, 15, 16, 23-36, 39, 42, 43, 45, 46, 48-50, 52, 55-57, 61, 62 n., 63, 64, 66-81, 85-88, 90-101, 103-108, 110, 111, 114, 115, 117, 118, 120, 124, 130, 134, 136, 137, 143, 147, 150, 151, 154, 156, 158, 163, 166, 169, 170, 177, 178, 180-182, 186, 187, 189, 190, 192-199, 201-211, 214-224, 226, 230, 234, 236, 244, 245, 247, 248, 250, 254, 256, 257, 259-265, 268, 272-275, 277, 278, 280, 282, 283, 288, 289, 292, 294, 298, 299.
 Țara Severinului: 24.
 Țara Sfântă: 45.
 Țara Șipenițului: 23, 112 n.
 Țarigrad v. Constantinopol.
 Țările de Jos: 139.
 Țările Române v. Principatele Române.
 Țepeluș: 129.
 Țigănauca, localitate: 169.
 Țucala, Ghinea, boier: 90.
 Țuțora: 29, 138, 140, 141, 149, 153.

U

Ubicini: 61.
 Ucleatea, boier: 119.

Ucraina: 97, 142, 164, 168, 196.
 Udriște, vistiernic: 73.
 Ulea, boier: 115.
 Ungaria: 9, 16, 17, 21, 22, 25-27, 29, 30 n., 31, 35, 41, 43, 44, 48, 50, 57, 62, 66, 68, 70, 72, 97, 102, 105, 108, 112, 114, 117, 122-124, 127, 128, 133, 135, 136, 181, 247, 249, 264, 284, 289, 297.
 Ungro-Vlahia v. Țara Românească.
 Ureche, Grigore: 18, 123, 128, 132, 134, 137, 139, 140, 142, 144, 145, 148, 163, 198.
 Ureche, Nestor: 146 n.
 Urechia, V.A.: 237.
 Ursache, vistiernic: 169.
 Ustia: 157, 159.

V

Vaarlam, mitropolit: 155.
 Vaillant: 266.
 Valahia v. Țara Românească.
 Valea Albă v. Războieni.
 Valois, dinastie: 79.
 Varșovia: 207, 255.
 Vartic, boier: 135, 138.
 Vasilcea, vameș: 122.
 Vasile, episcop: 127.
 Vasile al II-lea Bulgaroctonul: 37.
 Vasile Lupu: 54 n., 87, 90, 108, 145, 153, 157-166, 172, 197.
 Vasilie, hatman: 165.
 Vaslui, bătlie: 129; localitate: 122-124, 130; ținut: 47, 50, n., 257.
 Văcărescu, familie: 56, 106, 192.
 Văcărescu, Barbu, mare ban: 187.
 Văcărescu, Barbu, ban: 218, 229, 244.
 Văcărescu, Iancu: 256, 266.
 Văcărescu, Ștefan, vistiernic: 187.
 Văcărești, localitate: 90.
 Vâlcea, boier: 119.

Vârnab, ispravnic: 225.

Vârtoșu, Emil: 211-213, 219, 223, 236.

Veneția: 29, 53, 82, 159, 212.

Veniamin, mitropolit: 212, 219, 227, 228, 234, 235, 242, 256, 260.

Venier, Marco: 75 n.

Verona: 219, 237.

Versailles: 54, 204.

Veveriță, boier: 142.

Victoria, regina: 291.

Vidin, oraș: 206, 208; țarat: 36.

Viena: 169, 193, 196, 203, 211, 212, 270, 285, 289.

Vieros: 32 n.

Viguel, Ph.: 235.

Vilara, Alexandru: 226, 231, 244, 245.

Vintilă, clucer: 77.

Vintilă, vornic: 73.

Vitold: 117.

Vlad I: 69.

Vlad Dracul: 70.

Vlad Înecatul: 72.

Vlad Țepeș: 197.

Vlad Vintilă: 72.

Vladimirescu, Tudor: v. Tudor Vladimirescu.

Vladislav I (Vlaicu Vodă): 26, 67, 68.

Vladislav al III-lea, domn al Țării Românești: 72.

Vladislav al IV-lea, rege al Poloniei: 159.

Vladislav Jagello: 27, 116-118, 148.

Vlădești, familie: 56.

Vogoride, Nicolae: 228, 238, 239, 289-292.

Voinescu II: 266.

Volhovăț, localitate: 111.

Voroneț: 119.

Voyna de Loysta: 67.

Vrancea: 24, 113.

Wroclav v. Wrocław.

Vucina: 88.

W

Wakhtang, rege al Georgiei: 174.

Walewski: 287.

Wallenburg, conte austriac: 247.

Wallis, conte: 103.

Wavrin, cronica lui: 68 n.

Wielopolski, marchiz: 271.

Wiszniewiecki, familie polonă: 152.

Wlanyk, boier: 66.

Woyk fiul lui Raduzlu: 67.

Wroclaw: 119.

X

Xenopol, A.D.: 13, 14, 40, 190, 231-233, 236, 237, 240, 253, 254, 263, 290.

Y

Ymor filius Molday, demnitar tătar: 112.

Z

Zamoyski, Jan: 145, 148, 149.

Zápolya Ioan: 73, 135, 136, 139.

Zarne, boier: 66.

Zărnești: 99.

Zbarazski: 154.

Zbiecia, familie: 55.

Zeletin, Ștefan: 255.

Zilot Românul: 208, 216.

Zolkiev, localitate: 168.

Zolkiewski, hatman polon: 153.

Zolyom: 67.

Zotta, Gheorghe: 247.

Zubrouti: 119.

Zvoriștea: 225.

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE	5
CUVÂNT ÎNAINTE al editorului francez.....	7
INTRODUCERE	9

PARTEA ÎNTÂI TEMEIURILE POLITICE ȘI SOCIALE

CAP. I: *Caracterul constituțional al domniei*

1. Caracterul domniei în Țările Românești.....	13
2. Domnie și „Țară“	19
3. Domnie și Stări	27

CAP. II: *Stările sociale în Bulgaria medievală și în Țările Românești*

1. Evoluția claselor sociale în Bulgaria medievală.....	34
2. Originile feudale ale stărilor sociale în Țările Românești	40
3. Clasele sociale în Evul Mediu românesc	45
4. Clasele sociale în veacul al XVII-lea	49
5. Restrângerea Stării privilegiate	53

PARTEA A DOUA MĂRIRE ȘI DECĂDERE A ADUNĂRILOR DE STĂRI

CAP. III: *Stările și adunările lor în Țara Românească (până la 1750)*

1. Problema în istoriografia română mai nouă	61
2. Domni și boieri în veacurile XIV-XVI	65
3. Pacta et conventa sub Mihai Viteazul.....	74
4. Regimul de Stări în veacul al XVII-lea	81
5. Criza regimului de Stări.....	90
6. Către reformele lui Constantin Mavrocordat.....	

CAP. IV: Stările și adunările lor în Moldova (până la 1750)

1. Problema în istoriografia românească mai nouă.....	108
2. Feudalitatea înainte de descălecat	111
3. Domnia și Stările în veacul al XV-lea	116
4. Politica socială a lui Ștefan cel Mare și a urmașilor săi direcți	124
5. Regimul de Stări sub influența polonă și ardeleană.....	138
6. Regimul de Stări în veacul al XVII-lea	150
7. Domnia autoritară a lui Vasile Lupu	160
8. Domnia și Stările în luptele dintre turci și poloni	164
9. Teorie și practică politică sub Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat.....	172
10. Adunările de Stări sub fanarioți.....	178

PARTEA A TREIA

SFÂRȘITUL REGIMULUI DE STĂRI

CAP. V: Regimul de Stări în principate până la Regulamentul Organic (1750—1829)

1. Hegemonia Protipendadei	185
2. Privilegiile Stărilor în timpul războaielor dintre turci, ruși și austriaci	193
3. Primele atingeri cu ideologia revoluționară în jurul anului 1800	210
4. „Adunarea Norodului” lui Tudor Vladimirescu	215
5. Proiectele de reformă constituțională, 1821—1822	222
6. Întărirea privilegiilor, 1823—1827	239

CAP. VI: De la regimul de Stări la parlamentarismul modern (1829—1858)

1. Organizarea regimului de Stări prin Regulamentul Organic	251
2. Reformele constituționale ale Revoluției din 1848	269
3. Desființarea privilegiilor și a reprezentării Stărilor.....	282

ÎNCHEIERE	295
-----------------	-----

REZUMAT CRONOLOGIC	300
--------------------------	-----

INDICE.....	308
-------------	-----

CUPRINS	327
---------------	-----

ACADEMIA ROMÂNĂ
STUDII ȘI CERCETĂRI

SFATUL DOMNESC
ȘI ADUNAREA STĂRILOR
ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE

*
GHEORGHE I. BRĂȚIANU

ÉVRY
COMPAGNIE FRANÇAISE D'IMPRESSION
1977

Gheorghe I. Brătianu (21 ian. / 3 febr. 1898, Ruginoasa – 24 apr. 1953, închisoarea din Sighetu Marmației). Studii universitare la Iași, Cernăuți și Paris (1919–1921), doctor în litere la Paris (1929). Profesor la catedra de Istorie Universală a Universității din Iași (1924–1940) și la cea din București (1940–1947). Membru corespondent al Academiei Române (1928) și titular (1942). Director al Institutului Nicolae Iorga pentru studiul istoriei universale (1940–1947). Membru al unor societăți savante străine: Societă Ligure di Storia Patria și al Institutului Kondakov.

Opera sa istoriografică vastă cuprinde numeroase contribuții din domeniul istoriei românești și universale dintre care cele mai însemnate sunt: *Actes des notaires génois de Péra et Caffa de la fin du treizième siècle (1281–1290)*, București, 1927; *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII-e siècle*, Paris, 1929; *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935; *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, București, 1936; *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937; *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938; *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Age*, București, 1938; *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIV-e siècle. La politique du Sénat en 1332–1333 et la notion de latinité*, București, 1939; *Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I. C. Brătianu*, București, 1939; *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943; *La Bessarabie, droits nationaux et historiques*, București, 1943; *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945; *Statul domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*, Evry, 1977.